

VÁLASZOK A SZENVEDÉSRE

A HÁLÓZATI
SZOLIDARITÁS
ELMÉLETE

SIK DOMONKOS

Válaszok a szenvedésre

Sik Domonkos

Válaszok a szenvedésre

A hálózati szolidaritás elmélete

Budapest, 2018

A kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatán elnyert forrás felhasználásával jelent meg.

© Sik Domonkos, 2018

ISBN 978-963-284-958-4

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Társadalomtudományi Kar dékánja

Projektvezető: Sándor Júlia

Kiadói szerkesztő: Kiss Ernő Csongor

Tördelés: Manzana Bt.

Borítóterv: Csele Kmotrik Ildikó

Nyomdai munkák: Pátria Nyomda Zrt.

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	7
Szolidaritás a késő modernitásban.....	13
A kérdéses szolidaritás: a jóléti állam kialakulása és válsága	15
Szolidaritás a globális információs társadalom korában.....	28
A szolidaritás hálózati modellje.....	46
A kritikai elméletek hálózati modellje.....	49
A szolidaritás hálózati modellje	56
A szolidaritás változó paradigmái.....	64
A hálózati szolidaritás előfeltételei: előítélet és eldologiasodás	
a késő modernitásban	73
Előítélet a késő modernitásban	74
Az előítélet hálózati modellje	76
A dogmatikus, az idealizáló és az adekvát előítéletek hálózati	
konfigurációi	80
Az előítéletek hálózati dinamikája	87
Eldologiasítás a késő modernitásban.....	93
Az eldologiasodás kritikai elméletei	94
Az eldologiasodás hálózati modellje	103
A hálózati szolidaritás lehetőségtere	112
Hálózati szolidaritás a gyakorlatban	119
A tradicionális szolidaritás lebomlásától a klasszikus modernitásbeli	
szolidaritás kudarcáig (Abigél)	121
A kudarcos tradicionális szolidaritás klasszikus modernitásbeli	
korrekciója (Lajos)	130
A belső feszültségekkel terhelt tradicionális szolidaritás késő modern	
korrekciója (Katinka)	136
A hiányzó tradicionális szolidaritást kezelni hivatott, ám elégtelen	
intézményi válaszoktól a késő modern konszolidációig (Irén)	144

A korrumpálódott klasszikus modernitásbeli szolidaritás sikertelen késő modern korrekciója (Ákos)	150
A modernitás traumáinak tradicionális szolidaritás révén történő korrekciója (Ilona)	156
Az identitásválság késő modern szolidaritás általi korrekciója (Péter)	162
A hálózati szolidaritás működő és akadozó formái	168
A szolidaritás professzionális technikái: szociális munka a késő modernításban.	173
A szociális munka lehetőségtere a késő modernitás kritikai elméletei tükrében	174
A szociális munka cselekvési horizontja a szociális munka elméletei tükrében	180
A szociális munka hatalomkritikája	190
A reflexív szociális munka válaszkísérletei	198
Egy kritikai elméletek által informált szociális munka lehetősége	202
Emancipatorikus hálózati praxisok a késő modernításban	209
Egy hálózati szociális munka vázlata.	209
Hálózati szociális munka az esettanulmányok fényében	212
A hálózati szolidaritás társadalompolitikai következményei	217
Irodalomjegyzék	221

Bevezetés

A kritikai elméletek történetét végigkíséri a teória és praxis között húzódó feszültség, kijelölve a megválaszolandó kérdések két különböző szintjét. Míg a teória feladata, hogy számot vessen a társadalmi integráció modern formáiból fakadó szenvedések különböző fajtáival, addig a praxis vonatkozásában azt kell tisztázni, hogy milyen reakciókhoz vezethet a szenvedés tapasztalata. A *társadalmi szenvedés* olyan fenomenológiai mintázatnak tekinthető, amely a társadalmi integráció zavaraihoz hozható összefüggésbe. Nem egyszerűen egy testileg fájdalmas vagy lelkileg gyötrelmes tapasztalat, hanem – a társakhoz való viszonyban születőként – az identitáskonstrukcióra is kihat. Akár közvetlenül a társak okozzák, akár a cselekvés nem szándékolt következményéből vagy éppen közönyből fakad, a szenvedés e formájának kulcsmozzanata az emberi méltóság sérelme, valamint a feleslegesség dehumanizáló címkéje (WILKINSON 2005). Annak ellenére, hogy a kritikai elméletek expliciten nem feltétlenül állítják vizsgálódásuk középpontjába a társadalmi zavarok fenomenológiai következményeit, születési feltételeik, valamint a rájuk adott válaszok megértésének feladata elől mégsem térhetnek ki.

A kritikai elméletek két dimenziója abban az értelemben kölcsönösen egymásra utalt, hogy megfelelő praxis csak megalapozott teoretikus belátásokból nőhet ki, miközben a szenvedésre adott válaszként születő – adekvát és inadekvát – gyakorlatok az elméletek kitüntetett referenciapontjának tekinthetők. Ilyenformán a kritikai elméletek számára párhuzamos feladatként adódik a társadalmi integráció normatív bázison alapuló értelmezése mellett a zavarokkal összefüggő egyéni és kollektív reakciók kritikai átvilágítása is. Ez utóbbiak egyaránt magukba foglalnak érzelmi, interpretációs és intézményi válaszokat, melyeknek számtalan mintázata írható le. Együttesen ezek határozzák meg, hogy mi történik adott társulásban a szenvedéssel: egyaránt elképzelhető, hogy enyhíteni próbálják, vagy elfordulnak tőle; hogy adekvát módon vagy inadekvátan viszonyulnak hozzá; hogy közvetlenül kezelik, vagy specializálódott szakértőknek delegálják a feladatot. A szenvedésre adott válaszok egyrészt abból a szempontból kiemelt jelentőségűek, hogy meghatározzák az enyhítés vagy a megoldás társadalmi esélyét. Másrészt adott társulás kritikai átvilágításának is központi dimenzióját alkotják, amennyiben a diszfunkciókra és zavarokra adott ideáltipikus reakciók körvonalazzák a társadalmi változás mozgásterét.

Az alábbi könyv célja egy a praxis kérdéseire fókuszáló kritikai elmélet felvázolása. Ebben az értelemben szorosan kapcsolódik *A szenvedés határállapotai* című, a teória problémahorizontján mozgó vállalkozáshoz, melyben a szenvedés és a társadalmi integráció

zavarai közötti összefüggéseket próbáltam feltárni (Sík 2018a). Az ott kidolgozott, társadalmi patológiákra és azokat csökkenteni képes mechanizmusokra vonatkozó belátások jelölik ki azt a fogalmi teret, melynek keretei között – a jelen vizsgálódásokban is központi szerepet játszó – társadalmi szenvedésre adott adekvát és inadekvát válaszok szisztematikusan megragadhatók. A *szenvedés határállapotaiban* a torzult és kvázi-terápiás társulási formák bemutatásának egyik kiindulópontja a késő modernitás kritikai társadalomelméleteinek hálózati szintézise volt, melyben Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash integrációs modelljeit Latour és White hálózatelméletei segítségével kapcsoltam egymáshoz. Abból indultam ki, hogy amennyiben a kritikai elméletekre – inkommenzurábilis értelmezési keretek helyett – úgy tekintünk, mint eltérő integrációs szinteken (preintencionális, intencionális, posztintencionális), különböző koordinációs logikák (egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikatív, elismerési, technikai) által szervezett cselekvési terek párhuzamos leírásaira, úgy lehetőség nyílik egy átfogó modellben elhelyezni őket. Ehhez a hálózatelméletek abban az értelemben kínáltak segítséget, hogy az elméletileg kidolgozott cselekvéskoordinációs mechanizmusokat, kapcsolódások és blokkolások empirikusan megragadható mintázataiként (diszciplína, stílus, kontroll-rezsim, mediátor) tették újraértelmezhetővé. Ilyenformán az elméletek episztemológiai összeegyeztethetlensége a kötések empirikus szintjén meghaladhatóvá vált: a különböző integrációs logikák által meghatározott cselekvések eltérő adottságokkal jellemezhető hálózatokként lettek megragadhatók.

A másik kiindulópont a szenvedés határállapotait és a meghaladásuk lehetőségét magában rejtő hálózati formák azonosítása volt, a pszicho-diskurzusokban „patologikusként” azonosított fenomenológiai- és viselkedésmintázatok, valamint „terápiásként” jellemzett interakciós helyzetek alapján. Ezekre úgy tekintettem, mint a szenvedés szélsőséges formáival kapcsolatba kerülő, annak csökkentésére vagy megszüntetésére törekvő megismerés-érdek által meghatározott leírásokra. Noha a pszichológiai-pszichiátriai megismerés többnyire természettudományos-biológiai keretben érti meg önmagát, és ennyiben nem mentes sem a szcientista önfélreértéstől (HABERMAS 2005), sem pedig az episztemológiai paradoxonoktól (FOUCAULT 2004), az e diskurzusokban kidolgozott leírások mégis a cselekvőképesség felfüggesztésével járó szenvedéseknek és azok enyhítési módjainak a rendelkezésre álló legteljesebb, szisztematikus katalógusaként hasznosíthatók.¹ E leírások alapján hálózatelméletileg rekonstruált *torzult* és *kvázi-terápiás* szocializációs pályák magukban rejtették a lehetőségét egy közvetlenül a társadalmi okokra visszavezethető szenvedések tapasztalatából kiinduló, normatív bázis kidolgozásának (Sík 2018a).

A torzult és kvázi-terápiás kötések áttekintésével azonosíthatóvá váltak azon mechanizmusok, melyek révén a szenvedés határállapotai stabilizálódhatnak, illetve kizárólagosságuk feloldódhat (teória). Arra a kérdésre ugyanakkor ezek az elemzések már nem adtak

1 Természetesen a szenvedés határállapotairól készülnek társadalomtudományos katalógusok is, melyek mentesek a pszicho-tudományok episztemológiai ballasztjától (például BOURDIEU et al. 1999), azonban ezek társadalompolitikai megismerésérdekből fakadóan csak a társadalmi szenvedések korlátozott formáihoz férnek hozzá.

választ, hogy a torzulások minek a függvényében válnak dominánssá, illetve a kvázi-terápiás kötések mikor tudnak kiszámíthatóan működni. E problémák átvezetnek a szenvedésre adott társadalmi reakciók terepére, végső soron ahhoz a kérdéshez, hogy milyen társadalmi közegbe ágyazódnak be a hálózati torzulások (praxis). A patológikus határállapotok észlelésének, értelmezésének és a rájuk adott szándékolt, öntudatlan és intézményesített válaszoknak a lehetőségtere felől adható válasz arra a kérdésre, hogy milyen konstellációkban válnak nagy valószínűséggel kizárólagossá a torzult kötések, illetve mikor van jó esélye annak, hogy kvázi-terápiás hatások törjék meg és ellensúlyozzák dominanciájukat.² Az alábbiakban ezeknek a kérdéseknek eredek utána, kísérletet téve *A szenvedés határállapotai*ban bemutatott teória praxisra vonatkozó belátásokkal történő kiegészítésére.³

Az első fejezetben a szenvedéshez való viszonyulást legáltalánosabb szinten kifejező, szolidaritásra vonatkozó kérdést járom körbe. A többiekre való ráutaltság és a többiekért vállalt felelősség kereteit kijelölve, a szolidaritás a társadalmasulás elemi dimenziójára utal. Ebben az értelemben kapcsolódási pontot teremt a társadalmi integráció alapvető mechanizmusai és a szenvedéshez való viszonyulás episztemológiai és normatív keretei között. A társulások létrejöttének kölcsönös egymásrautaltság által motivált folyamatában a cselekvők szüntelenül döntéseket hoznak a szenvedésre adott válasszal kapcsolatban: bizonyos formáit észlelik, míg másokat vakfoltban hagyják; bizonyos stratégiákat preferálnak, míg másokat inadekvátnak vagy indokolatlannak tekintenek. A szolidaritás adott paradigmája, e keretek nem tudatosuló, intencionális és intézményesült formáit foglalva magába, egyúttal a szenvedésre adott reakciók legáltalánosabb kereteit is kijelöli. Ebből a szempontból kulcskérdés, hogy a késő modernitásig bezárólag milyen társadalomtörténeti pályát járt be a szolidaritás paradigmája: ennek függvénye ugyanis, hogy adott korban milyen esélyei vannak a torzult és adekvát kvázi-terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásának a különböző integrációs logikák szerint szerveződő konfigurációkban. E kérdésekre Robert Castel és Manuel Castells segítségével keresek választ.

A szolidaritás társadalomtörténetének rekonstrukciójából kirajzolódik, hogy a szenvedés kezelése a modernizáció során egyre inkább kivonódott a hétköznapi, laikus cselekvők hatásköréből, és egy funkcionálisan differenciált – szociálpolitikai és szociális munkás szakértői tudáson alapuló – intézményrendszer illetékességébe került át. Ugyanakkor az is kiderül, hogy bár ez a konstelláció mind a mai napig meghatározó, fundamentális kihívásokkal néz szembe. Ugyanis az információs társadalom korában az a bért munkára

2 A frankfurti iskola tagjai közül talán Habermas közelít a legtudatosabban teória és praxis komplementer problémahorizontjához, melyek viszonyát egy korai programadó írásában külön is vizsgálódásai középpontjába állította (HABERMAS 1973). Míg az ő esetében a kommunikatív ész tág értelemben vett torzulásai, addig az alábbiakban a szenvedések határállapotait kifejező hálózatok hivatottak az elmélet és gyakorlat közti kapcsolatot megteremteni.

3 Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy a korábbi gondolatmenet nem csupán komplementere az alábbi munkának, de egyúttal annyiban megalapozásaként is tekinthető, hogy több olyan fogalom és tipológia is ott került kidolgozásra, ami jelen vizsgálódásokban ugyancsak fontos szerepet tölt be. Ettől függetlenül az alábbi, praxis szintjén mozgó elemzések önmagukban is értelmezhetők, tekintve, hogy az elméletépítés során felhasznált fogalmakat itt is bemutatom röviden.

alapozott biztosítási rendszer, amely a szakértői szolidaritást lehetővé tette – a munka világának globalizációból fakadó destabilizálódása okán – inadekváttá válik; a nemzetállam mint a jóléti állam aktora megszűnik szuverén lenni; továbbá a nyilvánosság mint a jóléti döntések meghozatalának terepe egyszerre veszti el racionalitáspotenciálját, és válik ellenállási identitások terepévé. Ebben a helyzetben a jóléti állam szolidaritásparadigmája fragmentálódik, és felmerül a kérdés, hogy a keletkező réseket mi tölti ki. Miközben a szolidaritás hiánya és értelmi kiüresedése egyaránt valós fenyegetésnek tekinthetők, mellettük rekonstruálható a szolidaritás egy olyan új paradigmájának lehetősége is, amely képes kezelni a késő modernitásban jelentkező kihívásokat. Ennek kulcsa a szenvedés mediatizált közösségeitől (például osztály, etnikum, gender) a torzulások közvetlen tapasztalati közösségéhez való visszatérés. A szenvedések ideáltipikus mintázataiban osztozók hálózatai egyszerre rejtik magukban annak a lehetőségét, hogy életvilágokon és strukturális pozíciókon átívelő kapcsolódások jöjjenek létre, s ezekben a másik iránti felelősség és bizalom tapasztalatai szülessenek meg. Egy ilyen értelemben vett *hálózati szolidaritás* ugyanakkor további előfeltételekre van ráutalva, melyek bemutatására a második fejezetben kerül sor.

A hálózati szolidaritáshoz egyrészt a másik szenvedéséhez való hozzáférés biztosítására van szükség. Ez a cselekvők morális percepciójának olyan formáját feltételezi, amelyben a másik nem valamilyen zárt értelemtulajdonítási folyamat szűrőjén keresztül mutatkozik meg, hanem tetszőleges jelentés kifejezőjeként. Csakis ebben az esetben feltételezhető ugyanis, hogy – az értelmezési keret által beszűkített interpretáció helyett – a másik tényleges szenvedéséhez tud hozzáférni. Ezen a ponton az előítéletek problémája kerül középpontba. Amennyiben potenciálisan kitakarják a másik szenvedését, a hozzájuk való kritikai viszonyulás kulcsfontosságú a hálózati szolidaritás szempontjából: ennek hiányában ugyanis nincs lehetőség a szenvedés tapasztalati közösségének létrejöttére. Hálózati keretek között az előítéleteket úgy értelmezhetjük, mint a körtek zavarai és a szenvedéstapasztalatok közti hozzárendelési viszony felbomlását. *Dogmatikus előítéletekről* beszélhetünk abban az esetben, ha szenvedéstapasztalatok hiányában is diszfunkcionálisként viszonyulnak adott kapcsolódáshoz. *Idealizáló előítéletről* akkor, ha szenvedéstapasztalatok meglelte mellett sem viszonyulnak diszfunkcionálisként adott kötéshez. *Adekvát viszonyulásról* pedig akkor, ha a hálózati zavarokra vonatkozó ítéletek nyitottak az újabb és újabb tapasztalatokra. Belátható, hogy az első két lehetőség egyaránt torzíthatja a hálózati szolidaritást, amennyiben a másikért vállalt felelősség beszűkített formáját eredményezi. Ebben az értelemben a hálózati szolidaritás az előítéletekhez való adekvát viszonyulásra támaszkodik.

Önmagában a szenvedés észlelésére való képesség még nem elégséges előfeltétele a hálózati szolidaritásnak. Emellett legalább annyira fontos az is, hogy az észlelt torzulásokhoz ne közönyösen viszonyuljanak, hanem törekedjenek a megváltoztatásukra. Míg a felelősségvállalás – és ahhoz kapcsolódóan az előítélet – a cselekvők másikkal való viszonyára utal, addig a szenvedés tapasztalatának hálózati dinamikába való becsatornázása a társulás egészének az egyénhez való viszonyától függ. A közösség egyaránt tekinthet úgy a szenvedésre, mint ami releváns önnön működése szempontjából, és úgy is, mint ami nem befolyásolja gyakorlatait. Ezen a ponton az eldologiasítás problémája kerül középpontba.

Amennyiben adott társulás nem teszi lehetővé tagjai számára, hogy saját szenvedésüket csökkenteni igyekezve formálják az interakciókat, úgy végső soron szenvedni hagyja őket. Ennek hatására pedig az esetlegesen észlelt – vagyis előítéletek által ki nem takart – torzulások is kezeletlenül maradnak, és a hálózati szolidaritás ellehetetlenül. Hálózati keretek között az eldologiasodást úgy értelmezhetjük, mint a szenvedéstapasztalatok és a hálózati dinamika közti kapcsolat megbomlását. *Közönyös eldologiasítás*ról beszélhetünk akkor, ha a szenvedéstapasztalatból nem következik a hálózati konfiguráció megváltozása (ilyenkor az egyén szenvedése irreleváns a hálózat működése szempontjából, vagyis: dologként kezelik). *Túlhajsolt eldologiasítás*ról beszélhetünk, amennyiben a hálózati dinamika beindul a szenvedés tapasztalata nélkül is (ilyenkor az öncélú változás hatására kiszolgáltatottnak érzi magát az egyén). *Humanizáló hálózatról* beszélhetünk, ha a hálózat változása szempontjából döntő szerepet játszik a szenvedések tapasztalata (e köré szerveződik a dinamika).

A hálózati szolidaritás, az előítéletek és az eldologiasítás perspektívájából feltáruló konstellációi *A szenvedés határállapotaiban* felvázolt, torzult és kvázi-terápiás kötések által kijelölt lehetőségteret kiegészítő értelmezési keretnek tekinthetők. Segítségükkel arra a kérdésre válaszolhatunk, hogy a szenvedés határállapotai vagy a segítségi konstellációk milyen esetben stabilizálódhatnak. A szenvedések adekvát kezeléséhez egyaránt szükség van szolidaritásra (torzulás és kvázi-terápiás hálózatok adekvát kapcsolódása), az előítéletekhez való reflektív viszonyra (szenvedés és hálózati torzulás közti hozzárendelési viszony), valamint az eldologiasítás kiküszöbölésére (hálózati dinamika alapja a szenvedés). Amennyiben e három dimenzió közül egy vagy több esetben problémák jelentkeznek (szolidaritáshiány vagy értelmileg kiüresedett szolidaritás, dogmatikus vagy idealizáló előítélet, közönyös vagy túlhajsolt eldologiasítás), úgy az esetlegesen felbukkanó kvázi-terápiás kötések sem tudnak stabilizálódni, és ennek következtében hatásuk is esetleges, ideiglenes marad. A harmadik fejezetben kvalitatív esettanulmányok keretében e különböző lehetőségeket térképezem fel.

Az elméleti megfontolások empirikus tapasztalatok alapján történő pontosítását követően azt a kérdést teszem fel, hogy a késő modernitásban miként képzelhető el egy olyan társadalmi praxis, melynek szándékolt célja a hálózati torzulásokból fakadó szenvedések csökkentése. A negyedik fejezetben ebből a szempontból a társadalmi segítség szakértői rendszereként létrejött szociális munka kanonizálódott gyakorlatait megalapozó diskurzusokat elemzem. Ezekből kirajzolódik, hogy bár a szociális munka különböző technikái a késő modernitás legfontosabb integrációs zavarainak egy-egy szeletéhez hozzáférnek, abból fakadóan, hogy hiányzik az általános társadalomelméleti megalapozás, óhatatlanul részlegesen ragadják meg tárgyukat. Az ily módon keletkező vakfoltok elsősorban amiatt válnak veszélyessé, hogy a zavarok egy részének kezelése során a kimaradt problémák nem egyszerűen kezeletlenül maradnak, hanem – ahogy a terápia része lesz figyelmen kívül hagyásuk is – potenciálisan felerősödnek. Ebből a paradoxonból egy hálózatelméletileg informált szociális munka kínálhat kiutat, amely egyszerre veszi figyelembe a szenvedés különböző forrásait, a kvázi-terápiás kötések alternatív formáit és azok stabilizálásának a szolidaritás, az előítélet és az eldologiasítás vonatkozásában azonosítható előfeltételeit.

Az utolsó fejezetben ennek vázlatos bemutatására teszek kísérletet, folyamatábrán foglalva össze a legfontosabb lépéseket, valamint az esettanulmányokra visszautalva az alkalmazás lehetőségeit. A hálózati szociális munka felvázolását a társadalompolitikai következmények bemutatása követi, ahol választ keresek arra a kérdésre, hogy a késő modernitásbeli hálózati torzulások, a szolidaritáshiány, az előítélet és az eldologiasodás szempontjait egyaránt szem előtt tartó társadalomkritikából milyen emancipatorikus aktivizmus következik.

A könyv megírása során Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem, ami lehetővé tette a nyugodt munkát. A megjelenést az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyv- és jegyzetkiadási pályázata finanszírozta. Továbbá köszönettel tartozom több kollégámnak, akik különböző formában kommentálták eredményeimet. Krémer Balázs és Rác Andrea a kézirat korábbi változatával kapcsolatban osztották meg velem véleményüket. Darvas Ágnes, Rác Andrea, Szécsi Judit és Tánczos Éva egy műhelybeszélgetés keretében segítettek a szociális munkával kapcsolatos gondolataim pontosításában. Bacsák Dániel és Takács Flóra az interjúk elemzésében nyújtott segítséget. Továbbá ezúton is köszönöm a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelynek, hogy lehetővé tette az interjúk másodelemzését.

Szolidaritás a késő modernitásban⁴

Annak ellenére, hogy a szolidaritás a klasszikus szociológia egyik kulcsfogalma, világos definiálása korántsem könnyű feladat.⁵ A fogalom elsődleges haszná heurisztikus értékből fakad;⁶ arra az elemi kötelékre utal, amely tetszőleges társulás fennmaradásához nélkülözhetetlen: a társulás minden tagja rá van utalva a többiekre abban az értelemben, hogy potenciálisan rászorul materiális vagy szimbolikus segítségnyújtásra; emellett minden taggal szemben megfogalmazódnak a többiekért hozott áldozatokra és erőfeszítésekre vonatkozó elvárások, potenciális segítővé téve őket. Ilyenformán a szolidaritás a rászorultság és segítségnyújtás normatív kereteit kijelölve, a társakhoz tartozás elemi kötelékét hozza létre – ebben az értelemben a társulások integrációjának kulcsa. A szolidaritásra vonatkozó kérdés egyidős a szociológia kialakulásával: abból a modernizációs tapasztalatból táplálkozik, hogy az együtt cselekvés személyes-közösségi kapcsolatokon és hagyomány-közösségen alapuló motivációi és keretei egyre kevésbé képesek a társadalom integrációjára (DURKHEIM 2001; TÖNNIES 2004). Ebben a helyzetben kérdésessé válik, hogy milyen alternatív mechanizmusok lépnek azok helyére, és mindez milyen – emancipatorikus és patológikus – következményekkel jár.

Az integráció mellett a szolidaritás a modernitás morálfenomenológiájának is a kulcsfogalma. A közösségi típusú kapcsolatokból kilépve számos megválaszolandó kérdéssel találja szemben magát a cselekvő: korántsem magától értetődő, hogy az általa személyesen nem ismert, életvilágában nem osztozó, vagyis „idegenként” adott általános másikkal szemben milyen kötelességei (milyen helyzetekben és kinek kell segítséget nyújtani?) és elvárásai (kitől várható el, hogy szükség esetén támogatja?) lehetnek. Ez pedig nem csupán a másikkal való viszonyt terheli meg többletkontingenciával, de magát a társadalmasulást teszi kérdésessé. Attól kezdődően, hogy a másikkal szembeni morális elvárások és kötelességek többé nem naturalizált, magától értetődő formában adóttak, a reciprocitással szemben elemi kétely támad: egyaránt lehetségessé válik, hogy az általános másik nem

4 Az alábbi fejezet rövidített változata azonos címmel jelent meg (SÍK 2018b).

5 A szolidaritás fogalmát igyekszem kellően tág értelemben használni ahhoz, hogy szubsztantív társadalomtörténeti és formális társadalomelméleti koncepciókhoz egyaránt hozzá lehessen kapcsolni. Ilyenformán az alábbi fejezet egy egyszerre történeti és analitikus definiálási kísérletnek tekinthető.

6 Ebből a szempontból hasonlít az olyan fogalmakhoz, mint az *elidegenedés* (Marx), *elismerés* (Hegel), *értelmevesztés* (Weber), *anómia* (Durkheim). Ezek, empirikus operacionalizálási nehézségük ellenére, megvilágító erejű metaforaként újra és újra visszatérnek a szociológiai érdeklődés középpontjába.

teljesíti kötelességeit, és magára hagyja az egyént a bajban (a kiilleszkedés problematikája), valamint az is, hogy kibújik felelőssége alól, és nem nyújt segítséget (potyautas-problematika). E lehetőségek valószerűségét mérlegelve végső soron az is kérdésessé válhat, hogy az egyénnek érdemes-e társulnia a többiekkel.

Azt, hogy e felvetéseket korántsem csupán egy absztrakt elméleti kíváncsiság motiválta, mindennél jobban érthetővé teszi az őket kísérő aggodalom. Alig van ugyanis olyan klasszikus elméletalkotó, aki valamilyen formában ne vetné fel a szolidaritás végzetes torzulásának vagy éppen felszámolódásának lehetőségét.⁷ Vagyis az elemi szolidaritási szálak drasztikus meggyengülése, a morális kötelmek és elvárások elbizonytalanodása végső soron a társadalmi dezintegráció lehetőségét vetíti előre: egy olyan állapotot, ahol immár nem feltétlenül vagy egyáltalán nem érdekeltek az egyének a társulásban. Noha a különböző elméletek az aggodalom mellett többnyire arra is kísérletet tesznek, hogy alternatív integrációs mechanizmusok felvillantásával különböző kiutakra is rámutassanak, a szolidaritáshiánnyal összefüggő dezintegráció fenyegető képe végigvonul a szociológia történetén. Így újabb és újabb formában merül fel a kérdés: milyen mechanizmusok pótolhatják a modernitás változó keretei között a közösségi szolidaritást, redukálhatják hatékonyan a morális elvárások és kötelességek kontingenciáját, háríthatják el végső soron a dezintegráció veszélyét?

Az alábbi fejezet kiindulópontját a fenti megfontolások alkotják. Első lépésben arra teszek kísérletet, hogy a szolidaritás késő modernitásbeli állapotát rekonstruáljam Robert Castel a szociális kérdés alakváltozását áttekintő társadalomtörténeti elemzése alapján. Második lépésben a napjainkban felbukkanó új kihívásokat veszem számba Manuel Castells hálózati társadalomra vonatkozó elképzelései alapján. Mindezek tanulsága szerint napjainkban a szolidaritás története fordulóponthoz érkezett: a bér munka társadalmában kialakult, a második világháború utáni évtizedekben rendszerszinten stabilizált szolidaritási paradigma – részben a gazdasági konjunktúra befejeződésével összefüggő belső ellentmondások, részben a globalizációhoz és az információs társadalomhoz köthető új kihívások miatt – kérdésessé vált. Ennek következtében egyszerre azonosíthatók dezintegrációs tendenciák (kényszerből és önként kiilleszkedettek számának növekedése), új integrációs szinten megvalósított szolidaritási technikák (intencionális és rendszerszint helyett kibernetikai szinten), valamint a szolidaritás morális alapjainak regresszív (új nacionalizmusok, az együttműködés minimalista felfogását tükröző neoliberalizmus) vagy progresszív (gendermozgalmak, új morális alapot kereső globalizációkritika) újraértelmezésére való törekvések.

7 Hogy csak a szociológia három alapító atyjára utaljak: Marx a kizsákmányolással és elidegenedéssel kapcsolatos elemzéseire úgy tekinthetünk, mint a szolidaritás kapitalista termelési viszonyok következtében történő felszámolódásának leírására (MARX 1977); Durkheim anómiára vonatkozó megállapításaira úgy, mint a segítség kollektív tudatba beágyazott normatív kereteinek – szélsőséges alulintegráltságot eredményezve, az öngyilkossággal is összefüggésbe hozható – felbomlását bemutató elemzésre (DURKHEIM 2000); Weber értelemvesztéssel kapcsolatos meglátásaira pedig úgy, mint az instrumentális racionalitás logikáját kifejező jogi-bürokratikus legitimitásban rejlő szolidaritás kiüresedését bemutató vizsgálódásra (WEBER 1995).

Minthogy empirikusan ezek különböző mintázatai valósulnak meg, így összességében nem csupán a klasszikus modernitás szolidaritási mintázatának meggyengüléséről beszélhetünk, hanem az erre adott divergáló reakciókból fakadó fragmentálódásról is. Ebben a helyzetben különösen égető kérdés, hogy a szolidaritás klasszikus modernitásbeli formáinak romjain *hogyan lehetséges szolidaritás*.⁸ A fejezet harmadik szakaszában ezt a kritikai elmélet keretei közt megválaszolható kérdést járom körbe. A válasz kidolgozásához egy olyan elméleti modellre van szükség, amelynek segítségével a különböző társadalmi helyzetekből fakadó eltérő szolidaritási mintázatok egységes keretben ragadhatók meg. E célból a kritikai elméletek korábban részletesebben bemutatott hálózati modelljére támaszkodom (Sík 2012, 2015, 2018a). E megközelítés segítségével a kötések olyan összetett tere tárul fel, ahol értelmezhetővé válnak a hiányzó, az inadekvát és az adekvát segítés különböző integrációs szintű formái. Egy ilyen összetett társadalomelméleti megközelítés alapján amellet, hogy lehetőség nyílik a szolidaritás tradicionális (például együttérzésen, hagyományközösségen alapuló felelősségvállalás) és klasszikus modernitásbeli formáinak (például utilitarista kooperáció, materiális szükségletek piaci kielégítése, a társadalmi csoportok racionális érdekérvényesítése) értelmezésére, egyúttal azon új formák is megragadhatók, melyek a késő modernitás sajátosságait fejezik ki.⁹ Mindezek alapján modellezhetők a különböző korszakok szolidaritási paradigmái, továbbá megválaszolható a kérdés, hogy miként helyezhetők új alapokra a bizalom és felelősségvállalás erodálódott formái.

A KÉRDÉSES SZOLIDARITÁS: A JÓLÉTI ÁLLAM KIALAKULÁSA ÉS VÁLSÁGA

A társadalom modern fogalma Hobbesszal születik meg. Kiinduló kérdése az, hogy miért éri meg racionálisan egy tetszőleges cselekvőnek az, ha *társadalmat* hoz létre, vagyis ha másokkal együtt lemond cselekvési szabadságáról (kivéve az élete védelméhez való jogot)

- 8 Természetesen ez a kérdés nem csupán a szociológiát foglalkoztatja, hanem a közelmúltban más társadalomtudományok számára is kitüntetett jelentőségűvé vált. Amennyiben az utilitarizmus felől tekintünk a szenvedésre adott válaszokat kifejező szolidaritás szociológiai kérdésére, úgy feltárul komplementer kapcsolata az élvezetek maximalizálásával foglalkozó közgazdaságtannal: előbbi a redisztribúcióra, utóbbi pedig a piacra vonatkozik. Ennek megfelelően nem meglepő, hogy a közgazdaságtan keretei között is egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a piac új formáira vonatkozó kérdés: miként változik meg az örömök maximalizálásának klasszikus ökonómiaja e logika társadalmi alapjainak átrendeződése következtében (KRÉMER 2016)?
- 9 A kritikai elméletek a valóságot annak lehetséges formái felől próbálják megérteni, így a fennálló viszonyok mellett kulcskérdés számukra az utópikus horizontok feltárása is (HORKHEIMER 1976). Ebben a keretben a szolidaritás megértésére annak tág lehetőségterének perspektívájából nyílik mód. Az empirikus kutatások által használt, részletesebben operacionalizált szolidaritásdefiníció helyett (vö. például FERGE 2000; JANKY 2011; TAKÁCS 2015, 2016; UTASI 2002, 2013) a segítségnyújtás és felelősségvállalás lehetőségteréből kiinduló rekonstrukciónak ugyanakkor megvannak a korlátai is: a szolidaritás különböző konkrét megnyilvánulásai esetében az alábbi következtetések empirikus árnyalásra szorulnak.

egy autoritás javára. Válasza szerint, amennyiben az ember elemi érdeke az élete védelme, úgy tetszőleges cselekvő jobban jár azzal, hogy a korlátlan szabadság természetes állapota helyett (amiből „mindenki mindenki elleni háborúja” következik) a társadalmi szerződés kollektív önkorlátozásának állapotát választja. Hiszen hiába rendelkezik a többiekkel nagyobb erővel vagy befolyással, vagyis áll látszólag nyerésre a „mindenki mindenki elleni háborúban”, pozíciója instabil: ha a többség összefog ellene, elveszejtik. Hobbesnál igazából másodlagos kérdés, hogy miként történjen a társadalom létrehozása, ugyanakkor azt igyekszik megmutatni, hogy ez minden racionális gondolkodásra képes cselekvő számára belátható előnyökkel jár (HOBBS 1999). Ha úgy tetszik, ez a szolidaritás legelemibb motivációs bázisa a modernitásban: egy tradicionális-vallási alapjainban meggyengült konstellációban attól nagyobb eséllyel várható túlélés, ha az idegennel és a másikkal szemben korlátlanul érvényesített szabadságról mindenki lemond, és ebben a negatív értelemben felelősséget vállal a másikért, valamint rábízza magát a másik felelősségvállalására.

Ez az alapvetően minimalista társadalomkép és a hozzá kapcsolódó szolidaritás-koncepció Rousseau és a francia forradalom után töltődik fel pozitív többletjelentéssel. Ekkor jelenik meg elvárásként az autoritást gyakorló közhatalommal szemben, hogy az a népakaratot fejezze ki. Ne egyszerűen a túlélést szolgálja azáltal, hogy mindenkit korlátoz, hanem rajta keresztül egyszerre valósuljon meg szabadság és egyenlőség (ROUSSEAU 2001). A szolidaritás ebben a modellben a *testvériség* dimenziójával gazdagodik, vagyis itt már nem csupán arról szól, hogy a másikra, idegenre való tekintettel korlátozom magam, bízva abban, hogy a többiek is hasonlóképpen tesznek, illetve hogy az autoritás kikényszeríti ezt. Legalább annyira arról is szól, hogy a közhatalmat közösen hozzuk létre, rajta keresztül ténylegesen felelősséget vállalva az idegenként adott másikért. A modernitás szolidaritásfogalmának két végpontját ez a két koncepció jelöli ki, egy a negatív szabadságon alapuló minimalista és egy a pozitív szabadságot szem előtt tartó maximalista koncepciót alapozva meg. Castel alábbiakban bemutatott társadalomtörténeti elemzései azt tárják elénk, hogy a középkortól napjainkig milyen pályát jártak be az európai társadalmak e két végpont között mozogva.¹⁰

Minden társadalom szembesül azzal a kérdéssel, hogy mit kezdjen az önellátásra képtelen tagjaival. Abban az esetben, ha ez életkori sajátosságból (gyerekek, idősek), valamilyen objektíve belátható, ideiglenes (például betegség) vagy tartós munkaképtelenségből (csökkent munkaképesség) fakad, a válasz kevésbé ellentmondásos: a közösség tagjai a rendelkezésükre álló források függvényében, normatív keretek által szabályozott módon biztosítják legalább a minimális létfeltételeket. Természetesen maga az *objektív munkaképtelenség*

10 Castel elemzéseinek műfaji besorolása, ahogy arra több elemzés is rámutatott, korántsem egyértelmű: egyszerre társadalomtörténeti és szociológiai vizsgálat, ami a bér munka és a társadalombiztosítás empirikus problematikáján keresztül egyúttal a társadalmassulás elemi kötelékére kérdez rá (DUPREZ 1996; TAKÁCS 2009: 170–181). Módszertanilag talán a legtöbbet Foucault genealógiájából merít, amennyiben egy jelenbeli állapot kialakulását elemzi, a múltbeli diszkurzív és intézményi technikák által kijelölt alternatív cselekvési pályák felől értve meg a végül megvalósult forgatókönyvet (LEPETIT 1996: 532).

adott társadalomtörténeti konstellációhoz kötött interpretáció függvénye, így a társadalom támogatása sohasem magától értetődő, hanem definíciós és határmegvonási küzdelmek kimeneteként áll elő. Teljesen más megítélés alá esik ugyanakkor az a helyzet, amikor ilyen objektívnak látszó okok nem azonosíthatók, azonban mégsem képes munkavégzésre az egyén. Ennek háttérében egyaránt állhat a szakértelmének megfelelő munka hiánya vagy a munkavégzéshez való jog – akár idegenségre, akár illetéktelenségre hivatkozó – megtagadása. Belátható, hogy ez paradox helyzetet eredményez: egyszerre lehetetlenül el az egyén önellátása, és kerül kívül a minimális létfeltételeket biztosítani hivatott közösségi gondoskodási hálón. Ráadásul, minthogy nincs stabil jövedelme, teljességgel kiszámíthatatlan elemmé válik, aminek következtében potenciális veszélyforrásként jelenik meg a társadalom számára (CASTEL 1998: 27–28).

Ez az elemi gyanú határozza meg a középkortól kezdődően a „munkavégzésre fizikailag képes munkanélküli” szerepének megítélését, kijelölve a *kiilleszkedetthez* való viszony későbbi kereteit. E szerep első ideáltipikus megtestesítői azok a csavargók voltak, akik lakóhelyüktől távol kényszerülve munkát keresni, kiszakadtak a szolidaritás feudális kötéseiből. E kötések egyszerre voltak hivatottak szavatolni a megélhetés tartós kereteit és az esetleges munkaképtelenség idejére vonatkozó gondoskodást. A feudális szolidaritási hálón kívül kerülve éppen ezért a csavargó életforma a kiszolgáltatottság extrém formájával járt. Ennek ellenére, ahogy fokozódó igény mutatkozott a szabadon mozgó, áruként létező munkaerőre, egyre kevésbé számított ritkaságnak már a preindusztriális korszakban is. A csavargó figurájának és a hozzá kapcsolódó szolidaritási formáknak a tétjét ilyenformán az jelöli ki, hogy a *bérmunka prototípusa*-ként kijelölik azokat a diszkurzív kereteket, melyek a szolidaritás történetét keretezik a modernitásban (CASTEL 1998: 29).

A bérmunkásként felfogadott csavargóhoz környezete egy a szociális dimenziójától megfosztott, kizárólag gazdasági jellegű viszonyulás keretében kapcsolódik. Munkaerejére csak epizodikusan van szükség, az ellentételezés kizárólag valamilyen konkrét elvégzett feladathoz igazodik, miközben a munkalehetőség esetleges. Ebben az értelemben a preindusztriális keretek között munkát vállaló csavargónak nincs semmilyen lehetősége arra, hogy a létfenntartását hosszú távon szavatoló biztosítékokra tegyen szert a bérmunkáslét keretei között. Ez a periférikus léthelyzet a szolidaritás történetének kiindulópontja. Maga a történet pedig arról szól, hogy miként alakult át ezen epizodikus, a szociális dimenziótól megfosztott, szélsőséges kiszolgáltatottsággal járó bérmunkaviszony egy lassú, ellentmondásokkal teli folyamatban.

Ahhoz, hogy a preindusztriális társadalmak csavargó-bérmunkásának helyzetét megértsük, elkerülhetetlen, hogy reflektáljunk azokra a szolidaritási formákra is, melyek a feudális rendbe betagozódók számára rendelkezésre álltak. Ennek alapja a kettős függés volt: a faluközösségen belüli horizontális relációk, valamint a faluközösség egészének a hűbéri láncba való beágyazódásából fakadó vertikális kapcsolódások egyaránt egyenlőtlen csereviszonyok sűrű hálózatát hozták létre. E relációk ugyanakkor amellet, hogy egyenlőtlenségi viszonyokat konzerváltak, egyúttal szolidaritási hálóként is működtek: a falun belül és a hűbéri láncban domináns pozícióban lévők patriarchális felelősséggel

tartoztak a közösség tagjainak, ami – természetesen a tradíciókban kifejezett feltételekhez kötve – magában foglalta a segítségnyújtás kötelmét is. A feudális közösségeket ebben az értelemben egyenlőtlen viszonyokon alapuló, ugyanakkor az individuális kiilleszkedés veszélyét minimálisra csökkentő szolidaritási hálózatok jellemezték: az általános alávetettség és a szegénység ugyan naturalizált állapot volt, ugyanakkor a szolidaritási viszonyokból való kirekesztettség és az ahhoz kapcsolódó szélsőséges kiszolgáltatottság marginális jelenség maradt (CASTEL 1998: 33–37).

A feudális társadalmak „primer szociabilitása” amellet, hogy a keretei közé betagozódott rászorulókat segítségének feltételeit megszabta, egyúttal abból a szempontból is vonatkoztatási pontként szolgált, hogy miként lehet viszonyulni a csavargó-bérmunkásként kiszolgáltatottá vált, kiilleszkedett rászorulókhöz. E viszonyulás alapja a keresztény moralitásba ágyazott segélyezés lett. Az eredetileg univerzális könyörületességi imperatívusz („Segíts felebarátodon!”) a feudális reciprocitás gyakorlatában kettős határmegvonással egészült ki: egyfelől a szenvedés testi szinten való kifejeződéséhez, másfelől a lokális elvéhez kötődött (CASTEL 1998: 40–47). Ezek a vonások öröklődtek át a csavargók számára juttatott segítségnyújtás gyakorlatára is, melyet az „üdvgazdaságtan” racionalitása mellett praktikus szempontok is szerveztek. A feudális rendből kiilleszkedett nincstelen, csavargó lokálisan, testi szenvedése mértékében segélyhez jutott, ugyanakkor ezt az elkülönítés és átnevelés logikájával ötvözték (dologházak, ispotályok, imaházak), továbbá mozgását büntetőjogi eszközökkel korlátozták (nem helybéliek koldulásának tiltása). Ezen intézkedések összességében a kiilleszkedettek felügyeletét voltak hivatottak szavatolni: megpróbálták őket abban a két értelemben helyhez kötni, hogy vándorlásukat ellehetetlenítik, a településen belüli tevékenységüket pedig kontrollálják (CASTEL 1998: 50–53).

Belátható, hogy a primer szociabilitás és a vele összefüggésben létrejött segélyezési gyakorlatok csupán korlátozott számú kiilleszkedettet voltak képesek kezelni. Amint számuk emelkedni kezdett, úgy mutatkoztak meg egyre inkább a rendszer belső ellentmondásai és anomáliái. A 14. századtól kezdődően a veszély valósággá vált. A nagy pestisjárványt követően megugrott a munkaerő-kereslet, ami sokakat arra ösztönzött, hogy minél kedvezőbb lehetőséget keressen. A kétkezi munkából élők ily módon megnőtt földrajzi mobilitása következtében a létszámfeletti problémáját tűzoltásszerűen kezelni próbáló technikák egyre inkább inadekvátnak bizonyultak. Egyfajta paradox munkanélküliség jelent meg: miközben a munkalehetőségek száma a tömeges halálozás miatt megnőtt, a bérmunka kiszámíthatatlan jellegéből fakadóan a koldusok száma is emelkedett (CASTEL 1998: 75–77).

E kihívásra a 14. század második felében elsősorban a represszió irányába mutató reakciók születtek. Ezek egyszerre foglalták magukba a munkakényszer (mindenki dolgozzon, akinek nincs vagyona) és a röghöz kötés elvét (akinek van munkája, az köteles kitartani mellette; aki munkát keres, köteles elfogadni a feudális struktúrába besoroló első ajánlatot), valamint a kötött munkadíjakat és a munkakényszer megkerülésének tilalmát (sem a koldulás, sem az alamizna nem megengedett). A pestisjárványt követő mobilitás azonban felborította a segélyezés formájában a csavargó-bérmunkásra is korlátozottan kiterjesztett

feudális szolidaritás érzékeny egyensúlyát: a *status quó*ra veszélyesnek tekintett tendenciákkal szemben fellépve, a törvényalkotók végső soron a régi rend megerősítésével reagáltak. E törekvések következményeként a segélyezés formáját öltő szolidaritás – ami a csavargó-bérmunkás nyomorúságát volt hivatott enyhíteni – áldozatul esett a mobilitást a röghöz kötéssel eliminálni igyekvő politikai akaratnak (CASTEL 1998: 65–70).

Ennek következtében a legszegényebbek csapdahelyzetbe kerültek: miközben a mobilitás gazdasági kényszere erősödött, a helyben maradás normatív-hatalmi logikája ezt egyre inkább ellehetetlenítette. E feszültség az ipari forradalom kezdetéig meghatározó maradt, kifejezésre juttatva a munkaerő felszabadulásának társadalmi drámáját. Hosszú évszázadokon keresztül a feudális rend szolidaritási hálójából kiesők arra kárhoztattak, hogy elvárják tőlük a munkavégzést, miközben megtagadják tőlük a munkavállalás jogát. Ráadásul, ahogy számuk nőtt, úgy lett egyre durvább a régi rend nevében fellépő hatalom szankciója is: a bérmunkától elválaszthatatlan kísérőjelenségeknek tekinthető csavargás és koldulás nemritkán kényszerszolgát, gyarmati száműzetést, gályarabságot vagy éppen halálbüntetést vont maga után (CASTEL 1998: 79–86). Ilyen értelemben a feudális renden kívüli szolidaritás problémája eredetileg korántsem társadalompolitikai vagy gazdasági kérdésként, hanem elsősorban rendészeti kérdésként került megfogalmazásra. Azáltal, hogy a csavargó-bérmunkás percepcióját az előbbi kategória határozta meg, a szerephez köthető várakozások és ítéletek is egyaránt morális felhangot kaptak: az ide besoroltak a közösségük által fel nem vállalt és ennyiben erkölcsileg kétes egyénnek minősültek, akik elsősorban veszélyes elemként, bajkeverőként jöttek számításba. Azáltal, hogy a domináns moralizáló diskurzus kitakarta a strukturális problémát, és a csavargó-bérmunkással szemben a kizárás logikáját alkalmazta, sajátos zárványt hozott létre a társadalom peremén. Az ide került számkivetettek mellett, hogy fenyegetést jelentettek a közösség számára, munkaerejük révén egyre inkább nélkülözhetetlenné is váltak. Ez a kettősség keretezte a feudális struktúrát végül szétfeszítő új, önálló társadalmi csoport, a proletariátus formálódását (CASTEL 1998: 95–97).

A proletariátus kialakulásának megértéséhez a rendi keretek közül kiilleszkedett csavargó-bérmunkás abban az értelemben nélkülözhetetlen, hogy felvillantja a preindusztriális társadalom azon paradox határhelyzetét, melynek növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb erővel feszíti szét a fennálló kereteket. Emellett ugyanakkor legalább olyan fontos azoknak a tendenciáknak a megértése is, melyek a változás e bázisának növekedését előidéztek. Ebből a szempontból azokra a társadalmi csoportokra kell utalnunk, melyek maguk ugyan nincsenek kiilleszkedve a feudális szolidaritási hálóból, de fokozottan ki vannak téve az elnyomorodás veszélyének. Ebbe egyaránt beletartoznak a falusi kisbérloők, a városi szatócsok, a céhlegények vagy a vándorkereskedők. Közös vonásuk, hogy látszólag autonóm szereplőként betagozódnak a rendi társadalomba, valójában folyamatosan fenyegeti őket a „bérmunkássá válás” negatív mobilitási pályájának réme. A gazdag parasztnak és a városi takácsnak bedolgozni kénytelen földműves, a mesterré soha nem váló céhlegény, a tönkrement és más szolgálatába állni kénytelen szatócs sorsa azért aggasztó, mert bérmunkássá válva ugyanaz a szélsőséges kiszámíthatatlanság és represszió lesz az osztályrészük, mint a csavargónak (CASTEL 1998: 100–101).

Ahhoz, hogy ez a képlet megváltozzon, a bér munka státuszának gyökeres átalakulására volt szükség, aminek legfőbb gátját maga a céhes rendszer jelentette. Miközben a fizikai munka hagyományosan nélkülözött mindenféle társadalmi megbecsülést (hitványnak és visszataszítónak minősült), addig a céhrendszer keretei között elismerésre tett szert. Ennek alapjául az szolgált, hogy a céh egyszerre utalt valamilyen közhasznúságra és egy mesterségbeli szakértelemre. Ebből fakadóan a céhek különösen érzékenyek voltak tagjaik egyszerű fizikai munkástól, iparostól való megkülönböztetésére (CASTEL 1998: 116–118). Olyannyira, hogy sajátos előjogaikkal visszaélve minden olyan változást igyekeztek megakadályozni, ami a feudális viszonyokhoz igazodó, kötött munkaszervezet lazítására irányult volna. Kvázi monopolisztikus jogosítványaikra támaszkodva a saját korporatív rendjükbe betagozódott céhsegédek önálló szerveződését korlátozták, továbbá az azon kívüli kezdeményezéseket – kontárnak minősítve – üldözték. Minthogy e kizárási mechanizmusok szavatolták privilegizált státuszukat, a városi céhek a feudális struktúrák lebontása helyett szintén abban voltak érdekelték, hogy a preindusztriális berendezkedés anomáliáit az alternatív kezelés helyett represszív eszközökkel szorítsák vissza (CASTEL 1998: 102–106).

Ilyenformán, noha a bér munkásokra mind a vidéki, mind a városi társadalom keretei között szükség volt, magát a bér munkásság kialakulását mindkét helyszínen igyekeztek megakadályozni. Az továbbra is egy alapvetően kiilleszkedett, bizonytalan, stigmatizált és szankcionált társadalmi pozícióra utalt, melyre vonatkozó szolidaritás kimerült a dologházak kényszermunkájában kifejeződő „gyámkodó felügyeletben”. Ebből a feszültségekkel terhelt, ugyanakkor megmerevedett konstellációból a falusi és városi feudális struktúrák lebontása jelentett kiutat. Ahhoz, hogy a bér munka szabad individuumok közti szerződéses viszonyként legyen elképzelhető, mindenekelőtt a csavargó-bér munkás páriastátuszát kell megszüntetni, ami a munkaerőpiac liberalizálása nevében fellépő felvilágosodás kori mozgalmak egyik legnehezebb feladatának bizonyul (CASTEL 1998: 134–142).

A felvilágosodás szellemi forradalmára úgy szokás tekinteni, hogy a régi rend alávetésén alapuló társadalmi berendezkedésével (és a dogmákon alapuló vallási világképével) szembeszegezi a szerződéses viszonyokon alapuló szabadság (és ráció) új rendjét. Ezzel szemben belátható, hogy a 18. századra ez a rend már korántsem volt teljességében új: kizárási mechanizmusok által margóra szorítva ugyan, de a bér munka és a tőle elválaszthatatlan sebezhetőség a 14. század óta egyre szélesebb rétegeket érintett (CASTEL 1998: 143–153). Önmagában ugyanakkor a szegénység és nyomor közti határ elmosódása még aligha indított volna be szemléletváltást: hiszen a preindusztriális időszakban jellemző represszív válasz lehetősége továbbra is nyitott volt. Ahhoz, hogy a bér munkás státusza megváltozzon, magának a munkavégzésre vonatkozó diskurzusnak a gyökeres átalakulására volt szükség. Erre azokban a gazdasági és politikai vitákban került sor, melyek a gondviselés helyett egyre inkább a társadalom által elvégzett munkában látták a „nemzetek gazdagságának” lehetőségét.

Ahhoz, hogy ennek a perspektívaváltásnak a súlyát átérezhessük, fontos hangsúlyozni, hogy a rendi társadalomban a nemesi státusz alapja a munka terhe alóli mentesség volt.

Ebből egyúttal az is következett, hogy a munkavégzés alantas tevékenység, amit magára valamit is adó egyén igyekszik elkerülni, és csak kényszer hatására tesz. Ilyenformán a munka eredetileg nemhogy nem lehetett a megbecsülés alapja, sokkal inkább a szimbolikus elkülönülés és a fegyelmezés eszköze volt. A munka először a merkantilista politikákban jelent meg értékteremtő tevékenységként, melynek célja az ország gazdasági potenciáljának maximális kiaknázása. E cél megvalósításához azonban – ahogy az olyan kortársak számára, mint Locke, majd Smith egyre világosabbá vált – a lehető legtöbb foglalkoztatása mellett legalább annyira fontos a lehető legszabadabb piac megléte is. Minthogy a munkaerő és az áru korlátok nélküli áramlása teszi lehetővé az előállított értékek felhalmozását, így a munkával kapcsolatban a legalapvetőbb elvárássá ennek megteremtése vált. Ahogy a „nemzetek gazdagságának” záloga egyre inkább a szabad termelési és értékesítési viszonyok között végzett munka lett, lehetőség nyílt a bér munkás rehabilitálására is: többé nem a társadalomból kiilleszkedett, veszélyes elemként tekintenek rá, hanem olyan potenciálként, melynek aktualizálása közös ügy. A társadalom feladata ebben az értelmezési keretben elsősorban a munkavállalás szabadságának szavatolása, az egyéné pedig munkaerejének és képességeinek maximális kiaknázása lett (CASTEL 1998: 153–164).¹¹

Noha a piaci liberalizmus kiszabadítja a bér munkát stigmatizált, zárványszerű státuszából, egyúttal a szolidaritás kereteit is beszűkíti: az kimerül a bér munkás-csavargó létet represszív eszközökkel korlátozó intézmények lebontásában. Attól azonban, hogy a bér munkás megszűnik kirekesztettnek lenni, még korántsem válik automatikusan a társadalom integrált, elismert tagjává. Attól, hogy a bér munka szabad felek közti szerződéses viszonyra alakul át, még korántsem garantált sem a kiszámítható munkalehetőség, sem pedig a munkaképesség elvesztésének időszakára kiterjedő gondoskodás. Vagyis a liberális kapitalizmus keretei között – szemben azzal, ahogy a felvilágosodás gondolkodói várták – a bér munkás kiszolgáltatottsága nem csökkent automatikusan: továbbra is csekély elismertség övezte, miközben létfeltételei bizonytalanok maradtak. Az ebből fakadó feszültséget tovább fokozta, hogy a feudális rend lebontását követően a bér munkáslét egyre általánosabbá vált, így a hozzá kapcsolódó nehézségek lassan kitüntetett közüggé lettek. Ennek tudható be, hogy a szolidaritás modern formái dinamikus képet mutatnak: különböző privát (filantróp civilek, patronáló munkaadók) és állami (szociális állam) aktorok tesznek kísérletet arra, hogy a bér munkás kitettségét ellensúlyozzák, meggrajzolva a másikkal szembeni felelősségek és köteleességek feudalizmus utáni panorámáját (CASTEL 1998: 191–193).

A modern piacgazdaság megjelenésével egyidősek azok a pauperizmus okait kutató, nagyszámú politikai, gazdasági, társadalomtudományos és irodalmi elemzések, melyek azt az aggasztó kérdést feszegetik, hogy a széles tömegeket érintő nyomor vajon lokális

11 Ahogy azt egyes kommentátorok megjegyzik, a bér munkásosztályra nem tekinthetünk kizárólag úgy, mint bizonyos társadalmi folyamatok eredményeként létrejött, passzív entitásra. Noha ez Castelnél háttérben marad, legalább annyira fontos, hogy e csoport maga is tevékeny formálója volt a kapitalizmusnak (JOLLIVET 1994: 186).

anomáliának vagy sokkal inkább a modern társadalmi berendezkedés szükségszerű következményének tekinthető-e. A kérdés tétjét nem csupán a látványos szenvedés miatti felelősségérzés, illetve az annak való kitettségéből fakadó aggodalom jelölte ki, hanem legalább annyira az, hogy a rá adott válasz meghatározta a társadalompolitikai stratégiák horizontját is (CASTEL 1998: 196–208). A liberális kapitalizmusba vetett hit sokáig az előbbi olvasatot valószínűsítette, aminek következtében a szolidaritást az egyes rászorulóknak eseti megsegítésének irányába terelte. Ennek törvényileg kijelölt aktorai az önkormányzatok voltak. Minthogy azonban tevékenységüket csupán korlátozottan tudták kifejteni, így mellettük a módosabb polgárok magánjótékonyága is egyre nagyobb súlyt kapott. Ezekben a helyi segélyezési gyakorlatokban közös volt esetleges jellegük: a munkaerőpiaci önfenntartásra képtelenek megsegítését nem jogként képzelték el, hanem adományként (CASTEL 1998: 209–215).

Ezt a szemléletet paradox módon a köztársasági eszme támasztotta alá: minthogy a rászorulóknak megsegítése óhatatlanul gyámolító viszonyt feltételez, így összeegyeztethetetlen a köztársaságot alkotó autonóm polgár szerepével. Vagyis a köztársaság intézményei épp azért nem válhattak segélyezővé, mert ezáltal az egyének politikai autonómiáját számolták volna fel. Ilyenformán sokáig a szociális kérdést elvi okokból tartották távol az államtól: annak megoldására a szabad piac, amennyiben pedig az anomáliákat szül, a jótékony, reformer polgárok önszerveződése volt hivatott (CASTEL 1998: 219–220). E kezdeményezések motivációs bázisában egyaránt megtalálhatók keresztény és tudományos megfontolások. Jelentőségüket az adja, hogy a rászorulókhöz való viszonyulást egyre inkább a szükségletek megértése határozza meg, megelőlegezve a professzionális szociális munka szemléletét és technikáit. Bármekkora hatást tudtak azonban e kezdeményezések kiváltani, egyrészt mindvégig megmaradtak esetlegesnek, másrészt, a szolidaritás látszólag adekvát módját felmutatva, háttérbe szorították a szolidaritás jogi formájának követelését (CASTEL 1998: 222–224).

A szolidaritás egész másfajta formájára utalnak az önszegélyező egyletek, melyek a munkások megtakarításain alapultak. E szervezetekre egyrészt úgy tekintettek, mint az önfegyelemre és előrelátásra nevelés fontos terepére. Figyelembe véve, hogy a kortársak a pauperizmust az esetek többségében összefüggésbe hozták azon tartalékok hiányával, melyekre a munkaképesség elvesztése esetén a munkás támaszkodhatna, így a takarékosság a bér munkásokkal szemben megfogalmazott erkölcsi elvárások között kitüntetettnek minősült. Amellett ugyanakkor, hogy pedagógiai hatásuk miatt az önszegélyező szervezetek kifejezetten támogatandónak minősültek, egyúttal sajátos veszélyforrásként is tekintettek rájuk, amennyiben a munkásság politikai önszerveződésének bázisaként szolgálhattak. Éppen ezért az önkéntes önszegítő egyletek általánossá válása nem volt napirenden: kontrollált keretek között működve megmaradtak a bér munkáselit intézményének (CASTEL 1998: 225–228).

A filantrópia és az önszegélyezés mellett a szolidaritás harmadik privát aktora a munkaadó volt. A vállalkozó tekintélye – szemben a feudális földesúrral – nem a racionálisan igazolhatatlan rendi hovatartozáson alapult, hanem a termelésben elfoglalt vezetői szerepén. Ebből ugyanakkor nem csupán fölérendelt státuszának legitimitása következett, hanem

sajátos felelőssége is. Az a kitétel, hogy a munkaadó és -vállaló közti viszonyt kizárólag az egyenlő, szabad felek közötti szerződés határozza meg, korántsem zárja ki, hogy a vállalkozó ne törődhetne a szerződésben meghatározott béren túl is alkalmazottaival, egyfajta méltányossági alapon. A rögzített bérben kifejeződő igazságosság óhatatlanul korlátozott: minthogy a munkások eltérő életkörülmények között élnek (például családostok vagy egyedülállók), különböző szükségletek és veszélyek jellemzőek rájuk. A méltányos vállalkozó ezeket figyelembe véve, specifikus igényeikhez igazodó szolgáltatásokat (például lakhatás, taníttatás) kínálhat számukra. E „modern gyámságban” a vállalkozók értelemszerűen nem pusztán erkölcsi megfontolásokból láttak kitűnő lehetőséget. Ennek keretei között lehetőségük nyílt azon nevelési folyamatokra, melytől – az ipari forradalom után sokáig hiányzó – munkahelyi fegyelem bevezetését várták. Belátható, hogy a munkaadói gondoskodás következtében az üzemi és családi élet közti határok felszámolódnak: a patrónussá váló munkaadó a patronált munkás életmódja felett nyer rendelkezést, összességében egyfajta kvázi feudalisztikus regressziót kifejező függőségbe taszítva őt (CASTEL 1998: 229–233).

Az esetleges filantrópia, a korlátozott önszegélyezés és az autonómiát felszámoló munkaadói patronálás ilyenformán egyaránt zsákutcának bizonyultak. Önmagában ugyanakkor az, hogy a proletariátus problémáira reagáló privát szolidaritási válaszok sorra kudarcot vallottak, még nem vezetett el automatikusan az állami szerepvállaláshoz. Ehhez előbb a tulajdonviszonyok radikális, forradalmi átalakítására tett kísérletek kerülő útjait is be kell járni.¹² A bér munka kezeletlen anomáliái és a bér munkásság számának növekedése következtében egyre világosabbá vált a modernitás új választóvonalja, amely a hatalmon lévő tulajdonosok és a tulajdon nélküli bér munkások között húzódott. Paradox módon az állami szerepvállalás hátrítása végső soron épp azt az osztályharcot élesítette ki, melyet általa igyekeztek megelőzni. Az 1848-as párizsi forradalom célkitűzései között ennek megfelelően kulcsszerepet kapott a munkához való jog követelése. Minthogy a bérből élők létfenntartása a folyamatos munkaviszonytól függött, így csakis ennek szavatolásától várhatták helyzetük konszolidálódását (CASTEL 1998: 242–245).

Ennek az igénynek a bejelentése több szempontból is forradalmi volt. Mindenekelőtt szakított a szolidaritás segélyezési politikában kifejeződő, reaktív formájával. Másfelől a munka általános, elidegeníthetetlen jogként való követelésével az ellen a kiszolgáltatottság ellen lépett fel, amely a munkahelyek kiszámíthatatlanságát – a preindusztriális kortól kezdődően – a munkavállalóra terhelte. E látszólag ártatlan célkitűzéseknek a következményei messzire vezettek: azzal ugyanis a kortársak is tisztában voltak, hogy a munkához való jog nem szavatolható a tőke feletti hatalom nélkül, ami pedig a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítását feltételezi. A forradalom gyors bukása és a második császárság restaurációja ugyan nem adott lehetőséget e célkitűzések megvalósítására, azonban a szellem

12 Egyes bírálók ezen a ponton azt vetik Castel szemére, hogy a forradalom-ellenforradalom dichotómiát az integráció-kiilleszkedés problematikája által meghaladotként mutatja be, és ezáltal lemond a kapitalista termelési viszonyok inherens egyenlőtlenségének kritikájáról, legitimálva a fennálló viszonyokat (FRIOT 2001: 247).

kiszabadult a palackból. A munkavégzés jogként való értelmezése többé nem tette lehetővé, hogy a szolidaritás problematikáját egyszerűen a segélyezés és patronálás aktoraira és mikéntjére vonatkozó kérdésre redukálják. Világossá vált, hogy a bér munkásléttel járó kiszolgáltatottság csakis akkor kezelhető, ha a szolidaritást jogi keretek között fogalmazzák újra. Ez pedig magával vonja azt is, hogy az oly sokáig hátrított állami szerepvállalás kiküszöbölhetetlen. A viták ezt követően arra vonatkoznak, hogy miként is képzelhető el az állam szociális intervenciója (CASTEL 1998: 246–249).

Minthogy a liberális felfogás legnagyobb aggodalma az állami beavatkozással kapcsolatban azon függőségekhez kapcsolódott, melyek torzíthatják az állampolgárok politikai egyenlőségét, így az állami szerepvállaláshoz nélkülözhetetlennek tűnt e gyámsági viszonyok kiküszöbölése. Erre a problémára végül a segélyezési logika helyére lépő biztosítási rendszer kínált választ. Ennek egyik legfontosabb előzményeként az önszegélyező pénztárak szolgáltak: miközben a munkaadó által biztosított patronálás logikájához igazodó szolgáltatások az autonómiát korlátozó mivoltuk okán egyre kevésbé voltak elfogathatóak, ezekkel szemben a munkások összefogása ellenpontot jelentett. Ugyanakkor az önkéntes alapon működő pénztárak vagyona sokszor elválaszthatatlan volt a működésüket felügyelő vállalatától, ami egyaránt problémát jelentett a vállalat csődje esetén (ekkor a pénztári vagyon is felszámolásra került) és abban az esetben, ha a munkavállaló felmondott (ekkor a munkaadó visszaélhetett hatalmával). Ilyenformán az önszegélyező pénztárak – annak ellenére, hogy példaértékű megnyilvánulásai voltak a vertikális szerveződéseknek – továbbgondolásra szorultak. A bennük rejlő csapdákra megoldást a kötelezővé tett járulékokon alapuló, nem a privát cégek, hanem az állam által felügyelt biztosítási rendszer jelentett. Ez tette lehetővé, hogy a bér munkás számára a munkaképtelenség esetén nyújtott segítség ne adomány, hanem jog legyen, melyet azáltal teremt meg, hogy bére egy részét kötelező jelleggel a szolidaritási alap finanszírozására fordítja (CASTEL 1998: 256–269).

A kötelező befizetésen alapuló, általános társadalombiztosítás a munkához való jog korábbi követelését beillesztette a bér munkával kapcsolatos kockázatok általánosabb keretei közé: maga a munkanélküliség is egyike lett a munkavégzést ellehetetlenítő veszélyeknek, a baleset, betegség vagy idősor mellett. Ráadásul megoldást kínált arra a kérdésre is, hogy ezt miként lehetséges a fennálló tulajdonviszonyok radikális átalakítása nélkül kivitelezni. A társadalombiztosítás egy új tulajdonformát hozott létre: a szociális tulajdont. Ez mindazok számára hozzáférhető, akik bér munkából élnek, ugyanakkor nem használható fel szabadon: adott feltételek megléte esetén, adott célokra fordítható. A szociális tulajdon eredetét tekintve a bér munkások magántulajdona, ugyanakkor kötött felhasználásából fakadóan megszűnik magántulajdon lenni: minthogy az elköltés feltételeit a közösség egésze határozza meg, így végső soron kollektív szempontoknak rendelődik alá. Ebben a folyamatban a szociális tulajdon egy politikailag konstruált entitássá válik, melynek működtetésében kulcsszerep hárul az – óhatatlanul gondoskodó szerepbe kényszerülő – államra (CASTEL 1998: 269–291).

Ezen a ponton a bér munka történetének egy fontos fejezete lezárult: a bérből élők kiszolgáltatott, bizonytalan helyzetét felváltotta a biztosítási rendszer révén tartósan integrált pozíció. E jogi formát öltő szolidaritás ugyanakkor korántsem tekinthető a történet

végpontjának: az, hogy a szolidaritási viszonyok a bér munka köré kezdtek szerveződni, a társadalom egészére kihatott. Egyrészt a bér munkás és a társadalom többi csoportja közti határvonalak világos kijelölése vált szükségessé. Azt követően, hogy a munkás-státusznak tétje lett, fontossá vált a nem vagy csak félig-meddig aktívak adminisztratív megkülönböztetése. Ennek hatására kialakultak a munkaerőpiac szisztematikus megfigyelését és foglalkozáspolitikai formálását lehetővé tevő kormányzási technikák. Másrészt – a bér munkás formális kritériumainak kialakulásától nem függetlenül – maga a munkafolyamat is egyre jobban formalizálódott. Apró részmozzanatokra bomlott fel, melyeket egyre inkább technikai keretek szabályoztak. A jogi-technikai úton megkonstruált bér munkás státusz és munkafolyamat harmadik következménye a bérek kiszámíthatósága és a szabadidő megjelenése volt, melyek lehetővé tették a pusztán materiális létfeltételek újratermelésén túli fogyasztást is. Korlátozott mértékben bár, de ilyenformán a munkás maga is haszonélvezője lett a megtermelt javaknak, létrehozva a termelés és fogyasztás új egyensúlyát. Negyedrészt a bér munkás egy kollektív jogokkal rendelkező közösség tagjává vált: egyéni munkaszerződését kiegészítették azok a jogi keretek, melyek a társadalombiztosítási és termelési rendszerbe beillesztették. Ezek egyszerre szabályozzák a bérezést, a munkafolyamatot és a kockázatok kezelését, kijelölve a politikai érdekérvényesítés új kereteit. Mindezek következtében a bér munkások egyre nagyobb arányban részesülhettek az olyan közjavakból, mint az egészség, lakhatás vagy oktatás (CASTEL 1998: 294–308).

E pozitív fejlemények ellenére a munkások helyzete korántsem rendeződött véglegesen. A munkaidő csökkentése, a fizetett szabadság, valamint a bérek és biztosítási tételek nagysága körül egyaránt visszatérő konfliktusok robbantak ki. Ezek hátterében az az igény állt, hogy a munkás számára is lehetséges legyen a termelési folyamatokban betöltött szerepével egyébként összeegyeztethetetlen szabadság. A gyárakban megtapasztalt elidegenedett munkaviszonyokat kompenzálандó, a legitimnek elismert, vagyis megfizetett szabadidő tette lehetővé, hogy ne redukálódjék *animal laborans*-szá, és megőrizhesse emberi méltóságát. Azonban ezek a konfliktusok egyre inkább elvesztették osztályharcos, forradalmi jellegüket: a kivívott jogosultságok óvatosságra intettek, és legalább annyira motiváltak a *status quo* megóvására, mint további jogosítványok követelésére, összességében egyfajta reformszemléletet eredményezve (CASTEL 1998: 309–316).

A társadalombiztosításon alapuló szolidaritás keretei között a tulajdonviszonyok átalakításának célkitűzése nem csupán amiatt került le egyre inkább a napirendről, mert a bér munkások helyzete konszolidálódott, hanem amiatt is, mert a bér munkásság összetétele is egyre heterogénebb lett. A bér munka olyan általános szerződéses viszonyná vált, amely az eredeti magját alkotó fizikai munkát végzők mellett fokozatosan magába olvasztotta a szellemi munkát végző fehérgallérosokat, és később azokat a polgári rétegeket is, akik a bér mellett tulajdonból származó bevételekre is számíthattak. Más szóval a bér munka marginális társadalmi helyzet helyett a társadalmi integráció alapformájává vált, ami a társadalom többségét a biztosítás szolidaritási rendszerébe illesztette. Ebben a konstellációban az eredeti tulajdonos-bér munkás közti törésvonal fokozatosan jelentéktelenné vált, és átadta helyét a bér munkások különböző csoportjai közti konkurenciaharcnak. A különböző foglalkozási csoportok között az átjárás, noha nem volt lehetetlen, a mobilitást mégis számos

rejtett és nyílt megkülönböztetési stratégia akadályozta, kijelölve a bér munka társadalmának belső töréspontjait. Ezek mellett különös jelentősége volt a bér munka peremén elhelyezkedő társadalmi csoportoknak, melyekbe a bevándorlók, a szakképzetlen pályakezdők, az elavult tudású idősebb munkások egyaránt beletartoztak. Ők azok, akik bizonytalan alkalmi vagy feketemunkához jutottak csupán hozzá, s ezáltal kívül rekedtek a szolidaritás – bér munkához kötött – hálóján, védtelenné válva a munkaerőpiaci ingadozásokkal szemben (CASTEL 1998: 326–336).

Azt, hogy e csoportok sokáig marginális jelentőségűnek tűntek, elsősorban a második világháborút követő évtizedek gazdasági konjunktúrájának volt köszönhető, ami elfedte a strukturális ellentmondásokat. Ebben az időszakban nem csupán a szociális állam által lefedett kockázatok köre tágult, de egyúttal magának a társadalombiztosításon alapuló szolidaritásnak a konstrukciója is megingathatatlanak tűnt. A gazdasági növekedés ilyenformán azt az illúziót keltette, hogy a bér munka története egy rendszerszinten integrált, általános létbiztonságot szavatoló modellben teljesedett ki, melyet ugyan folyamatosan tökéletesíteni kell, ám lényegi módosításra nem szorul. Ezt az utópisztikus víziót közvetve a '70-es évek olajválsága, közvetlenül pedig az azóta egyre általánosabbá váló munkanélküliség problematikája rombolta le. Belátható, hogy a munkanélküliség a biztosításon alapuló szolidaritás szempontjából végzetes fenyegetés. A munkájukat tartósan vagy rendszeresen elvesztők ugyanis kívül kerülnek a szolidaritási hálón. Ezáltal pedig hasonlóképpen kiszolgáltatottá válnak a feudális társadalmak csavargóihoz: a közösségi és jogi szolidaritáson kívül rekedve immár senki sem vállal felelősséget értük. Ráadásul – szemben az egyéb munkaerőpiaci kockázatokkal – a munkanélküliség olyan veszély, amellyel kapcsolatban csak korlátozottan szolgáltathat védelmet a társadalombiztosítási rendszer. Amennyiben ugyanis a munkaerőpiaci ingadozások következtében a munkaerő-kereslet tartósan alulmúlja a kínálatot, a biztosítás egésze finanszírozhatatlanná válik, és összeomlik a társadalombiztosítási rendszer (CASTEL 1998: 249–261).

Ebből a perspektívából válik érthetővé, hogy a tartós és a rendszeres munkanélküliség napjainkig tartó növekedése miért veti fel a szociális állam fenntarthatóságának kérdését.¹³ A munkanélküliség mára megszűnt a bér munka peremének problémája lenni: immár nemcsak a bevándorlókat, szakképzetlen pályakezdőket, elavult tudású idősebb munkásokat veszélyezteti a *létszámfeletti*ek sorsa, hanem a középkorú, szakképzettséggel rendelkező férfiakat is. Ezt az általánossá váló fenyegetettséget közgazdasági perspektívából a munkaerőpiac rugalmassági szükségletei hivatottak legitimálni, elfedve azt az összefüggést, hogy valójában a piaci kockázatok egyéni munkavállalókra való ráterhelődése fejeződik ki benne. A kontrollálhatatlan munkanélküliség által beárnyékolta szolidaritási viszonyok között a bizonytalanság egyre kevésbé tűnik ideiglenes állapotnak, sokkal in-

13 Ahogy a szociális kérdés az ezredfordulóra újra aktuálissá vált, legalább annyira fontos lett az is, hogy ki hivatott azt megfogalmazni: az állam, a vállalatok, a munkavállalók vagy épp a kiilleszkedettek. Ahogy a munkanélküliség a szociális kérdés fókuszába kerül, a hangsúly áttevődik a bér munka világáról a prekariátusra (DIDRY 2001).

kább a várakozási horizont alapja lesz. Ezt fejezik ki a végeláthatatlan átképzések, a háttározatlan munkaidejű szerződések ritkulása, a funkcionális szükségleteket tükröző és ezáltal stabilnak tekinthető állások növekvő hiánya. Ebből következően a munka egyre kevésbé tud hivatásként, vagyis az identitás megalapozásának forrásaként szolgálni. Végző soron e folyamat azzal fenyeget, hogy a bér munkán alapuló integrációs és szolidaritási modell érvényét veszti. Megrendül a társadalombiztosítási rendszerbe vetett bizalom, és megnyílik az út a regresszív vagy progresszív alternatívát kereső politikai törekvések előtt (CASTEL 1998: 262–279).

Az ezredfordulóhoz közeledve ugyanakkor a szociális állam kevésbé néz szembe ezekkel az alapjait érintő ellentmondásokkal. Ehelyett lokális anomáliaként kezeli a munkanélküliség problémáját, elsősorban az érintettek megsegítésével és átképzésével (beillesztés politikája) anélkül, hogy magát a munkanélküliséget okozó strukturális problémát kontrollálni tudná (integráció politikája). Miközben ezek az intézkedések többé-kevésbé sikeresen tompítják a szociális állam anomáliáit, amennyiben nem hagyják teljesen magára a munkaerőpiaci integrációból kimaradókat, megoldást mégis csak korlátozott mértékben képesek biztosítani. A munkaerőpiacról kiszorult, majd oda beilleszkedési politika révén reintegrálni szándékozottak többsége számára mindaddig kevés a remény, amíg a munkaerő-kereslet – egy remélt gazdasági konjunktúra következtében – nem nő meg számottevően (CASTEL 1998: 379–395).

Ilyenformán a szociális állam fenntarthatósága – a gazdasági konjunktúra formájában – egy általa teljességgel kontrollálhatatlan tényezőtől függ, amiből különböző forgatókönyvek fakadnak. Egyfelől elképzelhető, hogy a gazdasági stagnálás és recesszió állandósul, aminek következtében a szociális állam hatékonysága fokozatosan csökken, a létszámfelettiek egyre növekvő táborát hozva létre. Minthogy az intézményesített szolidaritási háló gyengülését – a tradicionális formák eltűnését követően – nincs, ami ellensúlyozza, így a társadalmi konfliktusok kiéleződése valószínűsíthető. Másfelől elképzelhető, hogy a társadalombiztosítási rendszer stabilitásának megőrzése érdekében a munkanélküliek beillesztésére fordított erőforrások lecsökkennek. Ez a forgatókönyv, a társadalombiztosítási rendszer által védettek és azon kívül esők közti határ megvonása révén, a létszámfelettiekért vállalt felelősségnek a bér munkások biztonsága érdekében történő feláldozását fejezi ki. Belátható azonban, hogy a kirekesztés e politikája szintén sajátos kockázatokat rejt magában, amennyiben a szolidaritási hálón kívül kerültek kilátástalansága óhatatlanul összetűzésbe kerül a dolgozók konszolidált élethelyzetével. A harmadik lehetőség a bér munka romló helyzetével való szembenézésen és a szociális állam keretei közötti alternatívák keresésén alapul. Ebbe egyrészt beletartozik az új szükségletekhez igazodó szolgáltatások kialakítása és ezáltal a munkaerőpiac tágítása; másrészt a bér munkához kapcsolódó jelentések – a posztmaterális értékrend elterjedésével összefüggő – átalakulásának figyelembe vétele, és ebből kiindulva a munkavégzés kereteinek átalakítása. A negyedik forgatókönyv a bér munka társadalmának strukturális átalakítását foglalja magában, vagyis a szolidaritás munkavégzésről való lekapcsolásának lehetőségét. Ez egyaránt megtörténhet a munkaerőpiac eddigieknél sokkal nagyobb mértékű állami koordinációja vagy a megtermelt értékek újraelosztása révén (CASTEL 1998: 396–418).

SZOLIDARITÁS A GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM KORÁBAN

Castel történeti áttekintése sokféleképpen olvasható; a könyv célkitűzése szempontjából jelentőségét az adja, hogy bemutatja a segítségnyújtás és rászorultság fenomenológiai, diszkurzív és intézményi rendjének átalakulását a középkortól napjainkig. E történet kezdőpontjában a szolidaritás premodern, közösségi paradigmáját találjuk. Ezt az jellemzi, hogy a segítségnyújtás és a rászorultság egyaránt az egymást ismerők kapcsolat-hálózatára korlátozódik, az azt átszövő hierarchikus relációk normái által kijelölt formában. A szolidaritás e rendjével szemben kihívást elsősorban azok jelentettek, akik származási helyük elhagyására kényszerülve, kívül kerültek eredeti kapcsolathálózatu-kon. Olyan intézmények hiányában, melyek a személyében ismeretlen *idegennel* kapcsolatos felelősségvállalás és elvárások kereteit szabályozták volna, e csavargókra irányuló perspektíva sokkal inkább a kizárás és szankcionálás, mintsem a segítség logikájához igazodott. Ez a szemléletmód csak azt követően enyhült valamelyest, hogy a városok növekedésével a csavargás megszűnt marginális jelenség lenni, és egyre inkább kezelésre szoruló problémává vált. Ekkor a közösségi szolidaritás sajátos kiterjesztésére kerülhetett sor: az olyan intézmények, mint a dologházak és az ispotályok, egyszerre szolgáltak egy keresztényi elveken nyugvó, univerzalisztikus segélyezés terepeként és a megbízhatatlan-nak, veszélyesnek tekintett csavargó-bérmunkás felügyeleti szerveként. Az e kiterjesztés révén ideiglenesen stabilizált közösségi szolidaritás a nagy pestisjárványt követően vált ismét kérdésessé: ahogy a megnövekedett munkaerő-kereslet következtében a térbeli mobilitás megnőtt, úgy a feudális munkamegosztási rendszer egésze veszélybe került. Erre elsősorban represszív válaszok születtek mind a falusi (röghöz kötés), mind pedig a városi (céhek exkluzív jogai) társadalmakban, melyek csupán ideig-óráig tudták konszolidálni a helyzetet.

A közösségi szolidaritási hálón kívül került bérmunkások növekvő súlya fokozatosan kényszerítette ki a segítség és rászorultság alternatív rendjét. Ehhez ugyanakkor a munka státuszának felvilágosodás kori rehabilitációjára volt szükség: csakis ezt követően szűnt meg a munkaerőpiac mozgásához igazodó, mobil bérmunkás figurája pária lenni. Ekkor merül fel önálló kérdésként, hogy miként kezelhető a rá jellemző, munkavégzési bizonytalanságokból fakadó sérülékenysége. Egyaránt számításba jött az együttérző polgárok filantróp segítése, az önszegélyezés és a munkaadói patronálás lehetősége, felvillantva a szolidaritás alternatív paradigmáit. Azonban esetlegességeik miatt végül mindegyikkel szemben kételyek merültek fel, és a szolidaritás állam által szavatolt, jogi formája vált a forradalmak követelésévé. Ennek nyomán jött létre a társadalombiztosítás rendszere, amely kötelező munkavállalói járulékokból fedezte a munkavégzéshez kapcsolódó kockázatok szociálpolitika keretében történő kezelését. Ezt követően az állam vált a segítségnyújtás főszereplőjévé, a szolidaritás olyan új paradigmáját teremtve meg, melyben a mindenkori politikai küzdelmek során kerülnek meghatározásra a rászorultság kritériumai és a segítség adekvát formái. A Castel által bemutatott történet vég-

pontjában egy ilyen értelemben vett *jóléti állam* áll, kifejezve a klasszikus modernitás domináns szolidaritási paradigmáját. A történethez hozzátartoznak ugyanakkor a paradigmára leselkedő veszélyek is: a gazdasági stagnálásból és dekonjunkturából fakadóan növekvő munkanélküliség alapjaiban kérdőjelezi meg a társadalombiztosítási rendszer finanszírozhatóságát.

A jóléti állam belső anomáliái felvetik ugyan a kérdést, hogy miként folytatható a közösségből rendszerszintűvé vált szolidaritás története, megválaszolásához azonban már nem kínálnak eszközöket.¹⁴ Ehhez a késő modernitás azon társadalmi és kulturális változásainak szisztematikus áttekintésére van szükség, melyek kijelölik a szociális állam válságba került szolidaritási paradigmájára adható reakciók horizontját. Természetesen e célból számos elmélet felhasználható,¹⁵ azonban ezek közül kiemelkednek Manuel Castells hálózati társadalomra vonatkozó munkái.¹⁶ Ezekben egyszerre vet számot a nemzetállami keretek között szerveződő bér munkán alapuló szolidaritási paradigmát alapjaiban megkérdőjelező két változással: a nemzetállami kereteket felszámoló globalizációval és a bér munka feltételeit átalakító információs termelési móddal. Az ezek nyomán azonosítható újfajta társadalmassulási formák a szolidaritás lehetőségetér is elemi szinten keretezik át.¹⁷

14 Utolsó munkáiban Castel továbbra is megmarad eredeti elemzési keretei között, figyelmét a bér munka bizonytalanná válásának dimenzióira fókuszálva (CASTEL 2009, 2016). Ebből a szempontból hasonló irányba orientálódik a Castelhez közvetlenül is sok szállal kapcsolódó *francia individuumszociológia* is (ennek szolidaritás szempontjából történő áttekintéséhez lásd: TAKÁCS 2015): miközben a társadalmi integráció belső komponenseire fókuszál, elmulasztja a lehetőséget annak, hogy a késő modernitás globális léptékváltásából fakadó következményekkel szisztematikusán számot vessen.

15 Így például Castellshez hasonló mélységű elemzésként megemlíthető Boltanski – Chiapello a *kapitalizmus új szelleméről* (1999), Bauman a *likvid modernitásról* (2000) vagy éppen a legújabbak közül Rosa a *gyorsulási társadalomról* (2010) írt könyvei. Ezek rendre a kapitalizmus hálózati logikáját, a globalizációt, illetve a technikai változásokat állítják vizsgálódásaik középpontjába, hogy annak perspektívájából világítsák át a késő modern társadalmak működését. Noha külön-külön a fókuszba állított dimenziók mentén alighanem sok szempontból messzebb jutnak, mint Castells, az alábbiakban mégis amiatt választottam az ő elméletét kiindulópontnak, mert egyforma hangsúlyt helyez a gazdaság hálózati rendjére, a globalizációra és az információs társadalom technikájára. Ennek megfelelően segítségével olyan átfogó kép rajzolható e folyamatokról, amely lehetőséget teremt a szolidaritás társadalomtörténeti kihívásainak felvázolására.

16 Castells elméletét sokan – köztük olyan nagynevű teoretikusok, mint Giddens (1996) – egyöntetű lelkesedéssel fogadták, Marx és Weber meghatározó munkáihoz hasonlítva jelentőségét. Kevésbé elfogult értékelések ugyanakkor rámutatnak, hogy bár a feldolgozott témák mennyisége és az új társadalmi jelenségek azonosítása kétségtelenül impresszív, azonban – szemben Marxszal vagy Weberrel – mind az általa használt fogalmi apparátus kidolgozottsága, mind az oksági elemzések megalapozottsága elmarad a klasszikusokétól (VAN DIJK 1999: 128; FRIEDMAN 2000). Az alábbiakban – e bírálókkal egyetértve – én is elsősorban úgy tekintek Castells elméletére, mint a jelenleg is formálódó, új társadalmi tendenciák és kapcsolatuk empirikus leírására, nem pedig a társadalmassodás új logikájának oksági elemzésére.

17 Castells *magnum opus*ának különböző aspektusairól számos hazai elemzés született (a teljesség igénye nélkül néhány példa: NYÍRI 1999; PINTÉR 2004; KAPITÁNY – KAPITÁNY 2012). Az alábbiakban ezen elsősorban részproblémákra fókuszáló ismertetéseket kiegészítve a szolidaritás szempontjából legfontosabb gondolatok rekonstrukciójára teszek kísérletet.

Castells álláspontja szerint a 20. század vége korszakhatárnak tekinthető: ekkorra körvonalazódott a társadalmasulás olyan új formája, amely előreláthatólag dominánssá válik az ezredforduló után. Az új konstelláció három független jelenség együttállásaként született: az információs technológia forradalma, a kapitalizmus és államszocializmus párhuzamos válsága és megújulási kényszere, valamint a kulturális alapokon nyugvó társadalmi mozgalmak szárba szökkenése együttesen teremtett olyan helyzetet, melyben tér nyílt egy új integrációs logika megjelenésének és elterjedésének. Ennek egyaránt részét képezi a hálózati szerveződési forma, az információs termelési módon alapuló globális gazdaság és mindezek értelmezési horizontjaként a valódi virtualitás kultúrája. E hatások összességéként alapjaiban rajzolódott át a társadalmi interakciók szerkezete és az intézmények működési rendje (CASTELLS 2010c: 372).

A társulások szerveződésének hálózati logikája önmagában nem új fejlemény, amennyiben számos történeti példát találunk rá. Ami gyökeresen megváltozott ugyanakkor, az az alternatív integrációs logikákhoz képesti súlyuk: míg korábban marginálisnak voltak tekinthetők az olyan hatásokhoz képest, mint egy közös világtkép vagy az állami erőszak-monopólium által szavatolt jogrendszer, mára a hálózatok egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert. Hálózatok tetszőleges egységekből felépülhetnek: a világ pénzpiacát alkotó tőzsdék, döntéshozó politikusok vagy éppen a drogtermelés és -kereskedelem különböző aktorai egyaránt létrehozhatnak hálózati struktúrákat. Ezek közös jellemzője, hogy a térbeli és időbeli keretektől függetlenül szerveződnek: a hálózat tagjai közötti távolságot elsősorban a topológiai jellemzők határozzák meg (hány csomópont érintésével jutnak el egymáshoz), nem pedig a fizikai paraméterek (tér és időbeli közelség). A hálózat ennek megfelelően tetszőlegesen bővíthető, flexibilis struktúra, melyben az egyedüli korlátot a tagok közti kommunikáció feltételeinek biztosítása jelenti. Akár technikai okokból, akár a közös kódok hiányában, az új tagok inkompatibilisnek bizonyulnak, a hálózat növekedése megáll. A hálózatok további fontos sajátossága diszkrét határmegvonási jellegük: adott cselekvőt az jellemez, hogy milyen hálózatokhoz kapcsolódik potenciálisan és ténylegesen. Minthogy kizárólag a hálózatot alkotó csomópontokhoz kapcsolódva nyílik lehetőség a hálózat működésének befolyásolására, így a kizárás válik az új típusú egyenlőtlenségek és a hatalmi viszonyok legfontosabb szervezőelvévé (CASTELLS 2010a: 500–501).¹⁸

A fenti tulajdonságai okán a hálózati integrációs logika nem egyszerűen ideális alapot szolgáltat a piaci ingadozásokhoz igazodó kapitalista termelés számára, hanem egyúttal lehetőséget teremt annak megújítására és globális expanziójára. Ahhoz, hogy megértsük, miként alakult ki a kapitalizmus új, dominánssá váló formája, mindenekelőtt egy tech-

18 Egyes kommentátorok szerint, noha a hálózati logika beemelése a társadalmi folyamatok értelmezésébe az egyik legfontosabb hozzáadott értéke Castells munkájának, ez egyúttal egy sajátos redukcionizmus veszélyét is magában rejt. Egyrészt a hálózatok nem azonosíthatóak a társadalmi struktúrával: annak csupán egy komponensének tekinthetők az egyenlőtlenség klasszikus dimenziói mellett. Másrészt, noha a hálózati szerveződés súlya folyamatosan nő, ez korántsem jelenti azt, hogy a hálózatosodás tartalmi szinten is meghatározóvá válna: a társadalom továbbra is egyének, csoportok és szervezetek összessége, melyek sajátosságait és korlátait nem lehet figyelmen kívül hagyni (VAN DIJK 1999: 132–133).

nikai paradigmaváltásra, az információs technológia megjelenésére kell utalni. E váltás lényege, hogy a technika hangsúlya az energia hatékony felhasználása helyett áttevődik az információ hatékony feldolgozására. Természetesen az információnak az ipari társadalomban is fontos szerepe volt, amennyiben kijelölte a hozzáférhető eszközök és stratégiák körét. Ez a viszony azonban megváltozott akkor, amikor az információ nem csupán a termelési folyamat keretként jelent meg, hanem maga is tárgyává vált annak. A számítástudomány fejlődésével létrejönnek az információ gyűjtésének és felhalmozásának korábban elképzelhetetlen módjai, az információ előállításán alapuló, önálló gazdasági ágazatot hozva létre. Ezek a technológiák ráadásul nem állnak meg a szigorúan vett gazdasági-ipari élet keretein belül, hanem átszövik a hétköznapi élet minden szintjét. Az információs technológia formájában egy olyan médium születik, amely a társadalmi integráció új formáját hozza létre, az áramló információ mentén szervezve meg a társas cselekvéseket (CASTELLS 2010a: 69–70).¹⁹

Az új információs technológia további sajátossága, hogy a hálózati szerveződési formát valószínűsíti: ahogy valós időben rendelkezésre állnak információk, úgy nyílik lehetőség az azokból profitálni képes szerveződések létrehozására. A kötések és lekapcsolódások dinamikáján alapuló, semmilyen előzetesen rögzített struktúrához nem igazodó, szabadon formálható hálózatok ennek az igénynek felelnek meg: szükség szerint bővülve vagy szűkülve, folyamatosan képesek követni a frissülő információ által kijelölt pályát. Az információs technika fejlődésével a különböző információs hálózatok közti kommunikáció is biztosíthatóvá válik, ami egyre nagyobb léptékű hálózatok létrejöttét teszi lehetővé. Ebben az értelemben az információs technológiát a különböző formák közti konvergencia jellemzi, melynek eredményeként egyre átfogóbb feldolgozási kapacitással, ugyanakkor a különböző technikáktól párhuzamos függőséggel jellemezhető rendszerek jönnek létre. Értelemszerűen e változások nem hagyják érintetlenül a gazdaság és a társadalom működését sem: olyan erőforrássá válnak, ami a hétköznapi élet egyre dominánsabb formálójává lesz (CASTELLS 2010a: 71–74).

Ennek legnyilvánvalóbb kifejeződése egy – a számítástechnikai, internetes és pénzügyi cégeket egyaránt magába foglaló – új gazdasági szektor kialakulása. E különböző területekben közös, hogy egyaránt az információs technológiára támaszkodnak abban az értelemben, hogy tevékenységük központjában adatok gyűjtése, létrehozása és terjesztése áll, továbbá működésük során egyre nagyobb mértékben támaszkodnak egymás teljesítményére. Noha gazdasági súlyukat tekintve a számítástechnikai és internetes cégek jelentősége is robbanásszerűen megnőtt, mégis másodlagos maradt a globálissá váló pénzügyi vállalatokhoz képest. Ahogy létrejöttek a technikai feltételei egy olyan kommunikációs apparátusnak, amely valós időben képes közvetíteni a globális pénzügyi adatokat, a pénzpiacok működése alapjaiban változott meg. A befektetési döntéseket egyre inkább olyan

19 Ahogy arra néhány kommentátor felhívja a figyelmet, Castells hajlamos determinisztikusan kezelni a technikát: nem veszi figyelembe, hogy az nem csupán olyan eszköz, amely kikényszeríti használati módját, hanem egyúttal olyan lehetőség is, amely teret nyit a cselekvők kreativitása számára (VAN DIJK 1999: 136–137; WEBSTER 1997).

matematikai algoritmusok határozzák meg, melyek a világ különböző tőzsdéin lefolyt tranzakciókból nyert információkat veszik alapul. Ennek következtében az információ áramlása lesz az, ami döntő mértékben kihat a tőkemozgásokra. Minthogy ez a reálgazdasági folyamatoktól nemritkán független, a pénzpiacok egy „párhuzamos valóságot” hoznak létre. E globális pénzpiaci valóság abból fakad, hogy önreferenciális (saját trendjei megfigyeléséből nyer információt), hajlamos hatalmas piaci kilengésekre, melyek hatása ugyanakkor a reálgazdaságot sem hagyja érintetlenül. Különösen úgy, hogy a globális pénzügyi szektor súlya folyamatosan nő: a kereskedelem elektronikussá válásával párhuzamosan emelkedik a globális pénzpiacokon lefolytatott tranzakciók mennyisége és mérete. Ez egyrészt abból fakad, hogy az akkumulálódott tőke – profitábilisnak tűnő befektetésként – önmagában is újabb erőforrásokat vonz be, másrészt a pénzügyi szektor – újabb és újabb biztosítási és kötvény jellegű termékeket hozva létre – maga is folyamatosan bővül (CASTELLS 2010a: 155).

Vagyis az információs technológián alapuló globális pénzpiacok nem csupán egy saját valóságot hoznak létre azáltal, hogy „beárazzák” a reálgazdasági tevékenységeket, de ezen túlmenően egyre nagyobb súlyra is tesznek szert, végső soron kijelölve a tényleges termelési folyamat szereplőinek mozgásterét.²⁰ Ráadásul a globális pénzpiaci folyamatok rendkívüli komplexitásából és nemzetek felettségéből fakad, hogy e hálózatok ellenőrzésére és szabályozására sincs mód. Ennek következtében elemi feszültség terheli meg a hétköznapi gazdasági tevékenységet: nem ritkán egy olyan globális perspektíva határozza meg a megtermelt áruk értékét, amely független azok lokális termelési és értékesítési kontextusától, továbbá a lokális aktorok számára átláthatatlan és kontrollálhatatlan elvek szerint szerveződik. E szelekciónak egyaránt megvannak a nyertesei (például internetes cégek), melyek a velük kapcsolatos kedvező piaci várakozások miatt reálgazdasági profitjuktól függetlenül kedvező befektetéseknek tűnnek, és a vesztesei is (például a hagyományos ipari szektor), melyekhez akár aktuális rentabilitásuk ellenére sem kapcsolódnak reményteli várakozások. Ilyenformán az információs technológia kapitalizmusában a reálgazdasági profitabilitás megszűnik a vállalkozás értékmérője lenni; minthogy a tényleges profit lehetőségét a globális pénzpiacok rejtik magukban, ehelyett a vállalkozással kapcsolatos pénzpiaci elvárások lesznek a döntő jelentőségűek. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e várakozásokat befolyásoló hálózatokba való beágyazottság lesz a gazdasági siker kulcsa, másfelől e várakozások téves mivolta a válságok oka (CASTELLS 2010a: 156–161).²¹

20 Talán ezen a ponton érhető tetten leginkább Castells implicit marxizmusa: végső soron a technika és gazdaság materiális szintjét tekinti a magyarázat kiindulópontjának. Ahogy azt néhány bíráló említi, ez elsősorban amiatt okoz gondot, hogy a Marxhoz való viszony tisztázásának hiánya olyan leegyszerűsítő esszencializmushoz vezet, melyben a globális kapitalizmus lesz a patológiák kizárólagos felelőse (STEVENSON 1998: 471).

21 A pénzpiac és a reálgazdaság párhuzamos valóságának összeütközésére példa az internetes vállalkozásokhoz kapcsolódó „dotkom-lufi” jelensége 1999–2001 között, valamint a 2008-as, USA-ból induló jelzálogpiaci válság, melynek hatása végigsöpört a világon (CASTELLS 2010a: xix-xxii).

Ezen új gazdasági világrend értelemszerűen alapvető változásokat indított be a munkaadók és munkavállalók között egyaránt. Ahogy a különböző termékek a nemzeti helyett globális piacon kerültek értékesítésre, úgy kellett a vállalatoknak képessé válnia a nagyobb kilengésekhez való igazodásra. A megnövekedett alkalmazkodási kényszer egyaránt érintette a termelést, a menedzsmentet és a marketinget, aminek következtében az automatizálás és ezzel párhuzamosan a valós idejű információfeldolgozáson alapuló irányítás vált dominánssá. A kiszámíthatóbb keresleti viszonyok között rentábilis tömegtermelést felváltotta a világpiaci ingadozásokhoz alkalmazkodni képes flexibilis termelés. Ennek egyik legfontosabb szervezeti következménye, hogy a nagy, szabványosított, vertikálisan szerveződő vállalatokat egyre inkább felváltják a kisebb egységek horizontális, licenz- és alvállalkozói keretei között szerveződő hálózatai, melyeken belül az igényeknek megfelelően alakíthatók a termelési folyamatok, anélkül hogy a minőségi és hatékonysági standardokat fel kellene adni. A hálózati logika további következménye a hálózatok közötti együttműködés megváltozása: míg korábban a kíméletlen versengés vagy a piac közös felosztásának – barát/ellenség szemantikáját tükröző – szempontjai voltak dominánsak, mára sokkal rövidebb időre, konkrét feladatokra vonatkozó stratégiai megállapodások váltak meghatározóvá. Ahogy a formalizált, bürokratikus szervezeti struktúrák lehetővé tették a fordista nagyvállalatok létrejöttét a nemzetállami keretek között, úgy váltak túlságosan rigiddé a világpiac jelentőségének növekedésével. Arra kényszerültek, hogy átadják helyüket a – hálózati szerveződésből fakadóan – különböző lokális kontextusokhoz egyaránt alkalmazkodni képes, a nemzetállamok határain túlnövő globális cégeknek (CASTELLS 2010a: 163–180).²²

E változások nem csupán abban az értelemben elválaszthatatlanok az információs technológia elterjedésétől, hogy annak következtében válik globálissá a piac, magával vonva egy flexibilisebb szervezeti struktúrát, hanem abban az értelemben is, hogy maga a hálózatos vállalati kultúra elképzelhetetlen azon számítási és kommunikációs teljesítmények nélkül, melyek előtt szintén az információs forradalom nyitott utat. Ebben az értelemben beszélhetünk a „hálózati vállalatok” új világáról: ezek nem egyszerűen következményei az információs technológia elterjedésének, hanem maguk is médiumai e folyamatoknak. Mindennapi gyakorlatukba átültetve, ezek a vállalatok transzformálják végső soron materiális valósággá a globális hálózati társadalom szüntelen adatfeldolgozáson alapuló kultúráját, egyúttal áruvá változtatva az információt (CASTELLS 2010a: 187–188).

E kultúra alapjait tekintve továbbra is a kapitalizmus haszonmaximalizálási elvén alapul, ugyanakkor egy fontos szempontból eltér annak klasszikus formájától. A történelem során először a piaci versengés alanyai nem individuális (vállalkozó egyén) vagy kollektív (vállalat, osztály, állam) szubjektumok, hanem a belőlük összeálló, majd szétkapcsolódó, folyamatos változásban lévő hálózatok. Viszonylagos instabilitásuk ellenére e hálózatok

22 Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy a globális vállalatok teljesen eloldódnának nemzeti keretektől, azonban új fejlemény, hogy azok mellett megjelenik horizontjukon – a globális pénzpiacokra irányuló reflexió formájában – egy nemzetek feletti perspektíva (CASTELLS 2010a: 208).

korántsem esetleges érdekszövetséget, hanem egy közös kultúra által szerveződő kapcsolódási formát alkotnak. E kultúra ugyanakkor – szemben az üdvészorongás által motivált protestáns etikával vagy a haszonmaximalizáláson alapuló kapitalizmus szellemével – nem jelentések tartalmi azonosságán alapul, hanem a jelentésalkotás uniform módján. Ez nem más, mint a valós idejű információfeldolgozás komputerizált logikájának abszolutizálása, ami a *virtualitás kultúrájában* körvonalazódik. A hálózati vállalatot az *informacionalizmus szelleme* mozgatja: a valóság egy olyan konstrukciója, amely a globálisan hozzáférhető adatok szüntelen összegyűjtésén és feldolgozásán alapulva maga is folyamatosan változik (CASTELLS 2010a: 210–215).

A megváltozott piaci viszonyokhoz való alkalmazkodás eredményeként létrejött virtualitás vállalati kultúrája értelemszerűen a munkavállalókat sem hagyja érintetlenül. Ez megmutatkozik mindenekelőtt a különböző munkaformák átrendeződésében: az agrár- és ipari szektorban egyaránt visszaszorulnak a kevesebb szakértelmet igénylő munkák, átadva helyüket a nagyobb technikai ismereteket igénylő szakmunkának; az üzleti, társadalmi és egészségügyi szolgáltatások aránya jelentősen megnő, miközben a szolgáltatások spektruma bővül; egyre jobban körvonalazódik egy alacsony státuszú értékesítési és irodai munkakörben alkalmazott „fehérgalléros proletariátus”. A fenti átalakulások mellett nyitott kérdés, hogy a globális piacgazdaság expanziójával párhuzamosan létrejön-e egy globális munkaerőpiac. Mindaddig, amíg a termelési folyamatok – a szabadon mozgó tőkével szemben – lokális viszonyok közé ágyazódnak be, ennek az esélyei csekélyek. A különböző társadalmak munkaerőpiaci nyitottsága és zártsága helyi kulturális és politikai feltételektől függ, ennek egyaránt részét képezik a protekcionizmus-hoz, innovációhoz, xenofóbiához való viszony, valamint a globális termelési struktúrán belül elfoglalt pozíció (CASTELLS 2010a: 243–247).

Ennek ellenére a globális piacgazdaság keretei között a hálózati vállalatot alkotó termelési egységek közötti nemzetközi munkamegosztás folyamatosan nő, egyaránt hozzájárulva az egymásrautaltság és az egyenlőtlenségek fokozódásához. Párhuzamos tendenciaként figyelhető meg a globális cégek munkaerő-minimalizálása; a magasan kvalifikált munkaerő megtartása; az alacsony képzettséget igénylő munka olcsóbb munkaerőpiac alvállalkozóinak történő kiszervezése; a világpiaci ingadozásokhoz ideiglenes, részmunkaidős foglalkoztatás révén történő alkalmazkodás; a munkafolyamat szigorú szabályozásával való visszaélés. E hatások jól láthatóan elsősorban a globális tőke érdekeinek érvényesülését tükrözik, szemben a munkavállalókéval. Ezen túlmenően hatásuk óhatatlanul homogenizál ugyan, azonban az érdekérvényesítés lehetőségét korántsem növeli: miközben a dolgozók a globális munkaerőpiac hasonló veszélyeinek vannak kitéve, közvetlenül lokális munkaadójuk hálózatába kapcsolódnak be, így egymástól elzártak maradnak. Más szóval, miközben a munkafolyamat és a menedzsment globális szinten egyre nagyobb mértékben integrálódik, maga a munkásság fragmentálódik (CASTELLS 2010a: 248–255).

A munkásságot a hálózati kapcsolódási képesség korlátozottsága mellett tovább szabdalják az átalakuló munkafolyamatokon belül kialakuló új törésvonalak is. Az információs technika legfontosabb hatása, hogy a repetitív munkafolyamatok – könnyen programoz-

hatók lévén – egyre nagyobb arányban automatizáltrá válnak. A termelés hozzáadott értéke egyre inkább az innovációhoz kötődik, ami egyaránt magába foglalja az újabb és újabb automatizálható folyamatok feltárását és az automatizálás hatékonyságának növelését.²³ Az emberi munkaerőre ebben a felállásban elsősorban a termelés azon pontjain van szükség, ahol az automatizálás általános elveinek specifikálására vagy a teljesítményre vonatkozó visszacsatolásra kerül sor, más szóval – luhmanni terminussal élve – *másodrendű megfigyelésre*, vagyis reflexivitásra. Minthogy a termelés elsősorban globális piaci körülményekhez igazodó hálózati vállalati struktúrában történik, így a hálózat integrációja és a környezethez való adaptáció szempontjai a termelés minden szintjén megjelennek. Ahhoz, hogy a flexibilis hálózat integrációja lehetséges legyen, az információs technológiának át kell szőnie a munkafolyamat minden elemét: ennyiben az adaptív képesség növekedése elválaszthatatlan az informacionalizmus expanziójától (CASTELLS 2010a: 256–259).

Ezek a paraméterek jelölik ki a munkásság rétegződésének új dimenzióit. Egyrészt az értékteremtési potenciál szerint megkülönböztethetők a stratégiai döntéseket meghozó vezetők, az innovációért felelős kutatók, az innovációt alkalmazó tervezők, a különböző szerepek együttműködéséért felelős integrátorok, a végrehajtásért felelős operátorok és a végrehajtók. Másrészt ezzel párhuzamos rétegződési dimenziót alkot a hálózatépítési potenciál, mely szerint megkülönböztethetők a kapcsolódásokat kialakító és fenntartó hálózatépítők, a hálózatokba bekapcsolt, ugyanakkor korlátozott jogkörrel rendelkező becsatlakozottak, valamint a vállalati hálózatról lekapcsoltak. Végül a rétegződés harmadik dimenzióját a döntéshozatali hierarchiában elfoglalt pozíció jelöli ki, megkülönböztetve a döntéshozók, a döntéshozatalba bevontak és az abból kizárt végrehajtók csoportját. E három dimenzió által kijelölt térben elfoglalt pozíció egyaránt meghatározza a munkavállaló elhelyezkedési, érdekérvényesítési és kereseti esélyeit, kijelölve egy a nemzeti rétegződést kiegészítő alternatív struktúra körvonalait (CASTELLS 2010a: 259–261).²⁴

E struktúra transzformációs és mobilitási tendenciáit erős polarizáció jellemzi. Egyrészt globális szinten elkülönülnek azok a centrumországok, melyekben elsősorban az értékteremtés, hálózatépítés és döntéshozatal szempontjából privilegizált csoportok aránya nő, és azok a perifériális országok, melyekben az alávett pozícióban lévőké. Másrészt

23 Kommentátorok megjegyzik ugyanakkor azt is, hogy az információs társadalom jelszavaként funkcionáló *innováció* könnyen ideologikussá válhat, amennyiben abszolutizáljuk. Ez pedig magában rejtje a félreértett társadalompolitikai válaszok veszélyét. Ilyennek tekinthető a felsőoktatás mennyiségi expanziójának a tényleges munkaerőpiaci kívánalmaktól független növekedése, aminek következtében az információs logikától többnyire független, ugyanakkor továbbra is nélkülözhetetlen szakmákban hiány keletkezik (GARNHAM 2000).

24 Egyes bírálók szerint Castells túlbecsüli az információs társadalom társadalmi rétegződésre gyakorolt hatását, és figyelmen kívül hagyja az egyenlőtlenségek újratermelődését és átalakulását befolyásoló egyéb tényezőket (WEBSTER 1997). Miközben e kategóriák a hálózati társadalmon belüli különböző pozíciókat jelölnek ki, továbbra is túl heterogének (WEBSTER 2006: 116). A hálózati pozíció bináris oppozíciója (beágyazott vs. kizárt) helyett továbbá célravezetőbb egy olyan differenciált megközelítés, melyben értelmezhetők azok a köztes, inkonzisztens állapotok is, melyek nem ritkán a politikai mozgás lehetőségét is magukban rejtik (WATERMAN 1999: 376).

lokális szinten is megfigyelhető a társadalmi egyenlőtlenségek fokozódása: noha a helyi társadalompolitikától függően e tekintetben nagy különbségek figyelhetők meg, a leszakadók arányának növekedése az olyan centrumországokra is jellemző, mint az Egyesült Államok vagy Anglia (CASTELLS 2010a: 296–302). A hálózatokból tartósan kirekesztettek az információs kapitalizmus „fekete lyukait” hozzák létre. Olyan helyeket (ez lehet városrész, város, régió vagy akár ország is) és társadalmi csoportokat (például hajléktalanok, írástudatlanok, szenvedélybetegek), melyekre a globális információs társadalomnak nincs szüksége, és ezért láthatatlanná válnak. E társadalmi pozíciók nem egyszerűen deprivált élethelyzetekre utalnak, hanem egyúttal a változás perspektívájától megfosztott, stigmákkal terhelt zárványokra, melyekből alig vezet visszaút a társadalomba. Noha ilyen pozíciók mindig is léteztek, a globális hálózati társadalomban arányuk folyamatosan nő. A lokális keretek között szerveződő társadalmak nem engedhették meg maguknak azt, hogy a munkamegosztáshoz közvetlenül hozzájárulni nem tudókkal ne vállaljanak valamilyen közösséget, amennyiben együttélésre kényszerültek. Ezzel szemben a globális hálózati társadalom keretei delokalizáltak: a gazdaságilag nem hasznosítható területekről és cselekvőkről a vállalatok egyszerűen lekapcsolódnak, magukra hagyva az feleslegesnek minősülőket. Ahogy megszűnik a strukturális nyomás, amely a szolidaritás elemi szintjét kikényszeríthetné, a flexibilitás nem szándékolt következményeként végső soron a közöny válik dominánssá (CASTELLS 2010c: 166–170).

A tőke flexibilitásának egyik legszembetűnőbb következménye a munkanélküliség strukturális átalakulása. Korántsem lineáris összefüggésről van szó abban az értelemben, hogy az információs társadalom expanziója növelné a munkanélküliséget, hiszen az eltűnő munkaformák helyén számos új keletkezik. Másféle összefüggések viszont azonosíthatók. Egyrészt azon társadalmi csoportba tartozók, akik nem képesek az információs technológia által támasztott követelményeknek megfelelni, fokozatosan kiszorulnak a munkaerőpiacról. Másrészt a globális keresleti és a lokális munkaerőpiaci adottságok közti összefüggések számos lokális anomáliához vezethetnek: a magasabb szakértelemhez kötött centrumországokban a tapasztalattal még nem rendelkező pályakezdők és az elavult tudással rendelkező idősebbek, az alacsonyabb státusú munkák túlkínálatával jellemezhető periférián viszont a magasan kvalifikáltak munkanélkülisége nő meg. A munkanélküliség speciális csoportokat fenyegető veszélye mellett általános, mindenkit érintő tendencia a jogi garanciákkal övezett, teljes állású, kiszámítható karriert felkínáló, határozatlan idejű szerződésen alapuló bért munkaviszony eltűnése. Minthogy a globális hálózati vállalatok számára a piaci igényekhez való igazodás mindennél fontosabb, így flexibilis termelésre igyekeznek berendezkedni. Ennek költségeit ugyanakkor elsősorban a munkavállalók állják: akár a gyakori munkahelyváltás kényszerére, akár a részmunkaidős, határozott idejű szerződésekre utalunk, a kiszámítható, stabil munka ellehetetlenülésének jeleit látjuk. Mindezen hatások a munka életvilágbeli beágyazódását akadályozzák, más szóval felszámolják azt a lehetőséget, hogy a bért munkára alapozva olyan többé-kevésbé stabil életet lehessen berendezni, amely magában foglalja a létfenntartásra és a családalapításra vonatkozó társadalmi biztosítékokat. Ebben az értelemben válik a globális tőke és a lokális munka közti konfliktus legélesebb következményévé a bér-

munkás lét elemi kiszámíthatatlansága, valamint az abból fakadó kiszolgáltatottság és sebezhetőség (CASTELLS 2010a: 280–289).²⁵

Mindezek az átalakulások alapvető szinten formálják át a hétköznapi életet és a cselekvők horizontját, melynek következtében a kollektív érdekérvényesítés és a nemzet-államok mozgásteret is megváltozik. Ahogy a valódi virtualitás kultúrája meghatározóvá válik a gazdasági életben, úgy kezd el hatást gyakorolni az életvilág egészére. Azáltal, hogy egyre nagyobb szerep jut az új információs technikának a valóság értelmezésében, a világhoz való viszony elemi szinten mediatisálttá válik. Ez végeredményben azt eredményezi, hogy a tapasztalás elemi formája nem az észlelés és a személyes kommunikáció lesz, hanem a virtuális térben áramló információ. Az életvilág interszubjektív jellegét ebben a konstellációban nem a személyközi interakciók és rítusok biztosítják, hanem a hálózatokhoz való kapcsolódás. Természetesen ez korántsem jelenti a lokális közösségi életvilágok eltűnését, ugyanakkor ezek mellett egyre inkább dominánssá válnak a társadalom makrointegrációjáért felelős információs hálózatok. Ezek legfontosabb sajátossága, hogy az „itt és most” közösségén alapuló interszubjektív életvilággal szemben egy tértől és időtől egyaránt eloldott virtuális valóságot kínálnak fel. A különböző információs hálózatok differenciálódása továbbá kijelöli a különböző valóságok határait, a kizárás logikáját a tapasztalás elemi szintjén képezve le. Minthogy az információs hálózatok természetük szerint globálisak, így nem csupán a nemzetállamok közös valóságának fragmentálódásához járulnak hozzá, hanem egyúttal a lokális életvilágok feloldódásához is. Ilyenformán egyszerre teremtenek lehetőséget új, nemzetek feletti jelentésuniverzumok létrejötté számára, és fenyegetnek az értelemvesztés minden korábbinál nagyobb fokával (CASTELLS 2010a: 403–406).

Annak, hogy az információs technológiák megjelenése következtében gyökeresen átalakul a térhez és időhöz való viszonyunk, nem csupán az életvilág, de az emberi egzisztencia szintjén is következményei vannak. A térszerkezet abban az értelemben tekinthető a társadalmasság materiális kontextusának, hogy közelséget és távolságot teremtve kijelöli az együtt cselekvések lehetőségterét. Ebből fakad a tér fundamentális szerepe: egyaránt lehetőséget kínálhat az együtt cselekvés intenzitásának fokozására (például város) vagy annak ellehetetlenítésére (szegregáció). Ugyanakkor a tér soha nem objektív adottság, hanem legalább annyira társadalmi konstrukció is, ebben az értelemben pedig a társadalmi viszonyokat képezi le. A hálózati társadalom ezt a képletet annyiban alakítja át, hogy a fizikai térszerkezet mellett megjelenik a hálózatok tere, melyben a fizikai korlátok immár teljesen háttérbe szorulnak, és egy tisztán társadalmilag konstruált topológiai rendnek adják át helyüket. A hálózatok nem időben történő helyváltoztatás, hanem az időtől többé-kevésbé függetlenített áramlások felületei: a tőke, az információ, a technológia, a szimbólumok, a képek és hangok egyaránt valós időben terjednek a hálózati csomópontok között. A tér megkettőződése ugyanakkor korántsem két egyenrangú integrációs formára

25 E jelenséghez további szempontokat kínálnak a prekariátussal foglalkozó elemzések, melyek osztályhelyzetként írják le a globális gazdaságnak kiszolgáltatott bémunkás pozíciót és annak következményeit (STANDING 2011).

utal: a globális információs társadalomban az áramlások hálózatai válnak dominánssá, korlátozva a fizikai térben szerveződő társulások lehetőségeit. Centrális csomópontjaikban a globális innovációs és menedzseri elitet magához vonzó – korábban elképzelhetetlen intenzitású – infrastrukturális és tőkekoncentráció zajlik le (globális városok), miközben a peremvidékeken munkanélküliséggel és elszegényedéssel sújtott halott zónák jönnek létre. A fizikai tér és az áramlások hiperterének kettéválása ebben az értelemben a globális egyenlőtlenségek új dimenzióját hozza létre, hálózati pozíciójuktól függően felemelve vagy éppen kilátástalanságba taszítva akár egész régiókat is (CASTELLS 2010a: 434–447).

Az emberi egzisztencia másik alapvető dimenzióját alkotó temporalitás modern formáját az órával mérhető, lineáris és irreverzibilis idő koncepciója határozta meg. A valós virtualitás ezeket a kereteket számolja fel az információs hálózatok folyamatos jelen idejében oldva fel a múlt időt. Ennek példaértékű megnyilvánulásai az árfolyamok egymáshoz képesti változásának becslésein alapuló devizapiacok. Az itt folyó tranzakciók egyszerre utalnak egy globális egyidejűségre, és a jövő előrejelzési modellekben való feloldódására. A devizapiacokon a – jövőre vonatkozó matematikai becslések formájában – valószínűségek válnak áruvá, és ezáltal ténylegesen a jövőben lejátszódó események válnak jelen idejűvé. Ahogy a devizapiacok – és az ugyanezen logika szerint szerveződő egyéb virtuális pénzügyi piacok – tőkekoncentrációja domináns lesz, úgy kezd a világgazdaság egy olyan globális szerencsejátékra hasonlítani, melynek időhorizontja teljesen független a reálgazdaságtól (CASTELLS 2010a: 465–467).

Ha nem is hasonlóan szélsőséges formában, de az „időtlen idő” megjelenik a hálózati vállalkozások munkarendjében is, a flexibilis munkaidő formájában. A képzett, hálózatokba beágyazott munkavállalótól nem fix műszakokban végzett munkát várnak el, hanem az idő önálló menedzselését, ami a gyakorlatban a globális piac változásaira adott valós idejű reakció kényszerét jelenti. Ilyenformán a szabad- és munkaidő közti határok elmosódnak, a folyamatos készenlét válik elvárássá, végső soron azt eredményezve, hogy a hálózat globális ideje lesz a munkavállaló életének szervezőelve. Ennek legfontosabb következménye, hogy a biológiailag és a társadalmilag szerveződő napi és élethosszi ciklusok egyaránt felbomlanak. A globális idő felülírja mind a munka és pihenés napi ritmusát, mind pedig a napszakok, az életszakaszok, valamint a hétköznapi és ünnepnapok tradícióba ágyazódó, kollektív ritmusát. Ilyenformán a globális idő megjelenése, azáltal, hogy a különböző hálózatokba való beágyazódás szerint eltérő időrezsimekhez rendeli hozzá az egyéneket, az egyéni hétköznapi szétziláláshoz és a lokális közösségek fragmentálódásához vezet (CASTELLS 2010a: 468–481).²⁶

26 A globális hálózati kapitalizmus fenomenológiai szinten azonosítható következményeit Boltanski és Chiapello talán mindenki másnál érzékletesebben elemzik. Álláspontjuk szerint a kapitalizmus új szellemét legitimáló menedzseri elit a projektlogikára támaszkodik hivatkozási alapként. Amennyiben a projektek alkalmazkodást, rugalmasságot, kreativitást, gyors helyzetértékelést, kockázatvállalást igényelnek, úgy végső soron a munkavállaló felelősségévé teszik a kiszámíthatatlan piaci viszonyokhoz való alkalmazkodást. Ennyiben nem egyszerűen ideologikus funkciót töltenek be, hanem egyúttal új típusú kiszolgáltatottságot teremtenek (BOLTANSKI – CHIAPELLO 1999).

Ahogy az idő elveszti linearitását, egyúttal folyamatossága is kérdésessé válik: múlt, jelen és jövő eloldódik egymástól, független pillanatok sorozatává változtatva a temporalitást. Ebben az értelemben a hálózatok időtlen ideje egyszerre örökkévaló (amennyiben a digitális nyomként megőrzött adatok bármikor eredeti formájukban újra lehívhatók), és efemer (amennyiben az adatok egy adott hálózati konstelláció vonatkozásában bírnak jelentéssel). Mindennek elsősorban a társadalmak önértelmezése és reflektív potenciálja szempontjából van döntő jelentősége: miközben a modernitás önértelmezése történetileg zajlik (akár teleologikus fejlődés, akár evolúciós változás formájában), addig a hálózati társadalom perspektívája a jelenben hozzáférhető adatokra korlátozódik. Belátható, hogy az időtudat e formája alapjaiban változtatja meg a társadalmi cselekvések horizontját: a karrierpályák és utópiák hosszú távú perspektívája helyett a jelenben hozzáférhető adatok alapján lefolytatott valószínűségi becslések rövid távú realizálása lesz az egyéni és kollektív cselekvések szervezőelve (CASTELLS 2010a: 491-499).²⁷

Az információs társadalom kialakulása és az általa beindított változások reakcióra késztetik az egyéni és kollektív cselekvőket egyaránt. Ennek megfelelően az identitáskonstrukció, a társadalmi mozgalmak és az állam működésének szintjén is alapvető változásokhoz vezetnek. A cselekvők önértelmezése soha nem független attól a hatalmi konstellációtól, mely körbeveszi őket. A domináns pozícióban lévőkhöz való viszony alapján megkülönböztethető a legitimáció (lojalitás az uralmi viszonyokhoz), az ellenállás (szembenállás az uralmi viszonyokkal) és az újítás (alternatív uralmi viszonyok keresése) logikája által szerveződő identitás. Az identitáskonstrukció e logikái eltérő kollektív cselekvésformák számára szolgálnak keretként: a legitimációs identitásra a civil társadalomba beágyazott intézmények épülnek rá, az ellenállási identitás a kizárás szerint szerveződő közösségeket hoz létre, az újító identitás pedig a társadalmi változást saját létükben kifejező alanyokat. A különböző kollektív identitásmintázatok soha nem önmagukban, esszenciálisan progresszívek vagy éppen regresszívek, hanem mindig az adott történeti konstellációhoz képest nyernek értelmet. Az információs társadalom korában az identitáskonstrukció feltételei alapvető változásokon estek át: a lokális életvilágok kereteit kikezdi a globális hálózatokba való beágyazódás, a tér és az idő elemi szintjén fragmentált tapasztalati tereket hozva létre. Ebben a helyzetben egy megfoghatatlan, megszólíthatatlan, globális hálózati logika által meghatározott hatalmi ágens jelenléte alaptapasztalattá válik, aminek következtében a vele való azonosulást kifejező legitimációs identitások tere

27 Ahogy azt több kommentátor is megjegyzi, Castells olykor kissé egyoldalúan értelmezi a virtualitás kultúrájának materiális-kulturális viszonyoktól való függetlenedését. A virtuális valóság autonómiája mindig csak relatív lehet abban az értelemben, hogy a materiális valóságra épül rá mind az erőforrások, a technika és az emberi komponens révén. Ennek következtében a virtuális valóság mozgásterét korántsem korlátlan: a hálózati gazdaság által elvárt flexibilitást a biológiai és társadalmi ciklusok, valamint a térbeliség végső soron merev korlátok közé szorítják (VAN DIJK 1999: 134). Ilyen értelemben Castells elmélete egyoldalúvá válik: ahogy túlhangsúlyozza a hálózati társadalom fenomenológiai és strukturális hatását, egyaránt vakfoltban marad, hogy a hálózati társadalom logikája sokkal inkább dialektikus, mintsem domináns, vagy éppen az, hogy az *időtlen idő* helyett a *történelmi idő* horizontja továbbra is meghatározó (FRIEDMAN 2000: 120).

is beszűkül. Ehelyett a globálistól fenyegetve érzett lokális védelme mentén szerveződő ellenállás vagy a megújulás ígéretét magában hordozó identitásformák válnak dominánssá (CASTELLS 2010b: 6–12).

Ezek a *status quo*-val szemben megfogalmazódó identitásmintázatok értelemszerűen tartalmilag rendkívül heterogének. Az ellenállás többnyire valamilyen védelemre szoruló életformára hivatkozik, mely lehet vallási, nemzeti, territoriális vagy faji, etnikai alapú. Ezekben közös, hogy bár különböző alapon, de egyaránt kijelölnek egy lokálisan elfogadott tradíciót, amely helyi társulási formák alapjául szolgál. A globális hálózati társadalom ebből a perspektívából nem egyszerűen a közösség absztrakt értékeit megkérdőjelező entitásként jelenik meg, hanem az együttélés kereteit meghatározó hagyományokat felszámoló, a hétköznapi életet dezintegráló veszélyforrásként. Azok számára, akiknek a hálózati társadalom által felkínált alternatív integrációs logika vagy nem hozzáférhető, vagy nem élhető, vagy nem elfogadható, a lokális tradíciók védelme kínálkozik adekvát válaszként. Ebben az értelemben az ellenállási identitások egyszerre reaktívak, defenzívek és értékalapúak: az autonóm cselekvési képesség, a szolidaritás és a biztonság rehabilitációját egyaránt egy kulturálisan meghatározott, szubsztantív normák mentén szerveződő közösségi életforma fenntartásától várják. Ez képes az információs társadalom követhetetlenül gyors, flexibilis és átláthatatlan struktúráival szemben egy megragadható és ebből fakadóan kontrollálható élet illúzióját létrehozni (CASTELLS 2010b: 68–70).

Azontúl, hogy ezen ellenállási identitások a hálózati társadalom legitimációs válságát jelzik, egyúttal kijelölik az új társadalmi mozgalmak mozgásterét is. Ezek között egyaránt találunk nacionalista milíciákat, fundamentalista terrorszervezeteket és globalizációkritikai szervezeteket. Noha céljaik és eszközeik tekintetében ezek gyökeresen eltérnek egymástól, egyaránt a globális információs társadalomra adott defenzív válasznak tekinthetők (CASTELLS 2010b: 163). Ezen ellenállási identitáson alapuló, a hálózati társadalom elutasítása és a vele szembeni védelem által motivált mozgalmak mellett azonosíthatók a megújulási identitáson alapuló, alternatívakereső mozgalmak. Ilyennek tekinthetők a globális kapitalizmus által korábban nem látott mértékűvé felfokozott környezetszennyezéssel szemben, a természet védelméért fellépő, eszközeikben és céljaikban szintén sokféle zöld mozgalmak (CASTELLS 2010b: 171). És ilyenek a hálózati társadalom által fellazított hagyományos, elnyomó nemi szerepek és a patriarchális társadalmi viszonyok ellen fellépő gendermozgalmak (CASTELLS 2010b: 300). Noha az nyitott kérdés, hogy mindezen regresszív és progresszív szerveződések közül melyek válnak végül meghatározóvá, abból a szempontból kiemelten fontosak, hogy kijelölik a globális információs társadalom kihívásaira adott kollektív válaszok lehetőségterét. A hálózati társadalom új mozgalmainak legfontosabb sajátossága, hogy maguk is egy globális térben kénytelenek érvényesülni, az információs társadalom a technikai és szervezeti eszközeire támaszkodva.

E kihívásokra természetesen a nem állami szereplők mellett a nemzetállamok is megpróbálnak a maguk keretei között megoldásokat találni. A gazdaság globalizációjával a nemzetállamok sokkal kevésbé képesek kontrollálni a saját határaikon belül zajló gazda-

sági-társadalmi folyamatokat, így kitetté válnak olyan válságoknak is, melyek adott esetben tőlük teljesen független államokon belül alakulnak ki – ebben az értelemben pedig veszítene hatalmukból. Ez ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy egyúttal jelentéktelenné is válnának: a nemzet továbbra is kitüntetett identifikációs pont, a nemzetállamok pedig továbbra is központi fontosságú aktorai a hálózati társadalomnak. Így sokkal inkább azt lehet mondani, hogy a nemzetállamok egy feszültségekkel a korábbinál sokkal jobban megterhelt konstellációban működnek, ami egyaránt magában hordozza az új szervezeti és legitimációs formákat kitermelő *progresszív* és a hatalommal való visszaélés és bezárkózás logikáján alapuló *regresszív* átalakulásuk esélyét (CASTELLS 2010b: 303–312).

A nemzetállam cselekvési terének beszűkülése a különböző alrendszerek szintjén más formát ölt. A közös valóság megkonstruálásában kulcsszerepet játszó tömegkommunikációs rendszerek esetében az állam szabályozási lehetőségének beszűkülésére utalhatunk. Ez egyrészt az államokon átívelő, globális információs hálózatok, másrészt a centralizált eszközökkel kevésbé vagy egyáltalán nem kontrollálható új médiumok megjelenéséből fakad. Demokratikus, illetve autoriter jellegűtől függően a különböző nemzetállamok vagy a tömegmédia korábbi szabályozási monopóliumának feladásával, vagy az információs technika korlátozásával reagálhatnak. Ez utóbbi esetben azonban súlyos árat kénytelenek fizetni: minthogy a globális piaci pozíció elválaszthatatlan ugyanezen technika minél általánosabb és professzionálisabb használatától, így a korlátozás egyúttal leszakadást is eredményez. Ebben az értelemben az információs hálózati társadalomban az államok az információáramlás liberalizálódására és ezzel összefüggésben demokratizálódásra kényszerülnek, hacsak nem kívánnak a globális gazdasági mezőben hátrányos pozícióba kerülni (CASTELLS 2010b: 316–321).

Hasonlóképpen fontos szerepet tölt be a nemzetállamok közötti tér átalakulása. A gazdaság globalizálódásával párhuzamosan a bűnözés is egyre inkább nemzetközivé válik, ami egyebek mellett korábban nem látott mértékű tőkekoncentrációval is jár. Az olyan illegális termékek áramlása, mint a drogok, fegyverek, emberek vagy szervek, árnyékgazdaságot hoznak létre, ami ugyanakkor csakis azáltal nyer értelmet, hogy a legális gazdaságba átfordítható. E szükségletből fakadóan a pénzmosáshoz szükséges olyan átmeneti zóna jön létre, amely egyszerre van beágyazva a globális pénzpiacokba és az árnyékgazdaságba. Ezen keresztül a szervezett bűnözés olyan aktorrá válik, amely kapcsolatban áll mind a nemzetállamokkal, mind pedig a gazdasági szereplőkkel. Az ily módon létrejövő, sokszor – korrupciót vagy rejtett párt-finanszírozást is magában foglaló – kibogozhatatlan összefonódásokkal jellemezhető hálózatokban az állam elemi rendvédelmi funkciója megkérdőjeleződik, destabilizálva annak működését. Ahogy a szervezett bűnözés a globális gazdaság alakítójává válik, úgy a hozzá való viszony is elválaszthatatlan lesz az adott állam pozíciójától: míg a centrumországok elemi érdeke lesz annak visszaszorítása, addig a perifériális helyzetben lévők rá lesznek utalva. Ebben az értelemben csapdahelyzetbe kerülnek: egyrészt a globális pozíciójuk javításához a szervezett bűnözés visszaszorítását várja el tőlük a nemzetközi közösség, másrészt materiális értelemben a fennmaradás és felhalmozás szempontjából egyaránt rá vannak utalva az illegális gazdasági tevékenységre (CASTELLS 2010b: 321–323).

A nemzetállamok önállósága soha nem volt abszolút abban az értelemben, hogy mindig a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe ágyazódott. Ebből a szempontból egyrészt a hidegháború befejeződése hozott döntő változásokat: a kétpólusú világrend felbomlásával, multilaterális megállapodások szövédéke jött létre, arra kényszerítve a nemzetközi porond szereplőit, hogy figyelembe vegyék a globális összefüggések komplexitását. Másrészt az olyan lokálisan kezelhetetlen ügyek, mint a globális felmelegedés, pénzügyi válság, terror és szervezett bűnözés, szintén arra ösztönzik a nemzetállamokat, hogy összehangolják stratégiáikat. A nemzetek feletti együttműködés kényszere olyan szervezetek létrejöttét és megerősödését teszi lehetővé, melyek explicit célja globális választ találni a globális problémákra. Ugyanakkor az is belátható, hogy a nemzetek feletti szervezetek egyúttal riválisai is a nemzetállamoknak, amennyiben az általuk kezdeményezett reguláció egyúttal a nemzeti szuverenitás csökkenését vonja magával. Ez az alapvető konfliktus szab gátat a szupranacionális szervezetek fejlődésének, kijelölve a nemzetállamok újabb paradoxonját: ahhoz, hogy égető problémákat kezelni tudjanak, és ezáltal megőrizték legitimitásukat, szuverenitásuk egy részét kellene feláldozniuk (CASTELLS 2010b: 323–332).²⁸

A fentiekén túl a nemzetállamok mozgásterének csökkenését – az állampolgárok számára különösen fájdalmas módon – a jóléti állam intézményeinek leépülése teszi érzékelhetővé. Tekintve, hogy a modern állam legitimációs bázisának alapját a jóléti társadalombiztosítási rendszerek alkották, így azok finanszírozási nehézségei az állam egészét veszélybe sodorják. Miközben a főként nemzeti piacra termelő vállalkozások esetében a járulékokon keresztül érvényesíteni lehetett a társadalombiztosítás finanszírozását, a nemzetállamok keretein túlnyúló hálózati vállalkozások esetében ez korántsem magától értetődő. A piaci szabályozások csökkenése és a termelésbe bekapcsolható munkaerő-kínálat globálissá válása következtében a magas munkavállalói járulékokkal jellemezhető, fejlett jóléti államok komparatív hátrányba kerülnek. A globális piac arra kényszeríti a hasonló tőkeviszonyokkal és szolgáltatási kapacitással jellemző országokat, hogy jóléti rendszereik a legkevésbé fejletthez konvergáljanak. Más szóval, pusztán a globalizáció hatására, minden termelési szinten az lesz megfigyelhető, hogy a nemzetállamok az adott szintet jellemző minimális jóléti viszonyokat fogják reprodukálni, ami összességében a jóléti állam leépülésének negatív spirálját eredményezi. Ezt a hatást csakis egy globális szintű társadalombiztosítási megállapodás tudná ellensúlyozni, azonban ennek realitása csekély. Emellett kivételes esetként olyan nemzetállamokat is találunk (például Finnország), melyek a jóléti állam növelését az innovációs potenciál növelésének

28 Egyes kritikusok szerint Castells e paradoxonok révén valójában elvitatja a hálózati társadalom logikájának való ellenállás lehetőségét, végső soron egyfajta defetista állásponthez lyukadva ki (minthogy azonosítja a társadalommal a hálózatokat, így a hálózati patológiáknak való ellenállásra is csak a hálózati logikához való alkalmazkodás kínál lehetőséget, ami viszont önellentmondás). Ezzel szemben, ha komolyan vesszük, hogy a hálózatok csak egyik a strukturáló tényezők közül, úgy elméletileg a hálózati szerveződéstől független, nem szükségszerűen marginális ellenállási potenciált is meg tudjuk ragadni (VAN DIJK 1999: 135).

eszközeként használják.²⁹ Ezáltal – egyfajta előremenekülés keretében – a globális piaci pozíciójuk javítását összekapcsolják a jóléti intézmények fejlesztésével. Ez elsősorban amiatt lesz kivételes, mert az állam saját szerepfelfogásának gyökeres megújulását feltételezi: a hálózati információs társadalom realitására való reflexiót és annak keretei közötti cselekvést (CASTELLS 2010b: 312–316).

A finn példa különösen fontos, amennyiben rámutat arra, hogy a nemzetállam korántsem válik szükségszerűen tehetetlen, kiszolgáltatott aktorrá: felismerve saját mozgásterét és stratégiailag eljárva, nem csupán a jóléti állam redukciója révén javíthatja globális pozícióit, hanem a hálózati társadalomban kulcsfontosságú innovációs potenciálja növelésével is.³⁰ Ez azonban a kevésbé jellemző: ehelyett a legelterjedtebb nemzetállami stratégiák vagy defetista, vagy regresszív jellegűek. Az előbbi jól kifejezik a decentralizálódó nemzetállamok: a globalizáció nyomán kialakuló legitimációs válságok kezelésének egyik stratégiája az állami hatáskörök kiszervezése helyi önkormányzati szintre. Ettől egyszerre várják a térhez jutó lokális identitásokban és az öngazgatásban rejlő legitimációs potenciál kiaknázását, és azt, hogy a negatív globalizációs hatásokért vállalt felelősség elhárító lesz (CASTELLS 2010b: 332–337). A nemzetállamok regresszív reakciójáról akkor beszélhetünk, ha az ellenállás identitására építve a globalizációs hatások elleni védelemre helyezik a hangsúlyt, akár azon az áron, hogy ezzel saját pozíciójukat gyengítik a hálózati társadalom viszonyai között. E stratégiának részét képezi a nacionalista-protekcionista identitás erősítése mellett az autoriter tendenciák felerősödése. Ennek különös súlyt ad a tény, hogy az információs technológia korántsem csak a szabad kommunikáció eszköze, hanem teret nyit a felügyelet korábban nem látott formáinak is. Az információs társadalomban hagyott nyomok alapján a privát élet részletekbe menően feltérképezhető, ami lehetőséget kínál az állampolgárok széles körű, valós idejű megfigyelésére (CASTELLS 2010b: 340–343).

A fenti paradoxonok és feszültségek jelölik ki a nemzetállamok mozgásterét, melyek a hálózati társadalomban folyamatos egyensúlyozásra kényszerülnek. Miközben továbbra is jelentős döntéshozói potenciállal rendelkeznek, minden korábbinál nagyobb mértékben rá vannak utalva a hálózati társadalom további alkotóira: más nemzetállamokra, vállalatokra és szupranacionális szervezetekre. Paradox helyzetük abból fakad, hogy egyszerre kell meg felelniük a kormányzati hatékonyság (külső) és legitimitás (belső) szempontjainak, valamint ezzel párhuzamosan a gazdasági sikeresség (külső) és redisztribúció (belső) kívánalmainak. A hatékonyság és sikeresség egyaránt a globális hálózati társadalomba való integráció függvénye, miközben a legitimitáció és a redisztribúció az arról való lekapcsolódás révén biztosítható. Ahhoz, hogy ezeknek az egymásnak ellentmondó szükségleteknek meg tudjanak felelni, a hálózati nemzetállamok különböző stratégiákra

29 Finnország példáját Castells olyannyira fontosnak tartotta, hogy egy külön könyvben, alaposabban is megvizsgálja (CASTELLS – HIMANEN 2004).

30 Egyes kommentátorok másfajta emancipatorikus lehetőséget is látnak a hálózati társadalomban: a jóléti állam túlságosan merev, bürokratikus intézményei számára a hálózati vállalatok flexibilisebb, hatékonyabb szervezeti kultúrája tanulási lehetőséget rejt magában (STERN 2000: 107).

támaszkodhatnak. Megpróbálhatják az információs társadalom komplexitását és kiszámíthatatlanságát expliciten működésük középpontjába állítani – ez esetben egyfajta kozmopolita állampolgári kultúrára építve, a demokratizálódás – információs technológia segítségével történő – kiterjesztésére kerül sor. Kísérletet tehetnek egyfajta kettős játékra, melynek keretében egy ellenállási identitást kifejező homlokzatot tartanak fenn, miközben ténylegesen a globális hálózati társadalomhoz alkalmazkodnak – egyfajta manipulatív, antidemokratikus rendszer irányába mozdulva el. Vagy választhatják a bezárkózás politikáját, a gazdasági mozgásterük drasztikus beszűkülése árán, egyfajta regresszív, autoriter rendszert építve fel (CASTELLS 2010b: 356–366).

Az, hogy a nemzetállamok válságából milyen utak vezetnek ki, elsősorban a nyilvánosság és a demokratikus intézmények stabilitása jelöli ki. Így elkerülhetetlen arra is reflektálni, hogy ezek működését miként befolyásolta az információs társadalom expansziója. Minthogy az információs társadalomban a politikai nyilvánosságnak az elektronikus tömegmédiák adnak otthont, így az előbbit érintő változások az utóbbira is kihatnak. A technikai változások között kitüntetett jelentősége van az információáramlás felgyorsulásának: ennek következtében a politikai üzenetek közül is csupán a legegyszerűbbek és legkirívóbbak érnek célba. Ez pedig átalakítja a nyilvánosság működését: a konzisztens értékek és a hosszú távú tervek helyett a pillanatnyi hangulatok uralása válik domináns stratégiává. E feladatra pedig a kidolgozott érvek és a szakértői tudások helyett a látványos képek és a hangzatos szlogenek alkalmasak, összességében egy korlátozott racionalitású, érzelmek által dominált nyilvánosságot hozva létre. Minthogy a mediatizált nyilvánosság a véleményformálás központi terepe, így a politikai aktorok elsősorban ennek szabályaihoz igazodnak: legfontosabb céljukká a tömegmédiák által sugárzott „imázs” kedvezővé formálása válik, aminek érdekében igyekeznek vele minél szorosabbra fűzni a szálakat. E szándék ráadásul korántsem egyirányú: minthogy a média a politikai szereplőktől származó híreket és kiszivárogtatott háttér-információkat közvetíti, így szintén érdekelt a szoros viszony fenntartásában. Ugyanakkor az összefonódás mellett legalább olyan fontos mindkét fél számára a távolságtartás kifejezése is: a tömegmédiában megjelenő információk csakis ebben az esetben tekinthetők ugyanis hitelesnek. Az egymásrautaltság és távolságtartás kettősségéből fakadó feszültség a mediatizált nyilvánosság aktorait folyamatos egyensúlyozásra kényszeríti, kijelölve az információs társadalom politikai csatározásainak egy központi tétjét (CASTELLS 2010b: 371–375).

Ahogy a média figyelmének megragadása a nyilvánosságba való belépés előfeltétele lesz, úgy kényszerülnek a politikusok a média belső logikájához igazodni. Ennek egyik eredménye a szórakoztatás és a marketing szempontjainak megjelenése. A tömegmédiák legalább annyira az élményszerzéshez igazodnak, mint amennyire az információközvetítéshez – ennek megfelelően a tetszés ökonómiája szabályozza működésüket. Minthogy egy honlap vagy tévéműsor sikerességének egyetlen fokmérője a bevonzott fogyasztók száma, így a tartalmi szempontok helyett – az információs technológiák segítségével egyre aprólékosabban, valós időben lekövetett – nézettségindex válik a legfontosabb műsorszerkesztővé. A médiát használni igyekvő politikai aktoroknak e keretek között

kell mozogniuk: „show-műsort” kell előállítaniuk, melynek tartalmát a közönség preferenciáinak közvélemény-kutatás segítségével történő, folyamatos monitorozása szabja meg. A nyilvánosság új kereteit ilyenformán az információáramlás felgyorsulása mellett a szórakoztatás szempontjainak dominánssá válása jelöli ki: míg az előbbi tendencia hatására az egyszerű, képi kommunikáció terjed el, az utóbbi következtében a korábbi instrumentális vagy normatív szempontok helyét az esztétikaiak veszik át (CASTELLS 2010b: 375–381).

Mindezekből kifolyólag a nyilvánosság kiemelt témájává válnak a politikai botrányok, melyek amellet, hogy egyszerű formában kommunikálhatók, egyúttal szórakoztató értékkel is bírnak. A botrányok személyes drámák, melyek valamely közszereplő magánéleti vagy viselt tisztségéhez köthető (például korrupció) erkölcsi hibái köré szerveződnek, és ezáltal elemi felháborodást váltanak ki. Amellet, hogy a botrányok kétségtelenül fontos leleplező funkcióval bírnak (például a politika és szervezett bűnözés közötti kapcsolatokat feltárva), egyúttal szemantikájuk be is szűkíti a közügyek észlelésének és értelmezésének terét. Azt a látszatot eredményezik ugyanis, hogy a politika elsősorban a politikusok mint drámai főhősök erkölcsi minőségéről szól, melyről a nézővé tett állampolgárok legfeljebb ítéletet alkothatnak – azonban érdemben nem befolyásolhatják. A „reprezentatív nyilvánosság” e kortárs modellje ilyenformán megfosztja az állampolgárokat a tényleges cselekvés horizontjától. Vakfoltban maradnak nem csupán a személyes erkölcsi felelősségen túli, társadalmi-gazdasági összefüggések, hanem egyúttal a közügyek mindenkit érintő közjellege is (CASTELLS 2010b: 391–402).

Értelemszerűen a nyilvánosság ily módon beszűkült terében a közös reflexiónak és az érvelő vitáknak a lehetősége egyaránt csekély lesz. Ennek pedig az információs hálózati társadalom által generált megannyi gazdasági, társadalmi és politikai kihívás idején különösen veszélyes következményei lehetnek: a progresszív identitásmintázatok és nemzetállami válaszkísérletek helyét a problémákkal való szembenézés helyett azok tagadásából kiinduló, regresszív stratégiák vehetik át, melyek következtében a nehézségek, könnyen válságba fordulnak át. Ahogy a nemzetállamok inadekvát válaszokat adnak, miközben a mediatizált politikai teret kitöltő botrányok okán a fennálló intézmények és aktorok hiteltelenné válnak, úgy roppannak meg a hálózati társadalom keretei között maguk a reprezentatív demokrácia intézményei is. Ennek következtében megkérdőjeleződnek mindazok a többé-kevésbé konszenzuális intézményi alapok is, melyek a második világháború utáni időszak relatív békéjét szavatolták. Ahogy a rendszerellenes, populista mozgalmak előtt megnyílik az út, úgy nő meg a kiszámíthatatlanság globális és lokális szinten egyaránt. E turbulens történelmi pillanatban a demokrácia értékei persze korántsem tűnnek el nyomtalanul: ugyanakkor a globalizáció kihívásai szempontjából adekvát intézmények hiányában, tényleges cselekvésekbe való becsatornázásuk tere fragmentálódik. Ennek megfelelően a jelen egyfajta versenyfutásként érthető meg, melynek tétje az, hogy sikerül-e azt megelőzően feltalálni egy „információs demokrácia” új intézményeit, hogy a regresszív politikai erők diadalmaskodnának, és beláthatatlan következményű konfliktusokba borítva a világot, felszámolnák a hálózati társadalom alapjait (CASTELLS 2010b: 402–418).

A SZOLIDARITÁS HÁLÓZATI MODELLJE

Míg Castel elméletére úgy tekinthetünk, mint a szolidaritás jóléti paradigmájának kialakulását, fénykorát és válságát leíró történeti áttekintésére, Castells azokat a társadalmi-gazdasági feltételeket írja le, melyek a defenzívába szorult jóléti paradigma mozgásterét keretezik. Ebben az értelemben a kettő kiegészíti egymást: segítségükkel megvilágítható, hogy a bér munka rendszerén alapuló szolidaritás a belső nehézségek mellett (a bér munkán alapuló szociális rendszer finanszírozása demográfiai okokból, valamint a gazdasági dekonjunktúra okán kétségessé válik) milyen – magán a társadalombiztosítási rendszeren túlmutató – további kihívásokkal néz szembe. A globális információs hálózatok elterjedése nyomán gyökeresen átalakul mind a bér munka világa, mind pedig a nemzetállamok mozgásteré, vagyis a szolidaritás szociális intézményi paradigmájának alapjául szolgáló mindkét komponens.

Az információs technológiára támaszkodva, egy valós időben kommunikáló szereplők által formált globális piac jött létre, egyaránt átalakítva a munkavállalók lehetőségeit és a termelés folyamatát. E változások alapvető szintje, hogy a lokális termelési folyamatok valósága mellett létrejön a globális hálózati vállalatok valósága, mely súlyát tekintve dominánssá válik. A gazdasági érvényesülés kulcsa az e hálózatokba való beágyazódás lesz, melynek előfeltétele – a szüntelen adatfeldolgozás és az azon alapuló valós idejű adaptáció logikájára épülő – virtualitás kultúrájához való igazodás. E keretek között a bér munka globális kontextusba ágyazódik: egyfelől a társadalmi rétegződés nem helyi vagy rendi viszonyok alapján szerveződik, hanem a hálózatokon belüli pozíció és kapcsolódási képesség szerint; másfelől a munkaerőpiaci lehetőségek sem a lokális sajátosságoktól, hanem a globális piaci viszonyoktól válnak függővé. A hálózati vállalati kultúra párhuzamos valósága ilyenformán fragmentálja a munkásságot: kapcsolódási képességük szerint különböző elhelyezkedési és jövedelmi esélyekkel jellemezhető csoportok jönnek létre, melyek eltérő tapasztalati tereket laknak be. A lokális és globális gazdasági realitásokba való beágyazódás okán fragmentálódott társadalmi csoportok közti szolidaritást a divergáló tapasztalati terek mellett különösen megnehezíti a helyhez kötöttségnek a globális tőke illékonyaságából fakadó megszűnése: a létszámfelettiek ebben a konstellációban egyúttal *hátrahagyhatóvá* is válnak, nem pedig olyasvalakivé, akivel a sikeresek megosztani kényserülnek életüket.³¹

A hálózati vállalatok – tér és idő hagyományos kereteitől független – áramlások és kapcsolódások logikáján alapuló topológiája, valamint egyszerre efemer és időtlen temporalitása mind a hagyományos interakciók kereteit, mind pedig a lokális és biológiai ciklusok ritmusát megtöri. A flexibilitás kényszere a munkavállalóra terhelődik: a karrierút kiszámíthatatlanná válik, a részmunkaidős, határozott idejű munka általános

31 Ezen a ponton Bauman *posztpanoptikus hatalom* fogalmára utalhatunk: míg a klasszikus modernitásban a hatalom a teljesebb kontroll lehetőségéből fakadt, addig a globális korban abból a strukturális előnyből, hogy a tőke birtokosa, szemben a munkavállalóval, bármikor következmények nélkül továbbállhat (BAUMAN 2000).

lesz – hasonlóan a bér munka státuszának konszolidációját megelőző időszakhoz –, ismét rendkívül sebezhetővé téve a munkavállalót. Ilyenformán a bér munka elveszti azt a kiszámítható jellegét, melyre az ipari forradalom után fokozatosan szert tett: egyre inkább megszűnik olyan stabil alap lenni, melyre a szolidaritás intézményesített formái ráépíthetők lennének. Abból fakadóan, hogy a globális hálózati vállalatok munkavállalók számára kiszámíthatatlan, hektikus rendje lesz meghatározó, maga a kötelező biztosítási rendszer is inadekváttá válik. A biztosítás logikája ugyanis azon a várakozáson alapul, hogy a bér munkásléttel összefüggő kockázatok egységesen mindenkit érintenek, továbbá a bérből élők kollektív erőfeszítésével kordában tarthatók. Ahogy azonban a bér munkából élők különböző csoportjai más-más kockázatokkal néznek szembe, továbbá a kockázatok általában véve is kiszámíthatatlanná válnak, úgy lesz egyre inkább kétséges, hogy a társadalombiztosítási rendszer alkalmas-e szolidaritási funkciója betöltésére.

A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a társadalombiztosítás modelljéhez szükséges munkaerőpiaci kiszámíthatóság mellett az azt működtető nemzetállam mozgástere is drasztikusan beszűkül. Ez mindenekelőtt az autonómia és sikeresség közti ellentmondásokban nyilvánul meg: egy kontrollálhatatlan, globális gazdasági játéktér részévé válva, a sikeresség érdekében a nemzetállamok kénytelenek annak szabályaihoz alkalmazkodni, feladva önállóságuk elemeit. E kompromisszumkényszer az állam hagyományos funkcióinak több szintjén is megjelenik: az államnak fel kell adnia tömegkommunikációs monopóliumát, továbbá az olyan kihívásokkal, mint a szervezett bűnözés, környezeti kockázatok, világgazdasági válságok, nemzetközi keretek között kénytelen szembenézni. Mindezek mellett a jóléti intézményrendszerről sem dönthet szuverén módon: minthogy annak kiterjedt formája – a vele járó magas munkaadói járulékok miatt – komparatív hátrány a világgazdaságon, így a gazdasági sikeresség érdekében annak minimalizálására kényszerül. Ilyen értelemben a nemzetállamok a globális piac hatásaitól való védelemtől függő legitimitás és az annak hálózataiba való beágyazódástól függő hatékonyság egymásnak feszülő kívánalmai között egyensúlyoznak. Ebben az ellentmondó érdekekkel terhelt cselekvési térben elvesztik azt a képességüket, hogy a társadalombiztosítási rendszert elsősorban a szolidaritás szempontjai szerint működtessék.

A bér munka társadalmának válságtendenciáival való szembenézés Castel által bemutatott elodázása ebben a konstellációban csupán egy – és talán nem is a legveszélyesebb – a lehetséges stratégiák közül. Ritka kivétel az előremenekülés stratégiája, ami a globális információs társadalom realitásával szembenézve a jóléti állam redukciója helyett az innovációs potenciál növelésétől várja a versenyképesség javulását – ezáltal legitimálva a szociális intézményrendszer kiterjesztését. Emellett jellemző stratégia a protekcionizmus felvállalása, akár csupán a nacionalista retorikák szintjén, akár a globális érvényesülés esélyét feladó bezárkózásként. Abból a szempontból, hogy e forgatókönyvek közül melyik valósul meg, döntő a kollektív cselekvést megalapozó identitások, valamint a kollektív döntések terepéről szóló nyilvánosság átalakulása. Előbbi szinten a fennálló viszonyokat legitimáló identitások gyengülése, a (fundamentalista, nacionalista, globalizációkritikai tartalommal egyaránt feltölthető) ellenállási identitások megerősödése és kisebb részben a környezetvédelmi, genderszempontú alternatívákat kereső, újító identitások felbukkanása figyelhető meg.

Utóbbi szinten a tömegkommunikációs médiumok által beszűkített racionalitású, érdemi viták helyett botrányokra fókuszáló közbeszéd dominánssá válása említhető. Ezekben a regresszív identitásmintázatok által dominált, valamint az információs technológia leegyszerűsítő kommunikációs formái által korlátozott nyilvánosságokban egyre inkább megnő az esélye a populistá-nacionalista válaszoknak, megnyitva az utat az autoriter hatalomgyakorlási technikák (például állampolgárok megfigyelése) és az antidemokratikus intézményi változások előtt.

Összességében a bér munkára alapozott biztosítási rendszer a munka világának globalizációból fakadó destabilizálódása okán inadekváttá válik, a nemzetállam mint a jóléti állam aktora megszűnik szuverén lenni, és a nyilvánosság mint a jóléti döntések meghozatalának terepe egyszerre veszti el racionalitáspotenciálját, és válik ellenállási identitások terepévé. Ebben a konstellációban úgy tűnik, hogy a Castel által bemutatott szolidaritási paradigma nem egyszerűen defenzívába szorul, hanem eredeti formájában menthetetlenné válik. Ennek megfelelően a jelenleg is zajló átalakulásokra úgy tekinthetünk, mint a szolidaritás történetének fordulópontjára, egy új paradigma formálódásának időszakára. Annak ellenére, hogy a szolidaritás szerkezetváltozásának iránya jelen pillanatban nyitott kérdés, az átalakulások lehetőségterének rekonstrukciójára kísérletet tehetünk. A bér munka társadalmára ráépülő, nemzeti keretek között szerveződő, rendszintű integrációs mechanizmusokra támaszkodó szolidaritási paradigma mindhárom komponens mentén átalakulhat. Egyrészt elképzelhető, hogy a rászorulóknak megsegítésének feladatát – a funkcionálisan differenciálódott intézmények helyett – alternatív integrációs logikához igazodó aktorok veszik át. Másrészt a szolidaritás nemzetállami keretei helyett a nemzetenél kisebb (lokális) vagy tágabb (regionális, globális) hálózatok válhatnak dominánssá. Harmadrészt a bér munka megszűnhet a szolidaritás eszközei (az inklúzió előfeltétele nem a bér munkás státusz lesz) és materiális (a szolidaritás intézményeit nem a bér munkajárulékok finanszírozzák) alapja lenni. Minthogy az e három dimenzió mentén lezajló potenciális változások egymástól részben függetlenek, így a szolidaritás lehetséges átalakulásának különböző mintázataira utalnak: adott társadalomtörténeti konstellációban egyaránt elképzelhető, hogy a szolidaritás egyik, másik vagy mindhárom aspektusa átalakul.

Ezen a ponton kulcsfontosságú feladat, hogy azonosítsuk azokat a cselekvéshelyzeteket, melyek döntő jelentőségűek a szolidaritás új paradigmájának formálódása szempontjából. A társakra való elemi rászorultság és a másikért vállalt elemi felelősség normatív rendje végső soron azokban a cselekvéshelyzetekben formálódik, melyekben a szenvedés tapasztalata megjelenik. A szenvedés, akár átéli az egyén, akár kívülről tekinti, feleletkényszert von magával: vagy együttérzéshez és azon alapuló segítséghez, vagy közönyhöz és azon alapuló magára hagyáshoz vezet. Ahogy a szenvedés tapasztalata által érintett interakciós helyzetekben a szolidaritás absztrakt elvei lefordítódnak konkrét valóságértelmezésekre és gyakorlatokra, úgy kerül sor a fennálló paradigma hallgatólagos vagy explicit jóváhagyására, kritikájára, esetleg megújítására. Ennek megfelelően a szolidaritás átalakulásának megértéséhez a kulcs a szenvedés felerősödésének és enyhülésének lehetőségét magukban rejtő cselekvéshelyzetekben keresendő. Ahhoz, hogy ezek legtágabb kö-

rét megragadhatjuk, a szenvedés határállapotainak és a kvázi-terápiás hatásoknak a társadalmi integráció különböző aspektusait egyaránt magába foglaló kritikai hálózatelmélete szolgál segítségül. Az alábbiakban első lépésként ennek legfontosabb vonásait tekintem át, ezáltal készítve elő a szolidaritás hálózati modelljének kidolgozását.

A kritikai elméletek hálózati modellje³²

A különböző kritikai elméletek a társadalmi integráció változó formáinak zavarait eltérő normatív bázisokra támaszkodva igyekeznek bemutatni. Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash kritikai elméleteire úgy tekintek, mint a klasszikus és késő modernitás legfontosabb társadalmi patológiáinak leírására, melyeket egységes fogalmi keretben elhelyezve átfogó kordiagnózis alkotható. Jelen könyvben sem alapos bemutatásukra, sem pedig szintézisük részletezésére nincs ugyan lehetőség, azonban a bennük megjelenő perspektívák és a segítségükkel azonosítható társadalmi patológiák megkülönböztetésére igen. E célból a klasszikus és késő modernitás kritikai elméleteinek értékvonatkoztatására (milyen normatív bázisból indulhatunk ki?), integrációfelfogására (milyen mechanizmusok koordinálják a társas cselekvéshelyzeteket?) és kordiagnózisára (milyen társadalmi szenvedések azonosíthatók?) térek ki.

Bourdieu gondolkodásának középpontjában a társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődésének problematikája áll. Abból a tapasztalatból indul ki, hogy az olyan különböző terepeken, mint az oktatás, vallás, művészetek, társadalmi nemek vagy éppen a tudományos tudástermelés, az egyenlőtlenségek stabil, generációról generációra hagyományozódó rendszert alkotnak. Kérdése ennek megfelelően az, hogy milyen mechanizmusok biztosítják a társadalmi pozíciók átörökítésének az egyre komplexebb társadalmi konstellációkban is tartósan fennálló, már-már kikezdehetetlennek tűnő logikáját. Ahogy azt a legnyilvánvalóbban a rendi társadalmak példája mutatja, a modernitást megelőzően a hatalom magától értetődően szállt át az utódokra. Erre a társadalmi különbségek végső soron egy vallási autoritás révén történő legitimálása kínált lehetőséget. A felvilágosodás és a vele szorosan összefüggő társadalmi-politikai változások eredményeként azonban a vallási igazolások elvesztették evidenciájukat, aminek következtében a társadalmi egyenlőtlenségek pacifikálására sem voltak többé képesek. A gazdasági-hatalmi különbségek ekkortól kezdődően válnak megindokolandóvá, aminek legfontosabb hivatkozási alapja a tehetség és erőfeszítés kombinációjából előálló érdem lett.

Természetesen a különböző cselekvési terekben az érdem eltérő jelentéstartalommal rendelkezik: az oktatásban például a kitartó gyakorlás, a gazdaságban a profitabilitás, a tudományban a racionalitás tekinthető kitüntetett jelentőségűnek. Azonban működése tekintetében a legkülönbözőbb terekben közös vonásokat mutat: mindenhol egy értelmezési folyamat eredményeként áll elő, melyek célja, hogy természetbeli eltérésekre vezessék vissza a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ebben az értelemben az érdemekre való

32 Az alábbi fejezetben leírt gondolatmenet részletes bemutatására korábbi könyvekben került sor, itt csupán összefoglalom e vizsgálódások eredményeit (Sík 2012, 2015, 2018a).

hivatkozás végső soron naturalizálás, vagyis az egyenlőtlenségek társadalmi eredetének elfedése révén történő igazolás. Ez az az alapvető összefüggés, amely Bourdieu szerint a társadalmi integráció mechanizmusait meghatározza azáltal, hogy egyszerre jelöl ki követendő célokat (materiális és szimbolikus tőke), a megszerzésükhöz vezető stratégiákat (habitus) és a fennálló keretek elfogadását szavatoló legitimációs narratívákat (illúzió).

A modern társadalmakat egymástól független, önálló értékek mentén szerveződő cselekvési terek (mező) alkotják, melyek oly módon koordinálják a társas cselekvéseket, hogy közösen vágyott célokat jelölnek ki. Az olyan különböző mezőkben, mint az oktatás, gazdaság vagy politika, e célok specifikus – kulturális, materiális vagy társadalmi – tőkeként jelennek meg, melyek megszerzésére törekszenek az oda belépők. Az, hogy milyen stratégiát követnek, a különböző mezőkben betöltött pozíciójuk függvénye: ahogy a rendelkezésükre álló kulturális, materiális és társadalmi tőkét használva kitapasztalják cselekvési terük határait, úgy egyúttal kialakítják azokat az ösztönös, diszpozicionális viselkedésmintázatokat is (habitus), melyek öntudatlanul meghatározzák vágyaik tartalmát és realizálásának formáját egyaránt. Természetesen a cselekvők maguk korántsem tekintenek feltétlenül saját maguk és társaik aktivitására materiális vagy szimbolikus tőkefelhalmozásként: ehelyett olyan értékek és normák által vezérelt társas cselekvésként értelmezik azt, melynek kimenete végső soron az érdekük függvénye (illúzió). Ahogy az illúzió legitimálja a megkülönböztetéseket, a habitus pedig a felhalmozott tőkékkel összefüggő, osztályspecifikus társadalmi gyakorlatokat jelöl ki, mind az egyéni cselekvők, mind pedig az intézményi aktorok öntudatlanul hozzájárulnak a fennálló különbségek reprodukciójához és a tőkeviszonyok konzerválásához (BOURDIEU 1990, 2002; BOURDIEU – WACQUANT 1992).

Giddens gondolkodásának tágabb kontextusát a strukturalizmus és funkcionalizmus által dominált társadalomelméleti közeg jelöli ki. E két irányzatban közös, hogy a társadalmi kényszerek olyan tereire utalnak, melyekben elvész a cselekvők autonómiája: önálló aktorok helyett összetett társadalmi hatások passzív kihordóivá redukálódnak. E megközelítésekkel szemben fogalmazza meg saját normatív bázisát Giddens: álláspontja szerint a mozgásteret leginkább korlátozó strukturális pozíciók és a leginkább eldologiasító rendszerek sem tekinthetők determinisztikusnak. Még ha minimálissá válik is a választás lehetősége, a cselekvőktől akkor sem vitatható el, hogy valamilyen egyéni viszonyulást alakítanak ki társas környezetükhöz, és ebben az értelemben autonóm reflexív képességüket használják helyzetük értelmezésére, illetve cselekvési alternatíváik mérlegelésére. Ezt a reflexiós potenciált állítja vizsgálódásai középpontjába Giddens, feltárva annak egyéni és intézményi formáit, valamint a késő modernitás ezekre gyakorolt hatását.

Az egyéni cselekvők szintjén a reflexivitás előtérbe kerülése egy sajátos átalakulás következménye. A premodern társulások meghatározó integrációs ereje a szokásokban rejtett: a rendszeresen ismételt cselekvésmintázatok (rutinok) olyan nem tudatosuló – és ezáltal meg nem kérdőjelezett – igazodási pontként szolgáltak, ami eligazította a társulások tagjait, és a világban való otthonosságot, ontológiai biztonságot teremtett. Noha a rutinok jelentősége korántsem szűnt meg, napjainkban egyre nagyobb szerepet kapnak az azt kiegészítő reflexív cselekvéskoordinációs mechanizmusok. A modernizáció folyamata

során az eredetileg megkérdőjelezetlen tekintéllyel bíró valóságértelmezések és intézmények fokozatosan elvesztik evidenciájukat. Ráadásul ez nem csupán a vallási világgépre és a ráépülő társadalmi berendezkedésre igaz, hanem az ezeket felváltó tudományos valóságértelmezésre és a hozzá kapcsolódó szakértői intézményekre is. A késő modernitásban ilyenformán számos olyan döntés, amellyel kapcsolatban korábban evidens módon eligazítottak a közös, rutinizált minták, kérdésessé válik. Ahogy az életút, a szerepek és az értékek bizonyossága helyett a kockázatok és kiszámíthatatlanságok válnak alaptapasztalattá, úgy lesz egyre nélkülözhetetlenebb a kezelésükre képes mérlegelési képesség (egyéni reflexivitás).

Természetesen az, hogy a szakértői kompetenciák megkérdőjelezetlen státusza megingott, korántsem jelenti azt, hogy egyúttal irrelevánsná is váltak volna. Az autonóm cselekvők továbbra is támaszkodnak rájuk, azonban végső soron magukra maradnak a tekintetben, hogy pontosan milyen forrásokat tartanak hitelesnek, és milyen belátásokat tekintenek relevánsnak. Mindez nem csupán az egyéni, de az intézményi aktorok számára is új működési feltételeket teremt. A magától értetődő szakértői tekintély feloldódásával egyre inkább arra kényszerülnek, hogy igazolják hitelességüket és relevanciájukat. Ehhez a korábbi hierarchikus működés demokratizálására van szükség: a kommunikációs viszonyok megnyitására, a laikusok szempontjainak figyelembe vételére, az automatizált mechanizmusok feladására és a működés transzparenciájára (reflexív intézmény). A globalizáció újszerű kihívásai (az ontológiai biztonság és az identitások bizonytalansága, a prekaritás, a környezeti és gazdasági kockázatok) ebben az összetett integrációs modellben válnak értelmezhetővé. Egyaránt tetten érhetők a különböző pszichopatológiák (depresszió, szorongás, függőségek) formáját öltő egyéni megakadásokban, valamint a társadalmi regressziót kifejező vallási vagy nacionalista fundamentalizmusok formáját öltő politikai veszélyekben. Vagyis a társadalmi integrációt megbénító bizonytalanságok és kockázatok következményeit a túlterhelt cselekvők hordják ki, miközben maladaptív válaszaik potenciálisan maguk is társadalmi patológiák forrásává válnak (GIDDENS 1984, 1991).

Habermas gondolkodói életútjának meghatározó élménye a náci Németország tapasztalata. Normatív bázisának megalapozásakor elsősorban arra tesz kísérletet, hogy a demokratikus társulási formák személyközi és intézményi lehetőségfeltételeit rekonstruálja. Ezek perspektívájából értelmezi kritikailag a fennálló viszonyokat és az aktuális változáspotenciálokat egyaránt. A demokratikus viszonyok legelemibb szintje a személyközi interakciók terepe: az itt kifejeződő morális perspektívák egyaránt magukban hordozzák a másik egyenlő félként történő elismerésének vagy éppen alávetésének, eldologiasításának lehetőségét. Éppen ezért ezen interakciók szintjén lehet megragadni a demokratikus társadalmi viszonyok legalapvetőbb előfeltételeit. Az intézmények szintjén ezekre épülhetnek rá a méltóságot szavatoló jogok. Ezért válik Habermas számára kulcsfogalom-má a nyelvi interakció, vagyis a kommunikatív cselekvés. Ennek hiánya egyszerre indikátora a hatalmilag torzított, antidemokratikus személyközi viszonyok hatalmi önkény formáját öltő tradicionális, valamint az instrumentális racionalitás formáját öltő modern megvalósulásának.

A társas cselekvéshelyzetek koordinációját alapértelmezésben a valóság evidensként adott, nem tudatosuló sémák formáját öltő értelmi horizontja (életvilág) biztosítja. Ezt egyfajta hozzávetőleges, receptszerű tudáskészletnek tekinthetjük, amely a cselekvők számára korántsem tökéletesen precíz, csupán kielégítő interpretációkat kínál fel a dolgokra, normákra, önmagukra és társaikra vonatkozóan. Ezek mindaddig természetes módon érvényesek, amíg lehetővé teszik a kitűzött célok megvalósítását. Azonban amint ellehetetlenítik az instrumentális cselekvést, felfüggesztésre kerülnek, és újraértelmezésük válik szükségessé. Az ilyen pillanatokban lesz kulcsfontosságú a társakkal folytatott nyelvi kommunikáció: ennek keretében nyílik ugyanis lehetőség a valóság újraértelmezésére és ezáltal a társas cselekvések megakadásának feloldására (kommunikatív cselekvés). Ennek minősége döntő a további integrációs formák szempontjából is. Amennyiben egyenlő felek közti, *uralommentes* formát ölt, úgy a kötöttségektől és az azokra ráépülő hatalmi pozícióktól mentes életvilág kialakulásához járul hozzá. Ezzel szemben, amennyiben tudatos manipuláció vagy öntudatlan dogmák torzítják a kölcsönös megértést, úgy az életvilág racionalitáspotenciálja is lecsökken, és a valóság falszifikálható értelmezése helyett megkérdőjelezhetetlen interpretációk válnak dominánssá. Ebben az értelemben az interakciók uralommentessége a társadalmi viszonyok demokratikusságának is központi indikátora: ha konkrét személyek vagy szerepek betöltői fel vannak hatalmazva arra, hogy beszédaktusaikat anélkül erőltessék rá a többiekre, hogy azokat alá kellene támasztaniuk, az a társadalmi integráció autoriter formájára utal.

A személyközi viszonyoknak a kommunikatív folyamatok és az általuk újratermelt életvilág révén történő koordinációját a modernizáció során egyre inkább kiegészítette egy alternatív integrációs szint. A hatékonyság és profitabilitás szempontjainak előtérbe kerülését kifejező instrumentális racionalizálódás és funkcionális differenciálódás következtében a kommunikáció mediatizált formái jöttek létre. Az olyan szimbolikus transzferek segítségével lefolytatott kommunikáció, mint a pénzügyi tranzakció vagy a jogi döntéshozatal, egyaránt az életvilágokon átnyúló kapcsolódásokat tesz lehetővé. Ezáltal a nyelvi kommunikációval szemben olyan cselekvőket is képesek egységes társadalmi térbe illeszteni, akik személyükben nem ismerik egymást, és valóságértelmezésükben különböznek. A rendszerek ilyenformán korábban elképzelhetetlen integrációs teljesítménnyel bírnak, aminek következtében a modernizáció során robbanásszerű expanziójuk következik be. Napjainkra domináns társadalomszervező erővé váltak, ami sajátos veszélypotenciált eredményez. Minthogy a mediatizált kommunikáció keretei között nincs lehetőség a kölcsönös megértésre, csupán kötött pályán folyó információcserére, így a rendszerintegráció expanziója egyúttal az életvilág beszédaktusok keretében történő megújítását is veszélyezteti, melynek következményeként egyebek mellett értelemvesztés, anómia, identitás- és legitimációs válság alakulhat ki (HABERMAS 2001, 2011).

Honneth gondolkodásának kiindulópontja magának a társadalomkritikai hagyománynak a korlátaiban érhető tetten: az olyan normatív bázisok, mint az igazságosság absztrakt koncepciója (például Rawls *igazságosság mint méltányosság* elve) vagy a diszkurzív hatalom mindent átszövő mikrofizikája (például Foucault „felügyeleti” és „kormányzási” technikái), a társadalmi patológiák azonosításához egy külsődleges, teoretikus megisme-

rői pozíciót rendelnek hozzá. Ebben az értelemben pedig nem közvetlenül a cselekvők által megtapasztalt társadalmi zavarokra mutatnak rá, hanem valamilyen filozófiai vagy történeti konstrukció felől hozzáférhető problémákra. Az absztrakt normatív bázis utópikus jellege nem csak azért tekinthető problematikusnak, mert a megalapozás szintjén kérdéseket vet fel, hanem azért is, mert a magyarázóereje korlátozott. Amennyiben valamilyen társadalmi zavar nem hozzáférhető a cselekvők számára, úgy nem tud motivációs hatást sem kifejteni, és ezáltal nem hasznosítható az észlelt problémák felszámolására tett kísérletek következményeként felfogott társadalmi változás oksági magyarázatakor sem. E felismerésre támaszkodva Honneth a társadalmi patológiák olyan modelljét próbálja kidolgozni, amely közvetlenül a cselekvők tapasztalatainak szintjén megalapozott.

Ezért fordul az elismerés fogalmához, melyre úgy tekint, mint az egyén és a társadalom közti, fenomenológiailag beágyazott, antropológiailag megalapozott, normatív relációra. A különböző társas cselekvéshelyzetekben az elismerés eltérő aspektusai kerülnek előtérbe, ugyanakkor ezekben közös, hogy mindegyikben kifejeződik az egyén társak általi jóváhagyásának gesztusa. Minthogy önértékelése és identitása ettől függ, a társak megerősítése olyan elemi szükséglet, amely minden cselekvéshelyzetben kitüntetett szempontként jelenik meg a cselekvők horizontján. Ebből fakadóan az elismerés megvonása soha nem tekinthető pusztán egy absztrakt igazságtalanság vagy hatalomgyakorlás kifejeződésének, hanem szükségszerűen a cselekvők által átélt felháborodásként, megalázottságként vagy sérelemként jelenik meg. Az elismerés hiánya abban az értelemben szolgálhat olyan kritikai bázisként, amely a cselekvők tapasztalatainak szintjén megalapozott, ugyanakkor a társadalmasulás különböző szintjeire egyaránt vonatkoztatható.

A személyközi viszonyok legelemibb formája a partikuláris cselekvőket összekötő kapocs, melynek keretei között az egyén egyediségében mutatkozik meg egy konkrét másik számára. A kölcsönös feltárulkozásban a nyilvánosság elől adott esetben eltitkolt sajátosságok válnak láthatóvá, így a visszajelzés is az identitás legalapvetőbb rétegeire vonatkozik. Amennyiben a felszínre kerülő tulajdonságokat elfogadja a másik, úgy erős érzelmi kapcsolódás (szeretet) jön létre, egyszerre alapozva meg a cselekvő másikba és önmagába vetett bizalmát. A szeretet elméleti ellenpontja az absztrakt szereprendszer szintjén azonosítható elismerési mozzanat: az egyén univerzális emberi mivoltának a társadalom egészének álláspontját tükröző, intézményesített elfogadása (jogi elismerés). Ez az elismerési forma a modernizáció eredményeként létrejött jogokban fejeződik ki: jogalannyá válva lesz átéltető az a tapasztalat, hogy az egyénnel nem lehet „akármit megtenni”. A politikai, szociális vagy egyetemes emberi jogok biztosítják, hogy minden körülmények között morális integritással rendelkezőként tekintenek rá, és ebben az értelemben emberi méltóságát tiszteletben tartó eljárásoknak vetik alá. A szeretet és a jog között sajátos szerepet tölt be az egyéni sajátosságok társadalom egésze általi elismerése, vagyis a teljesítmény és életforma tiszteletben tartása (megbecsülés, szolidaritás). Ennek meglete biztosítja a büszkeség és önbecsülés kialakulását, amennyiben ezek igazolják, hogy az egyén a társadalom hasznos tagjának minősül, és életformáját elfogadják társai. Hasonlóan a jogi elismeréshez a modernitásban ez is nyilvánosságbeli küzdelmekben formálódik, kifejezve az elismerés megvonásának mobilizáló erejét. Honneth társadalomkritikájának

fókuszában az elismerés e három formájától való megfosztottság áll: azokban a társulásokban, ahol mindezek hiányoznak, megnő a dezintegráció esélye, az egyén szintjén pedig a bénultságnak vagy a különböző pszichopatológiák kialakulásának valószínűsége (HONNETH 2013).

Lash gondolatmenetének kiindulópontja a modernizáció egy olyan alapkonfliktusa, amely a posztmodern elméletek perspektívájából vált kézzelfoghatóvá, azonban a kezdetektől fogva megtalálhatók különböző kifejeződései. A modernitás meghatározó logikája a világhoz való egyedi viszonyulást felülíró, formalizáló célracionalitás: ez mozgatja a természet és az ember minél tökéletesebb uralásán és profitábilisabb használatán alapuló kapitalista termelést, a tudományos megismerést és a bürokratikus eszközökkel megvalósított társadalmi integrációt. A posztmodern elméletek ennek dekonstrukcióját tűzték ki célul maguk elé, amikor eldologiasító következményei okán a modern világkép teljes megkérdőjelezésére tettek kísérletet. Nem csupán a racionális megismerői, cselekvői és intézményi logika elnyomó jellegét leplezték le, hanem egyúttal arra is rámutattak, hogy azok a nagy narratívák (például tudományos haladás, demokratizálódás) is tarthatatlannak, melyek az instrumentális ész hatalmi pozícióját sokáig legitimálták. Ugyanakkor Lash nem azonosul kritikátlanul a posztmodern elméletekkel sem, hiszen a modern társadalmak továbbra sem értelmezhetők a célracionalitás teljesítményei nélkül. Ehelyett arra törekszik, hogy a modernizációt a racionalizálódás és annak eldologiasító hatása elleni lázadás újra és újra, különböző formában felszínre törő küzdelmeként elemezze.

A késő modernitásra ebből a szempontból olyan sajátos korszakként tekint, melyet egyfelől a technika formájában minden korábbinál szélesebb körben érvényesülő instrumentális racionalitás és a cselekvők egyre tágabb terepen – így a magánéleten és a szabadidőn túl a munka világában és a nyilvánosságban is – érvényesíteni kívánt autonómiaörekvése jellemez. A társadalmi integráció szempontjából e küzdelmek egyik központi terepe a közös valóság konstrukciója szempontjából központi szerepet betöltő tömegkommunikációs nyilvánosság (információs hálózatok). A tömegkommunikáció új formáinak megjelenésével az eldologiasodás a világhoz való viszony elemi szintjére is kiterjed: ahogy az információk valós időben, folyamatos ingereket közvetítő csatornákon terjednek, úgy fokozatosan beszűkül az a tér, ahol narratív struktúrákba való elrendezésükre, vagyis tényleges megértésükre lehetőség nyílna. Ahogy az életvilágok helyére fokozatosan információs hálózatok lépnek, úgy a valóság értelmezése eloldódik a tényleges közösségektől, és a fogyasztott csatornák függvényévé válik. Ennek egyik következménye, hogy korábban elképzelhetetlen méretű társulások valós időben történő kulturális integrációjára nyílik lehetőség. Igaz, azon az áron, hogy a narratív értelemképződés struktúráit technikai apparátusok váltják fel, egyaránt veszélyeztetve a privát identitáskonstrukciót és a nyilvános valóság-értelmezést.

Noha a technikai integráció kitüntetett formája az információs társadalom, korántsem az egyetlen. A tárgyak és a térszerkezet egyaránt olyan struktúrának tekinthető, amely keretek közé szorítja a cselekvéseket, és ezáltal a materiális kényszerek szintjén koordinálja a társas cselekvéseket (technikai-tárgyi környezet). Minthogy a modernizáció eredményeként a cselekvéshelyzetek egyre nagyobb része támaszkodik valamilyen

technikai háttérre, továbbá a természeti környezet egyre inkább társadalmilag formált, így ezek az instrumentális racionalizálódás hatásait is egyre hatékonyabban képesek közvetíteni. Ezek ellenpontjaként Lash nem egy külön cselekvési térre, hanem egy sajátos cselekvőperspektívára utal. Noha az információs társadalom, valamint a technikai-tárgyi környezet a hétköznapi cselekvéshelyzetek többségét átszövik, korántsem determinálják azokat: a cselekvő számára mindig adott a lehetőség, hogy logikájukat megakassza, és ezáltal a bennük kifejeződő imperatívuszoktól függetlenül magát. Ezekben a helyzetekben, a társadalmi jelentések és kényszerek megtörésével keletkező vákuumban tárul fel egy autentikus cselekvőperspektíva lehetősége. Ilyenkor az alkalmazás helyett az alkotás (poiézisz) szempontjai válnak meghatározóvá, utat nyitva a világhoz való viszony radikális újrafogalmazására. Lash felfogása szerint a társadalomkritika elsősorban a két tendencia közti egyensúly felbomlására vonatkozik: az olyan folyamatok, mint a tér- vagy munkaszervezésben totálissá váló funkcionalizmus, a valóságértelmezésben kizárólagossá váló tudományos diskurzusok és az információs hálózatok nivelláló hatása, a racionalizálódás túlkapasát fejezik ki, míg az olyan jelenségek, mint a kivonulássá váló individualizáció, a nihilizmusba vagy destrukcióba forduló ellenstratégiák, az esztétikai cselekvőperspektíva dezintegráló hatásait (LASH 1999, 2002).

Annak ellenére, hogy a fenti kritikai elméletek számos kapcsolódási pontot kínálnak egymás számára, szintézisük az eltérő episztemológiai, ontológiai előfeltevések miatt korántsem magától értetődő: egy olyan metaelméleti keretet igényel, melyben a különböző mechanizmusok és torzulások egyszerre jeleníthetők meg. Amennyiben a kritikai elméletekre – inkommenzurábilis értelmezési keretek helyett – úgy tekintünk, mint eltérő integrációs szinteken (preintencionális, intencionális, posztintencionális), különböző koordinációs logikák (egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikatív, elismerési, technikai) által szerveztett cselekvési terek párhuzamos leírásaira, úgy lehetőség nyílik egy átfogó modellben elhelyezni őket. Ehhez a hálózatelméletek abban az értelemben kínálnak segítséget, hogy belőlük kiindulva az elméletileg anticipált cselekvéskoordinációs mechanizmusokat kapcsolódások és blokkolások empirikusan megragadható mintázataiként (diszciplína, stílus, kontrollrezsím, mediátor) értelmezhetjük újra. Ilyenformán az elméletek episztemológiai összeegyeztethetatlensége a kötések empirikus szintjén meghaladhatóvá válik: a különböző integrációs logikák által meghatározott cselekvések eltérő topológiai és dinamikai adottságokkal jellemezhető hálózatokként lesznek megragadhatók.

Harrison White szerint minden társas cselekvéshelyzet felfogható hálózatként abban az értelemben, hogy az abban részt vevő cselekvők lokális összekapcsolódásaként jön létre, majd – a más konfigurációhoz való hozzákapcsolódással párhuzamos – lekapcsolódással ér véget. Adott hálózat működését az egymással kapcsolatban állók aktuális kontrollküzdelmei határozzák meg, kijelölve egyúttal a csomópontokként felfogott cselekvők hálózati identitását is. Ezen értelmezés mögött elsősorban az a szándék bújlik meg, hogy a társas cselekvéshelyzetekre ne úgy gondoljunk, mint valamilyen általános érvényességű, absztrakt integrációs logika kifejeződésére, hanem egy olyan nyitott struktúrára, melynek szerveződése az aktuálisan bevonódott aktorok kölcsönhatásának függvénye. A hálózat ebben az értelemben tekinthető egy a társadalmasulás alternatív elképzeléseihez

(vö. „közösség és társadalom” vagy „mechanikus és organikus szolidaritás”) képest sokkal flexibilisebb modellnek: nem csupán tartalmi szinten nem posztulálja ugyanis a társulás szerveződésének alapjait, de formális szinten is meghagyja a lehetőségét annak, hogy az előzetes elméleti keretben kidolgozott típusok helyett akár cselekvéshelyzetenként változó koordinációs logikán alapuló mechanizmusokat azonosítsunk (WHITE 2008).

Noha a hálózatelméletek rámutatnak a különböző társadalomelméletek kötöttségére, és lehetőséget kínálnak azok meghaladására, elméleti kidolgozottságukat tekintve messze elmaradnak a dekonstruált modellektől, amennyiben nem dolgozzák ki a lehetséges kapcsolódások ideáltípusait. Ilyenformán valójában a meghaladni kívánt társadalomelméletek általi kiegészítésre szorulnak: az utóbbiak által azonosított cselekvéskoordinációs mechanizmusokat különböző morfológiai és hálózati dinamikával jellemezhető konstellációkként újraértelmezve nyílik lehetőség – az episztemológiai előfeltevéseik különbségéből fakadóan többnyire inkommenzurábilisnak tekintett – társadalomelméletek szintézisére. Az alábbi táblázat ennek eredményeit foglalja össze.

1. táblázat: A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok (Sik 2018a: 36)

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	inkorporált stratégiák versengési diszciplínája (habitus)	naturalizált hierarchiák stílusa (illúzió)	szimbolikus és materiális tőke kontroll-rezsimje (mező)
reflexív hálózatok	repetitív diszciplína (rutin)	szakértői tudások alapján történő kockázatbecslés stílusa (kognitív reflexivitás)	szakértői tudáson alapuló, interaktív kontroll-rezsim (reflexív intézmény)
kommunikációs hálózatok	kollektív emlékezet sematizáló történetei (életvilág)	kölcsönös megértésre törekvő interakció stílusa (kommunikatív cselekvés)	médiumok által szerveződő kontroll-rezsim (alrendszer)
elismerési hálózatok	kölcsönös feltárulkozás és bizalom diszciplínája (szeretet)	teljesítmény és életforma értékelésének stílusa (megbecsülés)	egyenlő eljáráson alapuló kontroll-rezsim (jogi elismerés)
technikai hálózatok	ingerek áramlásának diszciplínája (információ)	autonóm értelemképződés stílusa (esztétikai reflexivitás)	materiális mediátorok (technikai-tárgyi környezet)

A szolidaritás hálózati modellje

A kritikai elméletek hálózati szintézise lehetőséget kínál arra is, hogy azok normatív bázisát újraértelmezzük. Erre annál is inkább szükség van, mert a társadalmi patológiák nem redukálhatók az egyes elméletekben feltárt problémák összességére. Minthogy külön-külön vakfoltban hagyják az alternatív megközelítések által azonosított torzulásokat, így nem férnek hozzá az azok kölcsönhatásából származó patológikus és emancipatorikus potenciálokhoz. Ezt kiküszöbölendő az egyes elméletekben megjelenő filozófiai vagy antropológiai megalapozottságú normatív bázisok helyett közvetlenül a szenvedés tapaszt-

talatában kell megalapozni a kritika mércéit. *A szenvedés határállapotaiban* erre tettem kísérletet a pszichológiai-pszichiátriai diskurzusok patológiákra és terápiára vonatkozó leírásain alapuló, torzult és a kvázi-terápiás hálózatok bemutatásával. E tipológia segítségével hálózatemlétkileg rekonstruálható szocializációs pályák magukban rejtik a lehetőséget egy közvetlenül a társadalmi okokra visszavezethető szenvedésből kiinduló normatív bázis kidolgozásának (Sík 2018a).

A rászorultság és segítés lehetőségterének társadalomelméleti felvázolásakor ez az át-fogó megközelítés szolgál kiindulópontként. Minden olyan hálózat, mely a szenvedés valamely határállapotát valószínűsíti, potenciális rászorultsági pozíciókat jelöl ki, és minden olyan hálózat, mely kvázi-terápiás kötésekkel tartalmaz, potenciális segítői pozíciókat. E pozíciók hálózati szinten történő azonosításával a szolidaritás kérdése eloldódik a konkrét cselekvőktől, és ehelyett hálózati konfigurációként lesz megragadható. Abban az esetben, ha torzult hálózatokhoz nem kapcsolódnak adekvát terápiás kötések, úgy a kölcsönös felelősségvállalás hiányából fakadó *szolidaritási vákuum*ról beszélhetünk. Az ilyen konfigurációk a magára hagyottság érzéséhez és a társadalmi kötelekekben való csatlakozáshoz vezetnek, összességében a szolidaritás paradigmájának erózióját eredményezve. Amennyiben a kvázi-terápiás hálózatok nem kapcsolódnak szenvedést okozó torzulásokhoz, úgy *inadekvát szolidaritás*ról beszélhetünk. Az ilyen konfigurációk a szenvedéssel járó hálózatokról való lekapcsolódással összefüggő érzéketlenség tapasztalatával járnak, összességében a szolidaritás értelmi kiürülését eredményezve. Végül *hálózati szolidaritás*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a szenvedés valamely határállapotát valószínűsítő torzuláshoz adekvát kvázi-terápiás kötés kapcsolódik. Az ilyen konfigurációk nem csupán általánosságban hagyják jóvá a szolidaritást, hanem egyúttal megerősítik a kvázi-terápiás kötés formájának megfelelő paradigmát is.

A különböző integrációs formák ennek megfelelően a szolidaritás paradigmájának és kudarcainak mozgásterét egyaránt kijelölik. Az önmagukban álló torzult hálózatok a társadalmi felelősségvállalás vakfoltjait, a szenvedésről lekapcsolódott kvázi-terápiás kötések a segítés inadekvát kereteit, a torzult és kvázi-terápiás kötések egyaránt tartalmazó hálózatok pedig a szolidaritás stabilizálódásának irányait jelzik. Adott szolidaritási paradigmát e három dimenzió együttesen jellemez: egyszerre jelölve ki a szenvedés társadalmi felelősségvállalás köréből kieső formáit, a segítő szándék diszfunkcióit és a rászorulóknak sikeres megsegítésének kereteit. Tetszőleges társadalomtörténeti konstelláció, valamint a szolidaritás hosszú távú átalakulásának íve egyaránt elemezhető ebből a szempontból. Az alábbiakban erre teszek kísérletet: elsőként a szolidaritás hálózati komponenseit az egyes integrációs logikák vonatkozásában külön-külön tekintem át, majd a szolidaritás késő modernitásbeli lehetőségét vázolom fel.

A szolidaritás kérdése a habitusok révén szerveződő hálózatokban a különböző töké-kért folytatott küzdelmek szintjén merül fel. *Könyörtelen habitus*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a torzult habituális hálózatokhoz nem kapcsolódnak kvázi-terápiás kötések. Az ilyen hálózatokban a különböző töké-kért folyó társadalmi küzdelmek következményei kontrollálhatatlanná válnak: a harc kíméletlen lesz, és a cselekvők horizontjáról eltűnik a legyőzöttek iránti együttérzés lehetősége. *Öncélú habitus* figyelhető meg azokban

a hálózatokban, ahol a kvázi-terápiás hálózatok nem kapcsolódnak torzultakhoz, és ennek következtében a materiális és szimbolikus tőkékért folyó küzdelmekben rejlő megújulási lehetőség kiaknázatlan marad. Az ilyen konstellációkban a játszmák öncélúvá válnak, ahelyett hogy a bennük átélt tapasztalatok, tágabb relevanciára szert téve, hozzájárulnának a megakadt cselekvéshelyzetek átkeretezéséhez. *Sportszerű habitusról* beszélhetünk akkor, ha a kvázi-terápiás hálózatok a torzult hálózatokhoz kapcsolódva fair küzdelmet eredményeznek. A szenvedés ellensúlyozására ebben a konstellációban a méltányos versengés során átélt tapasztalatok hivatottak, melyek feltételeit a társak szavatolják.

Az illúziók révén szervezett hálózatokban a szolidaritás a szenvedések naturalizálásának és legitimálásának kapcsán értelmezhető. *Neoliberális illúzióról* beszélhetünk abban az esetben, ha a szenvedés megelőzése és kezelése az egyéni felelősség körébe sorolódik, és ebben az értelemben az iránta való közöny legitimmé válik. Ahogy a társadalmi patológiák magánüggyé válnak, úgy az együttérzés és felelősségvállalás helyett hatalmi viszonyok fejeződnek ki az egyenlőtlenségek és hierarchiák rendszerében, ellehetetlenítve a társadalmi konfliktusok pacifikálásának lehetőségét. *Idealizáló illúzió* jellemzi azokat a hálózatokat, melyek csupán olyan cselekvők számára kínálják fel a valóság elismerésre méltó olvasatát, akik szenvedés hiányában ebben egyébként sem kételkednek. A privilegizált, hatalmi pozícióban lévők zárványában nincs valódi tétje a torzulások enyhülésének, így az erre hivatott mechanizmusokról is nagyobb eséllyel alkotnak idealizált képet, elvéve azok javításának lehetőségét. *Teodicea-illúzió* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a preintencionális, intencionális és posztintencionális kötésekkel fakadó szenvedések egy olyan oksági keretbe ágyazódnak, melyben megmagyarázhatók és kezelhetők. A torzulások rendelkezésre álló szempontok szerinti megértésével és hozzáférhető eszközök révén történő enyhítésével a fennmaradó, kiküszöbölhetetlennek bizonyuló szenvedések egyúttal elfogadhatóvá is válnak.

A mezőlogika szerint szerveződő hálózatokban a szolidaritás a materiális és szimbolikus tőkék újraelosztásának szintjén ragadható meg. *Kontrollálatlan mezőről* beszélhetünk abban az esetben, ha nincsenek olyan mechanizmusok, melyek az egyenlőtlenségeket lennének hivatottak kezelni, aminek következtében a nyers, piaci logika érvényesül. Az ilyen hálózatokban senki sem várhatja, hogy segítséget kap a társadalmi ranglétrán való előrejutáshoz, aminek következtében polarizálódnak a különbségek. *Elleplező mezőként* értelmezhetők azok a hálózatok, ahol a tőkeviszonyok egyenlőtlenségének következményei láthatatlanok. Ilyenkor a társadalmi különbségek korlátozott percepciója alakul ki, mely perspektívából a csökkentésükre irányuló törekvések is indokolatlannak tűnnek. *Redisztributív mezőről* beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol az alapértelmezésben beszűkült cselekvési terű egyének lehetőségeinek kitágítása a cél. Az ilyen hálózatokban egy olyan alternatív mezőlogika figyelhető meg, amelynek tétje az eredeti felhalmozáson alapuló, az egyenlőtlenségeket látens módon újratermelő hatások megakasztása – vagyis egyfajta utilitarista morál nevében történő felelősségvállalás.

A rutinok alapján konstruálódó hálózatokban a szolidaritás az ontológiai biztonság szavatolásaként írható le. *Feladott rutinokról* beszélhetünk azokban a helyzetekben, amikor a társas kényszerek hatására a cselekvő kénytelen lemondani a repetitív viselkedésmintázatok

kialakításáról. Az ilyen hálózatokban a megbízható rutinok hiányának tapasztalatával magára marad az egyén, aminek következtében a hétköznapi cselekvések kiszámíthatatlansága válik alaptapasztalattá. *Izolált rítusok* figyelhetők meg azokban a hálózatokban, ahol az ontológiai biztonság megújításának gyakorlatai nem fejtenek ki hatást a cselekvések tágabb terére. Az ilyen helyzetekben a rítusok zárványszerű, monologikus rendje jön létre, melyben a repetitív viselkedésmintázatok stabilizációs potenciálja csak korlátozottan tud érvényesülni. *Tradicionális rutinok* jellemzik azon hálózatokat, ahol a társadalmi patológiák kezelését repetitív cselekvésmintázatoktól várják. Az ilyen hálózatokban az ismétlődés olyan hozzáadott értéként jelenik meg, amely – biztonságérzetet teremtve – önmagában is hozzájárul a torzulások kezeléséhez.

A kognitív reflexivitás hálózataiban a szolidaritás a bizonytalanságok és kockázatok kezelésének lehetőségterében ragadható meg. *Hitelvesztett reflexivitásról* beszélhetünk abban az esetben, ha a racionális tudományos tudásba vetett hit megrendül. Amennyiben a cselekvők nem támaszkodhatnak a valóság szakértői értelmezésére, kiszolgáltatottá válnak a hiedelmeknek, babonáknak és dogmáknak, melyek abban az értelemben becsapják őket, hogy nem kínálnak szisztematikus megismerési folyamatok sorozatában kipróbált eszközöket problémáik megoldására. *Valóságidegen szakértői reflexió* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol pragmatikus receptek helyett absztrakt ismeretek válnak dominánssá. Az ilyen hálózatokban ahelyett, hogy a reflexió tényleges problémákra szolgáltatna megoldást, egyfajta üveggyöngyjátékként, pusztán elméleti kíváncsiságot elégít ki, végső soron magára hagyva szenvedéseivel a rászorulót. *Szcientista reflexióról* beszélhetünk akkor, ha a különféle társadalmi eredetű patológiák kezelését az illúzióktól és elfogultságtól mentes, racionális megismerésből származó ismeretek szavatolják. Az ilyen hálózatokban a felmerülő problémák kezelését a széles körben hozzáférhetővé tett szakértői ismeretek szavatolják.

A reflexív intézmények hálózataiban a szolidaritás a szakértők és a kliensek egymáshoz való viszonyának a szintjén értelmezhető. *Bemerevedett intézményekként* jellemezhetők azok a konstellációk, ahol az egyéni cselekvők szempontjainak a szervezet szabályozásába való becsatornázása ellehetetlenül. Az ilyen helyzetekben az egyének jelentéktelennek és a bürokratikus vagy hatalmi rendszerrel szemben védtelennek érzik magukat, és hosszú távon elveszítik a belé vetett bizalmat. *Tudományos intézményről* beszélhetünk akkor, ha a szenvedő cselekvők helyett a szakértői tudástermelés szempontjai válnak a hálózat szerveződésének alapjává. Ebben az esetben a kliensekhez való igazodási kényszer hiányában a tudományos ismeretek felhalmozásának logikája válik kizárólagossá, végső soron diszfunkcionálissá téve az intézmény működését. *Reszponzív intézménynek* tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a szenvedés tapasztalatait az eldologiasító intézményi relációkat felváltó, személyre szabott interakciók képesek ellensúlyozni. Az ilyen konstellációkban az egyén arra vonatkozó tapasztalatokat él át, hogy a társadalom egésze számára fontos a szenvedése, továbbá azt minél hatékonyabban próbálja enyhíteni.

Az élethálózatok logikája szerint szerveződő hálózatokban a szolidaritás a közös valóság magától értetődő sémáinak szintjén írható le. *Fragmentált élethálózatokról* beszélhetünk akkor, ha a valóság közös értelmezésének a tere beszűkül, és helyét egyéni interpretációk

mechanizmusok veszik át. Az ilyen hálózatokban a cselekvők egyre kevésbé érzik úgy, hogy a többiekre számíthatnak a legkülönbözőbb jelentéstulajdonítási folyamatokban, és ilyenformán magukra maradnak e feladatokkal. *Kizáró életvilág* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a valóság természetesként adott, evidens értelme csak a létrehozásában érintett közösségen belül hasznosulhat. Minthogy az adott tradíció-összefüggéstől elválaszthatatlan, zárt jelentések nem képesek az attól független cselekvések alternatív horizontját megalapozni, így maguk is hozzájárulnak a befelé fordulás és közöny erősödéséhez. *Kisközösségi életvilág* jellemzi azon hálózatokat, ahol a szenvedés enyhítését a valóság naturalizált interpretációjához való visszatalálás teszi lehetővé. Az ilyen konstellációkban a jelentések esetlegességei és bizonytalanságai egy közös életforma megerősítése révén kerülnek kiküszöbölésre.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban a szolidaritásra vonatkozó kérdés a kölcsönös megértés célja által szerveződő beszédaktusok vonatkozásában merül fel. *Kiüresedett kommunikatív cselekvés* jellemzi azokat a hálózatokat, melyekben a kölcsönös megértés lehetlenségének tapasztalata meghatározó. Az ilyen hálózatokban a társadalom nem vállal felelősséget a személyközi viszonyok olyan demokratikus rendjéért, melyben az érintetteknek egyenlő joguk van a közös döntések meghozatalában, és ebben az értelemben magára hagyja tagjait. *Illedelmes kommunikációról* beszélhetünk azokban az esetekben, amikor az interakció elveszti a tényleges érdekellentétek és véleménykülönbségek tisztázásából fakadó jelentőségét. Ha a vitapartnerek egyike számára sincs húsba vágó tétje a szóban forgó kérdésnek, úgy az esetleges kritika és konszenzus egyaránt súlytalan, és a morális megújulás lehetőségének helyét átveszi az illedelmesség blázirtsága. *Demokratikus kommunikáció* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a szenvedés enyhítése a valóság uralommentes vitában történő újraértelmezésének segítségével történik. Az ilyen értelemben a mikro- és makronyilvánosságok megerősítését megcélzó hálózatokban a közösség felelősségvállalása a közös döntési folyamatokban való részvétel formáját ölti.

A rendszerlogika szerint szerveződő hálózatokban a szolidaritás a szimbolikusan általánosított médiumok segítségével folytatott kommunikáció szintjén értelmezhető. *Le nem horgonyzott alrendszerekről* beszélhetünk abban az esetben, ha a lokális viszonyokon átívelő kommunikációt biztosítani hivatott médiumokkal kapcsolatban nincs minimális konszenzus a cselekvők között. Az ilyen hálózatok az integráció diszfunkcióinak állandósulását fejezik ki: megbízható mediatizált kommunikációs csatornák hiányában az általános másikba vetett bizalom megrendül, összességében dezintegrációt eredményezve. *Konzervatív alrendszerek*nek tekinthetők azok a hálózatok, ahol a környezeti visszacsatolás során kizárólag azon információk kerülnek kiválasztásra, melyek harmóniáról tanúskodnak. Minthogy az ilyen hálózatokban a környezeti diszfunkciók vakfoltban maradnak, az adaptáció óhatatlanul torzul, egy összességében konzervatív működésmódot eredményezve. *Technokrata alrendszerről* beszélhetünk abban az esetben, ha azonosíthatók olyan visszacsatolási mechanizmusok, melyek a társadalmi patológiákra diszfunkcióként tekintenek. Ebben az esetben a torzulások korrekciójára az alrendszerek adaptációjának és hatékonyságának növelése révén nyílik lehetőség, kifejezve a társadalmi felelősségvállalás rendszerszerű modelljét.

A szeretet kötéseit által szervezett hálózatokban a szolidaritás a kölcsönös feltárulkozás és elfogadás vonatkozásában ragadható meg. *Megterhelő szeretet* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a felek azt tapasztalják, hogy a társukkal folytatott interakciókban összességében kevesebb megerősítést kapnak, mint amennyire szükségük lenne. A személyes erőforrás helyett az energiát felemészítő intimitás a felelősségvállalás lehetőségébe vetett hitet ássa alá, gyengítve az általános másik iránti bizalmat. *Eszképista intimitásról* beszélhetünk akkor, ha a kapcsolatban megszülető bizalom és önbizalom más kötésekben nem tud érvényesülni. Az ilyen relációk privát valóságot hoznak létre, melyek a társakkal való együttérzés helyett a tőlük való függetlenedést valószínűsítik. *Empatikus szeretetnek* tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a szenvedések feloldásának kulcsa a kölcsönös feltárulkozás. Az ilyen hálózatok modellként szolgálnak a tágabb társadalmi viszonyok számára abban az értelemben, hogy felvillantják a megértésben rejlő lehetőségeket, és egyúttal ráirányítják a figyelmet a társadalmi felelősségvállalás egy lehetséges terepére.

A megbecsülés hálózataiban a szolidaritás a teljesítmény és életforma értékességére vonatkozó ítéletekhez kapcsolódik. *Anomikus megbecsülés* jellemzi azokat a hálózatokat, melyekben a partikuláris életformákra vonatkozó toleranciának és a teljesítmény méltányos jutalmazásának mércéi egyaránt kétségessé válnak. Ennek következtében a társadalom visszajelzései elvesztik orientáló szerepüket, dezorientált viszonyokat állandósítva. *Önző megbecsülésről* beszélhetünk akkor, ha a készségek és képességek elismerése eloldódik a közös problémák megoldásának gyakorlataitól. Az ilyen hálózatokban a megbecsülés a kollektív célokért tett erőfeszítésektől függetlenné válik, ehelyett azt mindenki egyéni terveit követve igyekszik kivívni. *Inkluzív megbecsülés* figyelhető meg azon hálózatokban, ahol a pozitív visszajelzés az el nem ismert teljesítmények és életformák rehabilitálásának függvénye. Az ilyen hálózatokban a különböző dimenziók mentén történő kizárásként felfogott patológiák elleni aktív küzdelem kerül elismerésre, facilitálva az egymásért vállalt felelősséget.

A jogi elismerés hálózataiban a szolidaritás az emberi méltóságot biztosító szabályok létrehozásának és alkalmazásának a szintjén érhető tetten. *Megrendült jogbiztonság* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol a cselekvők abba vetett hite, hogy a törvények értük és nem ellenük léteznek, megrendül. Minthogy az ilyen hálózatokban senki sem lehet biztos abban, hogy milyen jogosultságok járnak neki alanyi jogon vagy helyzetéből fakadóan, miként érvényesítheti ezeket, illetve szükség esetén kihez fordulhat jogi segítségért, így végső soron az *ex lex* állapotok naturalizálódnak. *Reprezentatív jogról* beszélhetünk abban az esetben, ha az igazságszolgáltatás kompromisszumoktól mentes, független és a kiszolgáltatottaknak is egyenlő esélyt kínáló formája helyett a jog olyan kötelező mechanizmussá válik, amit formálisan betartanak, azonban szellemét figyelmen kívül hagyják. Azáltal, hogy elleplezi a diszfunkciókat, a kiüresedett, díszletként szolgáló jog indirekt módon annak ellenére is hatalmi érdekeket szolgál, hogy adott esetben közvetlenül nem diszkriminál semmilyen társadalmi csoportot. *Evolutív jog* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a szenvedés forrásának a nem megfelelő jogszabályokat vagy azok nem megfelelő alkalmazását tartják. Ebben az esetben a torzulások csökkentésének lehetőségét az e kettő területen történő javulás hivatott biztosítani, melyre specializálódott intézményeket és eljárásokat alakítanak ki.

Az információs hálózatokban a szolidaritás kérdése a tömegkommunikációs csatornákon valós időben terjedő ingerek szintjén értelmezhető. *Kontrollálhatatlan információ-áramlásról* beszélhetünk abban az esetben, ha a narratív értelemképződés lehetőségéről a cselekvők lemondani kényszerülnek, és megadják magukat a szüntelenül érkező, fragmentált jelentések áradatának. Amennyiben az információ eldologiasító hatásától senki és semmi nem védi meg a cselekvőt, úgy az értelemadás hiánya fokozatosan az önmagához és másikkhoz való viszony természetes velejárója lesz. *Privát virtuális valóságként* értelmezhetők azok a konstellációk, melyek célja az, hogy a cselekvők visszahúzódhassanak az interakciók során közösen konstruált valóságból. Az ilyen szigetszerű zárványokban egy védett privát térért feláldozásra kerül a kollektív nyilvánosság, és az eszképzizmus lép a társakhoz való kapcsolódás helyére. *Alternatív virtuális valóságról* beszélhetünk akkor, ha az információs hálózatok olyan párhuzamos valósághoz kínálnak hozzáférést, amely mentes az eredetiekben megjelenő szenvedéstől. Az ilyen hálózatokban a gyorsan és korlátlanul hozzáférhető kollektív tudás eldologiasítás helyett emancipatorikus szerepet tölt be.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban a szolidaritás az autentikus lét védelme kapcsán ragadható meg. *Páriareflexivitásról* beszélhetünk abban az esetben, ha az autonóm értelemképződés ára a társakról való lekapcsolódás. Az ilyen hálózatokban az egyéni valóságkonstrukció torzulásaival magukra maradnak a cselekvők, aminek következtében a társaktól való totális függés és tökéletes lekapcsolódás esélye egyaránt megnő. *Szolipszista reflexió* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol az autonóm értelemképződés steril formája jön létre, melynek horizontján csak a saját problémák jelenhetnek meg. A tematikusan beszűkült, kizárólag az énről korlátozódó valóságkonstrukció kitakarja a másik problémahorizontját, így az esetleges segítségre irányuló törekvések is óhatatlanul félrecsúsznak. *Szubsjektív reflexivitás* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol a társadalmi eredetű szenvedések enyhítésének kulcsa a társadalmi jelentéshorizontról való lekapcsolódás. Az ilyen konstellációkban a társadalmi felelősségvállalás kiterjed arra is, hogy teret biztosítson a személyes identitás konstrukciójához, akár a társakhoz való igazodás csökkenése árán is támogatva az egyént autonómiatörekvéseiben.

Az épített-technikai környezet hálózataiban a szolidaritás a materiális kényszerstruktúra szintjén ragadható meg. *Posztapokaliptikus környezetről* beszélhetünk akkor, ha irreverzibilis beavatkozások eredményeként a tárgyak és a társadalmilag formált világ élehetlenné válik. Az ilyen konstellációk a materiális világ demokratikus eljárások révén kontrollált társadalmazásának kudarcára utalnak, kifejezve a társadalmi felelősségvállalás természeti dimenzióját. *Fényűző környezet* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol a materiális környezettel összefüggő pozitív élmények exkluzívá válnak. Az ilyen konstellációkban a torzult hálózatok által egyébként sem érintett cselekvők komfortja – a szenvedés csökkentése helyett – a fényűzés pusztá kifejeződésévé válik. *Ökotudatos környezetről* beszélhetünk akkor, ha a technikai-tárgyi hálózatok a szolidaritás ökológiai koncepciójára utalnak. E konstellációkban a patológiák okaként a materiális környezet nivelláló vagy egészségtelen jellege jelenik meg, mely ellensúlyozásának eszköze a technikai és környezeti ártalmak csökkentése lesz.

A fenti ideáltipikus hálózati konstellációkat az alábbi táblázat foglalja össze.

2. táblázat: A hiányzó, a diszfunkcionális és a hálózati szolidaritás kötése

		preintencionális	intencionális	posztintencionális
hiányzó szolidaritás	egyenlőtlenségi hálózatok	könyörtelen habitus	neoliberális illúzió	kontrollálatlan mező
	reflexív hálózatok	feladott rutinok	hitelvesztett reflexivitás	bemerevedett intézmény
	kommunikációs hálózatok	fragmentált életvilág	kiüresedett kommunikáció	le nem horgonyzott alrendszer
	elismerési hálózatok	megterhelő szeretet	anomikus megbecsülés	megrendült jogbiztonság
	technikai hálózatok	kontrollálhatatlan információáramlás	páriareflexivitás	posztapokaliptikus környezet
diszfunkcionális szolidaritás	egyenlőtlenségi hálózatok	öncélú habitus	idealizáló illúzió	elleplező mező
	reflexív hálózatok	izolált rítusok	valóságidegen szakértői reflexivitás	tudományos intézmény
	kommunikációs hálózatok	kizáró életvilág	illedelmes kommunikáció	konzervatív alrendszer
	elismerési hálózatok	eszképista intimitás	önző megbecsülés	reprezentatív jog
	technikai hálózatok	privát virtuális valóság	szolipszista reflexió	fényűző technikai-épített környezet
hálózati szolidaritás	egyenlőtlenségi hálózatok	sportszerű habitus	teodicea-illúzió	redisztributív mező
	reflexív hálózatok	tradicionalista rutinok	szcientista reflexió	reszponzív intézmény
	kommunikációs hálózatok	kisközösségi életvilág	demokratikus kommunikáció	technokrata alrendszer
	elismerési hálózatok	empatizáló szeretet	inkluzív megbecsülés	evolutív jog
	technikai hálózatok	alternatív virtuális valóság	szubjektíváló reflexivitás	ökotudatos technikai-tárgyi környezet

A fenti esetek egyrészt a szolidaritás meggyengülésének különböző dimenzióját jelenítik meg. Olyan területekre utalnak, melyekről a társadalom kivonul: ezek diszfunkciója esetén a társak nem adnak segítséget, más szóval e kockázatokért és problémákért a társadalom nem vállal felelősséget. Másrészt azt fejezik ki, hogy milyen következményei vannak annak, ha a kvázi-terápiás kötések zárványai jönnek létre. Ahogy a segítségotenciállal jellemezhető kapcsolódások eloldódnak a tényleges szenvedésektől, úgy kiürülnek értelmileg, ami egyúttal meg is változtatja őket. A kiaknázatlanul maradó terápiás hatás következtében a hálózat horizontjáról fokozatosan eltűnik a segítség lehetősége, és természetessé válik az öncélúság. A kvázi-terápiás hálózatok inadekvát kapcsolódása ilyenformán egyszerre erősíti fel a közönyt,

az elkülönülés (szegregáció) és egy szenvedésmentes privát valóságba való visszavonulás tendenciáit (eszképizmus). Miközben a szenvedés magára maradó tapasztalatai a szolidaritás meggyengülését eredményezik, a segítség zárványban megrekedt hálózatai a szolidaritás értelmi kiüresedéséhez, inadekváttá válásához vezetnek, addig a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásában a szolidaritás új formái számára nyílik tér. Az alábbiakban, e fogalmi háló alapján újraértelmezve Castells és Castel műveit, arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a szolidaritás késő modern hálózati paradigmájának sajátosságait, felvillantva a premodern és klasszikus modernitásbeli mintázatoktól való különbségeket.

A szolidaritás változó paradigmái

Ahogy azt Castel részletesen bemutatja, a premodern társadalmak szolidaritási paradigmáját mindenekelőtt egyfajta primer szociabilitás jellemzi, ami a faluközösségen és a hűbéri láncon belüli pozíciók által meghatározott, hierarchizált gondoskodási viszonyokon alapult. Mindazokra, akik munkát keresve, eredeti lakhelyüket elhagyva a városokba vándoroltak, és ennek következtében e szolidaritási hálón kívül kerültek, kiszámíthatatlan sors várt. A keresztényi könyörület következtében ugyan nem maradtak teljesen magukra, azonban a segélyezéshez bizonyítaniuk kellett helyi beágyazottságukat és testi szenvedésüket. Az ilyen értelemben eleve korlátozott segítségnyújtás fegyverkezési, felügyeleti és elkülönítési dimenziókkal volt jellemezhető (vö. dologházak). Végül azoknak, akik a szolidaritás e formáján is kívül rekedtek, a csavargás hatósági üldözésével és szankcióival kellett szembenézniük. Az e konstellációban kirajzolódó szolidaritási paradigmát a különböző integrációs szinteken azonosított hiányzó, értelmileg kiüresedett és adekvát segítségi hálózatok együttesen jelölik ki.

A társadalmi felelősségvállalás elsődleges terepei a helyi közösségek. A preintencionális hálózatok szintjén a kisközösségi életvilág és a tradicionalista rutinok alapozzák meg a szolidaritás kereteit abban az értelemben, hogy meghatározzák a rászorultság közösen kialakított, magától értetődő értelmezési sémáit (például ki a beteg, az éhező), továbbá kijelölik azokat a repetitív technikákat, melyek a szenvedéseket hivatottak kezelni (például milyen rutinok szerint kell berendezni a napokat, hogy ezeket elkerülje az ember). Az intencionális hálózatok szintjén a keresztény világnézet formáját öltő teodicea illúziója kínál olyan átfogó értelmezési keretet, melyben a szenvedéseknek értelem adható (például a szenvedés mint próbatétel), a segítség morális kötelességei meghatározhatók (például „Segíts felebarátodon!”), és végső soron a fennálló társadalmi berendezkedés (például evilági szenvedés mint jelentéktelen az üdvözüléshez képest) legitimálható. A posztintencionális hálózatok szintjén olyan redisztributív mezőlogikát találunk, amely nem univerzális igazságossági, hanem elsősorban rendi, másodsorban – a lokális szokásokon, valamint a domináns pozíciókban lévők személyes döntésein alapuló – rászorultsági szempontok szerint osztja el újra a megtermelt értékeket.

A premodern szolidaritási paradigma hiányai elsősorban a fenti teljesítményekkel összefüggésben értelmezhetők, amennyiben a közösségi szolidaritás korlátaiból fakadnak. A preintencionális hálózatok szintjén a könyörtelen habitus említhető meg, amely az univerzális emberi méltóság koncepciójának hiányából fakadóan mindazokra kiterjedt, akik

kívül rekedtek a közösségi szolidaritási hálón (például csavargók), illetve valóságértelmezésen (például nem keresztények). Az intencionális hálózatok szintjén a hitelvesztett és páriareflexivitás említhető meg: míg az előbbi a teodicea-illúzió által háttérbe szorított racionális ismeretek relevanciájának és hatásának korlátaira, addig az utóbbi a kollektív reprezentációktól való eltérés közösségi szankcióira utal. Posztintencionális szinten az intézmények merevsége és a jogbiztonság megrendülése határozza meg a legfontosabb szolidaritási hiányokat: ehhez szükséges ismeretek, motiváció és szakosodott intézmények hiányában a premodern társadalmi struktúrák csak lassú átalakulásra voltak képesek, miközben a jogi elismerés minimális szintjét is csak kevesek számára biztosították.

A szolidaritás diszfunkcionális hálózata, a hiányokhoz hasonlóan, szintén a szokások, értelmezések és intézmények vakfoltjai felől értelmezhető. A preintencionális hálózatok szintjén az öncélú habitusok és a kizáró életvilágok fejezik ki a felelősségvállalás korlátait. Minthogy a társadalmi játszmák a rendi logika kötött, egydimenziós hatalmi terében zajlanak, így a segítségi kísérletek sem tudnak kitörni annak keretei közül, végső soron újratermelve a belőle fakadó problémákat. Hasonlóképpen, abból fakadóan, hogy a valóság evidens értelmezése az együtt élők közösségére korlátozódik, annak a lehetősége, hogy az alternatív életvilágba beágyazott másikon segítsen valaki, minimális marad. Az intencionális hálózatok szintjén az idealizáló illúziók jelölik ki a félrecsúszott segítségi kísérletek csapdáit. Közvetlen kommunikáció, valamint szisztematikus reflexió híján a szenvedésről legfeljebb olyan elképzelt kép alkotható, ami valamilyen előzetes értékválasztás kereteibe illeszkedik, ez pedig többnyire nem alkalmas a tényleges szenvedések enyhítésére. A posztintencionális hálózatok szintjén az elleplező mezők, a reprezentatív jog és a fényűző környezet említhetők meg. A hatalmi viszonyok naturalizálása, a jog díszletként való használata és a környezet luxusszempontra szerinti fejlesztése, különbözőképpen bár, de egyaránt olyan struktúrákra utalnak, ahol a privilegizált társadalmi csoportok érdekei érvényesülnek, az alárendelt rétegek kárára.

A klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája egyrészt a premodernitás kezeletlen és inadekvát módon kezelt szenvedéseire kidolgozott válaszokkal jellemezhető, másrészt azokkal az újfajta hiányokkal és diszfunkciókkal hozható összefüggésbe, melyek keretei között bukkantak fel, nem függetlenül a premodern segítségi formák meggyengülésétől. Castel elemzése nemcsak azt mutatják be, hogy a bért munkán alapuló társadalombiztosítási rendszer milyen problémákat kezelni próbálva alakult ki, hanem azt is, hogy milyen pontokon tekinthető sérülékenynek. A klasszikus modernitás legfontosabb újítása a premodern és kora modernitásbeli szolidaritáshoz képest az, hogy az állam főszereplővé lép elő a munkaerőpiaci kockázatok kezelésében, és ennek megfelelően a társadalmi felelősségvállalás a jog területére tevődik át. Ilyenformán a társaktól való függőségi viszony, a rászorultság és a segítség adekvát formái megszűnnek a szokások vagy helyi hierarchiák előzetes szerkezetéhez igazodni. Ehelyett olyan általános szinten szabályozott szerződéses viszonyokká válnak, melyek keretei a mindenkorai politikai küzdelmekben formálódnak. A klasszikus modernitás szolidaritási paradigmájának további sajátossága, hogy a társadalmi felelősségvállalásban azok részesülnek, akik jövedelmük egy részével hozzájárulnak a biztosítási rendszerhez. A segítségnyújtás domináns formája a különböző

szakértői tudásokra támaszkodott intézményrendszer, mely saját szempontjai alapján határozza meg a rászorulókat és a szenvedés csökkentésének adekvát eszközeit.

E keretek között a torzult és kvázi-terápiás hálózatok összekapcsolódásáért szakértői aktorok által tervezett mechanizmusok felelősek, a lokális viszonyokon átívelő struktúrákat hozva létre. A preintencionális hálózatok szintjén a klasszikus modernitás központi dimenziójaként értelmezhető kapitalizmus versenyszellemének kifejeződését, a sportszerű habitust említhetjük meg. Minthogy e szolidaritási paradigma egy a versengés keretei között szerveződő társadalmi konstellációra adott válaszként jött létre, így a – többnyire rivalizálások okán keletkező – torzulások kezelésének egyik fő eszközeként is a küzdelmek fair mivoltának egyének szintjén történő biztosítása jelölhető meg. Az intencionális hálózatok szintjén a szcientista reflexió és a demokratikus kommunikáció emelhető ki. Az előbbi, a tudományos világkép diadalát kifejezve, arra a lehetőségre mutat, hogy az előítéletek és dogmatikus feltételezések helyett egy torzítatlan megismerési folyamatban feltáruló tudás szolgáljon a szenvedések csökkentésének alapjaként. Az utóbbi pedig a személyközi viszonyok univerzális emberi méltóság eszméjéből következő formájának lehetőségére utal. A posztintencionális szintű hálózatok között a redisztributív mező, a technokrata alrendszer és az evolutív jog jelentősége hangsúlyozható. A klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája fundamentális szinten az újraelosztásról szól, amennyiben a kapitalista termelési viszonyok negatív következményei csak így módon tarthatók kordában. Ennek kereteit egyfelől a társadalom egészét meghatározó mediatizált alrendszerek, másfelől a folyamatosan fejlődő jogszabályok biztosítják.

A társadalmi felelősségvállalás e mintázatából következő hiányok preintencionális szintjén a könyörtelen habitust és az életvilág fragmentálódását említhetjük. Míg a premodern időszakban a könyörtelenség elsősorban a lokális közösségen kívüliekre, valamint az esszenciálisan másnak minősülőkre vonatkozott, addig a klasszikus modernitásban a kapitalista piaci verseny következményeként ez általános sajátossággá vált. A funkcionális differenciálódás és a tradíciókritika hatására emellett a közös magától értetődő jelentések eróziója vált alaptapasztalattá. Intencionális szinten e folyamatokat kiegészítette a neoliberais illúzió és az anomikus megbecsülés veszélye. Az előbbi a piaci logika korlátlan és kritikátlan érvényesítésére utal az élet minden területén, az utóbbi pedig a megbecsülés piaci érvényesülésre való redukciójára, melynek következtében – a keresleti-kínálati viszonyok formájában – egy végső soron kontrollálhatatlan feltételhez kötődik hozzá. A posztintencionális hálózatok között a kontrollálatlan mező és a posztapokaliptikus környezet emelhető ki. Előbbi a tőkefelhalmozás logikájának totalizálódásával összefüggő társadalmi egyenlőtlenségek korlátlan növekedésében, utóbbi pedig a környezeti erőforrások irreverzibilis kimerítésével szembeni közönyben fejeződik ki.

A szolidaritás diszfunkcióinak preintencionális szintjén az izolált rutinokat említhetjük: minthogy a rendszerek által közvetített instrumentális racionalitás áthatja a hétköznapi élet nagy részét, így az egyénileg formált szokások csupán egy szűk térben fejthetik ki hatásukat. Intencionális szinten a valóságidegen szakértői reflexió és az önző megbecsülés jelentősége nő meg. Ahogy a vallási világkép helyét átveszi a tudományos, úgy válik olyan tekintélyi figurává a szakértő, akinek valóságértelmezése a laikusok szempontjai alapján

nem bírálható. E változás hatására a tudományos diskurzusok fokozatosan eltávolodnak azoktól a tapasztalatoktól, melyekre vonatkoznak, végső soron irrelevánssá válva azok számára. A kapitalista termelési viszonyok nivelláló hatásának köszönhetően a megbecsülés a klasszikus modernitásban minden korábbinál jobban hozzákötődik egy ökonomiai szemlélethez, aminek eredményeként a profitabilitásként felfogott hatékonyság válik az elismerési viszonyok alapjává. Posztintencionális szinten tudományos intézményeket és konzervatív alrendszereket találunk. Ahogy a szolidaritás aktorai szakértői intézmények lesznek, úgy megnő az esélye annak, hogy a segítségnyújtás szempontjait felülírják a szakértelem növelésének szempontjai – végső soron a megismeréshez képest háttérbe szorítva a szenvedés enyhítésének célját. Az ész nevében kiépülő klasszikus modernitásbeli alrendszerek abban az értelemben önigazolási potenciállal bírnak, hogy saját eredményeiket hangsúlyozzák az esetleges nem szándékolt negatív következményekkel szemben. Ilyenformán a haladás illúzióját fenntartva, saját privilegizált pozíciójukat naturalizálják.

A késő modernitás szolidaritási paradigmája elsősorban a klasszikus modernitás inadekváttá váló segítő válaszáinak korrekciójaként értelmezhető. Ahogy az már Castellelemzéseiből is kiderül, a szolidaritás bér munkán alapuló társadalombiztosítási modellje súlyos külső kihívásokkal néz szembe. A gazdasági növekedés megtorpanása, a válságok és a dekonjunktúra következtében megugró munkanélküliség egyaránt azzal fenyeget, hogy finanszírozhatatlanná válik a rendszer. Castells elemzése ezt kiegészítik abból a szempontból, hogy rámutatnak: a globális információs társadalom kialakulását követően nem csupán esetleges külsődleges kihívásokkal, hanem a szolidaritási paradigma lényegét érintő paradoxonokkal kell számolnunk. A bér munka-járulékokkal finanszírozott biztosítási rendszer a munka kiszámíthatatlanná válásával megszűnik stabil forrásként működni; a jóléti államok mozgástere beszűkül; a jóléti társadalompolitika globális piaci hátránnyá válik; a politikai nyilvánosság pedig elveszti érdekegyeztető képességét. Mindez együttesen arra utal, hogy a szolidaritás klasszikus modernitásbeli paradigmája fenntarthatatlan – a kérdés csak az, hogy milyen irányba alakul át.

Castells alapján ebből a szempontból három lehetőséget azonosíthatunk: szolidaritási vákuum alakul ki (például egyenlőtlenségek növekedése, fekete lyukak keletkezése), regresszív válaszok (például fundamentalista, protekcionista-nacionalista identitások) születnek, vagy a hálózati logika keretei között újrakonfigurálódnak a rászorultság és felelősségvállalás keretei (például környezetvédelmi, feminista, globalizációkritikai mozgalmak, progresszív szociálpolitika). Ilyenformán a késő modernitás szolidaritási paradigmája nem tekinthető egy kiforrott, szokások, szemantikák és intézmények által stabilizált mintázatnak. Sokkal inkább úgy tekinthetünk rá, mint a klasszikus modernitás problémái mellett – részben annak nem szándékolt következményeként előálló – új kihívásokkal is küzdő, folyamatos alakulásban lévő konstellációra. Annak meghatározott mintázatát kikényszerítő *társadalmi tények* hiányában ugyanakkor korántsem tűnik el a szolidaritás, csupán flexibilis és egyúttal kevésbé kiszámítható formában működik tovább. Ez azt jelenti, hogy szenvedéstapasztalatok és segítő mechanizmusok általános szervezőelv nélkül, *ad hoc* módon kapcsolódnak egymáshoz, egyaránt magukban hordozva a szenvedésre adott adekvát és inadekvát válaszok lehetőségét. Bizonyos értelemben a késő modernitás szolidaritási paradigmája nem más,

mint egy forrongási állapot állandósulása: ahogy a késő modernitás meghatározó kényszerévé a flexibilitás válik, úgy lesz a társakra való ráutaltság és felelősségvállalás is kiszámíthatatlan, amit leginkább a gyors átalakulás lehetőségét biztosító hálózati logika képes kezelni.

A hálózati szolidaritás a sematikusnak, valóságidegennek, konzervatívnak és saját tudományos képessége tekintetében elbizakodottnak bizonyuló segítségi mechanizmusok helyett egy empátikus, individualista, reszponzív modellt ajánl (vö. információs termelési mód, hálózati szerveződés). Egyelőre azonban az is világos, hogy ez a modell nem képes arra, hogy a klasszikus modernitás alapkonfliktusára megoldást kínáljon: a felszámolt közösségi szolidaritási háló által hagyott űrt az interaktív intézmények is csak részben képesek betölteni, miközben az egyenlőtlenség további fokozódását eredményezik (vö. globális hálózatok hatása a lokális gazdaságra). Ráadásul a klasszikus modernitás problémáinak kezelésére tett kísérlet a valóság szcientista illúziójának megkérdőjelezését vonta magával, aminek következtében a problémák új osztálya jött létre: elemi szinten váltak bizonytalanlanná a valóságértelmezés és megbecsülés keretei, összességében a valóság értelmezhetőségéről való lemondást eredményezve (vö. regresszív identitásmintázatok, a demokrácia válsága). Ebben a konstellációban a felemás sikerekkel kecsegtető eszképipizmus felerősödik: az információs társadalom lehetőséget teremt egy virtuális valóság zárványába való visszahúzódásra, ami egyúttal a segítségi relációk inadekvát formáinak expanziójával is fenyeget a rítusok, párkapcsolatok, játszmák és interakciók izolált, öncélú mechanizmusai formájában (vö. valós virtualitás kultúrája).

Mindezek alapján a késő modernitás szolidaritási paradigmájára egy belső feszültségekkel terhelt konstellációként tekinthetünk. Egyrészt – az állami szakértői rendszerek által működtetett – általános mechanizmusok hiányában a rászorultság és segítség rendszerű koordinációjától megfigyelhető egy visszalépés a szenvedés tapasztalatai köré szerveződő közösségekhez. Másrészt ezek a közösség – élve az információs hálózati társadalom nyújtotta lehetőségekkel – korántsem támaszkodnak térben és időben kötött interakciós relációkra. Ehelyett a lokalitásoktól függetlenül szerveződnek, a folyamatosan változó igényekhez igazítva kiterjedésüket és szerkezetüket. Ilyenformán a hálózati logika, ha tartalmi szinten nem is képes a szolidaritás stabil kereteit megteremteni, mégis egy olyan formává válik, amely flexibilitása révén választ kínál a késő modernitás legfontosabb kihívására: a kockázatok és a kontingenciák kontrollálhatatlanná válására. Természetesen a késő modernitás hálózati paradigmája mellett, hogy megoldásokat tesz hozzáférhetővé, egyúttal saját patológiákat is kitermel, melyekkel együtt jellemezhető a működése.

A torzult és kvázi-terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásának bonyolult feladatát a preintencionális hálózatok közül az empátizáló szeretet és az alternatív virtuális valóságok képesek jó eséllyel kezelni. Az előbbi a privát szférán belül rejt magában a másik felé fordulás lehetőségét: ahogy az egyén a tágabb társadalmi kontextusról lekapcsolódva, egyediségében tud viszonyulni a partnerhez, megteremti a személyközi viszonyokban egyébként egyre ritkábbnak számító bizalom lehetőségét. Az utóbbi a nyilvánosság keretei között biztosítja annak a lehetőségét, hogy a korlátlanul áramló információból a saját igényeinek megfelelő mintázatot állítson össze az egyén, felülemelkedve annak kontrollálhatatlanságán. Az intencionális hálózatok szintjén az inkluzív megbecsülés és a szubjektív

reflexió tekinthető hangsúlyosnak a késő modern szolidaritás megalapozásában. Azáltal, hogy az előbbi hálózatokban a nyitottság kitüntetett értéknek jelenik meg, a felelősség és a ráutaltság előzetes kategóriák helyett a tényleges kiismerés alapján szerveződik. Az utóbbi hálózatok kiterjesztik a szolidaritás fogalmát az autentikus lét irányába, és ezáltal közvetlen kapcsolódási pontot kínálnak az individuális szenvedéstapasztalatokon alapuló közösségek számára. A posztintencionális hálózatok szintjén a rezponzív intézmények és az ökotudatos környezet emelhetők ki. Előbbi a szolidaritást működtető szervezetek működési mechanizmusaiba emeli be azt a szempontot, hogy a hozzá forduló cselekvőkhöz egyediségükben kell viszonyulni. Utóbbi pedig a természeti, materiális környezettel kapcsolatban veti fel a fenntarthatóság kérdését.

A fenti teljesítmények vakfoltjaiban találhatók azok a hiányok, melyek a szolidaritási háló lyukaira utalnak. A preintencionális hálózatokban a feladott rutinok, a megterhelő szeretet és a kontrollálhatatlan információáradat emelhető ki. A flexibilitás imperatívuszával jellemezhető globális piacgazdaság potenciális következménye, hogy a repetitív viselkedésminták tere minimálisra csökken, elemi ontológiai bizonytalansággal terhelve meg az egyént. Az individualizálódás, amennyiben eldologiasodással párosul, a legintimebb kapcsolódások szintjén is egoista cselekvőperspektívát eredményez, torzítva a szolidaritás születésének elemi folyamatait. Mindezt a nyilvános valóságkonstrukció szintjén kiegészíti a kezelhetetlen tömegű információ, melynek elemei – minthogy nem formálhatók értelmes történetekké – értelmi kiüresedéshez vezetnek. Intencionális szinten a neoliberais illúzió, hitelvesztett reflexivitás és kiüresedett kommunikáció hálózatai fejezik ki, milyen következményei vannak a magukban álló torzulásoknak. A piaci logika totalizálódása a racionalitásba vetett hit megingásával és kommunikációképtelenséggel párosulva egy olyan kaotikus világlátáshoz vezet, melyben orientációs pontok nélkül maradnak a cselekvők. Ennek hiányában pedig a legitim, uralmi típusú kapcsolatokkal szemben megnő a hatalmi relációk valószínűsége, összességében egy konfliktusokkal terhelt konstellációt eredményezve. A posztintencionális hálózatok szintjén a kontrollálatlan mezők, le nem horgonyozott alrendszerek, megrendült jogbiztonság és posztapokaliptikus környezet együttesével számolhatunk. Noha a jóléti nemzetállamok valamiféle korlátot állítanak az egyenlőtlenségek növekedése elé, globális szinten ilyen hatásokról nem beszélhetünk. A kulturális globalizáció fragmentáló hatásának következményeként azok az életvilágbeli előfeltételek, melyekre a mediatizált kommunikáció támaszkodik, nem adottak többé, végső soron az alrendszerek működését is veszélyeztetve. Mindezek következtében a jog függetlenségét is veszély fenyegeti, megnövelve torzulása esélyét. Továbbá ellehetetlenülnek az olyan kezdeményezések, melyek a környezet korlátlan kizsákmányolása elé próbálnak akadályokat gördíteni.

A késő modernitásbeli hálózati szolidaritás diszfunkcióinak preintencionális szintjén a kizáró életvilágot, az eszképpista intimitást és a privát virtuális valóságot találjuk. Noha az előbbi nem térbeli lokalitások, hanem hálózati zárványok keretében konstruálódik, hatásában mégis ahhoz hasonló: a valóság értelmezésének a hálózaton kívüliek számára értelmezhetetlen formáját hozza létre. Az utóbbi két esetben a társaktól való totálissá váló függetlenedésből fakad a szolidaritási viszonyok félrecsúszása: akár egy intim kapcsolat, akár egy információs hálózat segítségével jön létre kommunikációképtelen cselekvőperspektíva,

annak eredményeként a másikhoz való odafordulás ellehetetlenül. Az intencionális hálózatok szintjén az idealizáló illúziókat, az illedelmes kommunikációt és a szolipszista reflexiót emelhetjük ki. Ezeket az köti össze, hogy különbözőképpen, de egyaránt közönyt fejeznek ki: a legitimitás prekonceptiókhoz kötése, a pseudokommunikáció és a kizárólag befelé forduló reflexió mind arra utal, hogy a másik felé fordulás legfeljebb látszólagos. Tényleges tapasztalatok és interakciók helyett valójában saját előfeltételezéseinek foglyaként jár el a cselekvő, és ezáltal elmulasztja a tényleges segítségnyújtás lehetőségét. A posztintencionális hálózatok szintjén a fényűző környezet emelhető ki: ahogy az értelemadás tradicionális és klasszikus modernitásbeli forrásai kimerülnek, úgy a fogyasztás imperatívusza marad az egyetlen alternatíva, melynek következménye a materiális környezet expanziója és esztétizálódása.

A fenti összefüggéseket az alábbi táblázat foglalja össze.

3. táblázat: A premodern, a klasszikus és a késő modern szolidaritás ideáltipikus mintázatai

	adekvát segítség	kezeletlen szenvedések	inadekvát segítség
premodernitás	tradicionalista rutinok, kisközösségi életvilág, teodicea-illúzió, redisztributív mező	könyörtelen habitus, hitelvesztett és páriareflexivitás, intézmények merevsége, jogbiztonság megrendülése	öncélú habitusok, kizáró életvilágok, idealizáló illúziók, elleplező mezők, reprezentatív jog, fényűző környezet
klasszikus modernitás	sportszerű habitus, szcientista reflexió, demokratikus kommunikáció, redisztributív mező, technokrata alrendszer, evolutív jog	könyörtelen habitus, életvilág fragmentálódása, neoliberális illúzió, anomikus megbecsülés, kontrollálatlan mező, posztapokaliptikus környezet	izolált rutinok, valóságidegen szakértői reflexió, önző megbecsülés, tudományos intézmények, konzervatív alrendszerek
késő modernitás	empatizáló szeretet, alternatív virtuális valóságok, inkluzív megbecsülés, szubjektív reflexió, rezponzív intézmények, okotudatos környezet	feladott rutinok, megterhelő szeretet, kontrollálhatatlan információáradat, neoliberális illúzió, hitelvesztett reflexivitás, kiüresedett kommunikáció, kontrollálatlan mezők, le nem horgonyzott alrendszerek, megrendült jogbiztonság, posztapokaliptikus környezet	kizáró életvilág, eszképpista intimitás, privát virtuális valóság, idealizáló illúziók, illedelmes kommunikáció, szolipszista reflexió, fényűző környezet

Ahogy a fenti áttekintésből jól látható, a szolidaritás premodern, klasszikus és késő modern paradigmái a társadalmi segítségnyújtás működő formáinak, valamint a kezeletlen és a félrekezelt szenvedéseknek az eltérő mintázataival jellemezhetők.³³ A premodern korszak

³³ A premodernitás, a klasszikus és késő modernitás szolidaritási paradigmájának megkülönböztetése abban az értelemben ideáltipikusnak tekinthető, hogy eltérő társadalomtörténeti konstellációkban ezek különböző keveredései írhatók le. Korábban is igyekeztem amellet érvelni, hogy a modernitás szakaszainak sajátosságai soha nem múlnak el az új integrációs logikák megjelenése következtében, hanem sokkal inkább ráretegződnek azokra (Sík 2015). Jelen vizsgálódások során ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a szolidaritás különböző paradigmái sem totálisan jellemeznek egy társadalmat: eltérő hálózatokban, egyes típusaik képzelhetők el.

egyfelől megbízható, ugyanakkor helyhez és függőségi viszonyokhoz kötött felelősség-közösségekkel jellemezhető, melyek hatékonyságának gátat szab a segítséghez kapcsolódó reflexivitás korlátozott mivolta. Az e korlátok meghaladása által motivált klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája ezzel szemben kiszámítható, a lokalitástól független jogi státuszhoz kötött és racionális, ugyanakkor – épp formalizáló jellegéből fakadóan – a keretein kívül rekedők, valamint az egyéni szenvedések specifikumai iránt érzéketlen. Ezen paradigmát működtető intézmények eróziójával, illetve a diszfunkciók azonosításával párhuzamosan rajzolódnak ki a késő modernitás sajátosságai. A segítség és rászorultság olyan kapcsolódásai jönnek létre, melyek egyrészt a szenvedések tapasztalatai köré szerveződnek, ugyanakkor nem közösségi, hanem a lokalitástól eloldott formában; másrészt hálózatos jellegükből fakadóan flexibilisek, ugyanakkor esetlegesek és kiszámíthatatlanok; harmadrészt szakértői tudásokra építenek, ugyanakkor az értelemvesztés, defetizmus és eszképzizmus veszélyét hordozzák magukban.

A késő modernitás hálózati szolidaritásának szerveződésében ilyenformán kitüntetett szerepet játszanak a társadalmi okokra visszavezethető szenvedéstapasztalatok. Jobb híján potenciálisan ezek képesek a hiányzó lokális közösségek és szakértői intézmények helyett olyan keretként szolgálni, melyre támaszkodva felelősségközösségek alakulhatnak ki. A szenvedés különböző integrációs szintű hálózati torzulásokból fakadó formáiról korábban bemutattam (Sík 2018a), hogy nem redukálhatók semelyik hálózatszervezési logika szerinti pozícióra (így a különböző tőkékkel való ellátottságra vagy egy élményközösségre sem).³⁴ Ebből fakadóan a hasonló szenvedésmintázatok magukban rejtik a lehetőségét a strukturális és kulturális különbségek meghaladásának: teljesen eltérő társadalmi pozícióban lévő felek között azonosulási pontot teremthet, ha a szenvedés hasonló mintázatáról rendelkeznek tapasztalatokkal. Továbbá a hasonló szenvedéstapasztalatok alapján szerveződő hálózatokban a közös értelem megszületésére kivételes lehetőség nyílik: a mássikkal való azonosulás morális hasadásélményhez vezethet, esélyt teremtve a felelősség és a bizalom új formáinak megalapozására.

A szenvedés határállapotainak közös tapasztalata ilyenformán egyszerre motivál az eszképzizmus feladására, teremt kapcsolódási pontot különböző társadalmi pozíciók között, és kínál fel újfajta morális értelmezéseket. A szolidaritás e jellegzetesen késő modern forrása a szenvedés határállapotaiban rejlő identifikációs potenciálból fakad: minthogy az azonosulást immár nem képes biztosítani sem a közös életforma és a tényleges személyközi interakció (mechanikus szolidaritás), sem pedig a munkamegosztási rendszer szcientista világképe és az egymásra utaltság élménye (organikus szolidaritás), így az egyénileg átélt patológiák primer tapasztalati bázisa szolgálhat társadalmi csoportokon átívelő azonosulási pontként.

34 Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lennének a szenvedés határállapotainak vagy a kvázi-terápiás hálózatokhoz való hozzáférésnek strukturális összefüggései. Ahogy azt a mentális zavarok szociológiája (ROGERS – PILGRIM 2014) vagy a segítő kapcsolatokra vonatkozó elemzések (DOREIAN – FARARO 1998; KOVÁCH 2017) részletesen kimutatják, a gazdasági, kulturális, települési, nemi, etnikai vagy éppen életkori különbségek sokasága detektálható ezek vonatkozásában. Minthogy ezen összefüggések annyira nem erősek, hogy koherens tapasztalatai terek által szervezett társadalmi nagycsoportokat hozzanak létre, így a szenvedés határállapotai átnyúlnak határaikon.

Adott hálózati konstellációban átélt szenvedési határállapot magában rejti a lehetőségét, hogy más integrációs sajátosságú hálózatban átélt azonos típusú szenvedéssel azonosulni tudjon az egyén.³⁵

Az individuális szenvedések dekontextualizált csomópontjai közti kötések a segítség és rászorultság olyan új horizontját hozhatják létre, amely a hálózati társadalom sajátosságaihoz igazodik. Ebben a konstellációban a szolidaritás az azonos szenvedési formákat különböző integrációs keretek között megtapasztaló cselekvőket összekötő hálózat potenciális attribútuma, amely időben és kiterjedésében egyaránt rugalmas keretek között szerveződik. Ilyen értelemben a különböző szintű és integrációs logikájú hálózatok terében betöltött pozíciótól független szenvedéstapasztalatok a hálózatokon átívelő metaintegrációs potenciált rejtenek magukban: képesek arra, hogy különböző integrációs szinteken és logikák szerint szerveződő hálózatok között létesítsenek – alapértelmezésben valószínűtlen – kötések. A késő modernitás e hálózati szolidaritása (a *mechanikushoz* és az *organikushoz* hasonlóan) tehát nem csupán sajátos morális azonosulási lehetőséget biztosít, hanem emellett a késő modern társadalmak sajátos integrációs szükségletének kielégítéséhez is eszközt kínál.

A hálózati szolidaritás természetesen a fenti elemzések alapján leginkább egy lehetőségnek tekinthető. Ha úgy tetszik, arra vonatkozó hipotézis, hogy miként képzelhető el társadalmi felelősségvállalás a késő modernitásban. Ennek alaposabb jellemzésére a könyv gondolatmenetének végén, az utolsó szakaszban ismét kísérletet teszek. Ezt előkészítendő előbb annak a kérdésnek eredek nyomába, hogy milyen előfeltételei vannak egy a szenvedéstapasztalatokban megalapozott hálózati szolidaritásnak. Ennek megválaszolásához egyrészt azt kell megvizsgálni, hogy milyen fenomenológiai keretbe ágyazódik a másik szenvedésének felismerése: mikor válik ez hozzáférhetővé, továbbá milyen tényezők fedhetik el. Másrészt azt a kérdést kell elemezni, hogy milyen tényezők motiválják a felismert szenvedéstapasztalat megváltoztatására tett kísérletet: mikor válik kapcsolódások alapjává, mitől függően épül be a hálózati dinamikába, továbbá milyen mechanizmusok gátolhatják ezt. Az alábbi fejezetben, az előítéletek és az eldologiasodás problematikáját elemezve, ebbe az irányba folytatódik a gondolatmenet.

35 Ez praktikusán azt jelenti, hogy ha valamely határállapot irányba mutató torzulást (például a hangulat-zavarok esetében: az instrumentális cselekvés társadalmi korlátozása, a sikertelenség társadalmi okainak elleplezésével párosulva) preintencionális szinten (például a hatékonyságot elutasító életvilág vagy kiszámíthatatlan szeretet által szerveződő hálózat) tapasztal meg egy cselekvő, úgy egyaránt kapcsolódási pontot talál az intencionális (például esszencializáló illúzió vagy túlkanonizált esztétikai reflexivitás hálózata) vagy posztintencionális szinten (például előítéletes reflexív intézmény vagy elitista joggyakorlat hálózata) átélt hasonló szerkezetű szenvedéstapasztalatokhoz (Sík 2018a: 70).

A hálózati szolidaritás előfeltételei: előítélet és eldologiasodás a késő modernitásban

Az előítéletre és az eldologiasodásra vonatkozó kérdés egyaránt a kritikai szociológiák középpontjában található. Az előbbi a társakhoz való viszony szerkezetének alapvető torzulására utal: arra a lehetőségre, hogy egy önmagát kifejező, cselekvési és morális autonómiával bíró entitás helyett valamilyen sematikus kategória szerint ítéljük meg a másikat. Ebben az értelemben az előítélet a demokratikus társadalmi berendezkedésre leselkedő egyik legnagyobb veszély: amennyiben elvitatjuk a másik méltóságát és ágenciáját, úgy azzal alapot szolgáltatunk arra is, hogy a közös ügyekre vonatkozó döntési folyamatból kizárjuk. Míg az előítélet az egyén másokhoz való viszonyára vonatkozik, addig az eldologiasodás a társadalom egyénre gyakorolt hatásáról szól. Amennyiben olyan kényszerstruktúra veszi körbe a cselekvőket, amely nem hagy teret az autonóm cselekvésnek, úgy elvesztik kezdeményezőképességüket, és maguk is a környezet egy passzív elemévé, „tárggyá” válnak. Ebben az értelemben az eldologiasodás – a cselekvők számára közvetlenül sokszor nem is hozzáférhető – struktúrák, intézmények és alrendszerek kritikájára vonatkozik: arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, hogy társadalmi kölcsönhatások potenciálisan ellehetetlenítik az emberi egzisztencia alapjait.

Amellett, hogy az előítéletek és az eldologiasodás külön-külön is számot tartanak a társadalomkritika figyelmére, e fogalmak a szolidaritás lehetőségterének feltérképezése során is fontos szerepet tölthetnek be. Amennyiben úgy tekintünk a szolidaritásra, mint a rászorultság, felelősségvállalás és segítség rendjét megszabó keretre, úgy belátható, hogy a másik észlelésének, valamint a potenciálisan eldologiasító társadalmi kényszereknek a sajátosságai egyaránt kitüntetett jelentőségűek működése szempontjából. Belátható, hogy a közös szenvedéstapasztalaton nyugvó hálózati szolidaritás csak abban az esetben lehetséges, ha egyfelől az előítéletek nem torzítják annyira a másik percepcióját, hogy szenvedései láthatatlanná válnak, másfelől a kényszerek nem annyira eldologiasítóak, hogy a szenvedések irrelevánsnak minősülnek. Ebben az értelemben a szolidaritás késő modern paradigmája a korábbiaknál sokkal inkább rá van utalva az előítéletek és az eldologiasodás patológikus formáinak minimalizálására.

Premodern keretek között a szolidaritással összeegyeztethetőek az előítéletek, amennyiben a felelősségvállalás a lokális közösségre korlátozódik, egységesen kizárva az azon kívülieket. A klasszikus modernitás keretei között a szolidaritás és az eldologiasodás alkotott sajátos egyveleget, amennyiben a segítség és felelősségvállalás nem egyéni szenvedésekre, hanem absztrakt kategóriák alá besorolt – és ennyiben objektivált – funkcionális

zavarokra vonatkozott. A késő modernitás esetében a közösségek helyett folyamatosan keletkező és szétkapcsolódó hálózatok a szolidaritás potenciális terei, melyek létrejöttéhez nélkülözhetetlen a másik szenvedésének észlelése. Másfelől rendszerszerűen szerveződő szakértői intézmények helyett esetlegesen, önszerveződéssel képződő kapcsolódások a segítség potenciális aktorai, melyekhez az érintettek személyes szenvedéstapasztalatainak becsatornázása és tevékeny hozzájárulása szükséges.

Ennek megfelelően a különböző integrációs szinteken leírt hálózati szolidaritás mechanizmusai kiegészítésre szorulnak. Hasonlóan az előző fejezetben végzett rekonstrukcióhoz, melynek során a preintencionális, intencionális és posztintencionális szinten, egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikációs, elismerési és technikai integrációs logika szerint szerveződő hálózatokkal kapcsolatban vizsgáltam az adekvát társadalmi felelősségvállalás lehetőségét, minden egyes kapcsolódási forma esetében be kell azt is mutatni, hogy mikor torzítják előítéletek vagy eldologiasítás, és miként lehet ezeket kiküszöbölni. Az első két alfejezetben erre teszek kísérletet. A harmadik alfejezetben, az első fejezet belátásait e következtetésekkel kiegészítve, a hálózati szolidaritás átfogó elméleti modelljét vázolom fel.

ELŐÍTÉLET A KÉSŐ MODERNITÁSBAN³⁶

Az előítélet mint filozófiai probléma kettős kötődésű. Az episztemológia perspektívájából az előítélet a megismerés nélkülözhetetlen eleme, hiszen a valóság konstrukciója során szükség-szerűen „előstruktúrákra” (GADAMER 1984), sémákra és idealizációkra támaszkodunk (SCHÜTZ – LUCKMANN 1974). A morálfilozófia szemszögéből az előítélet veszélyként jelenik meg: amennyiben valamilyen általános kategória alá soroljuk be a másikat, úgy egyúttal potenciálisan eldologiasítjuk, felszámolva „önmagába vett cél” jellegét (HABERMAS 2001). Az egyszerre elkerülhetetlen, ám potenciálisan amorális előítélet problémahorizontját ennek megfelelően nem az a kérdés határozza meg, hogy miként eliminálható, hanem az, hogy miként kezelhetők a vele összefüggő morális veszélyek. Ebből a szempontból egyaránt meghatározó az, hogy adott cselekvő tudatában van-e általában az előítéletek mibenlétének, hozzáfér-e saját előítéleteihez, és miként viszonyul hozzájuk.

Történeti értelemben az előítélet mint probléma elválaszthatatlan a modernitástól. A tradicionális társadalmi formációkban az előítéletek jelentősége korlátozottnak tekinthető: minthogy az életvilág elsősorban „közösségi” keretek között szerveződik (TÖNNIES 2004), így az „idegentapasztalatok” (SCHÜTZ 1984) esélye csekély. Ebben a konstellációban a mások elsősorban egyediségükben megismert cselekvők – így a hozzájuk való viszonyt nem előítéletek szervezik, hanem személyes interakcióban születő partikuláris tudás. Abból fakadóan, hogy a „mi-kapcsolatok” dominanciája miatt az előítéleteknek nincs tere a személyközi viszonyok szférájában, eltárgyasító potenciáljukból eredő morális tétjük is háttérbe szorul. A modernizáció következtében azonban ez a képlet gyö-

³⁶ Az alábbi fejezet korábbi változata azonos címmel jelent meg (SÍK 2017a).

keresen átalakul. Ahogy az életvilág egyre kevésbé közösségi keretek között szerveződik (DURKHEIM 2001), úgy válik elemi tapasztalattá a valóságot eltérően megélt idegen, aki-vel – minthogy közvetlenül nem értik meg egymást – leginkább az előítéletek sémáin keresztül tudnak egymáshoz kapcsolódni a cselekvők. E tapasztalat általánossá válásával az előítéletekből fakadó problémák is kézzelfoghatóak lesznek: ahogy az idegen megszűnik interakciók sorozatában kiismerhető másik lenni, úgy a hozzá való viszonyban is zárójelbe kerül a kölcsönös megértés és az emberi méltóság elismerésének lehetősége, átadva helyét egy olyan eltárgyasító, stratégiai viszonyulásnak, mely magában rejtje a dehumanizálás veszélyét (HABERMAS 2001).

Ezen amorális cselekvőperspektívából fakadó pusztító potenciál a 20. századi totalitárius rendszerek létrejöttével aktualizálódott, majd a holokauszt történelmi katalizmájában teljesedett ki. Ugyanakkor korántsem sorolható a múlt letűnt jelenségei közé: a dehumanizáló előítéletek mind a mai napig társadalmi konfliktusok kitüntetett dimenziójának tekinthetők. Ez magyarázza, hogy – a frankfurti iskolához köthető – első filozófiai igényű reflexiók a modernitás kontextusában, annak patológiájaként próbálták értelmezni a jelenséget. Ezek a diagnózisok a kapitalista termelési viszonyok által meghatározott strukturális pozíciók, valamint a családon belüli szocializációs klíma segítségével próbálták magyarázni, hogy miért válik valaki fogékonnyá a morális értelemben aggályos előítéletekre (HORKHEIMER et al. 1936; ADORNO et al. 1950). Ezek az elemzések napjaink kutatói számára abban az értelemben tekinthetők iránymutatónak, hogy világossá teszik: az, hogy az előítéletek veszélyessé válnak-e, végső soron egy komplex társadalmi-gazdasági konstelláció függvénye. Az előítéletekből fakadó társadalmi patológiák ebben az értelemben elválaszthatatlanok a modernitás paradox fejlődési tendenciáitól.

E történeti szituátságból következik ugyanakkor az is, hogy az előítélet működési feltételei folyamatosan változnak. Ennek megfelelően az előítélet értelmezése folyamatos aktualizálást igényel: a modernitás aktuális tendenciái felől időről időre újra kell gondolni, hogy milyen új formái jönnek létre, és azoknak milyen tágabb következményei vannak.³⁷ Az alábbi alfejezet erre a feladatra vállalkozik: a késő modernitás kritikai elméletei felől azt a kérdést járja körbe, hogy a különböző logika szerint szerveződő társadalmi terekben milyen lehetőségfeltételek jellemzik az előítéletek működését. A modernitás klasszikus és kései szakasza közti határ megvonása a reflexivitás radikalizálódására utal. Miközben a klasszikus modernitásban a tudományos ismeretek a vallási-tradicionális valóságértelmezés meghaladására törekedtek, egyúttal – a megkérdőjelezhetetlen *szakértői tudás* formájában – maguk is létrehoztak egy hatalmi pozíciót implikáló diszkurzív teret (FOUCAULT 2004), amely tekintélyi alapon nyugvó hagyományként kezdett működni. A késő modernitás ideáltipikus cselekvőperspektívája e szakértői tudáson alapuló hatalmi komplexum tradíciókritikáján alapul: ahogy a tudományos ismeretek megszűnnek evidensek lenni, úgy elfogadásuk egyéni mérlegeléshez kötődik (GIDDENS 1990). Ebben az

37 Fontos hangsúlyozni, hogy az előítéletek új formáinak megjelenése korántsem jár együtt a régi formák eltűnésével (SÍK 2015). Sokkal inkább azt lehet mondani, hogy ezek vagy párhuzamos társadalmi terekben, vagy egymással interakcióba lépve működnek.

értelemben beszélhetünk a modernitás *reflexív* szakaszáról, melyben a valóság autonóm értelmezése nem egyszerűen egy a korábbiaknál nagyobb eséllyel, ám véletlenszerűen bekövetkező jelenség, hanem egy a társadalom strukturális sajátosságaiból fakadó kényszer (BECK 2003).

E változások alapvető szinten érintik az előítéletek működési feltételeit is. Miközben a reflexív modernitás tendenciái által kevésbé érintett társadalmi terekben az előítéletek továbbra is klasszikus irreflektív formájukban figyelhetők meg, sokak számára megszűnnek megváltoztathatatlan adottságoknak lenni. Az, hogy az előítéletek működése társadalmi diskurzusok tárgyává válik, és morális tétje széles rétegek számára lesz ismert, egyúttal azt is magával vonja, hogy e cselekvők választási helyzetbe kényszerülnek: szembenézhetnek saját előítéleteikkel, vagy elfordulhatnak tőlük. Azáltal, hogy esetükben az előítéletekre történő reflexió normatív elvárássá válik, a hozzájuk való viszonyulás kontingens lesz, egyaránt magába foglalva adekvát kezelésük mellett a túlkapások különböző formáinak lehetőségét. Az alábbi alfejezet célja ennek a konstellációnak a feltérképezése, vagyis a késő modernitásbeli „előítéletes ész kritikája”.

Első lépésben arra teszek kísérletet, hogy az előítélet klasszikus tudatfilozófiai modellje helyett egy olyan hálózati fogalmat dolgozzak ki, amely lehetőséget kínál a jelenség különböző integrációs logikák által szervezett társadalmi terekben történő értelmezésre, a korábbiaknak megfelelően Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash társadalomelméleteit Latour és White hálózatelméletei segítségével egymáshoz kapcsolva. Második lépésben a hálózati keretek között újraértelmezett előítéletekhez való viszonyulás különböző formáit tekintem át. A hálózati torzulás és a szenvedés tapasztalatai közötti dinamikából kiindulva megkülönböztethető az előítélet *dogmatikus* (amikor egy hálózati konfigurációt annak ellenére tekintenek torzultnak, hogy ezt a szenvedés tapasztalata alátámasztaná), *idealizáló* (amikor egy torzult hálózati konfigurációt a szenvedés tapasztalata ellenére sem tekintenek torzultnak) és *adekvát* formája (amikor a torzult hálózatok azonosításának kizárólagos alapja a szenvedés tapasztalata). Ezek különböző integrációs viszonyok között azonosítható formái együttesen jellemzik adott társadalmi konstelláció előítéletességét. A harmadik szakaszban, e modellre alapozva, arra teszek kísérletet, hogy ebben az átfogó modellben írjam le a dogmatikus és idealizáló előítélet létrejöttének és – egy adekvát forma irányába történő – meghaladásának a lehetőségét.

Az előítélet hálózati modellje

Az előítéletek problematikája a 20. század második felében a szociálpszichológiai és szociológiai kutatások egyik központi témájává vált. Ennek megfelelően modelljei is elsősorban ezen empirikus tudományok kontextusában formálódtak. Allport mára klasszikussá vált definíciója szerint az előítélet „hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellenszenv, ami megmaradhat az érzések szintjén vagy kifejezésre juthat tettekben, továbbá irányulhat egy-egy csoport egésze, vagy egyetlen személy ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja” (ALLPORT 1999: 38). E megközelítést tudatfilozófiáinak nevezhetjük abban az értelemben, hogy az előítéletet a szubjektum egy inherens attribútu-

mának tekinti.³⁸ Az nem más, mint az egyéni tudatban lokalizálható – affektív és kognitív elemeket egyaránt tartalmazó – konstrukció, mely meghatározza a világ egy entitásaként felfogott másikhoz vagy mások egy csoportjához rendelt jelentéseket. A definíció szerint ezen értelemtulajdonítás további sajátossága egyrészt a negatív „hangoltság”: a valóság egy olyan interpretációja, melyben a másik vagy mások egy csoportja nemkívánatos interakciós partnerként mutatkozik meg. Másrészt az értelemtulajdonítás megalapozatlan jellege: az előítélet az empirikus tapasztalatoktól függetlenül kerül fenntartásra, akár az interpretáció irracionális, téves jellege ellenére is. Ez utóbbi sajátosságból fakadóan az előítéletek különösen nehezen változtathatók meg: minthogy az életvilág újratermelésének „pragmatikus logikájától” (SCHÜTZ – LUCKMANN 1974) eloldódtak, ezért esetükben a cselekvések megakadása nem implikálja a természetest felváltó reflektív beállítódás megjelenését, más szóval a felülvizsgálat lehetőségét.

E tudatfilozófiai megközelítéssel szemben – elsősorban Habermas nyomán – kísérletet tehetünk az előítéletek interszubjektív koncepciójának felvázolására is. A valóság értelmezése ugyanis nem csupán az egyéni tudaton belül zajlik, hanem legalább annyira a cselekvéskoordinációs funkciót betöltő nyelvi interakciók sorozatában is. Ahogy azt a kései Wittgenstein részletesen bemutatja, a világra vonatkozó jelentések elválaszthatatlanok azoktól az interakciós folyamatoktól, melyekben szüntelenül egymáshoz igazítják őket a nyelvhasználók (WITTGENSTEIN 1992). Habermas erre alapozva érvel úgy, hogy maguk az életvilág struktúrái is az őket fenntartó kommunikatív folyamatok felől érthetők meg (HABERMAS 2011). Az előítéletek ebben a keretben a kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció torzulására vezethetők vissza: olyan dogmatikus jelentéshasználatra utalnak, melyben a beszédaktusok érvényességi igényét annak ellenére fenntartják a cselekvők, hogy azokat nem támasztják alá érvekkel. Ebből a perspektívából az előítélet negatív hangoltsága nem más, mint a másik olyasvalakiként való felismerése, akivel a cselekvő nem törekszik kölcsönös megértésre (HABERMAS 2001). Ez praktikusán azt jelenti, hogy nem ismeri el az érvényességi igények kritikájához való jogát, illetve nem kíváncsi érvényességi igényei igazolására. E kontextusban az előítélet megalapozatlansága az uralommentes vitában rejlő racionalitáspotenciál kiaknáztatatlanságából fakad: minthogy nem törekszenek kölcsönös megértésre a felek, az adott helyzetben hozzáférhető „legjobb érv” megtalálására sincs mód. Ahogy a dogmatikus jelentéshasználat megtöri beszédaktusok rendjét, egyúttal el is szabotálja az életvilág megújítását: a másik megértésének hiányában a kényszeres önismétlés válik kizárólagossá, aminek következtében az előítéletek konzerválódnak.

Miközben Habermas segítségével rámutathatunk arra, hogy miként haladható meg az előítélet szubjektumfilozófiai koncepciója, kizárólag rá támaszkodva korántsem aknázható ki maradéktalanul az abból fakadó lehetőségek, hogy az előítéleteket ne csupán szubsztantív szinten (vö. előítélet mint a szubjektív valóságértelmezés beszűkülése),

38 Ez a koncepció, nem kis részben történeti beágyazottsága és módszertani standardizálódása okán, elméleti és empirikus hiátusai ellenére mind a mai napig meghatározó az empirikus kutatásokban. Ezt tükrözik az előítélettel kapcsolatos hazai kutatások is (CSEPELI et al. 2002; SIK – SIMONOVITS 2012; FÁBIÁN 1999; ENYEDI – ERŐS 1999; KOVÁCS 2011; MURÁNYI 2006).

hanem formális szinten is (vö. előítélet mint az interszubjektivitás morális torzulása) az interakciók szerkezetében horgonyozzuk le. Ahhoz, hogy egy ilyen lépést megtehesünk, azt kell áttekintenünk, hogy a kommunikatív cselekvés mellett milyen további cselekvés-koordinációs logikák által keretezett interakciókban termelődik újra a valóság közös értelmi horizontja. Ebből a szempontból egy tárgy értelemben vett hálózatelméleti megközelítés kínál kapcsolódási pontot. Míg a társadalomelméletek nyelvi fordulata abból a belátásból indult ki, hogy a társas cselekvések fenomenológiai horizontja az egyes cselekvők tudata helyett elsősorban a beszédaktusok sorozatában formálódik, addig a hálózatelméletek abból indulnak ki, hogy bármiféle előzetes elköteleződés a közös valóság konstrukciójának módjával kapcsolatban indokolatlan.

Ebben a megközelítésben egyrészt a szubjektum megszűnik kitüntetett értelmezési pont lenni, amennyiben az előítéletek nem benne vannak lehorgonyozva, hanem adott hálózati konfigurációhoz kötődnek. Másrészt a kommunikatív cselekvés sem tekinthető többé kitüntetett mechanizmusnak, amennyiben az előítéletek kifejeződése alternatív integrációs logikák által meghatározott terekben akár nem nyelvi felületeken is megtörténhet. Ehelyett fel lehet tenni a kérdést, hogy a preintencionális, intencionális és poszt-intencionális szinteken, az egyenlőtlenségek, a reflexivitás, a kommunikáció, az elismerés és a technika logikájához igazodó hálózatokban miként érhetők tetten az előítéletek. Ilyenformán ahelyett, hogy a szubjektum vagy a nyelvi kommunikáció inherens tulajdonságaként kerülnének meghatározásra, az előítéletek a különböző integrációs logikájú hálózatok egy potenciális attribútumaként lesznek értelmezhetők. Az előítélet nem egyszerűen a tudat egy értékelése vagy a beszédaktusok morális bázisának a beszűkülése, hanem a kapcsolódások dinamikájának torzulása. Ilyenformán nem a cselekvéshelyzeteken átívelő „személyiségben” vagy „kommunikatív kompetenciában” lokalizálható, hanem a különböző integrációs logikákhoz igazodó kapcsolódások és blokkolódások szintjén. A kérdés ezen a ponton az, hogy a hálózatok létrejöttének és szétbomlásának szüntelen folyamatában miként ragadható meg az előítélet felbukkanása, más szóval a kapcsolódások milyen dinamikája tekinthető előítéletesnek.

Ahogy az Allport klasszikus definíciójából kiderül, az előítélet megragadásához egyrészt valamilyen negatív viszonyulás geneziséét kell megmagyaráznunk, másrészt azt kell megértenünk, hogy ez a reláció miként válik függetlenné a valóságkonstrukció pragmatikus folyamatától. A hálózatok vonatkozásában a negatív viszonyulás a hálózatot alkotó kötésekre vonatkozik. Amennyiben ezek diszfunkcionálisak, vagyis a cselekvőt akadályozzák céljai elérésében, úgy potenciálisan szenvedéstapasztalatokat szülnek (Sik 2018a). A diszfunkciók és a velük összefüggő szenvedés differenciált leírásához a hálózati modell alapjául szolgáló kritikai elméletek kínálnak szempontokat. Bourdieu szerint a rejtett egyenlőtlenségek, egyenlőtlen versenyhelyzetet eredményezve, korlátozzák a tőkefelhalmozásban a cselekvőket, aminek következtében az igazságtalanságból fakadó morális felháborodás tapasztalata születhet. Giddens szerint a reflexivitáshoz szükséges kompetenciák és a hozzáférhető szakértői források hiánya egyaránt korlátozza az ontológiai bizonytalanságok és kockázatok menedzselését, amiből a dezorientáltság és értelemvesztés tapasztalata fakadhat. Habermas szerint az interakciók morális bázisának torzulása kor-

látozza a valóság közös értelmezését, amit a méltóság és kompetencia elvitatásaként élhet meg az egyén. Honneth szerint az elismerés különböző formáinak megvonása korlátozza az autonómiát, potenciálisan az önbizalom és önbecsülés hiányának tapasztalatát implikálva. Lash esetében az instrumentális racionalitást kifejező intézményi és technikai környezet az annak kereteitől való eltérést akadályozza meg, ami az emberi mivolttól való elidegenedés tapasztalatához vezethet.

A szenvedéstapasztalatok (morális felháborodás, ontológiai bizonytalanság, méltóság és kompetencia elvitatása, önbizalom és önbecsülés hiánya, elidegenedés) és a hálózati zavarok (rejtett egyenlőtlenségek, a reflexió korlátozása, a kommunikatív cselekvés torzítása, az elismerés megvonása, technikai eldologiasítás) alternatív dimenzióinak megkülönböztetését követően lehetőség nyílik az előítélet hálózati fogalmának definiálására. A diszfunkciók anticipációja akkor függetlenedik a valóságkonstrukció pragmatikus folyamatától, ha a hálózati zavarok és a szenvedéstapasztalatok közti hozzárendelési viszony felborul. Ez egyaránt bekövetkezhet úgy, hogy a szenvedéstapasztalat nélkül is diszfunkcionálisnak tekintik a hálózat tagjai az őket összekapcsoló kötéseket, vagy úgy, hogy a szenvedéstapasztalat ellenére sem tekintik annak. Különbözőképpen bár, de mindkét esetben torzul a kapcsolódások és blokkolódások dinamikája: ahelyett hogy a cselekvéshelyzetekben átélt benyomások alapján újra és újra értelmet adnának a kapcsolódásoknak, az empirikus interakciókkal kölcsönhatásban nem álló előzetes várakozási horizont kizárólagossá válik.

Azokban az esetekben, amikor a szenvedés tényleges tapasztalata nélkül is torzultként kezelik az egymáshoz kapcsoló kötéseket, a hálózaton belül feszültség keletkezik. A kapcsolódó felek önmagukra nézve fenyegetőként érzlelik a többieket, anélkül ugyanakkor, hogy ezt az ártalomkozás tényleges tapasztalata igazolná vissza. Az előítélet ilyen értelemben *dogmatikus* formájának potenciális következménye a kapcsolódások hierarchiájának megváltoztatására tett kísérlet (dominanciaharc), a lekapcsolódás, illetve a hasonló logikájú kötések átalakulása (a torzulás anticipálásának a lokális hálózaton túli általánosítása). Azokban az esetekben, amikor a hálózati konfiguráción belül a zavarokból fakadó tapasztalatok elfojtása figyelhető meg, *idealizáló* előítéletről beszélhetünk. Amennyiben a kapcsolódó felek annak ellenére sem hajlandók diszfunkcionálisnak tekinteni az őket összekapcsoló kötésekre, hogy azok rájuk nézve ártalmasak, úgy a szenvedésnek való kitettség potenciálisan naturalizálódik, és egyfajta határállapot alakulhat ki. Bizonyos értelemben ez a lehetőség utal arra a késő modernitásban jelentkező újfajta előítélet-típusra, amely az előítéletek eliminálására tett kísérletből fakad. Az előítéletek – morális következményük abszolutizálásából fakadó félreértett – tagadása valójában nem szünteti meg a negatív előítéleteket, hanem egy idealizált illúzióval helyettesíti őket.

E két típus komplementereként írható le az előítéletekhez való viszony *adekvát* formája. Erről akkor beszélhetünk, ha a kötéseket a szenvedés tapasztalata esetében kezelik torzultként a cselekvők, ennek hiányában pedig nem kezelik akként. Az ilyen hálózatokban a szenvedés tapasztalta és a torzulás attribúciója közötti kapcsolat helyreáll, így sem az előbbi (a szenvedés projekciója), sem az utóbbi (a torzulás eltagadása) irányába nem alakul ki túlkapás. Ennek következménye egy pragmatikus viszonyulás megjelenése, melyet nem jellemez sem a szenvedéstől való pánikszerű félelem, sem pedig a torzulás azonosításával

járó morális felelősség elkerülése. E szintén a késő modernitásra jellemző előítélet-típus lehetőséget kínál a világra való nyitottságra és az egyén számára problematikusnak bizonyuló kötések aktív átalakítására.

A dogmatikus, idealizáló és adekvát előítéletek a különböző integrációs logika által szervezett hálózatokban más formát öltenek: felbukkanhatnak a tőkékért folytatott közvetlen versengés, a szabályok és a presztízs diszkurzív meghatározása, valamint a cselekvésekhez szükséges materiális és szimbolikus erőforrások hierarchikus hálózataiban (Bourdieu); a hétköznapi élet repetitív gyakorlatainak, valamint a bizonytalanságokat kezelni hivatott egyéni és szervezeti kockázatmenedzsment szintjén (Giddens); a cselekvők naturalizált, nem tudatosuló jelentéskészletének szintjén, a beszédaktusok rendjében, valamint a normatív kérdésektől látszólag független gazdasági tranzakciók és politikailag látszólag semleges adminisztratív intézmények szintjén (Habermas); a kölcsönös feltárlkozás lehetőségét magukban rejtő intim kapcsolatokban, a teljesítményre és életformára vonatkozó visszajelzésekben, valamint az igazságszolgáltatás és jogérvényesítés gyakorlataiban (Honneth); az intencionalitástól független materiális szinten, a folyamatosan áramló ingerek efemer valóságában vagy éppen az autonóm valóságértelmezés eredményeként, a személyes identitás alapjait érintve (Lash). A következő fejezetben arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem, miként értelmezhető e különböző konstellációk esetében a diszfunkciók és szenvedéstapasztalatok közti reláció felbomlása, más szóval, milyen típusok alkotják az előítélet hálózati fogalmának különböző dimenzióit.

A dogmatikus, az idealizáló és az adekvát előítéletek hálózati konfigurációi

A habitusok logikája szerint szerveződő hálózatokban az előítéletek a versengési stratégiák torzulásában fejeződnek ki. *Paranoid habitusokról* beszélhetünk, amennyiben a cselekvők nem egyszerűen – a saját érdekeiket képviselő, ugyanakkor a másik érdekeit tiszteletben tartó vagy éppen semleges – riválisként tekintenek egymásra, hanem – elsősorban a másik érdekeivel szemben eljáró – ellenségként. Egy ilyen értelemben felfokozott, zéró összegű játszmában a kapcsolódásokra eredendően gyanúsként tekintenek, mely viszonyulást a tényleges tapasztalatok már csak azért sem képesek megváltoztatni, mert a meghaladhatatlanként észlelt érdekellentétek okán az esetleges pozitív benyomások is a megtévesztés, manipuláció szemantikájában kerülnek értelmezésre, kijelölve a dogmatikus előítéletek sajátos formáját. *Mártírhabitusról* beszélhetünk abban az esetben, ha a cselekvők lemondanak a versengésben való győzelem lehetőségéről, és egy tetszőleges másik számára átengedik azt. Az ilyen önfeláldozó kapcsolódásokban az egyenlőtlenségek tapasztalatából fakadó morális felháborodás nem igazságossági koncepciókba csatornázódik be, hanem a saját érdekek feladásába. *Tükrözési habitusról* beszélhetünk akkor, ha a cselekvők megelőlegezik egymás számára a bizalmat, ugyanakkor vissza is tükrözik egymás számára a másik aggályos viselkedését.³⁹ Az ilyen hálózatokban egyaránt van lehetőség a zavarok

39 A játékelméletek ezt a stratégiát „tit-for-tat”, vagyis „szemet szemért” jelzővel illetik, és úgy tekintenek rá, mint a fogolydilemma leghatékonyabb megoldására (AXELROD 1990).

percepciójára és a szenvedés kifejezésére, ugyanakkor ez nem fordul át a diszfunkciók totalizáló attribúciójába.

Az illúziók révén koordinált hálózatokban az előítéletek a legitimációs narratívák torzulásában fejeződnek ki. *Apokaliptikus illúzió*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a fennálló hálózatra úgy tekintenek a felek, mint aminek a túlélés a tétje, és ennek megfelelően a gátlástalan küzdelemben elért győzelem lesz a társadalmi hierarchiák elismerésre méltóságának kizárólagos kritériuma. Egy ilyen valóságértelmezés esetén a kapcsolódások elsősorban olyan veszélyforrásként mutatkoznak meg, melyekre vonatkozó egyetlen kiszámítható információ az, hogy létében fenyegetik az egyént, kifejezve a dogmatikus intencionális előítéletek egy formáját. A *gondoskodás illúzió*járól beszélhetünk akkor, ha adott hálózatot az igazságosság szempontjaitól független moralitás (a gondoskodás etikája) jellemmez, vagyis kölcsönösen abszolút felelősséget vállalnak egymás iránt a cselekvők. Ebben a keretben a másik viselkedésének hatásai irrelevánsak a segítségi szándék szempontjából, amiből következően a másik által okozott szenvedéstől is eltekintenek a felek. *Menedzseri illúzió*ról beszélhetünk az olyan hálózatok esetében, melyek az egyenlőtlenségek legitimizálását a pillanatnyi teljesítményben alapozzák meg, és ennek megállapítása céljából a cselekvők valós időben monitorozzák egymást. Az ilyen hálózatokban a diszfunkcionális és a hatékony kapcsolódásokról egyaránt azonnali visszajelzés születik, folyamatos adaptációt téve lehetővé.

A szimbolikus és materiális tőkék mentén szerveződő hálózatokban az előítéletek a javakhoz való hozzájutás esélyének torzulásaiban jelentkeznek. *Rendies mező*kről beszélhetünk abban az esetben, ha egy hálózaton belül a cselekvők egy részének nincs lehetősége a kötések adott készletéhez hozzáférni. A kapcsolódások terének előjogokban megnyilvánuló korlátozása azt fejezi ki, hogy egyes cselekvőket az erőfeszítéseiktől függetlenül szankcionálnak: hiába nem diszfunkcionális a kapcsolódásuk, az strukturális szinten torzultként jelenik meg, és blokkolásra kerül. *Kommunisztikus mező*k jellemzik azon hálózatokat, melyekben a tőkéekkel való ellátottság alanyi jogon jár, és ebben az értelemben nem áll kölcsönhatásban az egyes kötések esetleges zavarai. Az ilyen hálózatokban a szenvedést okozó kötések szelekcióját nem valószínűsíti a struktúra, aminek következményeként a funkcionalitás az egyenlőség nevében háttérbe szorul, kifejezve az idealizáló posztintencionális előítéletek egy formáját. *Piaci mező*kről beszélhetünk azon hálózatokban, melyekben a tőkékhöz való hozzáférés a kapcsolódás hatékonyságának kizárólagos függvénye. Esetükben a tőkeviszonyokat az érintettek kötetlen interakciója formálja, aminek következtében a hatékonynak bizonyuló kötések nagyobb, a diszfunkcionálisak kisebb eséllyel maradnak fenn.

A rutinok logikája által szerveződő hálózatokban az előítéletek az elemi biztonságérzethez nélkülözhetetlen repetitív cselekvésminták torzulásaként értelmezhetők. *Melankolikus rutin*okról beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol az ontológiai biztonságérzet előfeltétele a kapcsolódások negatív értelmezése és a tőlük való távolságtartás. Ilyen esetekben a cselekvők olyan kötésekkel veszik körbe magukat, melyek visszaigazolják számukra a különböző kapcsolódási formák hiábavalóságát, és a lemondás bizonyosságában alapozzák meg a világ otthonosságát. *Kényszeres rutin*okról beszélhetünk abban az esetben, ha

adott hálózaton belül annak ellenére ismételten létrejön egy kapcsolódás, hogy az a felek számára szenvedést okoz. Ilyenkor a kapcsolódásokban rejlő szüntelen ismétlés repetitív logikája fontosabbnak bizonyul a belőlük fakadó károknál, kifejezve a preintencionális idealizáló előítéletek egy lehetséges formáját. *Hedonista rutinokról* beszélhetünk akkor, ha az adott hálózatra jellemző szokásokat az a szempont szervezi, hogy mennyi örömet, illetve szenvedést okoznak. Az előbbi kapcsolódások fenntartása és az utóbbiak blokkolása esetén az ontológiai biztonság hozzákapcsolódik a szubjektív jólléthez.

A szakértői reflexivitás hálózataiban az előítéletek a bizonytalanságok és kockázatok mérlegelésének folyamatában érhetők tetten. *Pesszimista reflexióról* beszélhetünk abban az esetben, ha minden kötést a lehető legrosszabb forgatókönyv alapján értelmeznek a cselekvők. Ilyen esetben, jó eséllyel túlságosan kockázatosnak minősítve a kapcsolódásokat, igyekeznek távol tartani maguktól, aminek következtében izolálódnak. *Felmentő reflexió* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol valamely torzulás oksági viszonyokra történő visszavezetése egyúttal a következményekért vállalt felelősség zárójelbe tételét is implicálja. Az ilyen hálózatokban a megértés a felmentés alapjává válik, aminek következtében ellehetetlenül a szenvedést okozó konstellációkra való reakció. *Flexibilis reflexióról* beszélhetünk akkor, ha a szenvedés tapasztalata terápiás megismerésérdekű szakértői tudások életbe lépését implicálja, azok hiánya pedig instrumentális megismerésérdekűt. Ezen – az adekvát előítéletek egy formáját kifejező – hálózatokban nem predeterminálja semmi, hogy milyen szakértői tudások és miként kerülnek felhasználásra a valóság értelmezés során, ebben az értelemben kizárólag a kötésekben fakadó szükségletek érvényesülnek.

A reflexív intézmények hálózataiban az előítéletek a szakértők és a laikusok közti viszonyban jelentkezhetnek. *Demarkációs intézményekről* beszélhetünk azokban az esetekben, amikor a szakértők és laikusok a köztük lévő tudásbeli különbség okán egymást kölcsönösen nem tekintik partnernek. Amennyiben a tudás birtokosai az inkompetensnek minősülő tagoktól származó információkat irrelevánsként, az azzal nem rendelkezők pedig a kompetensektől származó információkat megkérdőjelezhetetlenként kezelik, úgy a kettejük közti kötés – a cselekvők szándékától függetlenül is – diszfunkcionálisnak kerül fenntartásra. *Következetlen intézményről* beszélhetünk azon hálózatok esetében, ahol a működés előre lefektetett kereteihez az intézmény képviselői nem igazodnak. Ebben az esetben a szabályok szerint szankcionálandó diszfunkcionális kötések is következmények nélkül maradnak, összességében azt eredményezve, hogy a szenvedés tapasztalatai nem csatolódnak vissza a hálózatba. *Deliberatív intézményként* jellemezhetők azok a kapcsolódások, melyekben a szakértők és laikusok közti viszony szabadon formálható mindkét fél által. Ezekben a hálózatokban lehetőség nyílik a különböző pozíciókban átélt zavarokkal kapcsolatos visszajelzésekre, és ezáltal arra is, hogy abszolutizálásukat elkerüljék, kifejezve a posztintencionális hálózatokban megjelenő előítéletek meghaladásának lehetőségét.

Az életvilág hálózataiban az előítéletek a valóság természetesként adott értelmezési sémáinak torzulásaiban érhetők tetten. *Fenygetett életvilágnak* tekinthetők azon hálózatok, melyekben a dolgok és a személyek percepciója a veszély hangoltságába ágyazódik be. Az ilyen kapcsolódásokat az jellemzi, hogy a kötések tényleges kitapasztalása helyett a szen-

vedések előzetes attribúciója válik indokolttá, kifejezve a dogmatikus, preintencionális előítéletek egy formáját. *Önfelelt életvilág*ként értelmezhetők azok a kapcsolódások, melyeket egyfajta sérthetatlenség élménye határoz meg. Ezekben a hálózatokban a szenvedés epizodikus tapasztalatai nem épülnek be a kollektív sémák közé, melyek ebben az értelemben nem rejtik magukban a torzulások előzetes azonosításának lehetőségét. *Pragmatikus életvilág*nak tekintők azok a hálózatok, melyekben a szenvedések tapasztalataiból a zavart okozó kötés átértelmezése következik, annak megszűnte esetén pedig az eredeti séma helyreállítása. Az ilyen hálózatokban a valóság értelmezése leköveti a hálózati dinamikából származó benyomásokat, minimalizálva az előítéletekből fakadó potenciális torzulásokat.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban az előítéletek a beszédaktusok szekvenciájának torzulásában érhetők tetten. *Stratégiai kommunikációról* beszélhetünk abban az esetben, ha nem tekintenek kölcsönös megértésre törekvő félként egymásra a partnerek, és ennek megfelelően, saját érdekeiket igyekezve érvényesíteni, manipulálják társukat. Az ilyen hálózatokban a másik egyszerre megtevesztésre törekvő és kijátszandó félként van jelen, függetlenül attól, hogy valójában milyen kommunikációs mintázat jellemzi. *Naiv kommunikációnak* tekinthetők azok a kapcsolódások, melyekben a felek kizárólag jóhiszeműként képesek tekinteni egymásra, aminek következtében a beszédaktusok zavarait is a kapcsolaton kívüli okokkal magyarázzák. E szisztematikus félreértés okán nem csupán elvész a korrekciójuk lehetősége, de egyúttal a belőlük fakadó szenvedések is állandósulnak, kifejezve az intencionális, idealizáló előítéletek egy formáját. *Posztkonvencionális kommunikációról* beszélhetünk azokban az esetekben, amikor a beszédaktusok torzulásait számonkérlik egymáson a felek, miközben újra és újra megadják egymás számára az esélyt a kölcsönös megértésre, függetlenül a másik társadalmi státuszától. Az ilyen hálózatokban egyszerre nyílik lehetőség a felbukkanó zavarok kezelésére és az általánosítások megelőzésére.

A rendszerek hálózataiban az előítéletek a szimbolikusan általánosított médium segítségével lefolytatott kommunikáció torzulásaként értelmezhetők. *Szelektív rendszerekről* beszélhetünk akkor, ha a mediatizált – pénz, jog vagy hatalmi szó által közvetített – kommunikáció folyamatában a hatékonysághoz képest alternatív szempontok határozzák meg a kapcsolódások dinamikáját. A funkcionalitás logikájától eloldott hálózatokban a médiumokhoz igazodó cselekvők kapcsolódásai is torzultnak fognak minősülni, annak ellenére, hogy valójában nem okoznak működési zavarokat. *Irreflexív rendszereknek* minősülnek azok a hálózatok, melyek nem tartalmaznak olyan visszacsatolási mechanizmusokat, melyek segítségével az esetleges zavarok tapasztalatai beépíthetők lennének a mediatizált kommunikáció szabályozásába. Minthogy esetükben a torzulások azonosítására nincs mód, így kiszűrésük vagy korrekciójuk hiányában állandósulnak a diszfunkciók. *Komplex rendszerekről* beszélhetünk akkor, ha adott hálózaton belül létrejönnek másodrendű megfigyelésre (LUHMANN 2006) képes alrendszerek, melyek kizárólagos szerepe az önfenntartást veszélyeztető kapcsolódások azonosítása. Az ilyen hálózatokban, a kötéseket folyamatosan monitorozva, lehetőség nyílik a környezethez való adaptáció szempontjai szerinti zavarok szűrésére.

A szeretet logikája alapján szerveződő hálózatokban az előítéletek a kölcsönös bizalom torzulásával világíthatók meg. *Sértett szeretetről* beszélhetünk abban az esetben, ha a hálózat tagjait feloldatlan konfliktusok osztják meg, melyek kivetülnek minden interakciós helyzetre. Minthogy az ilyen kapcsolódásokat a sérelem keretezi, így a kölcsönös feltárulkozás gesztusai elkerülhetetlenül átadják helyüket a sértések és sértődések elhúzódó, feloldhatatlan láncolatának. *Elvakult szeretetnek* tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a szenvedés tapasztalatait mellékesnek minősítik a felek, és azok ellenére is fenntartják a kapcsolódásokat. Az ilyen kötések hiába megterhelőek az érintettek számára, mégis rendelkeznek olyan hozzáadott értékkel, ami miatt a blokkolás lehetőségéről lemondanak, ezáltal konzerválva a torzulást. *Asszertív szeretetről* beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol a szenvedések tapasztalata kifejezésre kerül, és tartós fennállta esetén leválást implikál, ugyanakkor annak elmúltá magában rejtje a lehetőségét az újbóli kapcsolódásnak. Az ilyen kötésekben nyílik lehetőség a kölcsönös feltárulkozás zavarainak kezelésére, kifejezve a szeretetet veszélyeztető előítéletek adekvát kezelésének lehetőségét.

A megbecsülés hálózataiban az előítélet az életforma és teljesítmény értékelésének zavaraihoz köthető. *Arisztokratikus megbecsülésről* beszélhetünk akkor, ha a hálózat tagjai kölcsönösen különbnek érzik magukat a társaiknál. Az ilyen kapcsolódások esetén a másik által létrehozott értékekre vagy kultúrára vonatkozó negatív megítélés független a tényleges tapasztalatoktól, kifejezve a dogmatikus előítéletek egy formáját. *Uniformizáló megbecsülés* azon hálózatokat jellemzi, melyekben a társadalomhoz való egyéni hozzájárulás értékelése a közös tulajdonságok elismerésére redukálódik. Bár az ilyen hálózatokban minden tevékenység értékesnek bizonyul – hasznosságától, diszfunkcióitól függetlenül –, valójában épp az önbecsülés alapjául szolgáló megkülönböztetés lehetősége vesz el, végső soron azt eredményezve, hogy az egyének demotiváltak lesznek a kitűnésért folytatott küzdelmekben. *Klasszifikáló megbecsülésről* beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol a diszfunkcionális és funkcionális teljesítményeket egyazon hierarchikus skálán helyezik el. Az ilyen kapcsolódások esetében a zavarok elismerésmegvonást, a kimagasló hozzájárulások pedig presztízst implikálnak, aminek következtében a hálózat tagjai számára világos viszonyítási mérce alakul ki.

A jogi elismerés hálózataiban az előítélet az emberi méltóság intézményes biztosításának torzulásából fakad. *Diszkriminatív jogról* beszélhetünk azon hálózatok esetében, melyeken belül a jogszabályok vagy gyakorlatok szintjén a cselekvők egy csoportja hátrányokat szenved. Ahogy az ilyen hálózatokban a jog az állampolgárok védelmének eszköze helyett a hatalmi visszaélések felületévé válik, úgy igyekeznek minden jogilag koordinált cselekvéshelyzetről lekapcsolódni az érintettek. *Korrumpált jogról* beszélhetünk azokban az esetekben, amikor az elfogulatlan jogalkalmazást és a méltányos törvényhozást valamilyen külsődleges hatás befolyásolja. Amennyiben a jogon kívülről érkező nyomás következtében a szenvedést okozó kötések nem minősülnek torzulásnak, úgy a jogrend diszfunkcionálissá válik, vagyis végső soron nem felel meg saját elemi igazságossági elveinek. *Következetes jogként* tekinthetünk azokra a hálózatokra, melyekben a szenvedést okozó kapcsolódások jogsértésként kerülnek azonosításra, ugyanakkor a zavarok hiányában semmilyen kötés nem minősül annak. E konstellációkban a jogi

gyakorlatok szavatolják a semlegességükből fakadóan méltányos eljárásrendet, és ezáltal az emberi méltóságot.

Az információs hálózatokban az előítéletek az áramló ingerek torzulásában érhetők tetten. *Összeesküvés-elméleti hálózatok*nak minősülnek azok az információs kapcsolódások, melyek perspektívájából a valóság olyan képét rajzolják meg, melyben minden jelenség valamilyen ellenséges szándék rejtett megnyilvánulásaként értelmezhető. Az ilyen hálózatokban a szenvedés tapasztalatainak hiánya nem a torzult kapcsolódás cáfolataként, hanem a sikeresen elleplezett – és ebből fakadóan annál veszélyesebb – ártalom jeleként kerül interpretálásra, kifejezve a dogmatikus előítéletek egy formáját. *Információs buborék*-ról beszélhetünk abban az esetben, ha valamilyel jelenséggel kapcsolatban – akár valamilyen technikai algoritmus, akár a választott csatornák korlátozása okán – kizárólag egyfajta megközelítést tükröző álláspont fejeződik ki. Az ilyen hálózatokban a torzulások percepciója a szenvedés tapasztalatától független, kötött pályán mozog, a homogén információk áramlása kizárja a tapasztalatok és alternatív megközelítések fényében történő mérlegelést, és lehetővé teszi, hogy a cselekvők negligálják a diszfunkciókat. *Többcsatornás információgyűjtés*nek tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a különböző felületeken párhuzamosan áramló információk egyaránt befogadásra kerülnek. Az ilyen kapcsolódásokban egyazon jelenséggel kapcsolatban különböző értelemfragmentumok válnak hozzáférhetővé, aminek eredményeként az adott helyzetben diszfunkcionálisnak minősülő kiszűrhetővé válnak anélkül, hogy egyik vagy másik forrás mellett előzetesen el kellene köteleződni.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban az előítéletek az autonóm értelemképződés torzulásaként értelmezhetők. *Traumatizált reflexió*nak tekinthetők azok a hálózatok, melyeket egy korábban átélt szenvedéstapasztalat kontrollálhatatlanul, ismételten felbukkanó emléke keretez. Az ilyen hálózatokban a kollektív sémáktól független valóságértelmezésre óhatatlanul rávetülnek a fájdalmas benyomások, torzultként jelenítve meg azon jelenségeket is, melyek negatív hatását nem támasztják alá tényleges tapasztalatok. *Nosztalgikus reflexió*nak minősülnek azok a kapcsolódások, melyeket valamilyen korábban átélt pozitív tapasztalat jelenre való rávetülése határoz meg. Az ilyen hálózatok esetében a múltbeli kellemes élmények kitakarják a jelenben felbukkanó esetleges szenvedéseket, konzerválva a torzulásokat. *Műkritikai reflexió*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a múltban átélt személyes élményektől független, semleges pillantással viszonyulnak egymáshoz és a világhoz a hálózat alkotói. Az ilyen konstellációkban érintettek nyitottak a szenvedéstapasztalatok befogadására, anélkül ugyanakkor, hogy anticipálnák azt.

Az épített-technikai környezet hálózataiban az előítéletek a cselekvés materiális és human komponensei közötti kölcsönhatás torzulásában érhetők tetten. *Szegregáló materiális környezet*ről beszélhetünk akkor, ha az épített-technikai paraméterek a cselekvők bizonyos csoportja számára nem teszik lehetővé a hálózathoz való kapcsolódást. Az ilyen konstellációkban maga a dolgok kényszerstruktúrája fejezi ki, hogy a távol tartott csoportok esetleges kapcsolódása eleve torzulásnak minősül, és ezért blokkolásra kerül. *Kontrollálatlan materiális környezet*nek tekinthetők azok a kapcsolódások, melyekben semmilyen beépített mechanizmus nem gyakorol felügyeletet a hálózat szerveződése felett. A szankcionálás hiányzó automatizmusai impliciten a cselekvőkkel szembeni túlzott bizalmat fejeznek ki;

amennyiben következtükben a torzult kötések nem kerülnek blokkolásra, akadálytalanul fejtik ki potenciálisan romboló hatásukat. *Környezettudatos materiális hálózatok* azok a konstellációk, melyeknek részét képezi egy beépített önkorrekciós mechanizmus. Az ilyen technikákkal felvértezett hálózatokban a veszélyes, diszfunkcionális kötések azonosításra kerülnek, lehetőséget teremtve megváltoztatásukra.

Az alábbi táblázat a fenti ideáltipikus konstellációkat foglalja össze.

4. táblázat: A dogmatikus, az idealizáló és az adekvát előítéletek hálózati típusai

		preintencionális	intencionális	poszt-intencionális
dogmatikus előítélet	egyenlőtlenségi hálózatok	paranoid habitus	apokaliptikus illúzió	rendies mező
	reflexív hálózatok	melankolikus rutinok	pesszimista reflexió	demarkációs intézmények
	kommunikációs hálózatok	fenygetett életvilág	stratégiai kommunikáció	szelektív rendszer
	elismerési hálózatok	sértett szeretet	arisztokratikus megbecsülés	diszkriminatív jog
	technikai hálózatok	összeesküvés-elméleti információ	traumatizált reflexió	szegregáló környezet
idealizáló előítélet	egyenlőtlenségi hálózatok	mártírhabitus	gondoskodás illúziója	kommunisztikus mező
	reflexív hálózatok	kényszeres rutinok	felmentő reflexió	következetlen intézmények
	kommunikációs hálózatok	önfeledt életvilág	naív kommunikáció	irreflexív rendszer
	elismerési hálózatok	elvakult szeretet	uniformizáló megbecsülés	korruptált jog
	technikai hálózatok	információs buborék	nosztalgikus reflexió	kontrollálatlan környezet
előítéletekhez való adekvát viszony	egyenlőtlenségi hálózatok	tükrözési habitus	menedzseri illúzió	piaci mező
	reflexív hálózatok	hedonista rutinok	flexibilis reflexió	deliberatív intézmények
	kommunikációs hálózatok	pragmatikus életvilág	posztkonvencionális kommunikáció	komplex rendszer
	elismerési hálózatok	asszertív szeretet	klasszifikáló megbecsülés	következetes jog
	technikai hálózatok	többcsatornás információ	műkritikai reflexió	környezettudatos technika

A fenti áttekintés feltárja, hogy a késő modernitásban leírható eltérő társadalmi integrációs keretek között szerveződő cselekvési terekben az előítéletek milyen különböző formái azonosíthatók. Hálózati keretek között az előítéleteket a kapcsolódások torzulása és a szenvedéstapasztalat közti hozzárendelési viszony felborulásaként definiálhatjuk.

Ez akkor válik – morális és pragmatikus szempontból – problematikussá, ha adott kötés-típushoz a tényleges benyomásoktól függetlenül diszfunkcionálisként (dogmatikus) vagy a szenvedéstapasztalatok ellenére funkcionálisként (idealizáló) viszonyulnak. Ezek meghaladásának lehetőségét fejezi ki az a komplementer állapot, amikor az előítéletek pusztán episztemológiai funkcióban vannak jelen: olyan előstruktúráként, sémaként és idealizációként, amely nem takarja ki a szenvedések tapasztalatát, és nem is jár a torzulás általános projekciójával (adekvát). Az előítéletek mindhárom formája megjelenhet a cselekvők nem szándékolt motivációinak, tudatos cselekvőracionalitásuknak és a kényszerstruktúráként adott társadalmi kontextusnak a szintjén. Ebben az értelemben az előítéletek nem redukálhatók egyik szintre sem: egyaránt kifejeződhetnek a cselekvők által hozzáférhető és alakítható értelmezésekben, a reflexió elől elzárt ösztönszerű készletekben és a cselekvések – objektív „társadalmi tény” kikristályosodott – nem szándékolt következményeiben.

Attól függően, hogy e három szinten milyen integrációs logika válik dominánssá, az előítéletek tovább specifikálhatók. A tökéért folytatott lokális és társadalmi küzdelmekben, az egyéni és intézményi önértelmezés folyamatában, a nyelvi és mediatizált kommunikációban, a másik és a mások visszajelzéseiben, valamint a szubjektív és objektív környezet technika révén történő társadalmaztatásában az előítéletek alternatív formái tárulnak fel.⁴⁰ Az előítélet különböző típusainak áttekintése a fogalmi tisztázás és az empirikus kutatások horizontjának kitágítása mellett lehetőséget kínál az előítéletek születésének és formálódásának értelmezésére is. A különböző társadalmi hálózatok jelölik ki ugyanis azt a teret, melyben az előítéletek kialakulnak, formálódnak, és potenciálisan meghaladására kerülnek. A következő szakaszban ebbe az irányba folytatom az elemzést, kísérletet téve azon hálózati dinamikák felvázolására, melyek magukban rejtik a dogmatikus és idealizáló előítéletekhez való adekvát viszony lehetőségét.

Az előítéletek hálózati dinamikája

Az előítéletek mibenlétére vonatkozó kérdéstől elválaszthatatlan a genezisükre és változásukra vonatkozó kérdés. Tudatfilozófiai megközelítésben az előítéletek dinamikája a szocializáció kontextusában értelmezhető, a tényleges tapasztalatoktól függetlenített kollektív sémák és idealizációk belsővé tételeként (DURKHEIM – MAUSS 2005; ALLPORT 1999).

40 A fogalmi tér kitágításával meghaladhatóvá válnak az előítélet-kutatások tematikus határai, és a legkülönbözőbb társas cselekvéshelyzetekkel kapcsolatban lesz megfogalmazható a kérdés, hogy az előítéletek milyen formái jelennek meg bennük. E kitágított fogalmi keret teremt lehetőséget a társadalmi egységek differenciált elemzésére: egy cselekvő vagy egy társulás előítéletelességének elemzésekor egyaránt meg lehet vizsgálni, hogy mely hálózati konfigurációk aktívnak előítéletelességet, és milyen típusút. Ily módon elkerülhető, hogy az előzetes megfigyelési szempontok által beszűkített perspektívából kiindulva egyoldalú vagy éppen leegyszerűsítő magyarázattal szolgáljunk. Egyazon társadalmi egység az esetek többségében egyaránt beágyazódik dogmatikus, idealizáló és adekvát előítéletelességgel jellemezhető hálózatokba, így az előítéletelesség értelmezéséhez egyformán fontos annak tisztázása, hogy az milyen társadalmi szférákra jellemző, továbbá összességében milyen komponensekből tevődik össze.

Nyelvfilozófiai perspektívából az előítéletek dinamikája a kommunikatív kompetencia és a morális fejlődés alapján írható le, a szerepek és az attitűdátvétel begyakorlásaként (MEAD 1973; HABERMAS 2001). Amennyiben adott hálózati konstelláció attribútumaként tekintünk az előítéletekre, úgy kialakulásukat és meghaladásukat is a kapcsolódások adott mintázatával magyarázhatjuk. Ennek keretében egyaránt választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy milyen transzformációk eredményeként oldódik el a szenvedés tapasztalata a hálózati torzulásoktól, és válik általános viszonyítási ponttá, hogy miként válhatnak hozzáférhetetlenné a szenvedéstapasztalatok, és miként írható le a kettő újbóli összekapcsolódásának lehetősége.

Az előítéletek adott hálózatokban történő genezise egy átalakulásra utal: a szenvedés és torzulás között fennálló hozzárendelési viszonyt felváltja egy olyan állapot, melyben a kettő eloldódik egymástól. Ez alapján belátható az is, hogy az előítéletek létrejöttének ontológiai előfeltétele a szenvedés valamilyen szubjektív tapasztalata és a hálózati torzulás objektív megléte. Ezek hiányában a kettő egymáshoz rendelése nem értelmezhető, amiből egyúttal az is következik, hogy a hozzárendelés felbomlása sem. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy az előítéletek nem a semmiből születnek: létrejöttüket minden esetben megelőzi a hálózatok valamilyen torzulása, valamint ennek negatív élmények formáját öltő következménye. Az ilyen konstellációk ugyanakkor korántsem eredményeznek automatikusan előítéleteket, sokkal inkább egy olyan útelágazásnak tekinthetők, melyből egyaránt továbbvezetnek transzformációs pályák azok kialakulása és a rajtuk való túllépés irányába.

Ezen a ponton azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy milyen reakciók adhatók a szenvedéstapasztalatokra és a hálózati torzulásokra. Adott hálózat keretei között egyfelől elképzelhető, hogy a diszfunkciók és a belőlük fakadó negatív élmények hatására a probléma szempontjából releváns változás következik be a kapcsolódások terében: ez öltheti a zavart okozó kötés izolálásának vagy blokkolásának, a szenvedő fél lekapcsolódásának, a diszfunkció kiismerésének, javításának és előrejelzésének formáját. Másfelől elképzelhető, hogy adott konstelláció keretei között nincs lehetőség a problémákat csökkentő változásokra: ez fakadhat a kötések – transzformációt részben vagy teljesen megakadályozó – merevségéből, vagy a korrekciós mechanizmusok inadekvát mivoltából. Az előítéletek születése ezen alternatívák perspektívájából érthető meg: míg az első esetben a diszfunkción sikeresen túljutva a szenvedés megszűnéséről is tapasztalat születik, addig a második esetben a zavar tartós fennmaradásából a szenvedés megváltoztathatatlanságának és ebből fakadóan a tehetetlenségnek és a kiszolgáltatottságnak a tapasztalata jön létre.

A hálózati zavarok kontrollálhatósága és a szenvedés megszüntethetősége döntő jelentőségű abból a szempontból, hogy a hálózat tagjai miként viszonyulnak a jövőbeni diszfunkciókhoz. Amennyiben elháríthatóként észlelik őket, úgy megőrizhetnek egy higgadt álláspontot: a probléma jelentőségének mértékében erőfeszítéseket tehetnek elkerülésére, bekövetkezte esetén pedig bízhatnak magukban, hogy megoldást találnak rá. Amennyiben viszont a hálózati zavarokat megoldhatatlanként észlelik, úgy az egyetlen megbízható stratégiává az elkerülés abszolutizálása válik: minthogy a problémák kiismeré-

séhez és kezeléséhez a cselekvők számára nem állnak rendelkezésre a megfelelő mechanizmusok, így a veszélyesként azonosított kapcsolódások célzott blokkolása helyett minden potenciálisan diszfunkcionális kötést blokkolandóként kezelnek. Az előítélet dogmatikus formáját ez a hálózati összefüggés hozza létre: a cselekvők azért kezelik a szenvedés tapasztalata nélkül is torzultként a kötéseket, mert kizárólag ettől remélhetik a korábban átért kontrollálhatatlan szenvedéstapasztalat megismétlődésének elkerülését. A kötésekhez automatikusan hozzárendelt negatív jelentés általános érvényűvé válik: egyaránt kiterjedhet adott hálózati konstelláción belüli más cselekvéskoordinációs logikájú kötésekre vagy adott kötéstípusra, hálózatokon átívelve.

A szenvedések és torzulások kezelhetőségébe vetett hit megingása esetén dogmatikus előítéletek kialakulhatnak egyrészt valamilyen konkrét hálózat vonatkozásában, amennyiben adott kötéstípussal kapcsolatos negatív tapasztalatok áterjednek más kötéstípusokra. Példaként elképzelhetünk egy habitusok (presztízsért folytatott küzdelem), nyelvi interakciók (a közös célok és eszközök megvitatása) és szeretet (kölsönös feltárulkozás) kötéseit által szerveződő baráti társaságot, ahol a felek csúnyán összevesznek. Miután nem találnak eszközöket a helyzet feloldására, tabusítják a témát, és részben igyekeznek kerülni a vitákat, részben instrumentalizálni kezdik egymást (stratégiai kommunikáció), ami ugyanakkor hosszú távon kihat a többi kapcsolódásra is: egyre inkább hiteltelennek érzik a kölsönös feltárulkozást (sértett szeretet), és érdektelennek a korábbi közös célok megvalósítását (paranoid habitus). Ilyenformán annak ellenére, hogy eredetileg ezeken a szinteken nem éltek át negatív tapasztalatokat, mégis egyre inkább torzulttá válnak.

Másrészt dogmatikus előítéletek kialakulhatnak oly módon is, hogy valamely kötéstípus kapcsán átért szenvedések az eredeti hálózaton kívüli érvényességre tesznek szert. Példaként elképzelhetünk egy munkavállalót, aki első munkahelyén szembesül azzal, hogy főnöke nem adja meg neki a minimális tiszteletet (tekintélyi kommunikáció), visszaél pozíciójával (rendies mező) és igazságtalanul jár el a bérek megállapításakor (diszkriminatív jog). Minthogy senkihez nem tud fordulni segítségért, és egyedül sem tud változtatni a helyzeten, e tapasztalatokat a munka világának elkerülhetetlen velejárójának tekinti, és minden további állásában ebből indul ki. Harmadrészt a dogmatikus előítéletek kialakulhatnak e két lehetőség kombinációjaként is: tetszőleges kezeletlen szenvedéstapasztalat áterjedhet tetszőleges kötéstípusra, majd általánossá válhat oly módon is, hogy függetlenedik a születési helyétől szolgáló lokális konstellációtól.⁴¹ Mindezek fényében belátható,

41 Az empirikus előítélet-kutatások egy alapvető belátása szerint nincs szükség tényleges tapasztalatokra ahhoz, hogy csoportközi előítéletek alakuljanak ki (ALLPORT 1999; BALASSA – KOVÁCS 2010). A fentiek fényében ez az összefüggés is újraértelmezhető: tetszőleges tárgyra irányuló előítélet kinőhet valamely a tárgytól teljesen független, kezeletlenül maradt torulás tapasztalatából, amennyiben a totális elkerülés készítése a negatív tapasztalat alapjául szolgáló konkrét kötésről áterjedhet más típusú és más hálózatokba ágyazódó kötésekre is. Így értelmezhető újra hálózati keretek között az autoriter nevelési klíma és az előítéletekre való fogékonyság közti összefüggés is (ADORNO et al. 1950): ez esetben a szülő és a gyerek közti érzelmi viszonyban átért kezeletlen szenvedéstapasztalat vetül ki a mások egy csoportjáról alkotott ítéletekre, majd lép ki a lokális hálózat keretei közül, általánossá válva.

hogy a dogmatikus előítéletek genezise többszörös áttételek sorozataként írható le, aminek következtében a valóságtól függetlenített negatív értelemadás eredete a cselekvők számára a legkritikább esetben hozzáférhető, továbbá az elemző számára is csak a terjedés bonyolult mintázatának visszafejtésével tárható fel.

A létrejött dogmatikus előítéleteket – korántsem szükségszerűen, de jó eséllyel – expanzív logika jellemzi: ahogy adott kötésekhez a cselekvők annak ellenére is torzultként viszonyulnak, hogy nem okoz nekik szenvedéstapasztalatot, úgy egyre nagyobb figyelem irányul a hálózati zavarokra és diszfunkciókra, melyek előtérbe kerülése, visszaigazolva az előítélet helyességét, egyúttal annak kiterjesztésére is ösztönöz. Az is belátható ugyanakkor, hogy egy ilyen értelemben vett expanzió feloldhatatlan paradoxonokhoz vezet, ami egyaránt kifejeződhet az egyén és a közösség szintjén. Ahogy a cselekvők egyre inkább a hálózati zavarokra, valamint a tényleges és potenciális szenvedések tapasztalatára fókuszálnak, úgy fokozatosan egy fenyegető, zárt valóságot laknak be. Az egyén szintjén egy ilyen hálózati konstellációnak való hosszas kitettség a szorongások vagy akár a téveszmék kialakulásának lehetőségét is magában rejtí. ⁴² Kollektív szinten a fenyegetés anticipálása pedig dezintegrációhoz, izolációhoz és a konfliktusok kiéleződéséhez vezet. ⁴³ Ebben az értelemben a dogmatikus előítéletek tartóssá válása és expanziója a hálózat szempontjából önpusztító tendenciákkal jár.

Ahogy e következmények kibontakoznak, és valamilyen személyes kataklizmába (például pszichopatológia) vagy kollektív katasztrófába (például háború) torkollnak, úgy nyílik lehetőség az előítéletekhez való viszony átalakulására. A dogmatikus előítéletek negatív hatásainak kihordása során születő tapasztalatok között bukkanhat fel az a meggyőződés, hogy azok maguk tekinthetők a problémák tényleges forrásának. Ekkor azon – kezeletlenként megélt hálózati zavarokra adott – túlzó reakció, amely minden érintett kötéshez automatikusan diszfunkcionális viszonyulást ír elő, saját ellentétébe csaphat át. Ahogy a kezelhetetlenként felfogott diszfunkciók helyett maguk a dogmatikus előítéletek válnak mindenáron elkerülendő veszéllyé, úgy kiemelt prioritás lesz az is, hogy a hálózati várakozási horizont ne a szenvedés tapasztalataira épüljön rá. Ebben a konstellációban a diszfunkcionális kötések nem tudnak hatást gyakorolni a kapcsolódások jövőbeni logikájára, aminek nem szándékolt következménye, hogy a zavarok negatív következményeik ellenére is fennmaradhatnak. Az ilyen értelemben idealizáló előítéletek genezise egyfajta reakcióként értelmezhető: nem más, mint a dogmatikus előítéletek meghaladására tett kísérlet dogmatikus formája.

Abból fakadóan, hogy az idealizáló előítéletek a torzult kötésekéből fakadó szenvedést tartósítják, sajátos veszélypotenciált rejtenek magukban, amennyiben kezelhetetlen hálózati

42 Ebből a szempontból egyaránt tanulságosak az olyan kórképek, mint például a generalizált szorongás pszichiátriai leírása. A tünetek közé tartozik a hétköznapi életvitelt ellehetetlenítő, erős és tartós nyugtalanság, az aggodalmak kezelésére való képtelenség, a fáradékonyság, a koncentrációs nehézség, az alvászavarok, a testi feszültség (APA 2013: 222–225), melyek mind a félelem reaktív jellegének megszűntével, vagyis általánossá válásával magyarázhatók.

43 Ebből a szempontból megvilágítóak a csoportközi konfliktusok eszkalálódását és az előítéletek viszonyát vizsgáló, széles körű szociológiai elemzések (ALLPORT 1999).

diszfunkciók tapasztalatát alapozzák meg. Ezáltal pedig valójában előkészítik a terepet új dogmatikus előítéletek felbukkanása számára. Ilyen értelemben az előítéletek e két formája potenciálisan zárt oksági kört alkot: a szenvedéstapasztalat kötéstípusokon és hálózatokon átívelő terjedését potenciálisan kiegészíti a torzulás totális feltételezése, valamint totális tagadása közti ingadozás is. Példaként az első rossz munkahelyi tapasztalatait (tekintélyi kommunikáció) általánosító egyénre gondolhatunk, aki végül belefáradva a folyamatos gyanakvásba elhatározza, hogy új megközelítést alkalmaz, és a következő munkahelyén bármilyen bántó dolgot tapasztal is, nem veszi sértésnek. Ennek eredményeként, amikor új állásában kihasználják, nem fizetik ki a bérét határidőre, akkor sem áll ellen, gondolván, ő maga érti félre a helyzetet (felmentő reflexió). Erre annál is inkább oka van, hogy a munkaadó közös érdekekre hivatkozik, és azzal hitegeti, hogy idővel ő is jól jár a munkahelyért hozott áldozatokkal (kommunisztikus mező). A kizsákmányolás hosszú távú tapasztalatát végül megelégteli, és a megoldatlan diszfunkciók tapasztalatára alapozva a jövőbeni munkaadókra nem csupán úgy tekint, mint akik nyílt lenézéssel viszonyulnak hozzá, hanem úgy is, mint akik manipulálják őt (paranoid habitus) – vagyis az idealizáló előítéletek kitérője után végül visszatér a meghaladni kívánt dogmatikus előítéletekhez.

A dogmatikus és idealizáló előítéletek ördögi köre ugyanakkor korántsem megtörhetetlen. A kiút lehetősége azokban a hálózati konfigurációkban rejlik, melyek egyszerre képesek kezelni a dogmatikus előítéleteket megalapozó tanult tehetetlenséget, és elkerülni az idealizáló előítéletek alapját képező diszfunkciókkal szembeni közönyt. E kettős cél egyidejű megvalósítására olyan nyitott szerkezetű hálózatokban van lehetőség, melyek működésének alapja a folyamatos változásra való berendezkedés. Ezek sajátossága, hogy semmilyen akadályt nem gördítenek sem a be-, sem a lekapcsolódás elé, aminek következtében a belső szerkezet is folyamatosan formálódik. A szüntelen átalakulás újabb és újabb diszfunkciók és zavarok felbukkanásával jár, melyek megoldásért kiáltanak. A változásra berendezkedett hálózatok számára a diszfunkciók megjelenése nem rendkívüli esemény, hanem a bevett ügymenet része. Ebből fakadóan a hozzájuk való viszony is alapvetően pragmatikus: az elkerülhetetlenül felbukkanó zavarok olyan kihívásokként kerülnek azonosításra, melyek kontrollálhatók. Ilyenformán a saját kereteik konzerválása helyett a változásmenedzsmentre berendezkedett hálózatokban olyan konstelláció jön létre, amely egyszerre biztosítja a diszfunkciók azonosítását, és teszi lehetővé a hozzájuk való tevékeny viszonyulást.

Azáltal, hogy e konstellációk szándékoltan kiteszik magukat a belső és környezeti kihívások próbáinak, a dinamikájuk révén zárják ki a szenvedés és a diszfunkciók közti hozzárendelési viszony felborulását. Egyfelől nincs lehetőség a kereteik között arra, hogy adott kötéstípushoz a tényleges tapasztalatoktól függetlenül viszonyuljanak, amennyiben ez megakadályozná az akadálymentes bővülést. Másfelől annak sincs tere, hogy a diszfunkciókat figyelmen kívül hagyják, amennyiben az új kapcsolódások minden esetben a kompatibilitásra vonatkozó értékelést vonnak maguk után, melynek keretei között a szenvedést okozó kötések kiszűrhetők. Ilyenformán a kapcsolódások terének kötetlensége maga implikálja az előítéletekhez való adekvát viszonyulást: ennek keretében nyerhető vissza a torzulások kezelhetőségébe vetett bizalom és a diszfunkciók

azonosításához szükséges differenciálási képesség.⁴⁴ Példaként a korábbiakban bemutatott munkavállalóra gondolhatunk, aki a dogmatikus és az idealizáló előítéletek körforgásából akkor tud kilépni, amikor csatlakozik egy alulról szerveződő, szövetkezeti vállalkozáshoz. Ennek keretei között nincsenek szigorú hierarchiák, sem kötött munkarend, ehelyett a mindenkor piaci kereslethez igazodva (piaci mező) van lehetőség a munkavállalók össze- vagy szétkapcsolódására. Egy ilyen dinamikusan változó keretrendszerben egyrészt kénytelen önmaga főnökévé válni, beosztva idejét és erőforrásait (menedzseri illúzió, flexibilis reflexió), másrészt kénytelen a többiekkel is megegyezésre jutni (posztkonvencionális kommunikáció, deliberatív intézmények). Minthogy e feltételeknek korántsem tud mindenki megfelelni, így a szövetkezeten belül nagy a fluktuáció (tükrözési habitus), ami arra utal, hogy a problémákhoz való viszony ez esetben korántsem merül ki azok figyelmen kívül hagyásában, hanem konstruktív hozzáálláson alapul (pragmatikus életvilág).

Az előítéletek különböző formáinak (dogmatikus, idealizáló, adekvát) fogalmi tisztázása, ezek különböző társadalmi terekben való értelmezése (4. táblázat), valamint kialakulásuk és formálódásuk logikájának elemzése sajátos potenciált rejt magában. Az empirikus előítélet-kutatások új irányai mellett arra is lehetőség nyílik, hogy a kérdést a szolidaritás tágabb problémahorizontjához kapcsoljuk hozzá. Az előítéletek dogmatikus és idealizáló formájára úgy tekinthetünk, mint a szolidaritást vakvágányon tartó hatásokra. Amennyiben a szenvedéstapasztalatok hiánya esetén is torzulnak minősül egy kötés, illetve azok megléte esetén sem minősül annak, úgy a rászorultság percepciója és a segítségnyújtás óhatatlanul célt téveszt. Előbbi esetben ahelyett, hogy a kvázi-terápiás hálózatok ténylegesen torzultakhoz kapcsolódnának hozzá, olyanokhoz kapcsolódnak, ahol a szenvedések nem jelennek meg, utóbbi esetben pedig olyanokhoz nem kapcsolódnak hozzá, ahol ez indokolt lenne. Ilyenformán az előítéletek fundamentális szinten kihatnak a szolidaritás lehetőségterére: az adekvát előítéletek a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásának, vagyis a hálózati szolidaritásnak a valószínűségét növelik meg; a dogmatikus előítéletek a nem torzult és kvázi-terápiás hálózatok kapcsolódásának, vagyis a diszfunkcionális szolidaritás esélyét növelik meg; az idealizáló előítéletek pedig a torzult és nem terápiás hálózatok egymáshoz kapcsolódásához, vagyis hiányzó szolidaritáshoz vezetnek. Az eldologiasodás elemzését követően ezeket az összefüggéseket mutatom be részletesebben.

44 Az előítéletek fentiekben bemutatott dinamikája egyfajta dialektikus tanulási-fejlődési modellben is értelmezhető. A dogmatikus előítéletek a kezeletlen szenvedés tapasztalatára adott inadekvát választ fejeznek ki (minden kapcsolódáshoz torzultként viszonyulni). Az ennek antitéziseként értelmezhető idealizáló előítéletek a dogmatikus előítéltre adott inadekvát válaszként értelmezhetők (minden szenvedéstapasztalatot irrelevánsként kezelni a jövő szempontjából). Végül e két „túlkapás” szintetikus meghaladásaként értelmezhető az adekvát előítéletekhez való viszony (nem totalizálni, ugyanakkor nem is zárni ki a szenvedéstapasztalatot).

ELDOLOGIASÍTÁS A KÉSŐ MODERNITÁSBAN

Az eldologiasítás problematikája sajátos helyet foglal el a kritikai elméletek történetében. Marxnál ez a fogalom hivatott a leginkább kézzelfogható módon kifejezni a kapitalista termelési viszonyok társadalmi relációkra gyakorolt pusztító hatását (miközben az elidegenedés a szubjektum vonatkozásában fejezi ki ugyanezt). Ebben az értelemben az eldologiasodás tézise a társadalomkritikai hagyomány olyan paradigmatiszusz diagnosztikájának tekinthető, amely viszonyítási pontként szolgál a marxi elgondolásokat szorosabban és kevésbé szorosan követők számára egyaránt. E fogalom talán minden egyéb kritikai kategóriánál plasztikusabban fejezi ki, hogy miként képzelhető el a személyközi viszonyok torzulásának határállapota: amennyiben a cselekvők kognitív és morális sajátosságokkal rendelkező szubjektum helyett egyszerű tárgyként tekintenek egymásra (és ezzel összefüggésben önmagukra is), úgy hétköznapi praxisukban fejeznek ki egy – szó szerint – elembertelenedett társadalmi konstellációt.

Fundamentális jelentőségének tudható be, hogy az eldologiasodás mind a mai napig a normatív bázisok egyfajta standardjaként szolgál: egy olyan mérceként, melyhez a kritikai elméletek újabb és újabb formái egyaránt hozzámérik magukat. Ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy az eldologiasodás kizárólag eredeti marxi formájában élne tovább: a kortárs kritikai elméletek arra tesznek kísérletet, hogy a kapitalista termelési viszonyokra való hivatkozás helyett alternatív oksági keretbe ágyazzák a szubjektum objektummá transzformálásának folyamatát. Ebben az értelemben az eldologiasodás elméleteinek történetében egyazon jelenség különböző okokkal történő magyarázatai jelennek meg. Ahhoz, hogy az eldologiasodás hálózati fogalmát megalkothassuk, első lépésben ezeket tekintem át, Marx (eldologiasítás mint a munka világának patológiája, vagyis a bér munkás kapitalista termelési viszonyok közötti áruváltó tétele), Lukács (eldologiasítás mint az öntudat és a másik percepciójának patológiája, vagyis totális elidegenedés), Habermas (eldologiasodás mint rendszergyarmatosítás, vagyis a funkcionális ész benyomulása a szocializáció, a kulturális újratermelés, a társadalmi integráció területére) és Honneth (eldologiasodás mint elismerés-feledés, vagyis az intimitás, a szolidaritás és a jog patológiája) diagnosztikai alapján.

E különböző magyarázatok az eldologiasodás értelmezésének sajátos ívét vázolják fel, melyben a kezdetben domináns gazdasági okok (proletár osztályhelyzet és kapcsolódó osztálytudat) fokozatosan átadják helyüket általánosabb megközelítéseknek (rendszergyarmatosítás, elismerés hiánya). Ezekre a modellekre úgy tekinthetünk, mint különböző történeti konstellációkban született ideáltipikus leírásokra, melyeknek a modernizáció későbbi szakaszaiban csökkenhet ugyan a jelentősége, azonban teljesen nem vész el. Ennek megfelelően az eldologiasodás – második szakaszban bemutatott – hálózati modelljében e magyarázatok egyaránt megjelennek, kiegészülve további dimenziókkal. A hálózatok létrejöttének és felbomlásának dinamikájában az eldologiasodás a szenvedés és a rekonfiguráció közötti összefüggés megszünteként értelmezhető. Természetesen a kötések létesítése és felbontása különböző hatások összjátékában dől el, így a hálózatok formálódását soha nem motiválja kizárólagosan a szenvedés megszüntetésére való törekvés.

Ugyanakkor az is belátható, hogy a szenvedés hálózati dinamikára gyakorolt hatásának hiánya egy elemi szintű dehumanizálásra utal. Bizonyos értelemben objektum és szubjektum közötti különbség a szenvedésre adott reakcióban fejeződik ki: míg egy tárgy amortizációja legfeljebb gazdaságossági kérdés, és ennyiben nem vonja magával szükségszerűen az állagmegőrzés imperatívuszát, addig egy személy szenvedése húsba vágó morális tapasztalat, ami elől csak a másik dologként való kezelésével lehet kitérni. Ebben az általános értelemben az eldologiasodás elsősorban szenvedni hagyásként fogható fel, aminek két további formája különböztethető meg.

A hálózati dinamika eloldódása a szenvedések tapasztalatától egyrészt oly módon képzelhető el, hogy a kifejezésre jutott szenvedést a társak semmibe veszik, és nem hagyják érvényesülni a kötések formálódásának folyamatában. Ez egyaránt jelentheti azt, hogy a szenvedés csökkentésére tett kísérleteket direkt módon akadályozzák, és azt is, hogy passzívan viszonyulva hozzá, elmulasztják a segítségnyújtást. Az ilyen hálózatokat a másik elemi szükségleteinek figyelmen kívül hagyása, vagyis egyfajta *közönyös eldologiasítás* jellemzi. A direkt eldologiasítás e formájától megkülönböztethető annak indirekt változata. Ebben az esetben a hálózati dinamika abban az értelemben oldódik el a szenvedések tapasztalatától, hogy a kapcsolódások anélkül létesülnek és szűnnek meg, hogy ezt a hálózat bármely tagjának nehézségei indokolnák. Az ilyen hálózatok tagjai abban az értelemben válnak dologgá, hogy az igényeiktől független logika által meghatározott változások következményeit kénytelenek elviselni, miközben egy tőlük idegen környezet ingadozásához kell igazodniuk. A szempontjaiktól függetlenített hálózati dinamika eredményeként a folyamatokat tevékenyen formáló ágensek helyett a hatásokat elszenvető csomópontokká válnak. A cselekvők szempontjából indokolatlan változásokkal jellemezhető konstellációt ebben az értelemben *túlhajszolt eldologiasodás* jellemzi.⁴⁵ Azon hálózatokban, melyek mentesek e kétféle torzulástól, vagyis dinamikájuk összefügg a tagok kifejezésre juttatott szenvedéseivel, a cselekvők nem dologként, hanem morális és jogi biztosítékok által védett, méltósággal felruházott szubjektumként vannak jelen. Ilyenformán ezeket *humanizáló* konstellációknak tekinthetjük.

Az eldologiasodás kritikai elméletei⁴⁶

Marx eldologiasodásfogalmának megértésére – ahogy azt egy tanulmányában Márkus György (1982) részletesen bemutatja – a materiális újratermelés általános és a különböző formációkra jellemző, specifikus funkcionális komponenseinek számbavétele kínál lehetőséget. Minden gazdasági rendszernek valamilyen választ kell adnia arra a kérdésre, hogy milyen arányok szerint osztja el a termelési feladatokat, eszközöket, erőforrásokat és

⁴⁵ Az eldologiasodás e sajátosan késő modern formájának mélyebb megértéséhez a technikai, társadalmi és fenomenológiai szinten párhuzamosan, egymást felerősítve lezajló gyorsulási folyamatok elemzése kínál szempontokat (ROSA 2010).

⁴⁶ Az alábbi alfejezet korábbi változata *Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához* címmel jelent meg (Sík 2018c).

fogyasztási lehetőségeket. A különböző formációk ebben az értelemben ugyanazon szükségletekre adott alternatív megoldásoknak tekinthetők: az egyes esetekben más-más alárendelési viszonyok között végzett tevékenységek hivatottak a materiális újratermelés funkcionális szükségleteinek kielégítésére. Ebben az értelemben a materiális újratermelés adott típusa egyaránt meghatározza az ember és természet (technikai eszközök), valamint ember és ember (társadalmi hierarchiák) közti relációt. E gazdasági formációk mellett, hogy keretezik a materiális újratermelés folyamatát, egyúttal kifejezik annak céljait és határait is. Az a kérdés, hogy adott történeti konstellációban milyen személyközi viszonyok között, milyen technikai eszközökkel történik a termékek előállítása és cseréje, elválaszthatatlan attól, hogy milyen tágabb célrendszerhez igazodnak ezek a folyamatok. Az eldologiasodás ebben a fogalmi térben értelmezhető, mégpedig a kapitalista termelési viszonyok sajátos célrendszeréből fakadó következményként (MÁRKUS 1982: 149–150).

A kapitalizmust megelőző formációk egyik központi jellemzője, hogy a termelési és cserefolyamatokat lokálisan, egymástól független egységek végzik, aminek következtében a megtermelt javak mozgása korlátozott. A helyhez kötöttség mellett legalább olyan fontos az is, hogy a gazdasági tranzakciók olyan társadalmi viszonyok hálójába ágyazódnak be, melyek hozzájuk képest dominánsak. Ez azt jelenti, hogy a fennálló törzsi, politikai, vallási vagy éppen személyes függőségi rendszerekben elsősorban a *status quo* újratermelésének eszközként tekintenek a termelési és cserefolyamatokra, anélkül hogy hatékonyságuknak kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak. Ennek megfelelően a termelés technikai feltevéseivel kapcsolatban sem a fejlődés, hanem sokkal inkább a hagyományok követése az elsődleges elvárás, amennyiben ily módon a munkafolyamatok hétköznapióságában kerülnek megerősítésre a fennálló viszonyok. Ez fejeződik ki a termeléshez kapcsolódó kollektív rítusokban és a normatívan szabályozott, leszármazási alapú, kötött munkamegosztási viszonyokban egyaránt. Ilyenformán a prekapitalista keretek között a helyhez kötöttség az expanziót, a tradicionális rend dominanciája pedig a technikai fejlődést akadályozza, egyfajta kiküszöbölhetetlen belső korlátként (MÁRKUS 1982: 151).

A kapitalizmus ezt a konstellációt változtatja meg: ahogy a termelési és cserefolyamatok egyetlen szempontjává a tőke – piaci versenyből fakadóan – szüntelen felhalmozása válik, úgy az ember és természet, valamint az ember és ember közti viszonyt meghatározó technikai és társadalmi korlátok egyaránt lebomlanak. A természet és az ember egyaránt használati és csereértékére redukálódik: azáltal és annyiban létezik, ahogy és amennyiben a termelési és piaci folyamatok része (MARX 1955: 76). Bár a prekapitalista társadalmakban a fennálló kereteket konzerváló tradíció a változás akadálya volt, azonban egyúttal – egyenlőtlen mértékben ugyan, de – biztosította a természethez és az emberhez való viszonyulás csereértéktől független lehetőségét. Ezzel szemben a tőkeakkumuláció kényszere által hajtott kapitalizmusban a szüntelen változás válik szükségsszerűvé, aminek következtében a természet a szükségletek kielégítéséhez felhasznált erőforrássá, az ember pedig a termelési folyamatot működtető munkaerővé alakul át. A partikuláris sajátosságitól ily módon megfosztott természetre és emberre támaszkodó kapitalizmust mind a lokális kereteken, mind pedig a tradíciók szabta korlátokon való átlépés, vagyis folyamatos expanzió jellemzi. Minthogy ez a dinamika egyaránt figyelmen kívül hagyja a természet

és az ember érdekeit, ezért öncélúnak tekinthető. A létező korlátok lebontása ugyanakkor korántsem ellentmondásmentes: a piaci viszonyok anomáliával és paradoxonjaival összefüggő válságai szakítják meg. Ezek azonban nem képesek magát a tőkefelhalmozás logikáját kérdésessé tenni, lecsengésüket követően ismét az értéktöbblet szempontjai válnak kizárólagossá.

Összességében a profitabilitás és a hatékonyság szempontjainak kizárólagossá válásával, a „második természetű” való piac formájában olyan kényszerstruktúra jön létre, melynek hatásától egyre kevésbé lehetséges függetlenedni (MARX 1955: 77–78). A termelési és csereviszonyok tradicionális kereteinek lebomlásával a technikai és társadalmi viszonyok egyaránt az áru absztrakt formáját öltik, melyhez való viszonyulást a keresleti és kínálati görbék által meghatározott csereérték jelöli ki. Ebben a konstellációban az értéktöbblet előállításának szempontjai totálissá válnak, aminek következtében a piac törvényei „természeti törvényekké” lesznek. Ez mindennél világosabban fejeződik ki abban, hogy a materiális újratermelés technikai és társadalmi elemei összeolvadnak egymással. A munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka által hozzáadott érték megkülönböztetett státusa: ahogy a termelés kizárólagos logikájává a profitabilitás lesz, a munkás beleolvad a technikai környezetbe, melyet korlátok nélkül a hatékonyság szolgálatába lehet állítani. A tőkefelhalmozás totálissá váló piaci logikáját ilyenformán a munkafolyamat technikai formát öltő kényszerei közvetítik a munkások számára, természeti szükségszerűségként tüntetve fel az elidegenítő termelési viszonyokat. Ahogy a tőke kizárólagos felügyeletet gyakorol a munkafolyamatok felett, a technikai szempontok pedig a munkavégzés felett, úgy válik „dologgá” a munkás (MÁRKUS 1982: 152).

A társadalmi interakciók felügyeletétől eloldódott termelési folyamatokból fakadó eldologiasodás további következményei a társadalmi kapcsolódások antagonisztikus tendenciái, melyek eredményeként a természethez, a másikhöz és az önmagához való viszony egyaránt elidegenedetté válik. Ebben az értelemben eldologiasodás és elidegenedés kölcsönösen feltételezik egymást: egyrészt azért, hogy a kapitalizmusban az értéktöbblet realizálásának szempontjai kizárólagossá válnak, a szubjektumok elveszítik ágenciájukat, vagyis kiszorulnak a saját tevékenységük eszközei és céljai feletti kontroll gyakorlásából. Másrészt azért, hogy természetessé, magától értetődővé válik a személyközi viszonyok olyan rendje, amely alá van rendelve a termelés technikai követelményeinek, a piac totális logikája megkérdőjelezhetetlenné lesz. A fogalmak e kapcsolatának feltárása elsősorban amiatt fontos, mert csakis ennek fényében értelmezhetők a fennálló patológikus viszonyok meghaladása által motivált kritikai következmények. Minthogy eldologiasodás és elidegenedés együttesen egy különösen ellenálló rendszerre áll össze, ezért meghaladásuk is csak együttesen képzelhető el, az alapjukul szolgáló termelési viszonyok átalakításával (MÁRKUS 1982: 153).

Bizonyos értelemben Lukács is e belátásból indul ki Marx továbbgondolásakor: a *Történelem és osztálytudat*ban arra tesz kísérletet, hogy az elidegenedés felől tágítsa ki az eldologiasodásra vonatkozó belátásokat. Ezt a döntést – ahogy azt egy írásában Arató részletesen elemzi (1972) – annak a nehézségnek a felismerése eredményezi, hogy az eldologiasodás nem korlátozódik a gazdasági rendszerre, hanem a kapitalista társadalmak

egészét érinti. Minthogy az elidegenedéssel kiegészült eldologiasodás áthatja a hétköznapi élet praxisait, így meghaladása sem képzelhető el egyfajta voluntarista modellben, pusztán a proletariátus szándékolt erőfeszítéseként – hiszen lényegi szintje el van zárva az akaratlagosan befolyásolható döntésektől (LUKÁCS 1971: 333). Erre csakis akkor nyílik lehetőség, ha figyelembe vesszük a kapitalizmus cselekvők valóságértelmezésére gyakorolt hatását, és ezen az intencionális szinten azonosítjuk az eldologiasodás következményeit, továbbá ezekből bontjuk ki a változás lehetőségét. Ezen a ponton egészíti ki Lukács Marx téziseit Weber racionalizálódásra vonatkozó elemzéseivel (ARATÓ 1972: 33).

A kapitalista termelési viszonyok központi sajátosságának a munka – árufetizmus következtében lezajló – absztrakttá válásának folyamatát tekinti. Ez egyrészt abban fejeződik ki, hogy a munka a piacon értékesített áruvá válik, másrészt abban, hogy a gyárakban egy mechanikusan beszűkített, repetitív viselkedésmintázatra redukálódik (LUKÁCS 1971: 320). E kettős értelemben kapcsolható össze a marxi absztrakttá váló munka fogalma a weberi formális racionalitás tézisével. A modern tudományokban, művészetekben és életformában egyaránt felbukkanó racionalitás abban az értelemben formális, hogy kizárólag a kvantifikálás és kalkuláció logikáján alapul, miközben figyelmen kívül hagy minden szubsztantív értéket. E kritériumoknak leginkább a repetitív, standardizált elemekre osztott cselekvésformák felelnek meg, így a modernizálódással párhuzamosan ezek elterjedése figyelhető meg. E folyamatok egyaránt megjelennek a hétköznapi cselekvéshelyzetekben és ideáltipikus formában a munka világában. A gyárakban az előállított termék és a munkát végzők egyaránt fragmentálódnak: individuális sajátosságaik és integritásuk teljes mértékben felszámolásra kerül, és – ahogy azt legnyilvánvalóbb formában a taylorizmus kifejezi – maguk is alkatrészeket gyártó, részfeladatokra specializálódott automatává válnak. Ebben a helyzetben a munkás ahelyett, hogy aktív alakítója lenne, passzív szemlélőjévé válik a munkafolyamatnak, amivel szorosan összefügg az is, hogy a társakkal végzett közös cselekvés kezdeményezésére is képtelenné válik. A formális racionalitás a társadalmi integráció szempontjából az atomizált egyének szerződéseik révén történő koordinációját eredményezi. Így összességében egyszerre vezet a munkafolyamat, a szubjektum és a társadalmi kapcsolatok fragmentálódásához (ARATÓ 1972: 34).

A formális racionalitás weberi elméletének hozzákapcsolása az eldologiasítás problematikájához annak további dimenzióit teszi megragadhatóvá. Ahogy azt Weber bemutatja, a termelés és kereskedelem racionalizálódása nem képzelhető el egyrészt a jog, az adminisztratív rendszer és még inkább a hétköznapi cselekvések hasonló irányú átalakulása nélkül. Ebben az értelemben az eldologiasodás sem korlátozódik kizárólag a gazdaság és a munka világára: a jogra, a politikára és általában a társas cselekvésekre egyre inkább igaz lesz az, hogy részkérdésekre fókuszáló technikai megoldásokat kínálnak. Ahogy kizárólagos viszonyítási pontként szolgálnak, ugyanezek fokozatosan olyan kényszerstruktúrává is válnak, amely fölött az egyes cselekvők nem képesek kontrollt gyakorolni, csak alávetni magukat: a résztvevő cselekvőperspektíva fokozatosan átadja helyét egy objektivitásra törekvő, szenvtelen, megfigyelői nézőpontnak. Ebben az értelemben válik Lukács szerint a munkás eredetileg partikuláris elidegenedése a kapitalizmus osztályhelyzettől független,

általános tapasztalatává (LUKÁCS 1971: 343).⁴⁷ Ez az *értelemvesztés* kifejeződik egyfelől a cselekvők szubjektív tudatában: amennyiben a világ kizárólag fragmentumként lesz hozzáférhető, sem az értékeknek, sem pedig a technikáknak nem adható a hatékonyságon kívül semmilyen értelem. Másfelől kifejeződik a modern pozitivistá tudományokban és filozófiában, melyek részterületekre specializálódva, bürokratikus keretek között működve lemondanak arról, hogy a természetet és a társadalmat átfogó perspektívában, nem csupán az adott, hanem a lehetséges felől értsék meg (ARATÓ 1972: 35–37).

Minthogy az eldologiasodást Lukács nem tekinti osztályszerkezetű jelenségnek, különösen nehézé válik számára a meghaladás lehetőségére vonatkozó kérdés megválaszolása. Annak ellenére, hogy az elidegenedés a tőkés és proletár számára egyformán meghatározza a tudatot, az annak okaként szolgáló árufetisizmushoz fűződő viszonyuk különbségéből fakadóan mégis eltérő formát ölt. Míg a tőkés számára – lehetőségek tárházaként – a kapitalizmus természetes, örökkévaló konstellációnak tűnik, addig a proletár számára – korlátok és szenvedések forrásaként – meghaladásra motiváló és ennyiben meghaladhatónak elképzelt, vagyis történeti állapotként. Ebből fakadóan a proletariátus potenciálisan annak ellenére is forradalmi osztálynak tekinthető, hogy tényleges osztálytudatát az elidegenedés dominálja, és ezért nem tud *önmagáért való osztályként* megszerveződni (ARATÓ 1972: 57).⁴⁸

Az eldologiasodás tudat szintjére történő kiterjesztése az *a priori* ítéletek olyan formájára utal, ami a természeti, társadalmi és szubjektív jelenségek tartalmilag kiüresedett, absztrakt dologként történő megragadását eredményezi. Habermas ezen a ponton kapcsolja hozzá saját elemzéseit az eldologiasodás kérdéséhez: ahelyett, hogy a cselekvők szubjektív értelmi tartalmainak szintjén lokalizálná azt, a kölcsönös megértés kommunikatív folyamataiban azonosítja megjelenését. A kritikai elmélet nyelvi fordulatának az eldologiasodás tézisére történő alkalmazása annak átfogalmazását eredményezi: a társadalmi patológia végső okai a kapitalizmus helyett a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által integrált alrendszerek lesznek. Ezek abban az értelemben egyfajta paradox fejlődési pályát járnak be, hogy egyfelől a nyelvi interakciókban formálódó életvilág racionalizálódására vannak ráutalva, ugyanakkor a kommunikáció mediatizált pályára történő terelésével éppen ezt az alapot ássák alá. A médiumok által koordinált alrendszerekben az érvényességi igények kritikáján és igazolásán alapuló kölcsönös megértésre törekvő valóságkonstrukció helyett funkcionális szempontokhoz igazodó szemantikák által szabványosított értelmezési horizontok jelennek meg. Ezek egyaránt kitakarják

47 Ebből a szempontból külön érdekes, hogy nem is a kétkezi munkásra, hanem a hivatalnokra tekint úgy Lukács, mint a leginkább elidegenedett társadalmi csoportra: ő ugyanis, a jogszabályok feltétel nélküli alkalmazójaként, a morális autonómiájáról mond le, és ilyenformán saját etikai dimenzióját kénytelen eldologiasítani (ARATÓ 1972: 36).

48 Ebben az értelemben az alávetett osztályhelyzetre Lukács kitüntetett episztemológiai pozícióként tekint: minthogy szenvedéstapasztalatok jellemzik, ezért a fennállóval szemben – ha nem is ténylegesen, de potenciálisan – kritikai perspektívát implikál. A társadalmi változás és a kritika szenvedéstapasztalatokhoz való hozzákapcsolása (SÍK 2018a) révén lehetőség nyílik hálózati keretek között is újragondolni a határállaportokban rejlő ismeretelméleti potenciált.

a működésük szempontjából irreleváns információkat és a cselekvők egyedi sajátosságait (HABERMAS 1986: 187).

Ebből a perspektívából tekintve az eldologiasodásra a kapitalizmus kritikája helyett a funkcionális alrendszerek általános kritikájához jutunk. Az elidegenedés, értelemvesztés tapasztalatai, szemben azzal, ahogy Marx feltételezte, nem egyszerűen az értéktöbblet szempontjaihoz kizárólagosan igazodó termelési és csereviszonyok következményei. Továbbá, szemben azzal, ahogy – Weber formális racionalitásfogalma nyomán – Lukács is feltételezte, nem is egyszerűen az absztrakt munkához igazodó tudomány és hétköznapi tudat szintjén egyaránt megjelenő uniformizáló, fragmentált cselekvőperspektíva kifejeződései. Habermas szerint az elidegenedés rendszer és életvilág szétkapcsolódása nyomán létrejövő tapasztalat, ami a nyelvi interakciók helyére lépő automatizált koordinációs mechanizmusokra vezethető vissza. Más szóval a társadalmi patológiákból fakadó élmény: a médiumok expanziója nyomán az önpusztítás lehetőségét magában rejtő gyarmatosítás fenomenológiai leképeződése (HABERMAS 1986: 318).

Az eldologiasodás rendszerek szintjén történő lokalizálásával Habermas egy fontos ponton szakít a kritikai elméletek hagyományával: a pénz médiuma által szervezett gazdasági és a hatalom médiuma által szervezett politikai alrendszereket egyaránt az eldologiasodott társadalmi viszonyok legitim szféráinak tekinti (WEISS 2008: 146). Rendszer és életvilág viszonyát olyan egyensúlyként képzei el, melyben azok a kölcsönös teljesítmények révén teszik lehetővé egymás működését: a privát szféra munkaerőt és keresletet kínál a gazdasági rendszer számára, az utóbbi jövedelmet és szolgáltatásokat az előbbi számára; a nyilvánosság adókat és lojalitást az adminisztratív rendszer számára, az utóbbi pedig szervezeti stabilitást és politikai döntéseket az előbbi számára (HABERMAS 1986: 320). Minthogy a gazdaság és adminisztratív rendszer területein a hatékonyság és kalkulatív racionalitás logikája adekvátnak tekinthető, a probléma abból fakad, ha innen kitörve, az életvilág szerveződése szempontjából is meghatározóvá válik. Ebben az esetben a pénz és hatalom médiumai rátelepszene a kulturális újratermelés, integráció és szocializáció folyamatára, torzítva a kulturális értelmezési mintákat, a társadalmi legitimitást és a személyes identitást.

A rendszerintegráció tágabb kontextusának figyelmen kívül hagyása a Marxot szorosabban követő kritikai elméletek számára egy közös vakfoltot eredményezett. Óhatatlanul figyelmen kívül hagyták a funkcionális differenciálódásban rejlő evolúciós potenciált, amely adott esetben a kapitalizmus válságtendenciáit és patológiáit is képes tompítani. E lehetőség elméleti megragadása nélkül a társadalmi változás egyetlen elképzelhető útja a termelési viszonyok alapjainak átalakítására törekvő forradalom volt. Ennek következtében nem irányult figyelem azokra az empirikus tendenciákra, melyek ezzel éppen ellentétes forgatókönyvet kifejezve, a kapitalista termelési viszonyok negatív következményeit igyekeztek csökkenteni. Ezek egyaránt magukba foglalták a társadalombiztosítási rendszer kiépülését és a szociális jogok egyre szélesebb körű kiépülését, fokozatosan elvezetve a jóléti állam modelljéhez (HABERMAS 1986: 339).

Ennek keretei között az eldologiasodás egyre kevésbé kapcsolódik közvetlenül az értéktöbblet előállításának osztályhelyezethez köthető kényszeréhez vagy a formális racionalitásban

kifejeződő, osztályhelyezettől független gondolkodási formákhoz. Ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy megszűnne: a gazdasági ingadozásokat kezelni hivatott állami beavatkozásból fakadóan az eredetileg piaci eredetű problémák kihatnak az adminisztratív rendszerre is. Ez utóbbi működését egyre inkább az előbbiben jelentkező válságpotenciálok elhárításának szükséglete határozza meg. Ennek egyaránt következménye a privát hétköznapi élet egyre apróbb részletekbe menő szabályozása (eljogiasodás)⁴⁹ és a demokratikus nyilvánosság által gyakorolt kontroll technokrata logika nevében történő háttérbe szorítása (állampolgári privatizmus, legitimációs válság). Ilyenformán a jóléti állam korántsem mentes az eldologiasodástól: sokkal inkább azt lehet mondani, hogy azt egy összetettebb és ebből fakadóan kevésbé nyilvánvaló konstellációban valósítja meg. Ahelyett, hogy közvetlenül a gazdasági pozíciókban vagy közvetve a gazdasági racionalitásban fejeződne ki, a társadalmi zavarokat kezelni hivatott intézményrendszer működésének nem szándékolt következményei között fedezhető fel (HABERMAS 1986: 351–356).

Azáltal, hogy Habermas a társadalmi alrendszerek és a kommunikatív racionalitás feszültségeként értelmezi át az eldologiasodás kérdését, bár kitágítja a kapitalizmus sajátosságaiból kiinduló magyarázó modellt, azonban korántsem hagyja teljességgel maga mögött. Amennyiben az adminisztratív rendszer eljogiasító tendenciáinak expanzióját végső soron a piaci válságok megelőzése motiválja, úgy ha közvetve is, de a rendszergyarmatosítás háttérében továbbra is meghúzódznak a kapitalista termelési viszonyok paradoxonjai. Ezzel a megközelítéssel szakít Honneth, aki a Habermas által megkezdett elmozdulást radikalizálva, nem egyszerűen a kapitalizmuskritikát hagyja maga mögött egy rendszerelméleti modellért cserébe, hanem általában a társadalomelméleti kereteket adja fel egy filozófiai antropológiai megközelítésért cserébe. Ennek megfelelően az eldologiasodás értelmezésekor Lukács mellett legalább annyira fontos szerzőként támaszkodik olyan eltérő hagyományokba ágyazott szerzőkre, mint Heidegger vagy Dewey. Hasonlóképpen Lukácshoz, ők is azt mutatják be, hogy az a semleges, objektív, formális racionalitáson alapuló viszonyulás a világhoz, ami a modernitásban általánossá vált, korántsem az egyetlen, és még csak nem is a legalapvetőbb. Sokkal inkább olyan perspektíva, amely a valóság értelmezését beszűkítőként, kritikailag értelmezhető (HONNETH 2006: 110).

Lukács ebből a szempontból a történelmi materializmus elemzéseire támaszkodik, annak következményeként mutatja be az absztrakt munka megjelenését. Heidegger a filozófia történetéből próbálja kimutatni, miként szorultak fokozatosan háttérbe az egzisztenciális kérdések, egyfajta „létfelejtés” során. Ennek hatására a másik perspektívájának figyelembevételén és a tevékenykedésen alapuló „gondoskodás” alapértelmezett perspektívája átadja helyét egy szenvtelen, instrumentális relációnak. Dewey saját elemzéseit nem

49 Ezen a ponton érezhető talán a legvilágosabban, hogy Habermas egyáltalán nem csupán kritikailag viszonyult Foucault hatalomelméletéhez. Az eldologiasítás eljogiasító aspektusának bemutatása a foucault-i biohatalom által gyakorolt „kormányzással” állítható párhuzamba. A privát szféra (iskola, család) jogi szabályozása ugyanis kiegészül a terápiás és szociális munkás szakértők felügyeletének kiterjesztésével is, ami az érintettek autonóm döntéseit egy tudományos-jogi komplexum kötelező irányelveinek rendeli alá – kifejezve az eldologiasodásbeli *hatalom mikrofizikáját* (HABERMAS 1986: 370–373).

ágyazza be hasonló történelemfilozófiai keretbe, ehelyett arra törekszik, hogy a hétköznapi cselekvések pragmatikus kereteit mutassa be. Álláspontja szerint a világhoz való viszonyunk alapértelmezésben nem az uralomgyakorlás hierarchikus szerkezetéhez igazodik, hanem egy olyan holisztikus struktúrába ágyazódik, melyben feltárulnak a dolgok egyedi sajátosságai. Azt megelőzően, hogy egy objektíváló perspektívából tekintenénk a világra, és egyoldalúan beavatkoznánk a működésébe, igyekszünk egyensúlyi viszonyba kerülni vele, és ehhez interakcióba kell lépünk az elemeivel. Minthogy ezekben a helyzetekben nem egy egocentrikus, hanem egy a mások és a dolgok szempontjaira érzékeny, empatikus cselekvőperspektíva figyelhető meg, a világ iránti tiszteletet fejezik ki. Ez a tiszteletadás teremt lehetőséget Honneth szerint arra, hogy – a Lukács és Heidegger által részleteiben kevésbé kidolgozott – torzításoktól mentes, eredeti világhoz való viszonyulás lényegi sajátosságaként az „elismerést” tekintse (HONNETH 2006: 111).

E belátásból következik, hogy az érzelmileg semleges, objektív megismerési folyamatok kezdőpontjában az eredeti empatikus, az egyedi sajátosságokat tisztelő reláció felfüggesztését találjuk. Ahhoz, hogy az egyén objektív, szenvtelen megismerőként viszonyulhasson a világhoz, a személyek és a dolgok – óhatatlanul morális elköteleződést és szenvedélyt implikáló – elismerését vissza kell vonnia. E távolító gesztust követően alakulnak át a világ elemei partikuláris sajátosságokkal bíró létezőkből absztrakt kategóriák megtestesítőivé. Az eldologiasodás ugyanakkor nem egyszerűen az elismerés hiányaként értelmezhető, hanem sokkal inkább annak *elfelejtéseként*. Ahhoz, hogy a megismerés folyamata beinduljon, mindenekelőtt arra van szükség, hogy annak tárgya érdekesként és fontosként tűnjön ki környezetéből. E pillanatoktól elválaszthatatlan az odafordulás gesztusa által implikált elismerés mozzanata. Az eldologiasodás kulcskérdése ennek megfelelően az, hogy minek a hatására fordul át ez a partikuláris sajátosságokat befogadni képes elismerési perspektíva az univerzális sajátosságokra érzékeny, szenvtelen nézőponttá (HONNETH 2006: 124–125).

Lukács az eldologiasodást a kapitalizmus logikája által meghatározott instrumentális racionalizálódás általánossá váló modernizációs tendenciájára vezeti vissza. Ez a felfogás azonban abban az értelemben túlzónak tekinthető, hogy a totálissá váló objektíváló perspektíva egyúttal olyan paradox társadalmi feltételekre is utal, melyek felszámolják az emberi kapcsolatokat és ezáltal a reprodukció feltételeit is. Habermas a kizárólagosságból fakadó paradoxont úgy próbálja elkerülni, hogy rendszerek formájában azonosít olyan szférákat, ahol normatíve legitimnek tekinthető az eldologiasítás, és azok illegitim határátlépéseként mutatja be az elismerés felejtését. Ez a felfogás abban az értelemben problematikus, hogy a funkcionális szükségletek önmagukban aligha szolgálhatnak normatív igazolásként (HONNETH 2006: 126–127). Ilyenformán az eldologiasodást akár a modernizációtól elválaszthatatlan, szükségszerű tendenciaként (Lukács), akár egy folyamatának túlkapásaként (Habermas) magyarázzuk, óhatatlanul paradoxonokhoz lyukadunk ki. További nehézség, hogy sem Lukács, sem Habermas segítségével nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, hogy fenomenológiai szinten miként történik maga az elismerés feledése: utaljunk bár a piacra vagy a rendszerekre, mindkét esetben meg kellene tudjuk mutatni, hogy e strukturális szint hatásait milyen mechanizmusok közvetítik a cselekvők felé.

Mindebből Honneth szerint az következik, hogy le kell mondani arról az igényről, miszerint az eldologiasodást általános társadalomelméleti keretben értelmezzük. Ehelyett olyan univerzális antropológiai modellt keres, amelyben a társadalmi kontextus elismerés-feledésre gyakorolt hatásai általánosságban ragadhatók meg. Ehhez mindenekelőtt a feledés mibenlétét kell tisztázni: az nem valamilyen tudatosult ismeret eltűnéseként fogható fel, hanem sokkal inkább egy diszpozíció háttérbe szorulásaként. Az eldologiasodás az empátián alapuló eredeti viszonyulásnak az elhomályosulásaként írható le: ahogy az érdekesként felbukkanó partikuláris dolgot elkezdjük kiismerni, fokozatosan természetessé válik számunkra, aminek következtében fokozatosan beolvad a háttérbe. Önmagában ettől még nem tekintünk rá absztrakt tárgyként, azonban a figyelem fókuszából való kikerülés előkészíti az eldologiasító percepció számára a terepet. Mindenekelőtt azért, hogy az életvilág evidens tartományába bekerülő értelmezéseink olyan sémákként kezdenek működni, melyek felülvizsgálatára csak indokolt esetben kerítünk sort. A sematizálódás abban az esetben válik ténylegesen eldologiasodássá, ha felbukkan egy fontos cselekvési cél, és a környezet elemei felhasználható erőforrásokként mutatkoznak meg a cselekvő számára. Ebben az értelemben az eldologiasodás a világhoz való viszonyulás temporális szerkezetének hiányzó transzparenciájára vezethető vissza: abból fakad, hogy az életvilág horizontján újabb és újabb jelenségek bukkannak fel, folyamatosan háttérbe szorítva a korábbi tapasztalatokat, valamint saját szempontjaikhoz igazítva azokat (HONNETH 2006: 130–131).⁵⁰

Egy ilyen értelemben vett eldologiasodás egyszerre vonatkozhat a természetre, a másokra és önmagunkra.⁵¹ Ezeken a szinteken egyaránt megfigyelhető, hogy egy alapértelmezett elismerési reláció a megszokás révén elhalványulva közönnyé válik, hogy végül átadja helyét egy eltárgyasító relációnak. Honneth korábbi munkái alapján ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az elismerés feledéseként felfogott eldologiasodásnak közvetlen társadalomelméleti következményei vannak. A szeretet, szolidaritás és jogi elismerés fogalmai révén válik érthetővé, hogy milyen értelemben rejlik kritikai potenciál az eldologiasodás fogalmában: ezek elhalványulni hagyása, vagyis feledése önbizalmától, önbecsülésétől és méltóságától fosztja meg az egyént, vagyis végső soron emberi mivoltát lehetetleníti el (HONNETH 2013). Az eldologiasítás fogalmának elismerésmélethez való hozzákapcsolása egyúttal azt is jelenti, hogy Honneth lemond egy olyan általános társadalomelmélet lehetőségéről, amely a kordiagnózis igényével lép fel. Ehelyett empirikus kérdésként tekint az eldologiasodásra, ami tetszőleges társadalmi konstelláció patológus formájaként bukkannak fel, anélkül ugyanakkor, hogy ezt – akár a kapitalista

50 Az eldologiasodás elismerés-feledésként való megragadásával Honneth hasonló paradox, önpusztító tendenciára kíván rámutatni, mint Habermas a gyarmatosítás tézisével. Minthogy az elismerés nélkülözhetetlen az elemi megismerési folyamatokhoz, így annak a szisztematikus megismerés nevében történő háttérbe szorulása magát az eredeti célt lehetetleníti el (GEUSS 2008).

51 Az ön-eldologiasítás kérdésének az eredeti tanulmány továbbírt változatában Honneth kiemelt szerepet szán, rámutatva, hogy a modernitásban egyre több helyzetben kényszerül önmagát tárgyként megkonstruálni az egyén: a munka világában az életrajzok, a párkapcsolatok esetében a párkeresői profilok tekinthetők megvilágító példáknak (HONNETH 2008: 63).

termelési viszonyok, akár a rendszerdifferenciálódás formáját öltő – általános integrációs sajátosságok meghatározóknak.

Honneth e megoldása felemásnak tekinthető abban az értelemben, hogy bár minden korábbi kísérletnél részletesebben ragadja meg az eldologiasodás univerzális fenomenológiai sajátosságait, végső soron lemond arról, hogy ezt hozzákapcsolja a társadalomelméleti fogalmakhoz. Ennek megfelelően nem meglepő az sem, hogy több kommentátor is felemás érzésekkel fogadta megoldását (LEAR 2008; WEISS 2008). Az alábbiakban ezt a hiányt is megpróbálva kiküszöbölni, arra teszek kísérletet, hogy a társadalmasság általános patológikus potenciáljaként felfogott eldologiasodás olyan hálózati modelljét vázoljam fel, melynek segítségével a jelenség a különböző integrációs logikák szerint szerveződő konstellációkban egyidejűleg lesz elemezhető.

Az eldologiasodás hálózati modellje

Az eldologiasodás Marxtól Honnethig tartó történetére úgy tekinthetünk, mint a modernitás egy meghatározó patológiáját egyre általánosabb társadalomelméleti keretben magyarázó modellek sorozatára. Ezekben a modellekben közös, hogy a társas viszonyok különböző konstellációira utalnak, melyek a világhoz és a másikhoz való viszony episztemológiai szerkezetét oly módon alakítják át, hogy annak morális tartalma kiüresedik. Az eldologiasodás metateoretikus jellemzésekor ilyenformán három komponens (integráció, percepció hatás, morális következmény) különböző mintázataira utalhatunk: Marx esetében a kapitalista termelési viszonyok között létrejött proletár osztálypozícióhoz kapcsolódik az áruként felfogott munkaerő percepció sémája, amiből a munkás eszközként való használata következik; Lukácsnál a piaci viszonyoktól elválaszthatatlan formális racionalitás expanziója vonja magával az objektivitás és hatékonyság szempontjaihoz igazodó cselekvőperspektívát, amiből a másik absztrakt kategóriaként való kezelése következik; Habermas szerint a rendszerdifferenciálódás nyomán elterjedő kommunikációs médiumok veszik el a teret a kölcsönös megértésre törekvő kommunikáció elől, az automatizált interakciós mechanizmusok eszközévé degradálva a másikat; Honneth az elismerés különböző formáinak hiányával jellemezhető társulásokkal hozza összefüggésbe az empátia, a megkülönböztetett figyelem és a tisztelet elfeledését, aminek eredményeként a másik önbizalmát, önbecsülését és méltóságát aláásó viszony jön létre.

Az eldologiasodás integrációs, episztemológiai és morális aspektusára vonatkozó döntések a kritikai elmélet egymást követő generációi esetében lehetőséget teremtettek arra, hogy a társadalmi cselekvések egyre szélesebb körére értelmezzék a fogalmat. Ugyanakkor ez a törekvés mindaddig korlátozott sikert képes csupán elérni, míg az elméletek a társadalmi integráció szintjén beszűkített modellel dolgoznak. Ahhoz, hogy az eldologiasodást a modern társadalmak univerzális patológikus potenciáljaként értelmezhessük újra, önmagában sem a történelmi materializmus, sem az instrumentális racionalizálódás, sem a rendszerdifferenciálódás, sem pedig az elismerés fogalmi keretei nem elégségesek. Helyettük a társulások olyan átfogó modelljére kell támaszkodnunk, amely amellet, hogy mindezeket képes magába foglalni, teret hagy azon integrációs logikák számára is, melyek

esetükben vakfoltban maradnak. Ilyen értelmezési keretnek tekinthető a korábbiakban bemutatott kritikai hálózatemlélet.

Amennyiben az eldologiasodás strukturális alapjának a hálózatokat tekintjük, úgy kialakulása magyarázatakor azokra a meghatározó sajátosságokra kell utalnunk, melyek a hálózat tagjai közti relációt formálják. A hálózatok abban az értelemben flexibilis struktúrának tekinthetők, hogy a szüntelen le- és hozzákapcsolódás formálja az egyes alkotóelemek mozgásterét (kontroll) és önértelmezését (identitás) egyaránt (WHITE 2008). Ebben az értelemben a hálózatokat nem annyira a kötött szerkezeti tulajdonságok, hanem sokkal inkább a dinamika sajátosságai jellemzik: egyaránt kulcskérdés, hogy kik és milyen feltételek mellett kapcsolódhatnak be és le egy hálózatról; hogy milyen érdekek érvényesülnek a különböző konstellációkban; más szóval, hogy milyen hatás születik a mediátorok és intermediátorok komplex kölcsönhatásának eredményeként (LATOUR 2005). Az eldologiasodás hálózati értelmezésekor ennek megfelelően a kapcsolódások dinamikájára kell utalni, azonosítva azokat a formákat, melyek hozzájárulnak egy eldologiasító viszonyrendszer létrejöttéhez és fennmaradásához.

E reláció értelmezéséhez azt a kérdést kell megvizsgálni, hogy miben különbözik egymástól a szubjektumként és dologként kezelt hálózati komponensek mozgásterét. Klasszikus cselekvéseméleti alapokon érvelhetünk amellett, hogy a különbség abban áll, hogy míg az előbbieknél oksági viszonyok kezdőpontjai, vagyis ágensek lehetnek, addig az utóbbiak nem. Azonban, ahogy azt Latour részletesen bemutatja, a tárgyaknak legalább akkora hatásuk van arra, hogy kapcsolódások adott konstellációjában milyen oksági hatások érvényesülnek, mint a személyeknek. Ilyen értelemben pedig egyenlő felekként vesznek részt a hálózati kontrollküzdelmekben, különböző konstellációkban mindketten lehetnek önálló hatást kiváltó mediátorok és hatást közvetítő intermediátorok (LATOUR 2006). Objektum és szubjektum közti különbség megragadásához ilyenformán alternatív hálózati attribútumra kell utalnunk. A white-i értelemben vett „identitás” fogalma segítségével lehetőség nyílik a szubjektumok megkülönböztető sajátosságának megragadására. Szemben a tárgyakkal, a szubjektumok azontúl, hogy befolyásolni igyekeznek a kötések rendjét, egyúttal értelmezik is saját pozíciójukat, és ezt az interpretációt teszik meg a hálózatba való beavatkozás alapjává. Az eldologiasodás ennek megfelelően egy olyan hálózati transzformációra utal, melyben a szubjektumoktól elvitatják az identitásukat. Más szóval, olyan alkotóelemként viszonyulnak hozzájuk, mint akiknek vagy nem tulajdonítanak a saját szerepükre vonatkozó önértelmezési kompetenciát, vagy pedig ezt az értelmezést a hálózati dinamika szempontjából – más, prioritásként kezelt érdekekre hivatkozva – irrelevánsként kezelik.

E perceptuális torzulás morális következményei akkor válnak nyilvánvalóvá, ha a hálózati pozícióból fakadó szenvedéstapasztalatokra utalunk. Amennyiben adott konstellációban betöltött szerep nem teszi lehetővé a szükségletek kielégülését, úgy a hozzá kapcsolódó identitás részévé válik a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség. Ez egyúttal a helyzet megváltoztatására tett kísérlet motivációs bázisaként is szolgál. A szenvedést okozó konstellációk felszámolására törekvő kísérletek a hálózat többi tagját morális felelőként elvárás elé állítják: átérzve a szenvedést, dönthetnek úgy, hogy – akár tevőlegesen, akár

nem gördítve akadályt elé – segítenek a kötések átalakításában, vagy pedig úgy, hogy figyelmen kívül hagyják a szenvedést és – akár aktívan, akár pusztán közönyük révén – gátolják e folyamatokat. Belátható, hogy egy ilyen morális döntéstől elválaszthatatlan az identitással kapcsolatos értelemtulajdonítás: a szenvedés által motivált transzformációk elszabotálása feltételezi az identitás elvitatását vagy – egyéb érdekek alapján – másodlagos jelentőségűnek minősítését.

Az eldologiasodás hálózati szempontból mindezeknek megfelelően a hozzá- és lekapcsolódások olyan dinamikájaként definiálható, melyet az alkotóelemek identitásának elvitatása és ezzel összefüggésben a szenvedéstapasztalatok hálózati transzformációba való becsatornázásának ellehetetlenülése jellemez. Legáltalánosabb értelemben azokat a hálózatokat tekinthetjük eldologiasodottnak, melyek magára hagyják a szenvedés megtapasztalására képes és azt minimalizálni igyekvő alkotóelemeiket. Amennyiben a hálózati eldologiasodást az alkotóelemek szenvedéstapasztalatainak a dinamika formálásából való kimaradásaként értelmezzük, úgy ennek kétféle lehetőségét kell megvizsgálnunk. Ez egyrészt oly módon képzelhető el, hogy a felbukkanó szenvedéstapasztalatok által motivált hálózati transzformációk – akár ellenérdekelt erők általi blokkolás, akár erőforrás hiányában – ellehetetlenülnek. Ebben az esetben a szenvedő iránti empátia hiányának kifejeződéséről beszélhetünk, vagyis egyfajta *közönys eldologiasodásról*.

Másrészt a szenvedéstapasztalatok oly módon is kimaradhatnak a hálózati transzformációk szervezéséből, hogy azok hiánya esetén is változások indulnak be. Szemben az első esettel, ilyenkor nem a morális közöny direkt gesztusára utalhatunk, hanem egy indirekt összefüggésre. Amennyiben a szubjektumok szükségleteitől független szempontok szerint változik a kötések rendje, úgy tényleges szenvedéstapasztalatok nélkül is dologgá válhatnak. A hálózaton belüli érdekek által formált identitásuk, vagyis céljaik és preferenciáik ekkor ugyanúgy irrelevánssá válnak a hálózati dinamika számára, a változások kezdeményezői helyett azok elszenvedőivé válnak. Amellett, hogy a fennálló egyensúlyi keretek felborítása potenciálisan szenvedések forrása, és ennyiben kockázati tényező, egyúttal a szenvedés sajátos formáját is létrehozza. A tőle független okokból lezajló hálózati transzformáció egy kontrollálhatatlan külső erőnek való kitettség, vagyis a kiszolgáltatottság tapasztalatát hordozza magában. Ebben az értelemben a szubjektumtól független dinamikák egyfajta *túlhajsolt eldologiasodást* valószínűsítene.

Amennyiben e kétféle torzulástól egyaránt mentes egy hálózat, vagyis dinamikájába egyaránt becsatornázódnak a szenvedéstapasztalatok, és emellett azt nem határozzák meg cselekvők identitásától független külsődleges szempontok, úgy az eldologiasodás hatásait ellensúlyozó, *humanizáló* konstellációról beszélhetünk. A másik kettővel szemben ezeket a kapcsolódásokat az jellemzi, hogy formálódásuk során kitüntetett figyelmet fordítanak az alkotóelemek identitására. Azáltal, hogy lehetővé teszik a szenvedések enyhítését, és minimalizálják az azoktól független változásokat, objektiváció helyett szubjektívációs hatást fejtenek ki: egy autonóm, ágenciával bíró pozíció fenntartása révén hozzájárulnak az identitás konstrukciójához. Az alábbiakban e három lehetőséget vizsgálom meg az egyenlőtlenségi, reflexív, kommunikatív, elismerési és technikai hálózatok preintencionális, intencionális és posztintencionális szintű változataiban.

A habituális szinten szerveződő hálózatokban az eldologiasodás a különböző tőkékért folytatott játszmák dinamikájának torzulásában érhető tetten. *Kegyetlen habitusról* beszélhetünk abban az esetben, ha a különböző tőkékért folyó játszmákban minden eszköz bevetése megengedett a másik legyőzése érdekében. Akár a tétek nagysága, akár a versengők kilátástalan pozíciója miatt éleződik ki a küzdelem, a hálózat tagjai a másik szenvedésére saját sikerük indikátoraként tekintenek, ennek megfelelően nemhogy annak csökkentésében, de sokkal inkább növelésében lesznek érdekelték. *Kívülálló-habitusról* beszélhetünk azon konstellációk esetében, melyekben a játszma feltételei folyamatosan változnak, így a résztvevőknek nincs lehetőségük belevetniük magukat. Azáltal, hogy valamilyen külsődleges akarat határozza meg a téteket és a küzdelem feltételeit saját szempontjai szerint, a hálózat tagjai valójában idegenek maradnak a számukra végső soron kiismerhetetlen helyzetben, és csupán esetleges stratégiákat tudnak követni, aminek következtében csak felemás módon vesznek részt azokban. *Érdekérvényesítő habitusról* tanúskodnak azon konstellációk, melyekben az egymással rivalizáló felek sikerrel csatornázzák be saját negatív tapasztalataikat a játszma kereteinek formálásába, miközben képesek korlátozni az attól független transzformációk kizárólagosságát. Az ilyen hálózatokban folytatott játszmák lehetőséget kínálnak a személyes identitás konstrukciójára, kifejezve a preintencionális stratégiák által meghatározott társadalmi küzdelmekben rejlő emancipatorikus lehetőséget.

Az illúziók révén szervezett hálózatokban az eldologiasodás a fennálló egyenlőtlenségeket legitimáló diskurzusok szerveződésében írható le. *Kommunitárius illúzióról* beszélhetünk abban az esetben, ha az egyéni igények és jogok legitim módon korlátozhatóak a tágabb közösség érdekeire hivatkozva. Amennyiben valamely – akár nemzeti, vallási vagy politikai – csoport azon igénye jogossá válik, hogy az őt alkotók szorítsák háttérbe saját szenvedéseiket a közös célok érdekében, úgy megnyílik az út a velük szembeni közöny számára. *Evolutív illúzió* érvényesül azokban a hálózatokban, melyek a variációk és adaptív szelekció logikáját abszolutizálják. Minthogy az adaptív javulás előfeltétele a diverzitás, az ilyen hálózatokban a változás olyan önértékké válik, aminek alárendelődnek az identitás egyéni szempontjai, végső soron irrelevánssá válva a dinamika számára. *Egyénközpontú illúzióról* beszélhetünk azokban a hálózatokban, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek megítélésében az egyéni igények védelme kiemelt szerepet tölt be. Amennyiben a legitimitás kritériuma az egyéni szenvedések csökkentéséhez, valamint az öncélú változások minimalizálásához kötődik, úgy a hálózat eldologiasító helyett szubjektívációs hatást fejt ki.

A mezőlogikán alapuló hálózatok esetében az eldologiasodás a szimbolikus és materiális tőkék újraelosztásának torzulásaiban mutatkozik meg. *Tömegtársadalmi mezőről* beszélhetünk abban az esetben, ha a tőkék elosztásának szempontjait nem egyéni, hanem társadalmi csoportoknak tulajdonított szempontok szervezik. Ebben az esetben az egyes cselekvők problémái és szempontjai abban az értelemben irrelevánsak, hogy a javakhoz való hozzájutás kizárólag a különböző – osztály-, rendi vagy etnikai – csoporttagságok függvénye. *Okkupált mezőként* írhatók le azok a konstellációk, melyekben az egyenlőtlenségeket nem a specifikus tőke újraelosztása határozza meg, hanem egy saját szempontjai szerint szerveződő külső hálózat. Az ilyen hálózatokban a strukturális viszonyok folya-

matosan változnak a belső mezőlogikát domináló külsődleges kényszerekhez igazodva (például globalizációs hatások vagy relatív autonómia felszámolása), összességében egy az érintettek szempontjaitól független dinamikát eredményezve. *Inkluzív mező*ről beszélhetünk akkor, ha a tőkék újraelosztásának folyamatába mindazok bevonódnak, akiknek élethelyzetét keretezik a fennálló egyenlőtlenségek. Egy ilyen hálózatban az egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamata az egyéni érdekérvényesítések összeadódásaként jön létre, nem pedig a passzivitásra kényszerített társadalmi csoportok kihagyásával.

A rutinok által szervezett hálózatokban az eldologiasodás az ontológiai biztonság fenntartásának torzult mechanizmusaira utal. *Mechanikus rutinokról* beszélhetünk akkor, ha az ontológiai biztonság a környezet materiális kényszereihez való igazodás függvénye. Életvitele rendszerességét biztosítandó, akár valamilyen időbeosztáshoz, térhasználatához vagy használati eszközökhöz kapcsolódó repetitív eseménysorozathoz köti saját gyakorlatait a cselekvő; végső soron lemond arról, hogy saját szenvedéstapasztalatait bevonja azok alakításának folyamatába. *Anomikus rutinok* jellemzik azokat a konstellációkat, ahol a kötések kiismerhetetlenül változnak, és nincs lehetőség hozzájuk igazított repetitív cselekvésminták kialakítására. Ezek hiányában a rutinok olyan viselkedésmintáknak adják át helyüket, melyek ha tényleges kiszámíthatatlanságot nem is, de annak illúzióját – akár kényszeres viselkedésformák, akár függőségek révén – képesek megteremteni. *Privatizáló rutinok* figyelhetők meg azokban a konstellációkban, ahol a repetitív viselkedésminták a társakról való lekapcsolódás és az egyedüllét számára védett teret hoznak létre. Ezekben nyílik lehetőség arra, hogy mások szempontjai helyett a sajátok határozzák meg a cselekvések formáját és célját, ezáltal körvonalazzanak egy olyan életformát, amivel azonosulni lehet.

A kognitív reflexivitás hálózataiban az eldologiasodás a cselekvéshelyzetek szakértői tudások bevonásával történő értelmezésének torzulásaként ragadható meg. *Klasszifikáló reflexió*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a cselekvő környezetére vagy önmagára vonatkozó megértési kísérleteiben kizárólag a tudományos diskurzusokban megjelenő klasszifikációs rendszerekre támaszkodik. Az ilyen hálózatokban a világ előre meghatározott kategóriák alapján kerül felosztásra, így az annak keretei közé be nem illeszthető, partikuláris problémák értelmezhetetlenek és megoldhatatlanok maradnak. *Haladásfetiszáló reflexió* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a kockázatok értelmezése és kezelése egyaránt a legfrissebb és ezáltal leghitelesebbként kezelt szakértői diskurzushoz igazodik. E konstellációkban a környezeti bizonytalanságok mérlegelésének szempontjai az újdonság függvényében folyamatosan változnak, összességében ellehetetlenítve az identitás szakértői tudások fényében történő formálódását. *Én-technikák reflexivitásáról* beszélhetünk abban az esetben, ha a saját szükségelteket és a mozgástér számbavétele ismétlődő eleme egy hálózat működési rendjének. Az önvizsgálat és önértelmezés e gyakorlatai által a cselekvő folyamatosan kísérletet tesz önmaga és környezete közti határok megvonására, melynek során formálja identitását is.

A reflexív intézmények hálózataiban az eldologiasodás a szakértők és a hozzájuk forduló kliensek közti partneri viszony torzulásában érhető tetten. *Tudományfetiszáló intézményről* beszélhetünk abban az esetben, ha a szakértők saját kompetenciájuk alapján azt feltételezik,

hogy a klienseknél is jobban megértik a felmerülő problémákat. Ebben az esetben a szenvedéshez való privilegizált hozzáférést vitatják el a tudományos tudás szisztematikus megismerési potenciáljára hivatkozva, összességében megfosztva az egyént problémái adekvát kifejezésének lehetőségétől. *Kísérletező intézmény*nek tekinthetők azok a konstellációk, melyekben a szakértői tudás fejlesztésének szempontjai előnyt élveznek a laikusokéval szemben. Az ilyen hálózatokban az interakciók szerkezete folyamatosan változik, olyan – a tudományos diskurzuson belüli – hatások eredményeként, melyekre a cselekvőknek nincs közvetlen hatásuk. *Rehabilitáló intézmény*ként írhatók le azok a hálózatok, melyekben a szakértők nem egyszerűen figyelembe veszik a kliensek egyéni szempontjait, de célzottan törekszenek is arra, hogy ezek percepcióját felerősítsék. Az ilyen értelemben a figyelmet saját szenvedésekre irányító konstellációkban a diskurzusok és szakértők orientációjának következtében kerülnek az identitás kérdései a cselekvő érdeklődésének fókuszába.

A közös életvilág révén szerveződő hálózatokban az eldologiasodás a valóság magától értetődő interpretációjának alkalmazása kapcsán azonosítható. *Törzsi életvilág*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a közös jelentések egyéni interpretációk feletti dominanciáját ismétlődő rítusokban erősítik meg. Az ilyen hálózatokban a közösség kizárólagos igényt formál a valóság értelmezésére, aminek következtében a kollektív reprezentációk háttérbe szorítják a szenvedés egyéni kifejeződéseit. *Dekonstruálódó életvilág* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a közös jelentéseket egy külsődleges aktor írja felül, aminek következtében azok a közösségtől független szempontok szerint változnak. Az ilyen hálózatokban a kollektív interpretációk felbontásával párhuzamosan az annak keretei között formálódó identitások is elvesztik kapcsolódási pontjaikat. *Toleráns életvilág*nak tekinthetők azok a hálózatok, melyekben miközben rendelkezésre állnak a valóság közös konstrukciójának mechanizmusai, azokat korántsem érvényesítik kizárólagosan. Minthogy ebben az esetben a kettő nem kizárólagos, ezért a cselekvőnek lehetősége nyílik arra, hogy a személyes identitásra vonatkozó jelentéseket a közös tudáskészlet tanulságaira építve dolgozza ki.

A kommunikatív cselekvés hálózataiban az eldologiasodás a kölcsönös megértés torzulásaként értelmezhető. *Szenvtelen kommunikáció*ról beszélhetünk abban az esetben, ha a kölcsönös megértés folyamatában nincs helye az érzelmek kifejezésének. Az ilyen hálózatokban az óhatatlanul érzelmi töltettel rendelkező szenvedéstapasztalatok nem tudnak közvetlen valójukban megjelenni, legfeljebb egy tárgyilagos, távolságtartó leírás révén valamely absztrakt kategória alá besorolva. *Fecsegő kommunikáció* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol a kölcsönös megértés szempontjai helyett az érdekesnek tűnő környezeti hatásokra történő reflexió a meghatározó. Az ilyen konstellációkban a cselekvők szükségleteitől függetlenül, folyamatosan változnak a felmerülő témák, felszámolva az identitás megjelenítésének terét. *Bátorító kommunikáció* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a felek nem egyszerűen kölcsönös megértésre törekszenek, hanem explicit erőfeszítéseket tesznek az egyéni álláspontok megismerésére. Ilyenformán a cselekvéskoordinációhoz szükséges közös valóság mellett arra is figyelmet fordítanak, hogy az adott esetben egyéni reflexió során hozzá nem férhető tartalmak felszínre jussanak.

A funkcionális alrendszerek hálózataiban az eldologiasodás a mediatizált kommunikáció torzulásaiban érhető tetten. *Hegemon alrendszer*ről beszélhetünk abban az esetben, ha

a kommunikációs médiumokat nem egyszerű instrumentális eszközként használják a cselekvők, hanem saját identitásuk szempontjából kitüntetett referenciapontként. Az ilyen – gramscii – értelemben kulturális hegemoniát kifejező, ideologikus rendszerszemantikák elfedik a saját szenvedéseket, ahogy helyükre a funkcionális érdekeket helyezik. *Likvid alrendszer* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol valamilyen külsődleges – akár más alrendszer, akár globalizációs folyamatok általi – hatások következtében a működési feltételek folyamatosan változnak. Minthogy a cselekvőknek nincs módjuk a médiumok által kijelölt kereteket kiismerni, sodródnak a rendszerdinamikájával anélkül, hogy saját érdekeiket artikulálni tudnák. *Érdekképviselői alrendszer*ként jellemezhetők azok a hálózatok, melyekben lehetőség van az egyéni érdeksérelmek visszacsatolási mechanizmusokba történő becsatornázására. Ezekben a konstellációkban a cselekvők motiválttá válnak arra, hogy a médiumok szabta keretek között felmérjék szükségleteiket, és törekedjenek kielégítésükre.

A szeretet kötése által koordinált hálózatokban az eldologiasodás a kölcsönös megmutatkozás torzulásaiban érhető tetten. *Szubmisszív szeretet*ről beszélhetünk abban az esetben, ha a feltárulkozás és megerősítés dinamikáját egyenlőtlenségek jellemzik. Amennyiben az egyik félnek vagy nincs lehetősége arra, hogy őszintén megmutatkozzon a másik számára, vagy pedig nem számíthat megértésre és elfogadásra, úgy szenvedései eltitkolására és – tekintve, hogy az intimitás a feltárulkozás végső terepe – potenciálisan elfojtására kényszerül. *Távkapcsolati szeretet* jellemzi azokat a kapcsolódásokat, ahol a feleknek csak ritkán van lehetőségük megosztani egymással életüket. Minthogy az interakciók irregulárisak és alacsony intenzitásúak, a kölcsönös feltárulkozás dinamikáját kapcsolaton kívüli események határozzák meg, aminek következtében az identitáskonstrukció tere beszűkül. *Támogató szeretet*ről beszélhetünk akkor, ha a hálózatban a nyilvánosság előtt szégyellt tulajdonságok rehabilitációjára kerül sor. Az ilyen konstellációkban az alapértelmezésben elfojtott szenvedéstapasztalatokkal való szembenézés révén lehetőség nyílik azok meghaladására.

A megbecsülés hálózataiban az eldologiasodás az egyéni életforma és teljesítmény értékelésének torzulásaként értelmezhető. *Maximalista megbecsülés*ről beszélhetünk abban az esetben, ha kizárólag a legjobb teljesítmények kerülnek elismerésre. Annak következtében, hogy a mindenkor cselekvőknek csupán egy szűk rétege részesül pozitív megerősítésben, az elérendő célok megvalósítása helyett a másik legyőzése válik kizárólagos céllá, ilyenformán a totális verseny kitakarja a szenvedéstapasztalatok figyelembevételét. *Hektikus megbecsülés* jellemzi azokat a hálózatokat, melyekben az egyéni hozzájárulások pozitív értékelésének szempontjai kiszámíthatatlanul változnak. Akár amiatt, mert a megbecsülés felett rendelkezők önkényesen megváltoztatják azokat, akár azért, mert a fontosnak tartott értékek kiforratlanok, az ilyen hálózatokban nincs lehetőség a közösségi elvárásokhoz való viszonyt kialakítani, és ezáltal az identitást stabilizálni. *Együttérző megbecsülés*ről beszélhetünk akkor, ha a gyengeségek nem implikálnak automatikusan elismerésmegvonást. Az ilyenformán megértő és megbocsátó hálózatokban nincs szükség az aggodalmak és fájdalmak eltitkolására, ehelyett lehetőség nyílik a velük való szembenézésre és megoldásukra törekvésre.

A jogi elismerés hálózataiban az eldologiasodás a szabályok létrehozásának és alkalmazásának torzulásaiban érhető tetten. *Pozitivistá jogról* beszélhetünk abban az esetben, ha az igazolási mércék, valamint a gyakorlatok egyaránt a demokratikus kontrolltól függetlenített

szakértői kérdésnek minősülnek. Ebben az esetben a jogszabályokat és alkalmazásukat kizárólag a belső konzisztencia és racionalitás legitimálja, függetlenül attól, hogy az érintettek milyen tényleges hatást gyakorolnak, és esetleges nem szándékolt következményeik révén milyen indokolhatatlan szenvedéseket okoznak. *Instrumentalizált jog* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol az intézményesített szabályokat partikuláris érdekek mentén folyamatosan változtatják. Az ilyen konstellációkban a jogalanyok a szabályok egyszerű elszenvedőivé redukálódnak, anélkül hogy lehetőség lenne szempontjaik érvényesítésére. *Preventív jog* figyelhető meg azokban a hálózatokban, ahol a szabályalkotás és -alkalmazás nem csupán az okozott károk reaktív szankcionálására vonatkozik, hanem egyúttal az esetleges szenvedések proaktív megelőzésére is. Az ilyen konstellációkban, ahogy a cselekvők figyelme ráirányul a potenciális szenvedésekre, úgy lehetőség nyílik a személyes identitás formálódására.

Az információ logikájához igazodó hálózatokban az eldologiasodás az ingerek áramlásának torzulásában ragadható meg. *Kötött csatornás információáramlás* jellemzi azokat a hálózatokat, ahol nincs lehetőség különböző források közti választásra, akár amiatt, mert ilyen alternatívák eleve nem is léteznek, akár amiatt, mert nem hozzáférhetőek. Az ilyen esetekben, amennyiben – nem tudván megoldást kínálni a nehézségekre – inadekvátnak minősül az adott ingeráradat, a cselekvő nem tudja lecserélni, aminek következtében beleragad a szenvedéssel teli állapotba. *Vibráló információáramlásról* beszélhetünk abban az esetben, ha az ingerek formája és témája egyaránt kiszámíthatatlanul változik adott csatornán belül is. Egy ilyen értelemben a figyelmet folyamatosan kizökkentő, túlingerlő környezetben a cselekvők elvesztik a befogadás felett gyakorolt minimális kontrolljukat is, és az áradó információ környezetévé válnak. *Felhasználóbarát információs hálózatnak* tekinthetők azok a konstellációk, melyek a csatornák és tartalmak kezeléséhez interaktív orientációs pontokat tartalmaznak. Az ilyen konstellációkban – a szenvedéssel járó kötések elkerülése vagy az identitás konstrukciója által motivált – személyes szempontok alapján nyílik lehetőség a fogyasztott ingerek kiválasztására, mely döntések egyúttal felületet kínálnak az önreflexióra is.

Az esztétikai reflexivitás hálózataiban az eldologiasodás az autonóm értelemképződés torzulásaként írható le. *Sznob reflexivitásról* beszélhetünk abban az esetben, ha az önálló értelemképződés során öntudatlanul valamilyen meg nem kérdőjelezett tekintélyhez igazodnak a cselekvők. Ebben az esetben egy belsővé tett (esztétikai) mérce határozza meg a jelentésadás folyamatát, korlátozva a cselekvő világhoz és önmagához való viszonyát, potenciálisan felszámolva a szenvedésekkel való szembenézés lehetőségét. *Divathajhász reflexió* jellemzi azon hálózatokat, melyekben a felek ahelyett, hogy a valóság önálló interpretációjára tennének kísérletet, kizárólag a többiek megközelítésének meghaladására törekcszenek. Az új irányzatok kritikátlan fogyasztóiként az identitás aktív, autonóm megalapozásának lehetőségét valójában egy sajátos, passzív szerepbe szorulva, a legfrissebb divathullámok meglovagolásának illúziójára cserélik. *Önvizsgálati reflexióról* beszélhetünk akkor, ha a társaktól függetlenített interpretációs erőfeszítések célja a tudat működésének mélyebb megértése. Az ilyen hálózatokban nyílik lehetőség a szenvedéstapasztalatok formálódásának és oksági összefüggéseinek feltárására és ezáltal az identitáskonstrukció átvilágítására.

Az épített-technikai környezet hálózataiban az eldologiasodás a materiális kényszerstruktúra torzulásában érhető tetten. *Formálhatatlan környezetről* beszélhetünk abban az

esetben, ha a tárgyak és terek átalakítására nincs lehetőségük a cselekvőknek. Az ilyen hálózatokban a materiális adottságok egyéni igényekhez való igazítása helyett kizárólag az alkalmazkodására van lehetőség, aminek következtében a cselekvők maguk is pusztán a fizikai kényszerekhez igazodó testekké válnak. *Túltervezett környezet* jellemzi azokat a konstellációkat, melyekben a tárgyakat és tereket folyamatosan újraformálják, az esztétikum vagy a funkcionalitás szempontjaihoz igazítva őket. Az ilyen hálózatokban a cselekvő egy szüntelenül tőle függetlenül változó térben találja magát, melyben ő maga is legfeljebb díszletként van jelen, ahelyett hogy hatásgyakorlóként lenne. *Kreatív környezetnek* tekinthetők azok a hálózatok, melyekben a dolgok és terek szabadon alakíthatók a cselekvők igényei szerint. Az ilyen konstellációk nekiszegezik a kérdést az egyéneknek, hogy milyen materiális feltételeket igényelnek, és ebben az értelemben szubjektívációs hatást fejtenek ki.

A fenti ideáltipikus hálózati konstellációkat az alábbi táblázat foglalja össze.

5. táblázat: A közönyös, a túlhajszolt eldologiasítás és a humanizáló hálózatok ideáltípusai

		preintencionális	intencionális	posztintencionális
közönyös eldologiasítás	egyenlőtlenségi hálózatok	kegyetlen habitus	kommunitárius illúzió	tömegtársadalmi mező
	reflexív hálózatok	mechanikus rutinok	klasszifikáló reflexió	tudományfetisizista intézmény
	kommunikációs hálózatok	törzsi életvilág	szívtelen kommunikáció	hegemón alrendszer
	elismerési hálózatok	szubmisszív szeretet	maximalista megbecsülés	pozitivisták jog
	technikai hálózatok	kötött csatornás információáramlás	sznob reflexió	formálhatatlan környezet
túlhajszolt eldologiasítás	egyenlőtlenségi hálózatok	kívülálló-habitus	evolutív illúzió	okkupált mező
	reflexív hálózatok	anomikus rutinok	haladásfetisizáló reflexió	kísérletező intézmény
	kommunikációs hálózatok	dekonstruálódó életvilág	fecsegő kommunikáció	likvid alrendszer
	elismerési hálózatok	távkapcsolati szeretet	hektikus megbecsülés	instrumentalizált jog
	technikai hálózatok	vibráló információáramlás	divathajhász reflexió	túltervezett környezet
humanizáló hálózatok	egyenlőtlenségi hálózatok	érdekérvényesítő habitus	egyénközpontú illúzió	inkluzív mező
	reflexív hálózatok	privatizáló rutinok	én-technikák reflexivitása	rehabilitáló intézmény
	kommunikációs hálózatok	toleráns életvilág	bátorító kommunikáció	érdekképviselői alrendszer
	elismerési hálózatok	támogató szeretet	együttérző megbecsülés	preventív jog
	technikai hálózatok	felhasználóbarát információáramlás	önvizsgálati reflexió	kreatív környezet

Az áttekintésből kiderül, hogy a késő modernitás különböző logikák által szervezett hálózataiban az eldologiasodás egyes típusai milyen formákat ölthetnek. Ezek azonosítása mellett, hogy a kritikai elméletek egy központi problémájának átfogó elemzését teszi lehetővé, fontos adalékokkal szolgál a hálózati szolidaritás előfeltételeinek feltérképezéséhez. Akárcsak az előítéletek, az eldologiasodás különböző típusai is formálják ennek lehetőségterét: amennyiben egy hálózatban nincs lehetőség arra, hogy a szenvedéstapasztalatok becsatornázódjanak a dinamikába (közönyös eldologiasodás), úgy a torzultakhoz nagy eséllyel nem terápiás kötések kapcsolódnak, összességében szolidaritási vákuumot eredményezve. Amennyiben egy hálózatban a le- és hozzákapcsolódások anélkül is bekövetkeznek, hogy ezt szenvedéstapasztalatok indokolnák, úgy megnő a valószínűsége annak, hogy a kvázi-terápiás kötések torzulásmentesekhez kapcsolódjanak, inadekvát szolidaritáshoz vezetve. Hálózati szolidaritásra leginkább akkor van lehetőség, ha a kötések formálódása szempontjából kitüntetett szerepet töltenek be az érintettek szenvedései. Az alábbi szakaszban ezeket a következtetéseket kibővítve, a szolidaritás, az előítéletek és az eldologiasodás hálózati modelljeinek kölcsönhatását vizsgálom meg, kísérletet téve a hálózati szolidaritás lehetőségterének felvázolására.

A HÁLÓZATI SZOLIDARITÁS LEHETŐSÉGTERE

Az előítélet és az eldologiasodás hálózatelméleti újraértelmezését követően visszatérhetünk a szolidaritás – késő modernitásban leginkább potenciálként adott – hálózati paradigmájának előfeltételeire vonatkozó kérdéshez. A fentiekben kidolgozott tipológiák segítségével lehetőség nyílik arra, hogy a torzult és kvázi-terápiás kötések egymáshoz kapcsolódásaként felfogott hálózati szolidaritás különböző valószínűségű ideáltípusait áttekintsük. Egy ilyen skála egyik végpontján a hálózati szolidaritás sikerének lehetőségét találjuk, melyet az előítéletek és az eldologiasodás adekvát kezelése képes biztosítani. A másik végpontján pedig a hálózati szolidaritás kudarcát kifejező konstellációt, melyben nem csupán a szenvedések és terápiás kötések nem érnek össze, de ezen túlmenően a torzulásokat is félreértik, továbbá a patológikus tapasztalatok sem játszanak szerepet a hálózati dinamikában. E két szélsőérték között foglalnak helyet azok a kevert típusok, melyek akár a hálózati szolidaritás tényleges kimenetének (torzult kötések kvázi-terápiásakhoz kapcsolódása), akár egyik (szenvedéstapasztalaton alapuló torzulásattribúció) vagy másik (szenvedéstapasztalat hálózati dinamikába való beépülése) előfeltételének félresiklásával jellemezhetők.

Stabilizálódott hálózati szolidaritásról beszélhetünk abban az esetben, ha a hálózati dinamika alapja a szenvedéseket okozó torzulások megszüntetésére tett kísérlet, a torzulások azonosítása a szenvedéstapasztalatok függvénye, és mindennek köszönhetően a torzult kötésekhez kiszámíthatóan kapcsolódnak hozzá kvázi-terápiásak. Az ilyen konstellációkra úgy tekinthetünk, mint a hálózati társadalom kihívásaira adott adekvát válaszra. Egyszerre célzottak (az individuálisan megélt problémákra adnak választ), reflektívek (pre-

koncepciók helyett a cselekvők számára ténylegesen felmerülő problémákra reagálnak) és intézményesültek (nem esetlegesen fordulnak elő, hanem az interakciók szervezőelveként). Ilyenformán felvillantanak egy olyan emancipatorikus horizontot, melyben a klasszikus és késő modernitás szolidaritási paradigmájának paradoxonjait kezelni hivatott hálózati szolidaritás stabilizálható.⁵²

A következő három típus a szolidaritás előfeltételeinek valamely dimenziójára kiterjedő hiány alapján írható le, egyfajta kompromisszumos megoldást fejezve ki. *Érzéketlen hálózati szolidaritásról* beszélhetünk akkor, ha annak ellenére, hogy a torzult kötések azonosítása nem a szenvedéstapasztalatoktól független prekonceptiókon alapul, és jó eséllyel jönnek létre a torzult és kvázi-terápiás kötések között kapcsolódások, a paradigma mégsem tud stabilizálódni amiatt, hogy a hálózati dinamikában a torzulások csökkentése mindvégig háttérbe szorul. Amennyiben nem épül be az interakciók magától értetődő keretei közé a szenvedések csökkentésének imperatívusza, más szóval, nem alakul ki érzékenység a kölcsönös felelősségvállalás normatív rendje iránt, úgy a torzult és kvázi-terápiás kötések kapcsolódása esetleges marad. Ez a kiszámíthatatlanság hosszú távon azt a veszélyt hordozza magában, hogy a segítségnyújtás szempontjait egyéb kényszerek háttérbe szorítják, csökkentve a paradigma hatékonyságát.⁵³

Kizáró hálózati szolidaritásról beszélhetünk abban az esetben, ha intézményesülnek a rászorultság és segítség keretei, és ennek következtében szisztematikusan kapcsolódnak egymáshoz a torzult és kvázi-terápiás kötések, azonban amiatt, hogy a torzulások azonosításakor a szenvedés tényleges tapasztalatai helyett prekonceptiókból indulnak ki, végső soron az érintettek köre korlátozott marad. Az ilyen konstellációkban a segítségnyújtási kísérletek csak azokhoz érnek el, akik az előzetes ismeretek alapján rászorulónak minősülnek, függetlenül attól, hogy ténylegesen azok-e, illetve akadnak-e más érintettek. Ez a korlátozott elérés hosszú távon azt a veszélyt rejti magában, hogy a paradigma

52 Természetesen a hálózati szolidaritás stabilitása relatív fogalom, amennyiben időben óhatatlanul korlátozott. Ennek megfelelően példaként egyrészt e szolidaritási forma olyan kifejeződéseit hozhatók fel, melyek tényleges forradalmi átalakulásokat indukálva, kiüresedett társulási formákat mozdítottak ki a holtpontról (CASTELLS 2015). Másrészt olyan együttműködéseket, mint amilyen például a háztartási alkalmazottak transznacionális összefogása vagy a globális nőjogi mozgalmak: ezek közös sajátossága, hogy a hagyományos társadalmi törésvonalakon átívelve teremtetek szolidaritást (GOSEWINKEL – RUCHT 2017).

53 A másik szenvedését a hálózati dinamikába becsatolni csak korlátozottan képes szolidaritási formára példaként olyan helyzetekre utalhatunk, ahol a segítő és segített között áthidalhatatlan hatalmi különbségek vannak. Ilyenkor a rászoruló óhatatlanul passzív szerepbe kerül, aminek következtében tényleges problémái helyett a domináns tagok által anticipált ügyek körül szerveződik az interakció. Konkrét példaként a határon túli magyarokra irányuló segítség szolgálhat, melynek adományozói céljai a nemzeti identitás erősítésére irányulnak (például a magyar nyelv tanulásának támogatásában fejeződnek ki), miközben a rászorulóik igények a materiális érvényesülésre (ZAKARIÁS 2016a).

fokozatosan kiüresedik, aminek hatására a kezeletlen rászoruló aránya és az ebből fakadó konfliktuspotenciál megnő.⁵⁴

Sporadikus hálózati szolidaritásról beszélhetünk abban az esetben, ha a torzult és kvázi-terápiás hálózatok között létrejönnek ugyan kapcsolódások, azonban ezek tartósságát sem a szenvedésre vonatkozó adekvát tudás, sem pedig a segítség és rászorultság intézményes formái nem garantálják. Ilyenformán teljességgel esetleges marad, hogy milyen helyzetekben bukkannak fel, és mennyire maradnak tartósak. E szélsőséges kiszámíthatatlanságból fakadóan az esetlegesen létrejött szolidaritási kötések nem tudnak paradigmává válni, ehelyett olyan kivételes konstellációkként kezelik őket, melyek túlmutatnak a cselekvők kompetenciáin.⁵⁵

Míg a fenti három eset a hálózati szolidaritás kis mértékben torzult formáit foglalja magában, addig az alábbi háromban annak ellehetetlenüléséhez közeli állapotok jelennek meg. *Ineffektív hálózati szolidaritásról* beszélhetünk akkor, ha intézményesült a felelősségvállalás adott kerete, ami a szenvedéstapasztalatok alapján definiálja a torzulásokat, azonban ennek ellenére a paradigma megvalósítása mégis megakad, és a torzult kötések nem érnek össze a kvázi-terápiásokkal. Az ilyen értelemben nem elég hatékony vagy erőforrás-hiányos konstellációkban hiába adott az intézményesült akarat, valamint a problémafeltárás adekvát perspektívája, a kivitelezés a paradigmától független – például szervezési – okokból mégsem sikerül. E hálózatokban a legnagyobb veszélyt az jelenti, hogy a tényleges segítségi mechanizmusok kudarcával vonja a percpiciós és normatív keretek egészével kapcsolatos hit megrendülését, végső soron legitimációs válságot eredményezve.⁵⁶

Populista hálózati szolidaritásról beszélhetünk akkor, ha megjelennek a kölcsönös felelősségvállalás intézményei, azonban azok nem a tényleges szenvedésekre fókuszálnak, hanem a torzulások egy sematikus formájára, ilyenformán nem teszik lehetővé a torzult és kvázi-terápiás hálózatok közti kapcsolódást. Az ilyen hálózatok abban az értelemben

54 E típus jelentősége különösen megnő, ahogy a szenvedés és diszfunkciók percpiciója mediatizálódik, és a saját által közvetített képei, valamint a „közéleti szakértők” által konstruált értelmezései válnak meghatározóvá (BOLTANSKI 1993). Ahogy a szenvedések és diszfunkciók kivonódnak a közvetlen tapasztalás terepéről, úgy az előítéletekhez való adekvát viszonyulás esélye lecsökken, és az információs hálózatokban megjelenő megkülönböztetésen alapuló kizárási logikák számára nyílik tér, a szolidaritás szelektív mintázatait hozva létre.

55 Egy ilyen típusú hálózati szolidaritásra példaként hozható fel az olyan rendkívüli pillanatokban nyújtott segítség, mint egy természeti katasztrófa, humanitárius vagy menekültválság. Ezekben a helyzetekben lokálisan létrejönnek segítségi kapcsolódások, anélkül azonban, hogy azokat stabilizálni tudnák jelentések és intézmények (ZAKARIÁS 2016b).

56 Az ilyen fajta diszfunkciók különösen nagy eséllyel fordulnak elő az olyan ellátórendszerekben, melyek amiatt, hogy részfeladatokra koncentrálnak, végső soron kudarcot vallanak globális feladatukat illetően. A hazai utógondozói rendszere vonatkozó elemzések példáján jól bemutatható, hogy ez miként képzelhető el a gyakorlatban: hiába adottak ugyanis az anyagi lehetőségek a tanulmányi célok támogatására (vagyis létesülnek humanizáló kötések), és hiába kapják meg egyformán az esélyt az érintettek (vagyis nem predeterminálják előítéletek a kötések formálódását), ha az önálló életre mégsem készítik fel az állami gondozásból kikerülőket – és ennyiben legfontosabb feladatukat nem végzik el (RÁCZ 2012).

tekinthetők populistának, hogy a szenvedések megértésének óhatatlanul összetett feladata helyett egy olyan redukcionista megközelítésre támaszkodnak, amely végül is ellehetetleníti az adekvát kezelésüket. Ez abban az értelemben hordoz magában veszélyt, hogy az intézmények egy olyan állapotot stabilizálnak, amely csupán kevesek számára tekinthető előnyösnek.⁵⁷

Látszólagos hálózati szolidaritásról beszélhetünk abban az esetben, ha a torzulások a szenvedések alapján kerülnek azonosításra, azonban nem alakulnak ki a kölcsönös felelősségvállalás intézményes keretei, és ennek következtében a torzult hálózatok nem találnak utat kvázi-terápiás kötésekhez. Az ilyen konstellációkban, annak ellenére, hogy adekvát problémafeltárás zajlik, valójában nincs igazi szándék annak eredményeit becsatornázni az interakciók szerkezetébe, aminek eredményeként esetleges marad, hogy a problémákra megoldást találnak-e a cselekvők. Esetükben a legnagyobb veszélyt a látszólagosság lepleződésének elmaradása jelenti, melynek következtében a sokak számára nem kielégítő paradigma kritikátlanul működik.⁵⁸

Végül *dezintegráló hálózati szolidaritásról* beszélhetünk, ha a szenvedéstapasztalatok hálózati dinamikába való becsatornázására nincs mód, a torzulások percepciója független ezektől, és véletlenszerűen sem kapcsolódnak egymáshoz kvázi-terápiás és torzult kötések. Egy ilyen konstellációban a szolidaritás lehetősége nem csupán az intézményes gyakorlatokban, de a cselekvők várakozási horizontján sem jelenik meg. Ennek megfelelően arra motiválja őket, hogy a társak helyett egyénileg próbálják meg kezelni a rájuk leselkedő kockázatokat és veszélyeket – kifejezve a késő modernitás kihívásaira választ kereső hálózati szolidaritás kudarcát.⁵⁹

57 E lehetőségre példaként hozhatók fel azok a társadalompolitikai programok, melyek amellet, hogy tényleges szenvedésekre reagálnak, amiatt hogy eközben rejtett előítéletek határozzák meg működésüket, végül mégis megakadályozzák, hogy adekvát kvázi-terápiás kötések jöjjenek létre. A hazai közmunkaprogram ilyennek tekinthető: egyfelől reális munkaerőpiaci diszfunkciókra reagál, másfelől ahogy a segélyezés alternatívájává válik, egy sajátos előítéletet – miszerint „a segély visszaélésre teremt alapot, amennyiben munkakerülésre motivál, és ezért munkához kell kötni a juttatásokat, legyenek azok bár valójában diszfunkcionálisak” – fejez ki (FERGE 2012). Ahogy ezen hallgatolagos értékítélet áthatja gyakorlatait, végeredményben a közmunkaprogram nem lesz képes szolidaritási hálózatokat létesíteni.

58 E típust fejezik ki az olyan – nem ritkán pártpolitikai célokat szolgáló – társadalompolitikai intézkedések, melyek névleg valamely általános problémára kínálnak megoldást, azonban valójában csak partikuláris esetekben fejtenek ki ténylegesen is hatást. Példaként hozható fel a 2010 utáni hazai családátmozgatási rendszer: egyrészt elmondható róla, hogy nemzetközi összehasonlításban kiemelkedő forrásokra támaszkodik, ugyanakkor annak eloszlása szélsőségesen egyenlőtlen, amennyiben a magasabb és rendszeres jövedelműeket támogatja. Ebben az értelemben csupán látszólagosan nyújt segítséget: azoknak ad, akik erre kevésbé vannak rászorulva, miközben a tényleges rászorulóknak szenvedése iránt közömbös (DARVAS – SZIKRA 2017).

59 A szolidaritásnak az előfeltételek szintjén is kimutatható, totális hiányát jól érzékelteti bármely ki-
rekesztési folyamat, amely egyszerre foglalja magába az előítéletek és a morális közöny mozzanatát. Hazai viszonylatban a romák önkormányzati redistribúció szintjén jelentkező hátrányos megkülönböztetése (SZALAI 2007) vagy éppen iskolai szegregációja (KERTESI – KÉZDI 2014) egyaránt példaként hozható fel.

6. táblázat: A hálózati szolidaritás lehetőségtér

	ideáltipikus szolidaritási mintázat	szolidaritás	előítélet	eldologiasodás
sikeres szolidaritás	stabilizált hálózati szolidaritás	hálózati (torzult-terápiás kapcsolódás)	adekvát (szenvedés-tapasztalathoz kötött torzulásattribúció)	humanizáló (hálózati dinamika szenvedés-tapasztalathoz kötése)
kompro- misszumos szolidaritás	érzéketlen hálózati szolidaritás	hálózati	adekvát	közönyös (szenvedés ellenére sincs változás) / túlhajsolt (változás van a szenvedés nélkül is)
	kizáró hálózati szolidaritás	hálózati	dogmatikus (szenvedés-tapasztalat nélküli torzulás-attribúció) / idealizáló (szenvedéstapasztalat ellenére hiányzó torzulásattribúció)	humanizáló
	sporadikus hálózati szolidaritás	hálózati	dogmatikus/idealizáló	közönyös/túlhajsolt
hiányzó szolidaritás, melynek előfeltételei adottak	ineffektív hálózati szolidaritás	hiányzó (magában álló torzult) / diszfunkcionális (magában álló terápiás)	adekvát	humanizáló
	populista hálózati szolidaritás	hiányzó/ diszfunkcionális	dogmatikus/idealizáló	humanizáló
	látszólagos hálózati szolidaritás	hiányzó/ diszfunkcionális	adekvát	közönyös/túlhajsolt
ellehetetlenített szolidaritás	dezintegráló hálózati szolidaritás	hiányzó/ diszfunkcionális	dogmatikus/idealizáló	közönyös/túlhajsolt

A fentiekben bemutatott lehetőségtér a különböző szinteken és integrációs mechanizmusok révén szerveződő hálózatokra egyaránt értelmezhető. Ez azt jelenti, hogy a habitusok, illúziók, mezők; a rutinok, egyéni és intézményi reflexivitás; az életvilág, kommunikatív cselekvés, alrendszerek; a szeretet, megbecsülés, jogi elismerés; valamint az információ, esztétikai reflexivitás, technikai eszközök segítségével koordinált cselekvéshelyzetekre vonatkozóan egyaránt feltehető a kérdés, hogy milyen lehetőséget kínálnak a hálózati szolidaritás számára. Mindegyik elhelyezhető a stabilizálttól a dezintegrálógig terjedő skálán, együttesen fejezve ki egy adott társadalmi egység szolidaritási paradigmáját. A szolidaritás, valamint az előfeltételeként felfogott előítéletek és eldologiasodás hálózatelméleti modelljei ilyen értelemben kiegészítik a torzult és kvázi-terápiás hálózatok – pszichológiai és pszichiátriai leírások alapján kidolgozott – tipológiáját (Sík 2018a). Míg az utóbbiak azt

voltak hivatottak bemutatni, hogy a különböző szintű és logika szerint szerveződő kapcsolódások milyen módon torzulhatnak, és rejthetik magukban a patológiák kezelésének lehetőségét (kritikai bázis megalapozása), addig az előbbiek azon társadalmi feltételeket veszik számba, melyek befolyásolják a torzult és kvázi-terápiás kötések arányát (emancipatorikus praxisok lehetősége). A következő fejezetben e két komponensre egyaránt építő, összetett modell empirikus felhasználására teszek kísérletet, előkészítve a késő modernitás kihívásaira adekvát választ kínáló társadalmi praxisok és technikák bemutatását.

Hálózati szolidaritás a gyakorlatban

Az elméleti keretek tisztázását követően rátérhetünk empirikus alkalmazásukra. Az alábbi fejezetben azt a kérdést vizsgálom meg, hogy *A szenvedés határállapotaiban* kidolgozott, torzult és kvázi-terápiás hálózati tipológia, valamint a fentiekben bemutatott szolidaritási, előítélet- és eldologiasodáshálózatok tipológiája miként hasznosítható társadalmi jelenségek értelmezése során. E célból narratív technikával készült életútinterjűkat használok fel, melyek információgazdagságuk és kötetlenségük révén lehetőséget kínálnak e sokféle kötéstípus megragadására (JOVCHELOVITCH – BAUER 2000).⁶⁰ Természetesen egy ilyenfajta elemzésnek megvannak a maga korlátai. Mindenekelőtt az egyéni élettörténet fókuszba állításával csupán egohálózatok tanulmányozására nyílik lehetőség, ami óhatatlanul a releváns hálózatok egy torzóját adja ki. Másrészt az interjűk, legyenek bármennyire is függetlenek előzetes konceptuális megfontolásoktól, mégis egy szubjektív lenyomatnak tekinthetők. Ebben az értelemben általuk nem egyszerűen egy torzóhoz, hanem a hálózatok egy egyén identitáskonstrukciójának szűrője által szelektált szeletéhez nyílik hozzáférés. Ezt szem előtt tartva belátható, hogy a narratív interjűk alapján hozzávetőleges kép alkotható: e módszertani keretben csupán az egyén élettörténetének az identitás szempontjából kiemelt jelentőségű szakaszait meghatározó hálózatok rekonstrukciójára nyílik lehetőség.

Azonban nyilvánvaló korlátai ellenére sem mondható, hogy ez csekély lehetőség lenne. Ahogy az White hálózatelméletéből is kiderül, a hálózatok nyomot hagynak az identitáson, ebben az értelemben megalapozottnak tekinthető egy az identitáskonstrukcióból kiinduló módszert egy hálózati rekonstrukcióhoz felhasználni. Másfelől, tekintve, hogy a hálózatok legalapvetőbb integrációs mechanizmusai maguk is „történetek”, így szerveződésük megértéséhez is ezek kínálnak kitüntetett hozzáférést (WHITE 2008). Önmagában az, hogy a hálózatoknak egy külsődleges megfigyelő által létrehozott listája helyett egy szubjektív szelekció alapján létrejött listája áll rendelkezésünkre, nem tekinthető kizáró oknak: bizonyos értelemben egy egohálózat esetében a cselekvőnél

60 A felhasznált interjűk a 20. Század Hangja Archívumból származnak, a Kovács Éva által vezetett „A Kádár-korszak társadalmi emlékezete” című kutatásból (<http://voices.osaarchivum.org/handle/123456789/1107>), rögzítésükre 2005-ben került sor. Az interjűk narratív technikával elvégzett, a rendszerváltás kommunikatív emlékezetére fókuszáló elemzése az alábbi esettanulmányok történeti kontextusát is megvilágítja (Kovács 2008).

nincs is autentikusabb szelekciós forrás. Természetesen egy ilyen hálózati rekonstrukcióhoz a narratív interjúkban megjelenő explicit információk mellett azoknak az – adott esetben az elbeszélő számára sem hozzáférhető – rejtett összefüggéseknek a feltárására is szükség van, melyek hálózati behatások lenyomataiként értelmezhetők. E célból az elemzés sajátos módszerére van szükség, amit egyfajta hálózati rekonstrukcióként jellemezhetünk.

Míg az életútinterjúk narratív elemzése az identitás konstrukciójának hermeneutikai szempontjaihoz igazodik, az alábbiakban alkalmazott hálózati rekonstrukció az egyes élethelyzetekben hatást gyakorló kötések és dinamikák azonosítására. E célból az életútinterjúkban megjelenő explicit és implicit információkat első körben a torzult és kvázi-terápiás hálózatok listái segítségével osztályoztam. A felbukkanó hálózati típusok e nyers adatbázisát második körben életszakaszokhoz rendeltem hozzá. Ezáltal lehetőség nyílt a különböző időszakokon belül feltérképezni a torzult és kvázi-terápiás hálózatok mintázatát, meghatározni rászorultsági és problémamentes életszakaszokat, továbbá leírni azok egymásra következőségének dinamikáját.⁶¹ Ezen előkészítést követően tértem rá a szolidaritási mintázatok rekonstrukciójára, megvizsgálva, hogy a rászorultsági szakaszokban milyen kvázi-terápiás kapcsolódásokra volt lehetőség, továbbá a szenvedéstapasztalatok milyen értelmezési keretbe és hálózati dinamikába ágyazódtak be. Utolsó lépésként, a többszörös hermeneutikai iteráción alapuló elemzés eredményeként, lehetőség nyílt minden egyes eset *szolidaritási térképének* felvázolására. Ezek kifejezik azt az átfogó tapasztalati teret, amely a szolidaritás szempontjából releváns cselekvéshelyzetekben formálódik, és egyúttal meghatározza az egyén szolidaritásparadigmáját.

Az életútinterjúk narratív szekvenciáktól eltérő logika szerinti elemzése korántsem példa nélküli (BATES 2004). Az ilyen kísérletekben a fő kihívást az elemzés szisztematikus mivoltának és ezáltal az érvényességnek a biztosítása jelenti. Az általam alkalmazott módszer esetében a narratívák interpretációjának esetlegességét az elméletileg meghatározott kódolási rendszer több lépcsőben történő alkalmazása volt hivatott csökkenteni. Az első lépcső az élettörténetben felbukkanó narratív információk torzult, illetve kvázi-terápiás kötések kategóriarendszerébe való besorolása. Minthogy az ennek során születő hipotetikus értelmezések az újabb információk fényében folyamatosan felülvizsgálatra kerültek, így végső soron a szöveg egésze kínált lehetőséget az inkonzisztens, esetleges értelmezések kiszűrésére. Az elemzés második lépcsője az életszakaszok kapcsolathálózati sajátosságainak felvázolása. Ebben a szakaszban az elemzés tárgya már nem maga a szöveg, hanem az annak osztályozása során rekonstruált kapcsolathálózat-lista volt, amely alapján a torzult és kvázi-terápiás kötések egyes életszakaszokon belüli aránya és azokon átívelő dinamikája vált bemutathatóvá. Az értelmezés esetlegességeit ezen a ponton az egyes életszakaszokban megjelenő kötések teljes listájának figyelembevétele volt hivatott

61 Az esettanulmányok elkészítésének első lépéseként azonosítható hálózati elemzésben nagy segítségemre volt Takács Flóra és Bacsák Dániel. Összesen 17 interjút vizsgáltunk meg a torzulások és kvázi-terápiás kötések szempontjából, leírva azok mintázatát és dinamikáját. Ezek közül választottam ki a fejezetben bemutatásra kerülő élettörténet-rekonstrukciókat, melyek az esettanulmányok alapjául szolgáltak.

kontrollálni. A harmadik lépcső a szenvedésre adott reakciók rekonstrukciója. Ennek alapjául a torzult és komplementer kötések konfigurációi szolgáltak, melyek révén bemutatható, hogy az egyes életszakaszokban, illetve az életút egészen milyen szolidaritási paradigmával került kapcsolatba az egyén. Az interpretáció szisztematikusságát ebben a szakaszban a létrejött szolidaritási mintázatoknak az első két szinthez való visszacsatolása biztosította.

Az alábbi fejezetben az egyes szolidaritástípusok szerint haladva, e módszertani megfontolások alapján készített esettanulmányokat mutatok be, kísérletet téve az élettörténetekből kibontakozó szolidaritási térképek felvázolására. Az esettanulmányokban található táblázatok három oszlopa az elemzés három egymásra épülő lépését hivatott kifejezni: az elsőben a releváns narratív információ, a másodikban annak osztályozása, a harmadikban pedig mindezek hálózati szolidaritás szempontjai szerinti értékelése található. Reményeim szerint a táblázatok segítségével egyaránt átláthatóbbá tehetők az elemzés lépései és következtetései. Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy az alábbi esettanulmányok elsősorban illusztratív célt szolgálnak: azt hivatottak demonstrálni, hogy a szolidaritás, előítélet és eldologiasodás társas hatásai miként stabilizálhatják a szenvedés határállapotait, vagy járulhatnak hozzá azok kezeléséhez. Ennek megfelelően kiválasztásukkor nem játszottak közre speciális tartalmi szempontok, sokkal inkább arra törekedtem, hogy a teljesség igénye nélkül, ám egymástól lényegileg különböző szolidaritási paradigmákat villantsak fel, a maguk komplexitásában.

A TRADICIONÁLIS SZOLIDARITÁS LEBOMLÁSÁTÓL A KLASSZIKUS MODERNITÁSBELI SZOLIDARITÁS KUDARCÁIG (ABIGÉL)

Abigél gyerekkorát egyrészt egy szigorú tradicionális életvilág, másrészt egy összetartó, szerető érzelmi klíma határozza meg. Erre az alapvetően kvázi-terápiás konstellációra ugyanakkor árnyékot vet anyja betegsége. Amellett, hogy ez érzelmileg önmagában is megterhelő, további nehézség, hogy a közösségi normák szerint elsősorban ő lesz hivatott ápolni, amire nincs felkészülve. A családi feladatok mellett szórakozásra korlátozott lehetőségei nyílnak, melyekkel ugyanakkor igyekszik élni. Az egyszerre megterhelő és kontrolláló, ugyanakkor tradicionális közösségi relációkkal jellemezhető családi klíma kiegészül egy szerény mobilitási pályával kecsegtető, azonban elfogadó iskolai közeggel.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat ⁶²	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok (ideáltípus)
már gyerekként korát meghaladó felelősség hárul rá: beteg anyját ápolja, akivel szoros érzelmi viszonya van	merev rutinok, medikalizáló reflexió / önfeláldozás megbecsülése, gondoskodó szeretet	tradicionalista rutinok, közösségi életvilág, empátizáló szeretet / melankolikus rutinok, gondoskodás illúziója / komunitárius illúzió (sporadikus)
gyerekkorát beárnyékolja az anya betegsége, emellett az apát is nagyon megviseli az anya betegsége, egészsége megromlik	rémisztő reflexivitás, ritualizált aggodalom, kiégett reflexivitás, alkotói válsággal terhelt reflexivitás / –	megterhelő szeretet / mártírhabitus, traumatizált-pesszimista reflexió / mechanikus rutinok (dezintegráló)
szoros családi felügyelet, vigyáztak a „tisztességére”, nem maga dönt karrierjéről, hanem szülei	merev rutinok, számonkérő-tekintélyelvű kommunikáció, felügyeleti reflexió, tradicionális életvilág / –	tradicionalista rutinok / fenyegetett életvilág / szubmisszív szeretet (sporadikus)
fő menekülési útvonal a mozi	– / információs szabadság	alternatív virtuális valóság / információs buborék / kötött csatornás információáramlás (sporadikus)
nem kimagasló, de elismert diák, tanárok megértők azzal, hogy felnőtt funkciói is vannak, nincs ideje gyerekeknek lenni, sem arra, hogy oktatási karrierre fusson be: 8 általánost befejezi, utána egy tanfolyamot elvégz, de nem vizsgázik le	merev rutinok, unalmas információ, mobilitást ellehetetlenítő mező / bizalomkeltő intézmény, mentori kommunikáció, reflexív nevelési intézmény, gondoskodó szeretet, felelősségvállalás megbecsülése	kontrollálatlan mező / rendies mező / klasszifikáló reflexió (populista)

Összességében Abigél gyerekkorában a torzult és komplementer hálózatok egyensúlyt alkotnak: egy tradíció által korlátozott, szenvedéstapasztalattal megterhelt, ám egyúttal megbízható, kiszámítható és megértő konstellációt fejezve ki. Ezt a képet a szolidaritási mintázatok tovább árnyalják: a családot előítéletekkel és eldologiasító tendenciákkal terhelt és ennyiben sporadikus szolidaritás dominálja, miközben az iskolában egy mikroszinten stabilnak tűnő, ugyanakkor a strukturális kényszereknek ellenállni nem tudó, végső soron populista mintázat rajzolódik ki. Annak ellenére, hogy ez a konstelláció aktuálisan nem tekinthető szélsőségesen patológikusnak, amennyiben a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egyensúlyát *ad hoc* szolidaritási kötések valamelyest stabilizálják, azonban kilátásait tekintve mégis veszélyeztetett. Sem a családban, sem az intézményi környezetben nem állnak ugyanis rendelkezésre olyan tartalékok, melyek a torzult hálózatok esetleges megnövekedése esetén kompenzatorikus szerepet tölthetnének be. Ilyenformán

62 Az oszlopban található kategóriák részletes elemzésére *A szenvedés határállapotaiban* került sor (Sik 2018a).

Abigél gyerekkorát egyfajta kitettség jellemzi, melynek tényleges veszélyfoka az újabb hálózatokba való integrációja során dől el.

A fiatal felnőtt életszakaszban meghatározó új hálózatként jelennek meg a munkatársi kapcsolatok. Ezek egyfelől, a munka nehéz fizikai jellegéből, az ingázásból és a munkásszállón lakásból fakadóan számos torzult hálózathoz való kapcsolódást vonnak magukkal. Másfelől a szülői kontroll alóli felszabadulás, a kortárs közegbe való bevonódás, az identitáskeresés és a rokon háló segítségével kvázi-terápiás hálózatokkal egészülnek ki. A munka világában átélt újszerű élmények mellett ekkor nyílik lehetősége önálló élete megteremtésére is, aminek egyaránt részét képezik a saját párkapcsolat kialakítására tett kísérletek, valamint az ápolására szoruló, tradicionális családjáról való leválás konfliktusos folyamata. A párválasztás kapcsán kénytelen lesz sajátos emancipációs harcot vívni, ami több torzult hálózati elem és az önállósodás, illetve segítségnyújtás formájában kvázi-terápiás kötés kialakulásához is vezet.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok (ideáltípus)
16 éves korában kezd Pesten dolgozni, kiszakad a szoros szülői kötelékek közül, ismeretlen világba csöppen, kemény fizikai munkát végez, fárasztó az utazás, de nem lázad ellene, és szigorú fegyelmet tart, mobilitási vágy: nehéztől a könnyű fizikai munka irányába	szennyezett-nyomasztó technikai környezet, kiismerhetetlen rutinok, szigorú munkaetika illúziója, merev rutin, puritán habitus, önfeláldozás megbecsülése, kizsákmányoló mező, hűbéri habitus / mobilitás illúziója	redisztributív mező, technokrata alrendszér / szegregáló környezet, szelektív rendszer / tömeg-társadalmi mező (sporadikus)
rokonok, ismerősök hálózatát használva keres munkahelyeket: tradicionális falusi közösségek együtt maradnak	szegregált mező / hagyományőrző életvilág, kommunisztikus habitus	tradicionalista rutinok / kommunisztikus mező / együttérző megbecsülés (kizáró)
fizetése viszonylag szerény, és sokszor van túlóra is, de emiatt nem elégedetlenkedik, mert materiális biztonsága szavatolva van, anyagi kérdésekhez nem viszonyul stratégiailag, jelennek el, feléli keresetét, a rendszer információhiányban tart, és látszólag gondoskodik (például munkásszállás mint kiszolgáltató-infantilizáló lakhatási forma az albérlettel szemben)	kizsákmányoló mező, hatékonyságot elutasító életvilág, egyirányú-homogén információ, paternalista-túlburjánzó rendszer, függőségi-alávetett mezőpozíció, elbizonytalanított habitus, kiismerhetetlen rutinok / pacifikált mező	elleplező mező, bemerevedett intézmény / uniformizáló megbecsülés / komunitárius illúzió, formálhatatlan környezet (dezintegráló)
sok kortársával kerül kapcsolatba, új közösségi élmény: táncol, de nem iszik, szolid keretek között rúg ki a hámból, ugyanakkor ez értelmet ad a munkának	puritán habitus / közösségi életvilág, kollektív pezsgés rítusa, spontaneitás rutinja	kisközösségi életvilág, inkluzív megbecsülés / hedonista rutinok / toleráns életvilág, bátorító kommunikáció (stabilizáló)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok (ideáltípus)
a munkába állást követően is – bár inkább szimbolikusan – gondoskodik anyjáról, ez egyfajta morális kötelességgé válik, ugyanakkor a család többi tagja is besegít, a gondoskodás kölcsönös: anyja, amikor megtudja, hogy túl nehéz fizikai munkát kap, „hazaviteti”, család és munka világa között őrlődik, végül kilép az ingázó munka világából, és hazaköltözik: feladja önállóságát, hogy hagyományos közegével lehessen	tradicionális életvilág, mobilitást ellehetetlenítő-függőségi mezőpozíció / felelősségvállalás megbecsülése, gondoskodó szeretet, hagyományörző életvilág	tradicionalista rutinok, kisközösségi életvilág / rendies mező / támogató szeretet (kizáró)
intézményes családalapítási kísérlet sikertelen: család leszervezett egy esküvőt neki, lázadozik ellene, csak testvére védi, végül közösségi nyomásra belemegy, nem tudnak közös háztartást alapítani, bár születik egy gyermeke, csalódott, és hamar elválik, lelkiismeret-furdalása van a válás miatt, falu megszólja, fontos neki, hogy a család becsületét megvédje, ezért lépett bele sietve, meggondolatlanul a házasságba	csalódott intimitás, tradicionális-hipokrita életvilág, atomizáló technikai környezet, alávetett mezőpozíció, exkluzív megbecsülés megalázó-számonkérő kommunikáció / hagyománykritikai reflexió	kizáró életvilág / arisztokratikus / megbecsülés / törzsi életvilág (dezintegráló)
válás után három évig egyedül marad, gyermekéről ugyanakkor nincs mondanivalója, anyaszereppel nem tud még mit kezdeni, első gyermekét hároméves koráig neveli, anyja házában lakva, vagyis maga is kvázi gyerek marad	alkotói válságba került reflexivitás, ingadozó-kiszámíthatatlan szeretet, függőségi mezőpozíció, tekintélyelvű kommunikáció / –	bemerevedett intézmény, páriareflexivitás / klasszifikáló megbecsülés / kívülálló-habitus (látszólagos)

Összességében Abigél fiatal felnőttkorát szintén egy sajátos egyensúly jellemzi: a munka világa a tradicionális életvilág mellett hasonló korlátozó keretet alkot, de emellett felkínál lehetőségeket az önállósodásra is. Ebben az értelemben a számos torzult hálózati kötés mellett, korlátozottan bár, de megjelennek kvázi-terápiások is mindkét helyszínen, ilyenformán a szenvedést okozó hálózatok nem közelítenek a határállapothoz. A szolidaritási mintázatok alapján mindez kiegészíthető azzal, hogy döntően a felelősségvállalási relációk esetlegességét és korlátozottságát fejezik ki. A munka világában az állami redistribúciós mechanizmusok rejtik magukban a segítségnyújtás lehetőségét, igaz, eldologiasító jellegüktől nem mentesen. Mellettük a baráti kapcsolatok bizonyulnak kitörési pontnak, azonban a hazaköltözéssel végül ezek kiépülése elmarad. A családi kapcsolatok (a maguk tradicionalista korlátaival) lépnek előtérbe, aminek eredményeként a látszólagos és dezintegráló szolidaritási mintázatok ismét dominánssá válnak. Tekintve, hogy a kvázi-terápiás hálózatok is megritkulnak Abigél körül, továbbá azok stabilitását is egyre kevesebb tényező garantálja, belátható, hogy a gyermekkorát jellemző kitettség fokozódik.

Ha a munkába állás a tradicionális mivoltuk okán korlátozó relációk közül való kitörésre tett kísérletként értelmezhető, úgy annak kudarca az előbbi viszonyok patológikus tendenciáinak felerősödését jelenti. A család által erőltetett házasság félresiklását követően Abigél cselekvési tere beszűkül: miután a klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája nem mutatott kiutat számára, és a hagyományokra támaszkodó keretek közé nem sikerült beilleszkednie, alternatíva nélkül maradt. Egy ilyen helyzetben különösen fontos lett volna a probléma lényegét megérteni képes, vagyis az előítéletektől mentes szolidaritási szemantika, ennek hiányában ugyanis megnőtt az esélye a torzult hálózatok kizárólagossá válásának.

A válást követően a korábbi családi konfliktusok kiéleződnek: családjával új élet-társa kiválasztása miatt kénytelen konfrontálódni, aminek következtében kiközösítéssel és szülői jogának felfüggesztésével kell szembenéznie. Ez végül béküléssel megoldódik, azonban a viszonylagos békének váratlan sorseseemények vetnek véget: a tradicionális közösségét alkotó családtagjai egymás után meghalnak. Családtagjai elvesztését nem tudja feldolgozni, aminek hatása a munkaképességében is egyre inkább érezhetővé válik, pszichiátriai problémái alakulnak ki, amit egyre kevésbé tolerálnak a munkaadók, és igyekeznek megszabadulni tőle. Ebben az egyre bizonytalanabbá váló helyzetben születik három gyermeke, akikhez hiába ragaszkodik, nem tudja nyugodt körülmények között nevelni őket.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
válása után három évvel hosszú, tartós kapcsolatot sikerül kialakítania: élettársával viharosan jönnek össze („szöktetés”), családdal konfrontálódik párjáért, minthogy az új pár nem-kíváncsi személy („bűnöző családból” származik)	paternalista illúzió, függőségi mezőrendszer, rejtett előítéletekkel terhelt, exkluzív megbecsülés / szenvedélyes-homofil szeretet, lelkiismeret-felelősség-vállalás megbecsülése	eszképista intimitás / sértett szeretet, rendies mező / törzsi életvilág, klasszifikáló reflexió (deintegráló)
anyja akarata ellenére magánához veszi elsőszülött gyermekét, ez traumatikus beavatkozás, haláláig nem tudtak kibékülni, család pedig ezt követően is érvényesíti akaratát, amikor bátyja, az új családfő veszi át a gyereket, végül bátyja megbocsát neki, és magához veszi	defetista-hűbéri habitus, megalázó kommunikáció, sérelmi habitus, csalódott szeretet, bosszúállás illúziója, kegyetlenség megbecsülése, tradicionális életvilág, / tartós-gondoskodó szeretet, hagyománykritikai reflexió	tradicionalista rutinok / fenyegetett életvilág / törzsi életvilág, klasszifikáló reflexió (sporadikus)
a tradíció lehetőséget kínál arra is, hogy megszeressék párját: mivel még kvázi gyerekként érkezett, nevelhető, és eredeti stigmája felülíródik, születik három gyermekük, velük tisztességes, „normális” életet él	tekintélyelvű kommunikáció, függőségi mező / hagyománykritikai diskurzust ártértelemző reflexió, tartós-gondoskodó szeretet, mentori kommunikáció	tradicionalista rutinok, empatizáló szeretet / gondoskodás illúziója, felmentő reflexió / támogató szeretet, toleráns életvilág (kizáró)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
hirtelen halálok sorozata a családban (anya után testvére), fokozatosan magára marad, ez egyúttal materiális lecsúszást is magával von (soha nem sikerült anyagi értelemben függetlenednie, felnőtté válnia), másik két testvére szintén komoly egészségügyi problémákkal küzd	rémisztő reflexivitás, alávetett mezőpozíció, kollektív traumával terhelt életvilág, függőségi mezőpozíció, önállótlan rutinok / –	kontrollálatlan mező, kegyetlen habitus / piaci mező / tömegtársadalmi mező (látszólagos)
folyamatos vándorlásra van ítélve, felköltözik Pestre, egy ideig még szállón, majd albérletben lakik, a modern gondoskodási háló nem hagyja magára: lassan bár, de lakáshoz jut, nem követelőző (szemben környezetével), munkahelyén kiemelik munkabírásaért, a lakást is végül ezek fejében kapja meg, felvillan egy nyugodt családi élet lehetősége	paternalista rendszer, túlterhelt intézmény, túlbürokratizált jog / esélykiegyenlítő jog, közérdekű rendszer, szerénység megbecsülése, utilitarista megbecsülés, pacifikált mezőpozíció	redisztributív mező, technokrata alrendszer / komplex rendszer / formálhatatlan környezet, pozitivisták jog (érzéketlen)
családtagok elvesztését nem tudja feldolgozni, egyre kevésbé tud a rendszerszerű követelményekhez alkalmazkodni, munkaadók finoman próbálják eltávolítani: egészségügyi okokból végül elküldik akarata ellenére	inkompatibilis-bizarr rutinok, érzéketlen-biohatalmi joggyakorlat, megfélemlített habitus, eldologiasító rendszer / –	elleplező mező, illedelmes kommunikáció / szelektív rendszer, szegregáló környezet / instrumentalizált jog (dezintegráló)
hospitalizálni akarják, ezáltal emberi mivoltát kérdőjelezi meg, ki szeretne lépni a kezeléssel, hogy újra dolgozhasson, de nem engedi meg neki, ugyanakkor le sem szálalékolják, így lehetetlen kényszerpályára kerül, ez rendszeresen visszatérő elem: retteg a kórházaktól, de a munkaadói mégis folyton oda küldik, aminek következménye végül az lesz, hogy a munka világából fokozatosan kiilleszkedik	elemi jogok sérelme, dehumanizáló joggyakorlat, represszív jog, következmények nélküli kommunikáció, biohatalmi jog, alávetettség mobilitást ellehetetlenítő mező, inkompatibilis rutinok, megfélemlített habitus, rémisztő reflexivitás / –	szcientista reflexió, technokrata alrendszer / szelektív rendszer / tudományfetisista intézmény, klasszifikáló reflexió (sporadikus)
előtérbe kerül a leszázalékolás perspektívája, próbál kibújni a betegség stigmája alól (ebben olykor még az orvosa is segíti), a leszázalékolási folyamatot nem tudja egyedül végigjárni: szociális munkás segítségével is próbálja a papírokat megszerezni, azonban így sem boldogul a jogi útvesztőkben, ezt a küzdelmet is feladja	rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés, túlbürokratizált jog, átláthatatlan rendszer, konfúz életvilág, hatékonyságot elutasító életvilág, defetista habitus / bizalomkeltő intézmény, közérdekű rendszer, mentori kommunikáció	konzervatív alrendszer, valóságidegen szakértői reflexivitás / deliberatív intézmény / okkupált mező (látszólagos)

Összességében ezt a konstellációt a torzult hálózatok egyre nagyobb súlya jellemzi, és a kvázi-terápiás hálózatok egyre égetőbb hiánya. Bár a szenvedés határállapota ekkor még nem stabilizálódik, a kezeletlen sorscsapások beindítanak egy olyan dinamikát, amely a munka világára is átgyűrűzik, további torzulásokat eredményezve. Az első komolyabb problémát a tradicionális szolidaritási paradigma korlátaival való konfrontáció jelenti: a család által felkínált patronálti szerepből egy új párkapcsolat révén próbál kitörni, amit azonban – a közösségi felelősségvállalás keretei közül való kizárás formáját öltő – súlyos retorziók követnek. Abigél szerencséjére ugyanezen paradigma a szankciók mellett a megbocsátás útját is felkínálja, mellyel élve elfoglalhat egy periférikus, ugyanakkor számára valamennyi autonómiát mégis megengedő pozíciót. Ennek a kompromisszumos állapotnak akkor szakad vége, amikor családtagjai tragikus hirtelenséggel elhunynak.

Abigél számára ez annál is inkább sorscsapás lesz, hogy ezt követően a többszörös kerülő úton, számos konfliktus árán fenntartott kizáró szolidaritási háló megszűnik körülötte. Ahogy a tradicionális felelősségi viszonyok ineffektívnek bizonyulnak, arra kényszerül, hogy ismét a munkán alapuló társadalombiztosítási rendszerbe illeszkedjen be. Ez kezdetben nem tűnik lehetetlennek, hiszen korábbi munkahelyi eredményei alapján sikerül albérlethez jutnia. Azonban a rendszer merevségéből fakadó korlátokra hamar fény derül: a családtagok elvesztéséből adódó gyász folyamatához az individuális szenvedések iránt érzéketlen szolidaritási intézmények nemhogy nem kínálnak segítségi mechanizmusokat, de arra sem képesek, hogy negatív következményeikkel szemben türelmesek legyenek. A munka világában Abigél így előbb hatékonytalan, majd alkalmatlan dolgozóvá válik, amire a szcientista társadalombiztosítási rendszer a probléma medikalizálásával válaszol. Ez az út azonban számára nem bizonyul hatékonynak, így fokozatosan magára marad problémáival, más szóval kiszorul a klasszikus modernitás szolidaritási hálójából. Annak másfajta korlátját mutatja meg a munkaképtelenné vált Abigél leszázalékolásával kapcsolatos kudarc: ez nem a rendszerek érzéketlenségét, hanem azok bürokratikus hatékonytalanságát fejezi ki. Ennek következtében a torzult hálózatok túlsúlyba kerülésének problémáját tovább fokozza, hogy a korlátozó, de mégis stabil tradicionális szolidaritási keretek eltűnnek, és az azok helyére lépni hivatott társadalombiztosítási paradigma több szempontból is diszfunkcionálisnak bizonyul. Ilyenformán Abigél minden korábbinál kiszolgáltatottabb helyzetbe kerül, ami problémái eskalálódásával fenyegeti.

A családja elvesztését követő életszakaszban a szenvedés határállapota fokozódik. A korábbi stabilitást jelentő párkapcsolatot végzetesen megterheli párja alkoholizmusa, amivel összefüggésben ideiglenesen gyerekei is a gyámhatósághoz kerülnek, felemás viszonyokat eredményezve. Miközben a családi élete szétesőben, a sikertelen leszázalékolást követően a munka világába is egyre kevésbé talál vissza. Újabb törést jelent, hogy a megoldottnak hitt lakhatási helyzet családok miatt újra kérdésessé válik, és ismét sodródni kényszerül bizonytalan lakások között. Mindezen csapások eredményeként megtörik: többször öngyilkosságot kísérel meg. Az egyetlen kompenzációs lehetőségként felbukkanó orvosi segítségnyújtáshoz ambivalensen viszonyul: rá van utalva, de korábbi rossz tapasztalatok miatt mégis hárítja.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
párja olyan támasz, akire sokáig végső menedékként számít, azonban ő a problémák sokasodásával alkoholista lesz, családját bántalmazza; gyerekekkel gyámhatósághoz menekül, férj nem akarja engedni, végül a gyerekek nevelőszülőhöz kerülnek	szadista intimitás, megalázás rítusai, kegyetlenség megbecsülése / tartós szeretet	megterhelő szeretet, könyörtelen habitus / tükrözési habitus / anomikus rutinok, dekonstruálódó életvilág (látszólagos)
nevelőszülők ellene hangolják lányát, aki nem akar visszamenni hozzá, de türelmesen sikerül bizonyítania neki szeretetét, és végül újra kapcsolatba lépnek, férje elvonókúrára megy, majd visszaesik: éveken át ez a kaotikus állapot a meghatározó	sérelmi habitus, csalódott-szenvedélyes szeretet, kollektív traumával terhelt-konfúz életvilág, totális háború illúziója / ítései kommunikáció, tartós szeretet, pedagógiai kommunikáció	empatizáló szeretet, rezponzív intézmény / sértett szeretet, traumatizált reflexió / távkapcsolati szeretet, hektikus megbecsülés (sporadikus)
kisebbik fia a sok traumát nehezen viseli, kezelhetetlenül agresszívvá válik, igyekszik neki segíteni (például beül vele az iskolába), végül a gyámügynél köt ki, érettségi nem jön neki össze; második lánya viszonylag rendezett körülmények között él, gimnáziumba jár, barátja van; másik fia szintén részben saját lábra áll, van szakmája; első lánya veszélyes környéken lakik, ugyanakkor vele a legszorosabb a kapcsolata; unokái vannak, akiket igyekszik látogatni; ambivalens a viszonyuk: egyrészt sérelmekkel tele, másrészt egymásra szorulnak	ingadozó szeretet, indifferens kommunikáció, alávetett mezőpozíció, instabil illúzió, amorális életvilág, ingadozó intimitás, társfüggőségi intimitás, manipulatív kommunikáció / tartós szeretet	empatizáló szeretet / sértett szeretet, traumatizált reflexió / távkapcsolati szeretet, hektikus megbecsülés (sporadikus)
munka világából fokozatosan kiszorul, munkához köti az érdemességet, amiből immár ki van rekesztve, így magát is érdemtelennek érzi, miközben a munkaadók is elzárkóznak előle	szigorú munkaetika illúziója, exkluzív megbecsülés, elbizonytalanított habitus / utilitarista megbecsülés	neoliberális illúzió / szelektív mező / tömegtársadalmi mező (dezintegráló)
bevonják egy kétes lakáscserébe, segíteni akarja lányát és unokáját, így nem törődik férje figyelmeztetésével, megfélemlítik: nem tudja saját érdekeit érvényesíteni a tranzakciókban, elköltözik egy veszélyes környékre: folyton kirabolják, zaklatják, és ezt végül nem bírja, pánikszerűen próbál megoldást találni: feladja lakását	amorális életvilág, kegyetlenség megbecsülése, izoláló-bizarr rítusok, börtönhabitus, megalázás rítusai, amorális életvilág, gyötörő technikai környezet, önállótlan rutinok, divergáló reflexió, kizsákmányoló mező / improvizatív habitus	könyörtelen habitus, megrendült jogbiztonság / korrumpált jog / kegyetlen habitus, instrumentalizált jog (dezintegráló)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
élettársa családja befogadja őket, élettársával és unokaöccsével felújítanak egy lakást, azonban kihasználják, és alkoholizmusuktól szenved, így innen is menekülni kényszerül: maga mögött hagy csapat-paport, elmenekül, és végül hajléktalanná válik	kizsákmányoló mező, megalázás rítusai, nyomasztó-szenyezett technikai környezet, exkluzív megbecsülés, megalázó kommunikáció, megfélemlített-elbizonytalanított habitus, kaotikus technikai környezet / bajtársias-kommunisztikus habitus, hagyományörző életvilág, pragmatikus reflexivitás	kisközösségi életvilág / mártírhabitus / szubmisszív szeretet, törzsi életvilág (sporadikus)
lakás elvesztése után pszichiátriára kerül, nehézségei vannak a stressz feldolgozásával: végtelenen reagál, mindent feladva, nem pedig problémamegoldást keresve, pszichiátriáról hajléktalanszállóra küldik tovább, egy közönyös, elsősorban a materiális minimumot hozó közegben kellene regenerálnia, amire csekély az esély, nem tudja megszokni az osztályt, ellenáll a medikalizálásnak, inkább a szállót választja, ennek ellenére hosszabb szakaszokat tölt elmeosztályon, és maga is vissza-visszatér, amikor minden kötél szakad	medikalizáló reflexió, biohatalmi jog, inkompatibilis-bizarr rítusok, alávetett mezőpozíció, instabil illúzió, technokrata intézmény, indifferens kommunikáció, eldologiasító rendszer, dehumanizáló-érzéketlen jog, túlterhelt intézmény / közérdekű rendszer, feltárulkozó kommunikáció	konzervatív alrendszer, valóságidegen szakértői reflexivitás/ irreflexív intézmény / tudományhaladás fetisizáló intézmény (dezintegráló)
„gyengévé vált”: lemondott arról az igényről, hogy reklamáljon, teljes kilátástalanság és elkeseredettség vesz rajta erőt, elveszti cselekvési képességét, öngyilkossági kísérletet vagy passzivitást eredményezve	defetista-megfélemlített habitus, elbizonytalanított habitus, ritualizált aggodalom, közönyös reflexivitás, kaotikus információ, inkompatibilis rutinok, alkotói válságba került-rémisztő reflexivitás / –	feladott rutinok / melankolikus rutinok / dekonstruálódó életvilág, kívülről habitus (dezintegráló)

Összességében Abigél interjút megelőző utolsó néhány éve egy hanyatlástörténet beteljesülését vázolja fel: saját szülei és testvérei elvesztését követően a munka világából is kiszorult, saját családja is szétesik, végül otthonát is elveszti. Ebben az értelemben az interjú pillanatában a szenvedés határállapota stabilizálódott, amit a teljes kilátástalanság és az öngyilkossági kísérletek fejeznek ki. Ezek a változások elválaszthatatlanok a szolidaritási háló fokozatos feloldódásától. Míg a szétesőben lévő családját sporadikus segítségi relációk jellemezték, addig azok materiális bázisának – a saját lakásnak – elvesztését követően ezek is ellehetetlenültek. A legutóbbi időszakban – eltekintve a sikertelen tradicionális szolidaritás, illetve a továbbra is inadekvát szakértői szolidaritás hálózataihoz való kapcsolódási kísérletektől – ilyenformán kizárólagossá váltak a dezintegráló szolidaritásra utaló kötések. Ezek következményeként a torzult hálózatok dominanciájának megtörése elképzelhetlenné lett

Abigél számára. Más szóval, az interjú készítésének pillanatában nem egyszerűen a szenvedés határállapota stabilizálódott nála, de emellett a változás lehetőségét magukban rejtő kötések is eltűntek horizontjáról. Tekintve, hogy a hozzáférhető segítségi kapcsolódásokat (korlátozó tradicionális és ineffektív klasszikus modern szolidaritási paradigma) kipróbálta, és többszörösen ingázott közöttük anélkül, hogy megoldást hoztak volna, a társadalmi segítségnyújtásba vetett hit megrendülése korántsem megalapozatlan. Ebben az átélője számára folytathatatlanak tűnő állapotban a cselekvési képesség megakadását a tradicionális és a klasszikus modern szolidaritási paradigmák kudarca egészíti ki.

Az Abigél életútján felbukkanó szolidaritási viszonyokat az alábbi táblázat foglalja össze.

7. táblázat: Abigél szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás			
érzékeny hálózati szolidaritás		szülők elvesztése után munkát és munkásszállást keres és talál	
kizáró hálózati szolidaritás	második férjét elfogadja a család	munkavállalásban rokonok segítik	
sporadikus hálózati szolidaritás	anyját gyerekként ápolja, első gyermekét anyja magánál tartja	hiányzó gyászmunka miatt hospitalizálják, gyerekeit a gyámügy elveszi	
ineffektív hálózati szolidaritás			
populista hálózati szolidaritás		iskolában leszakad	
látszólagos hálózati szolidaritás	válás után kvázi gyerekké lefokozzák, párja alkoholista lesz a szülők halála után	szülei halála után magára marad, sikertelenül próbálják leszázalékolni	
dezinTEGRÁLÓ hálózati szolidaritás	kudarcos első házasságba belehajszolják, normaszegő második házasság	ingázva munkába áll, szülei halála után munkáltatók nem adnak gyászidőt, elveszti lakását, pszichiátriára kerül	hajléktalanként megadja magát a sorsának

A KUDARCOS TRADICIONÁLIS SZOLIDARITÁS KLASSZIKUS MODERNITÁSBELI KORREKCIÓJA (LAJOS)⁶³

Lajos gyermekkorának meghatározó élménye a család szegénysége, valamint az ebből fakadó konfliktusok és feszültségek. E tapasztalatok nem csupán fiatalkori döntéseit befolyásolják, hanem életre szóló ösztönzést adnak egy szigorú munkaetika formájában.

⁶³ Az alábbi esettanulmány korábbi változata *Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához* címmel jelent meg (Sík 2018c).

Korán dolgozni kezd: az elsősorban gazdasági kiszolgáltatottsággal azonosított, rideg intimitással jellemezhető családból a gazdasági önállóságot és megbecsültséget kifejező munka világába menekül. Utóbbi szféra válik identitása abszolút alapjává, az ott átélt kvázi-terápiás hatások nem csupán ellensúlyozzák a családi torzulásokat, de életcél jelölnek ki (értelmet adnak), és identitást alapoznak meg.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
szerény anyagi körülmények között él szüleiivel: ez negatív referenciapont lesz, amit el akar kerülni a kemény munkával, hamar megtapasztalja, hogy dolgozni muszáj, ugyanakkor az erőfeszítések megtérülnek	alávetett mezőpozíció, szigorú munkaetika illúziója, puritán habitus, meritokratikus illúzió / stratégiai reflexivitás, mobilitás illúziója	kontrollálatlan mező, neoliberais illúzió / pesszimista reflexió / hegemon alrendszer (dezinTEGRáló)
családi intimitást beszűkíti a nélkülözés, anya önfeláldozóan dolgozik, empátiának nincs tere, szenvedésről nem szabad beszélni, apa elhagyja a családot	rideg intimitás, önfeláldozás megbecsülése, csalódott intimitás / alkalmazkodás megbecsülése, gondoskodó szeretet	empatizáló szeretet / mártírhabitus, gondoskodás illúziója / távkapcsolati szeretet (sporadikus)
nevelőapját nem szereti, és nem is becsüli (nincs se anyagi, se kulturális tőkéje), halála után legnagyobb gyerekként felnőtté kell válnia, fogyasztás korlátozása, testvérei nevelésében besegít	mobilitást ellehetetlenítő mezőpozíció, dogmatikus reflexivitás, puritán habitus, önfeláldozás megbecsülése, tabusító életvilág / felelősségvállalás reflexivitása	tradicionalista rutinok / mártírhabitus, gondoskodás illúziója / érdekérvényesítő habitus (kizáró)
15 évesen dolgozni kezd a vasútnál, soha nem vesz ki szünnapot 30 évig, munka az identitása alapja: kezdetől fogva szereti, első munka kemény fizikai, de szolidárisak vele, sikeres anyagbeszerző, a munka önbizalmat ad, főnök bízik benne, ügyesen eligazodik a kádári világban, szabadsága is van, jól érzi magát	paternalista rendszer, puritán habitus, önfeláldozás megbecsülése, eldologiasító rendszer, szennyezett környezet / alkalmazkodás, utilitarista megbecsülés, flexibilitás illúziója, érdekérvényesítő kommunikáció, kreativitás megbecsülése, improvizatív habitus, konjunkturalis mező, relaxáció rítusa, mentori-demediatizált kommunikáció	redistributív mező / pragmatikus életvilág / tömeg-társadalmi mező, kötött csatornás információ (érzékletlen)
ezt követően a MÁV-nál tankol, raktáros, fűtő, amikor úgy érzi, hogy kevés a pénz, továbblép, a rendszer alapvetően megbízható, kiszámítható, ugyanakkor munkahelyen nem ritka az alkoholizmus, ami negatív referenciapont számára	alávetett mezőpozíció, nyomasztó technikai környezet / új játszmat kezdő reflexió, pacifikált mező, méltányosság megbecsülése, közérdekű alrendszer, életmód-reflexivitás	inkluzív megbecsülés / piaci mező / érdek-képviselői alrendszer (stabil)

Összességében Lajos fiatalkorát egy kettősség jellemzi: míg otthon a torzult kötések vannak túlsúlyban, addig a munka világában a kvázi-terápiások. Ilyenformán a két hálózat kiegészíti egymást, amennyiben az utóbbi lehetőséget kínál az előbbiben keletkező problémák kezelésére. A szolidaritási hálózatok ezt a képet abban az értelemben tovább

árnyalják, hogy a családon belüli, sporadikusnak és hatékonytalannak bizonyuló hagyományos felelősségvállalási mintázatokkal szemben felvillantják egy bért munkán alapuló társadalombiztosítás horizontját. Annak ellenére, hogy maga a rendszer közönyösen viszonyul Lajos egyéni szenvedéstapasztalataihoz, mégis felkínál egy olyan világos, kiszámítható keretet, amelyen belül biztosítotttnak látja boldogulását. Ebben az értelemben a torzult hálózatok hatását ellensúlyozó kvázi-terápiás kötések sem tekinthetők esetlegesnek: egy olyan életút lehetőségére utalnak, amely a feltételeihez alkalmazkodók számára hosszú távon is megoldást kínál az elsősorban materiális szükségletkielégítés formáját öltő társadalmi felelősségvállalásra.

A munkába állást követően Lajos hamarosan maga mögött hagyja a számára egyre inkább ballasztá válni otthonát, különköltözik, és önálló életet kezd. Ekkor elsősorban karrierútja köti le minden figyelmét: egyre nagyobb biztonsággal mozog a kiismert államszocializmus keretei között, így önálló tevékenységekbe is belevág, és építkezni kezd. Miközben a munka világában kiteljesedik, saját családot is alapít. A velük való viszony hasonlít a korábbi otthoni klímához, amennyiben elsősorban beszűkült, instrumentalizált kapcsolódást tesz lehetővé. Ez mindaddig, amíg nem ütköznek nehézségekbe, működik, azonban amint az egyik gyerek betegsége érzelmileg megterheli a családot, elégtelennek bizonyul, és végül a család felbomlását eredményezi.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/el-dologiasodási hálózatok
lehet a Volánhoz jelentkezni, és megragadja az alkalmat: többször változtat helyszínt, puritán-alkalmazkodó életvitelt él, egyszerre vállalkozókedvű és monotoniatűrő munkaerő, magabiztos munkaerő, keresetét jól beosztja: nem moralizál, tépelődik, csak igyekszik materiális biztonságot (ami korábban hiányzott) munka révén (melynek kultúráját otthonról hozza) biztosítani	atomizáló környezet, puritán habitus, eldologiasító rendszer, paternalista intézmények, mobilitást ellehetetlenítő mező, önfeláldozás megbecsülése / meritokratikus illúzió, új játszmat kezdő reflexivitás, improvizatív habitus, pragmatikus reflexió, pacifikált mező, utilitarista megbecsültség, stabil rutinok	redistributív mező / pragmatikus életvilág / tömegtársadalmi mező, kötött csatornás információ (érzékeny)
nagy állami vállalatok között mozog, ugyanakkor nem kötődik egyikhez sem, biztonságban érzi magát: a szaktudására szükség van, ugyanakkor olyan nagyon előrelépni nem tud, ezért szenvtelenül váltogatja a munkahelyeit, ha valami nem tetszik neki, továbbáll, unatkozik, és keresetét kiegészíti mellékessel, önállóan házat épít, Kádár-rendszer viszonyait belakja: alapélmény, hogy a feje felett születnek a döntések, de nem zavarja különösebben	unalmas információ, hatékonyságot elutasító életvilág, szigorú munkaetika illúziója, paternalista-kiszámíthatatlan rendszer, titkolózó életvilág / kreativitás megbecsülése, érdekvédelmi kommunikáció, kommunisztikus habitus, stratégiai-pragmatikus reflexió, befogadható épített környezet, mobilitás illúziója	inkluzív megbecsülés / piaci mező / érdekvédelmi alrendszer (stabil)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
megnősül, utána nem néz vissza eredeti családjára, 3 gyermeket nevel fel, kemény munkával materiális szintre fókuszálva, feleségével való viszonya instrumentális, fiait keményen neveli, átadja nekik a munkaethoszt, gyerekek materiális létfeltételeinek biztosítása mint kézzelfogható életcél, ugyanakkor érzelmileg nem tud kapcsolódni gyermekeihez, egyetlen közös pont a foci (az legitimálja, hogy értelmes/hasznos tevékenység)	rideg intimitás, indifferens kommunikáció, puritán habitus, szigorú munkaetika illúziója, kegyetlenség megbecsülése / stratégiai reflexivitás, funkcionista reflexió, felelősségetika megbecsülése, demisztifikáló reflexió, mentori kommunikáció, játék habitusa, életmód-reflexivitás	teodicea-illúzió, sportszerű habitus / pragmatikus életvilág, menedzseri illúzió / haladásfetisizáló reflexió, evolútív illúzió (érzéketlen)
első gyermeke sokat betegeskedik a rossz lakásviszonyok miatt, elköltözik, de a betegség rányomja a feleségével való viszonyra is a bélyegét, családik felesége funkcionális képességeiben, elválik, ahogy a kapcsolatban, a válásban is a materiális szál (gyerek-tartási díj) dominál	szennyezett környezet, ritualizált aggodalom, csalódott intimitás, puritán habitus, érdekevezérelt intimitás / új játszmat kezdeményező reflexivitás, funkcionális reflexió	kiüresedett kommunikáció, bemerevedett intézmények / stratégiai kommunikáció, sértett szeretet / szívtelen kommunikáció, klasszifikáló reflexió (dezintegráló)

Összességében, noha a munka világa is tartalmaz torzulásokat, itt mégis dominálnak azok a hálózatok, melyekben önbecsülést alakíthat ki, és a számára legfontosabb materiális biztonságot megteremtheti (ezzel valósítva meg gyerekkorába visszanyúló identitásprojektjét): szigorú munkaetikája és meritokratikus szemlélete, kiegészülve a kádári hibrid társadalmi viszonyok kiismerésével, sikeressé teszik. A családi élete szintén materiális szinten működik elsősorban: feleségétől hasonló hatékonyságot vár el, gyerekeinek a munkaethoszt szeretné továbbadni amellet, hogy létfeltételeiket biztosítja (keményen dolgozva és ha kell, kockáztatva). Azonban ez végül problémákhoz vezet: a közös ügyek, konfliktusok megvitatására nincs mód, és ezért a pusztán instrumentális alapokon nyugvó családi egység felbomlik. Ezt a szakaszt a torzult és terápiás hálózatok egyensúlya jellemzi, előbbi a család, utóbbi munka világához kapcsolódva. Ugyanakkor ebben az életszakaszban Lajos számára megmutatkoznak a hatékonytalannak bizonyult tradicionális viszonyok közüli kitörés lehetőségét magában rejtő klasszikus modernitásbeli szolidaritási paradigma korlátai is. Ennek keretei a munka világán belül egy stabil, kiszámítható mobilitást biztosítanak, azonban a családi hálózatok torzulásaihoz már nem kínálnak adekvát kvázi-terápiás kapcsolódásokat. Az az eldologiasító szolidaritás, amely az instrumentális cselekvések esetében kielégítőnek bizonyult, a keretei közül óhatatlanul kilógó otthoni érzelmi feszültségek félrekezeléséhez vezet. Minthogy e szolidaritási paradigma késő modern alternatívája nem hozzáférhető, így végül a kezeletlen házastársi konfliktusok elmérgesednek, és váláshoz vezetnek.

Miután elválik feleségétől, alapvetően megvan egyedül: a munka világában töretlenül kielégülést talál, megbecsült, vágyait a realitásokhoz igazítja. Ráadásul gyerekei végül hozzá „menekülnek”, így igazolva látja egész puritán-meritokratikus habitusát: nemcsak

sikerült nekik átadnia a munkaethoszt, de ő jelenti számukra a biztonságot (azt, amit apja neki nem tudott megadni). Materiális szinten segít nekik egy a sajátjához hasonló életforma berendezésében (munkásszálló és munka).

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
saját munkahelyén nagy tisztelet övezi, kivételeznek vele, elismert szakértő, akinek lehetősége van kiállni saját igazáért, széles kollegiális kapcsolatháló, mindezek ellenére munkával járó stressz és terhelés hosszú távon megviseli	szigorú munkaetika illúziója, szakértői reflexió fetisizálása, nyomasztó-egészségtelen technikai környezet, ritualizált aggodalom / utilitarista megbecsülés, ítétszi kommunikáció, stratégiai reflexivitás, bajtársias habitus, közösségi életvilág	inkluzív megbecsülés, redisztributív mező / irreflexív rendszer, kontrollálatlan környezet / tömegtársadalmi mező (sporadikus)
munkásszállóra költözik, új barát-nője lesz, vele sem túl intenzív az érzelmi élete	érdekvézérelt, rideg szeretet, kizsákmányolt-underclass mezőpozíció / funkcionális reflexió	reszponzív intézmény / stratégiai kommunikáció / távkapcsolati szeretet (sporadikus)
válás után nem sokkal a gyerekek hozzá szöknek, és szakítanak anyjukkal, kapcsolatai segítségével szerez szállást és munkát a gyerekeknek, gondoskodás materiális-logisztikai síkra korlátozódik	rideg intimitás, közönyös kommunikáció / érdekvédő kommunikáció, stratégiai reflexivitás, gondoskodó-tartós szeretet	technokrata alrendszer / gondoskodás illúziója / tömegtársadalmi mező, kötött csatornás információ (sporadikus)

Összességében a válást követő években sajátos kettősség jellemzi Lajos helyzetét: egyrészt a család felbomlásával strukturális szempontból deklasszálódik, ugyanakkor ez a kitettség rejtve marad számára. Mivel megszokta a paternalista rendszerek biztonságát, továbbá azon belül elért érdemei alapján a státusza fenntartásában bízhat, elégedett az életével. Ezt a konstellációt szintén a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egyensúlya jellemzi, látns ártrendeződéssel: a család immár terápiás is (a gyerekek őt választják), miközben a munka világa veszélyeket is rejt magában (lakhely elvesztése mint strukturális kiszolgáltatottság). A szolidaritási hálók perspektívájából a torzult és kvázi-terápiás hálózatok látszólag továbbra is fennálló kiegyensúlyozott konstellációjára vonatkozó kép árnyalható: míg a korábbi életszakaszban azonosíthatók voltak a felelősségvállalás és segítség stabil mintázatai, addig a válást követően ezeket döntően sporadikus formák váltották fel. Ez arra utal, hogy ha aktuálisan nem is szorult ki a szolidaritási hálóból, mégis bizonytalanabbá vált pozíciója: ebben a helyzetben az esetlegesen felmerülő újabb kockázatok kezelésének esélye lecsökken.

A rendszerváltás pontosan ezt a veszélypotenciált élezi ki. Lajos strukturális pozíciója drasztikusan megváltozik, amennyiben nincs többé lehetősége a korlátozott, de kiszámítható materiális biztonságra. A munkásszálló megszűnik, és – a megszokott magabiztonsággal otthagytott – munkahelye helyett ezúttal nem talál új állást: hirtelen a korábbi jól ismert paternalista rendszer helyett egy kiszámíthatatlan, kizsákmányoló mezőben találja magát. Próbál alkalmazkodni továbbra is (például bármilyen munkát elvállal, megelégszik

a hajléktalanszállóval), és gyerekkorából meglévő puritán habitusa is protektív tényezővé válik (vágyait a lehetőségekhez igazítja). Végso soron azonban ezek rajta kívülálló struktúrális okokból már nem bizonyulnak elégségesnek materiális szükségletei biztosításához. Családi-baráti kapcsolatai beszűkülnek (gyerekeit felnevelte, így már nincs dolga velük), nem lázad sorsa ellen, úgy érzi, célját elérte, a maradék időt meg kitölti a fennálló keretek között: így a defetizmusát a korábbi sikerekből fakadó jó érzés valamelyest ellensúlyozza.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/el-dologiasodási hálózatok
rendszer váltás után megszűnik a munkásszálló, megnövekszenek a lét-fenntartás költségei (albérlet), ezért új állás után kell nézzen, azonban túl öreg-nek bizonyul, és nem kap állást, ennek következtében végül utcára kerül	diszkriminatív alrend-szer, alávetett-underclass mezőpozíció, mobilitást ellehetetlenítő mező, nem értékálló tőke, instabil alrendszer, kizsákmányoló mező, amorális életvilág	kontrollálatlan mező, megrendült jogbiztonság, anomikus megbecsülés / fenyegetett életvilág, szelektív rendszer/ okkupált mező, kísérletező intézmény (dezintegráló)
próbál alkalmazkodni, utcaseprőnek áll, lépcsőről lépcsőre próbál haladni, azonban ez sem sikerül: betegségek támadják meg, amelyek ellehetetlenítik a munkavállalást, marad a korkedvezményes nyugdíj és amit abból meg tud fizetni: a szálló	puritán habitus, szigorú munkaethosz illúziója, mobilitást ellehetetlenítő, underclass mező / alkalmazkodás megbecsülése, flexibilitás illúziója, mobilitás illúziója	elleplező mező, reprezentatív jog / rendies mező / szívtelen kommunikáció, tömegtársadalmi mező (dezintegráló)
fogyasztási tere beszűkül, a materiális kilátástalanság egzisztenciális szinten is értelmetlenné teszi az életet, tisztességtelennek érzi a világot, a politikát vádolja, ennek ellenére nem törik össze	alkotói válsággal terhelt reflexivitás, amorális életvilág, puritán habitus / szerénység megbecsülése, baloldali reflexió	páriareflexivitás / pesszimesta reflexió / önvizsgálati reflexió (populista)
nem lázad a sorsa ellen: mivel nincs már kiért/miért hajtania, beletörődéssé válik a korábbi elszánt munkaethosz, alkalmazkodik: igényeit igazítja lehetőségeihez, mindennek látszólag már nincs igazán tétje az identitása szempontjából: ki tudott törni a családi sorsból, és gyerekeit felnevelte, ugyanakkor nem lát folytatási irányt	defetista habitus / egzisztencialista reflexió, flexibilitás illúziója, emlékezetmunka-reflexió	szolipszista reflexió, privát virtuális valóság / nosztalgikus reflexió, irreflexív rendszer / dekonstruálódó életvilág, likvid rendszer (dezintegráló)

Összességében annak ellenére, hogy a korábban identitását meghatározó munkára Lajosnak már nincs módja, és családi kapcsolatai sincsenek, mégsem állandósul a szenvedés határállapota (pedig a szorongás, függőségek vagy depresszió esélyét számos tényező valószínűsíti), intencionális szinten ugyanis kvázi-terápiás hálózatok is felbukkannak, és ezek egyensúlyi állapotot teremtenek. Ugyanakkor az is jól látható, hogy ezek tartóssága kérdésesnek tekinthető. Míg a klasszikus modernitás szolidaritási hálózataira többé-kevésbé egész felnőttkorában olyan biztosítékként számíthatott, amely a nehézségek esetén – ugyan uniformizáló jellegéből fakadóan eldologiasító, ám mégis megbízható – kvázi-terápiás kötésekkel kínált fel, addig a rendszerváltással ennek hálójából kiesett. Ahogy elvesztette lakhatását,

a kiszámíthatatlanná vált munkaerőpiacon pedig nem sikerült tudását a szükséges áron értékesítenie, úgy magára maradt. Minthogy családjára vagy közösségi kapcsolatokra azt követően, hogy a tradicionális felelősségközösségeit felszámolta, szintén nem támaszkodhatott, a késő modern szolidaritási hálózatok pedig nem voltak hozzáférhetők számára, elfogytak az alternatívái. Ez mutatkozik meg abban, hogy életében először a dezintegráló szolidaritási hálózatok váltak dominánssá, aminek következtében az egyelőre csupán impliciten megjelenő identitásválság jó eséllyel kezeletlenül marad, magával vonva a veszélyét a szenvedés valamely határállapotának. Ilyenformán Lajos esete nemcsak azt mutatja be, hogy milyen értelemben válhat a klasszikus modernitás szolidaritási paradigmája a nem elég hatékony tradicionálisnak az alternatívájává, hanem azt is, hogy kizárólagossá válva hogyan veszítheti el kompenzációs szerepét egy olyan konstellációban, amelyben előfeltételei (bérmunkaviszony) és a kezelendő problémák (identitásválság) egyaránt túlmutatnak horizontján.

8. táblázat: Lajos szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás		nagy állami vállalatoknál dolgozik	
érzékeny hálózati szolidaritás		15 évesen munkába áll, elidegenedett körülmények között dolgozik	saját családjával instrumentális intimitás
kizáró hálózati szolidaritás	gyerekként családfenntartó szerepbe kényszerül		
sporadikus hálózati szolidaritás	anya önfeláldozóan bár, de hiába dolgozik	lassan kiég a munkában, válás után munkásszálló	gyerekei hozzá költöznek a válás után
ineffektív hálózati szolidaritás			
populista hálózati szolidaritás	saját család alapítása után nem foglalkozik az eredetivel		
látszólagos hálózati szolidaritás			
dezintegráló hálózati szolidaritás	szegénységben nő fel	rendszerváltás után kiszorul a munkaerőpiacról, elveszti lakhatását	felesége elhagyja

A BELSŐ FESZÜLTSÉGEKKEL TERHELT TRADICIONÁLIS SZOLIDARITÁS KÉSŐ MODERN KORREKCIÓJA (KATINKA)

Katinka felmenői hagyományos roma életvitelt folytatnak, ugyanakkor női ágon erős az elköteleződésük a tanulás révén történő mobilitásra. A Kádár-korban felkínált munkássá válással egybekötött asszimilációs mobilitás jelöli ki a gyerekkori családi élet kereteit, ameny-

nyiben átalakítja a családi szereprendszert, és felszámolja egy szabadabb, kötetlen életforma kereteit. Ugyanakkor ezeket a hatásokat több dolog is ellensúlyozza: egyrészt a modernizáció maga is emancipál (posztintencionális szinten), másrészt a rokonai kapcsolatok és a továbbélő hagyományok is kvázi-terápiásak (például szabadság, autonómia ethosza megmarad). Az ellentmondásos asszimiláció hatásait kiegészítik az oktatási intézményekben átélt tapasztalatok is. Az előítéletek nyomot hagynak, de részben zárójelbe teszi őket a munkásmodernizáció uniformizáló hatása és a tekintélykritikai-ellenkulturális roma hagyományok.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
nagyszülők hagyományos roma életvitelt folytatnak: férfiak zenészek, kereskedők, nagymama reformer szemléletű: akár a közösséggel szemben is a tanulás fontosságát hangsúlyozza, keményen dolgozik, és nem fél újítani	tradicionális életvilág, önfeláldozás megbecsülése, szigorú munkaetika illúziója / utilitarista megbecsülés, meritokratikus illúzió, improvizatív habitus, mobilitás illúziója, tekintélyellenes kommunikáció, hagyománykritikai reflexió, újat kezdés reflexiója	tradicionalista rutinok, kisközösségi életvilág / flexibilis reflexió, pragmatikus életvilág / érdekérvényesítő habitus (stabil)
roma identitás (nyelv mint ellenkultúra alapja), szülők gyármunkások lesznek, elfogadják a kádári asszimilációs pályát, több műszak, konjunkturális iparváros, mobilitási remények végül megvalósulnak, gazdaságilag konszolidálódnak, rossz anyagi körülmények, lakáshelyzet, jobb lakást harcol ki az anya a tanácsnál	puritán habitus, szigorú munkaetika illúziója, eldologiasító rendszer, ritualizált aggodalom, kiszámíthatatlan alrendszer, kaotikus-atomizáló technikai környezet, időrekszimerendszer, kizsákmányoló mező, kiszámíthatatlan-csalódott szeretet / játék-improvizatív habitus, mobilitás illúziója, konjunkturális-modernizálódó mező, érdekvédelmi kommunikáció, méltányosság illúziója	redisztributív mező, technokrata alrendszer / irreflexív rendszer, uniformizáló megbecsülés / mechanikus rutinok, tömeg-társadalmi mező (sporadikus)
folyamatos a stressz, túlterheltség, széttördelt családi élet, második gyerekként kevés figyelem jut rá, tradicionálisan nevelik, csak felsőként szabadul fel a kontroll alól, vidéki rokonok: a megtalált intimitás és otthonos tradíciók	ingadozó szeretet, kiszámíthatatlan-csalódott szeretet, tradicionális életvilág / hagyományörző életvilág, tartós-homofil szeretet, spontaneitás rutinja, improvizatív habitus	kisközösségi életvilág / önfeledt életvilág / távkapcsolati szeretet, dekonstruálódó életvilág (sporadikus)
konszolidáció ára az asszimiláció, anya és apa is küzd a diszkriminációval, lakótelepi lakás zsúfolt, próbálják „magyarosan” belakni (kulturális asszimiláció), apa ellenzi a hagyományok feladását, küzdenek azzal, hogy megéri-e, politikától távol tartják magukat	diszkriminatív jog, kollektív traumával terhelt életvilág, nyomasztó környezet, számonkérő kommunikáció, hatalmával visszaélő intézmény, kiismerhetetlen rutinok, nem világos esztétikai mércék, konfúz életvilág, átláthatatlan illúzió / hagyománykritikai reflexió, modernizálódó mező, közérdekű rendszer	idealizáló illúzió, illedelmes kommunikáció / tükrözési habitus, pragmatikus életvilág / anomikus rutinok (látszólagos)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
óvodában sorközösség munkásgyerekekkel, általános iskolában előítélet-másság tapasztalat, ugyanakkor ezekben nem passzív fél, hanem ellenáll, ebben segíti a jó osztályközösség	előítéletes intézmény, exkluzív megbecsülés, szegregáló mező, izoláló rítusok, hipokrita életvilág, esszencializáló illúzió, tekintélyelvű-megalázó kommunikáció / érdekvédő kommunikáció, közösségi életvilág, bajtársi habitus	kisközösségi életvilág / diszkriminatív jog, traumatizált reflexió / támogató szeretet (kizáró)
iskolai elvárásokkal nehezen boldogul kezdetben, nincs idejük a szülőknek segíteni, de végül van olyan is, aki segíti, gyerekként nyári munkát kell vállalnia, nevelő célzattal, ez azonban ellentétes hatást vált ki: nemet mond szülei asszimilációs pályájára, munkás helyett értelmiségi akar lenni	kulturális tőkehiányos mezőpozíció, szakértői tudás fetisizálása, kaotikus-egyirányú információ, inkompatibilis intézmény / mentori kommunikáció, identitáskereső reflexió, forradalmi illúzió, mobilitás illúziója	elleplező mező, reprezentatív jog / flexibilis reflexió / kegyetlen habitus, hegemon alrendszer (látszólagos)
falura kerül gimnáziumba, ahol nagyobb az előítélet, nem tudnak mit kezdeni személyiségével, amire kivonulással/konfrontálódással válaszol, tekintélyt, elismerést vív ki magának bátorságával és szolidaritásával (a többiek érdekében is felszólal a tanárokkal szemben), végül lesznek barátai is, akik tartósnak bizonyulnak	előítéletes intézmény, exkluzív megbecsülés, szegregáló mező, izoláló rítusok, hipokrita életvilág, esszencializáló illúzió, tekintélyelvű-megalázó kommunikáció, sérelmi habitus / individualista-rivalizáló életvilág, érdekvédő-tekinthetetlen kommunikáció, előítélet-kritikai reflexió, tartós szeretet, közösségi életvilág, feltárló kommunikáció, nyilvánosságbeli-édekvédő-aktivista kommunikáció, morális reflexió	kisközösségi életvilág, demokratikus kommunikáció / diszkriminatív jog, traumatizált reflexió / támogató szeretet (kizáró)

Összességében kiegyensúlyozott konstelláció alakul ki: több torzulási potenciál is van (munkáslét és roma státusz), de kompenzatorikus hálózatok sikeresen ellensúlyozzák hatásukat. A szolidaritási hálózatok alapján ez a kiegyenlítődség ugyanakkor korántsem tekinthető stabilnak. Azt követően, hogy az asszimilációs pályára álló család a tradicionális felelősségvállalási viszonyokat feladva egy klasszikus modernitásbeli hálózatra támaszkodik, egyúttal mindazokkal az előítéletekkel és eldologiasító hatásokkal is számolnia kell, melyek ehhez kapcsolódnak. Abban, hogy Katinka számára ezek végül nem válnak leküzdhetetlen akadályokká, mindazoknak a családi és baráti támogató relációknak kitüntetett szerepük van, melyek a rokoni és a baráti kapcsolatokban jelentkeznek. Ilyenformán a tradicionális és modern szolidaritási formák olyan szerencsés keveréke jön létre, amely tökéletlensége ellenére mégis egy stabil közegnek minősül, így bátran lehet rá támaszkodni. E biztos háttérnek köszönhető, hogy a nehézségek tapasztalata nemhogy megfélemlítene Katinkát, hanem sokkal inkább arra ösztönzi, hogy visszavonulás helyett kiálljon magáért, és aktívan próbáljon változást elérni. Ebben az értelemben a torzult és kvázi-terápiás, valamint a szolidaritási kötések szintjén megélt ambivalenciák mobilizáló ténye-

zövő válva később is meghatározóak maradnak: asszimiláció vagy roma hagyományok, munkás vagy értelmiségi lét, tradicionális női szerepek vagy hagyománykritika – ezek egyaránt olyan kérdések lesznek, melyekre életét felfűzi.

E törésvonalak mentén először a gimnáziumban alakul át jelentősen a hálózati konstelláció: szerelmes lesz, ami felveti a kérdést számára, hogy a hagyományos roma női szerepekkel azonosuljon-e. Továbbá az iskolában kevésbé tud koncentrálni, amit az intézmény nem tolerál, és kirúgják. Ekkor a korábbi egyensúlyi állapot átrendeződik: családjával és iskolai közegével egyaránt kénytelen szembefordulni, miközben csak önmagára és párjára támaszkodhat.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/el-dologiasodási hálózatok
szerelmes lesz, ez elvonja a tanulástól, az iskola ezt nem tolerálja, konfrontálódik környezetével, ami erősebbnek bizonyul, kirúgják, kicsit bele is betegszik a kudarcba	konfúz életvilág, inkompatibilis intézmény, mobilitást ellehetetlenítő mező, megalázás rítusai, tekintélyelvű-megalázó kommunikáció, alkotói válsággal terhelt reflexió, megfélemlített habitus / szenvedélyes szerelem	bemerevedett intézmény / elvakult szeretet / egyén-központú illúzió (populista)
befejezetlen iskola után alacsony státuszú munkák, „lébecol”, vagyis (szülei és a kor) munkathozsát tagadja: nem folytatja sem szülei asszimilációs stratégiáját, se nem talál saját utat	mobilitást ellehetetlenítő mező, instabil alrendszer / új játszmat kezdő reflexió	redisztributív mező / szegregáló környezet / önvizsgálati reflexió (populista)
első szerelem csalódás lesz: összetöri lelkileg, amire vad bulizással reagál, futó kapcsolatai lesznek, köztük abuzív is, házas emberbe lesz szerelmes, akivel titkolt kapcsolata lesz sokáig	csalódott intimitás, amorális életvilág, kegyetlenség megbecsülése, érdekeztetelt intimitás, ingadozó szeretet, csalódott szeretet, szadista szeretet / szenvedélyes szeretet	megterhelő szeretet, kiüresedett kommunikáció / elvakult szeretet, naiv kommunikáció / távkapcsolati szeretet (dezintegráló)

Összességében a középiskolából való kiesést követően Katinka kényszerpályára kerül: családjával szembefordul, a munkaerőpiacon nem talál megfelelő helyet, így kizárólag szerelmére lesz utalva. Mindaddig, amíg a kapcsolat tart, egy erős kvázi-terápiás hálózatra számíthat, ami képes ellensúlyozni a torzulásokat. Azonban ez a hatás óhatatlanul sérülékeny abból fakadóan, hogy csupán egyetlen forrásból származó segítségnyújtási potenciálra támaszkodik. Ahogy az instabil szolidaritási hálózatok mutatják, egy ilyen konstellációban Katinka kiteszi magát annak a veszélynek, hogy a problémáival magára marad. A szakítást követően erre sor is kerül: nem csupán a torzult hálózatok válnak csaknem kizárólagossá, a szenvedés határállapotát valószínűsítve, de egyúttal a kiszámítható segítségnyújtásnak sem állnak rendelkezésre hozzáférhető formái.

A viharos átmeneti állapotból végül több párhuzamos változás vezet ki. Bekerül egy olyan munkahelyre (fogyatékkal élők ápolása), ahol új perspektívát nyer élete (szolidaritás),

és elismerésre is talál. A változásoknak további lendületet ad a rendszerváltás: ekkor a család egésze megújul azáltal, hogy visszatérnek a munkáslétből a szabad vállalkozói létbe. Nem sokkal később ráadásul boldog párkapcsolatra is talál, megházasodik, anyagilag jól élnek, és amikor hosszas próbálkozás után sikerül gyereket is vállalnia, boldognak vallja magát. Ebben a helyzetben lesz energiája arra is, hogy a félrehagyott oktatási-mobilitási pályát folytassa.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
fogyatékosotthonban kezd dolgozni: egyszerre szolidaritás és megbecsülés lehetősége, szociális szakma lehetőség az emancipációra roma nőként, munkáját elismerik, emellett rálát a totális intézmények árnyoldalára is	naturalizált intézmény / utilitarista megbecsülés, morális reflexió, gondoskodó szeretet, előítélet-kritikai illúzió	szcientista reflexió / gondoskodás illúziója / tudomány-fetisizista intézmény (sporadikus)
apját nagyon megviseli fizikailag és lelkileg a munkáslét, rendszerváltás neki is új lendület: munkásasszimiláció helyett vállalkozik, családot bevonva, családi összetartás megerősödik, ez lesz a legnagyobb erőforrás	szennyezett környezet, függőségi mezőpozíció, érdekvezérelt szeretet / improvizatív habitus, új játszmat indító reflexió, konjunkturális mező, kompetitív életvilág, nyitott életvilág, spontaneitás rutinja, kreativitás megbecsülése, tartós szeretet, bajtársias habitus	feladott rutinok, neoliberális illúzió / pragmatikus életvilág, flexibilis reflexió, piaci mező / érdekérvényesítő habitus, kreatív környezet (ineffektív)
újra szerelmes lesz, tradicionális nemi szerepet vállalva megházasodik, első férje mellett „nő fel”, rendszerváltás mint felszabadulás: férjével együtt lehetőség a visszatérésre a roma hagyományokhoz és az önálló kereskedőséghez, férjével közösen vállalkoznak, anyagilag jól állnak, boldogok, gyerek sokáig nem fogan, aggódnak, de végül sikerül, gyerek születés után „kegyelmi állapot”, férj odaadó, helyzetük stabil	tradicionális életvilág, érdekvezérelt szeretet, szakértői tudás fetisizálása, ritualizált aggodalom, megfélemlített habitus / szenvedélyes szeretet, identitáskereső reflexivitás, gondoskodó szeretet, feltárulkozó kommunikáció, konjunkturális mező, menedzseri reflexió, kreativitás megbecsülése, gondoskodó intimitás, pacifikált mező	tradicionalista rutinok, kis-közösségi életvilág, empaticizáló szeretet / elvakult szeretet, önfeledt életvilág / érdekérvényesítő habitus, inkluzív mező (kizáró)
gyermek születése után újrakezdi az iskolát, ezzel feloldja a korábbi törést az életében, tanulás mint tradíciókkal összeegyeztethető „munka”, tanulás mint kereset: ösztöndíj, felzárkóztató programok mint lehetőség, tehetséges, és kap segítséget is, hogy a családdal össze tudja egyeztetni	küldetéstudattal párosuló esztétikai reflexivitás, tradicionális életvilág / új játszmat kezdő reflexió, identitáskereső reflexió, pragmatikus reflexió, esélykiegénylítő jogi elismerés, közérdekű rendszer, stratégiai reflexivitás, információs szabadságharc, bizalomkeltő-közérdekű intézmény	reszponzív intézmény, inkluzív megbecsülés / pragmatikus életvilág / bátorító kommunikáció (stabilizáló)

Összességében a rendszerváltást követően Katinka helyzete jelentősen javul: felelősségteljes munkahelyet talál, családjának sikerül kitörnie az addigra nyomasztóvá váló asszimilációs pályáról, és megházasodik. Noha természetesen nem lesz problémamentes az

élete (például a gyermekvállalás nehézségekre ütközik), összességében mégis dominánssá válnak életében a kvázi-terápiás kötések, lehetővé téve számára a korábbi nehézségek feldolgozását is. Ráadásul, ahogy a különböző cselekvési terekben ez párhuzamosan zajlik, úgy válik egyre stabilabbá az őt körülvevő szolidaritási háló. A munkahely révén egy klasszikus modernitásbeli, a szülők vállalkozása révén egy késő modern, míg a saját családjával egy tradicionális felelősségközösség részévé válik. E kevert konstelláció magában rejtje a lehetőséget a különböző paradigmák hiányosságainak kompenzálására. Ebben az értelemben pedig olyan biztonsági hálót von Katinka köré, amelyben az esetleges újabb torzulások is jó eséllyel kezelhetők.

Ezt az idilli állapotot végül az szakítja meg, hogy a családi vállalkozás a gazdasági dekonjunktúra hatására egyre kevésbé bizonyul profitábilisnak. Ekkor fokozatosan ő válik családfenntartóvá: először a tanulás, majd az annak során felhalmozott kulturális tőke segítségével jutnak keresethez. Ez azonban más szempontból válik problematikussá: a férje nem tudja elviselni, hogy tradicionális családfenntartó szerepéből kiszorul, inni kezd, erőszakossá válik, végül elválnak, és Katinka egyedül marad gyermekével.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
vállalkozás nehezzé válik a dekonjunkturális időszakban, férj csak rossz feltételekkel kap munkát, pénzhiány nyomasztó, szociális háló nem tartja meg őket, arra kényszerül, hogy anyatejét adja el, mivel neki sincs igazán munkalehetősége	nem értékálló tőke, instabil rendszer, hajszolt megbecsülés, kizsákmányoló mező, diszkriminatív jog, nem értékálló tőke, instabil intézmény, alávetett mezőpozíció, eldolgisaító-biohatalmi rendszer, mobilitást ellehetetlenítő mező, kiszámíthatatlan rendszer / –	neoliberális illúzió / szegregáló környezet / tömegtársadalmi mező (dezintegráló)
gimnázium után továbbtanul, sokan segítik: diáktársak, tanárok, „workaholic” lesz, így a főiskolai éveket beárnyékolja a túlterheltség, végül a tanulás lesz az anyagi problémákból is a kiút, ösztöndíjakat nyer el	hajszolt megbecsülés, szigorú munkaetika illúziója, kizsákmányoló-függőségi mező, időrekszimszrendszer, hajszolt megbecsülés, szigorú munkaetika, meritokratikus illúzió, kompetitív habitus / akadémikuskodó-tekintélyellenes kommunikáció, új játszmat kezdő reflexió, flexibilitás illúziója, improvizatív habitus, mentori kommunikáció	kontrollálatlan mező, feladott rutinok / piaci mező, menedzseri illúzió / dekonstruálódó életvilág, távkapcsolati szeretet (látszólagos)
főiskola mellett munkát is keres, jogvédelmi sajtós ösztöndíj mint stabil anyagi bázis, egy közéleti újságnál vállal munkát, emancipáció továbbhalad: lehetősége nyílik belépni a nyilvánosságba, egy teljesen új tér tárul fel számára, anyagilag egyenesbe jönnek: kapnak lakást ügyeskedéssel az önkormányzattól	függőségi-rideg intimitás, amorális életvilág, korrumpálódott-paternalista rendszer, nyomasztó környezet / előítélet-kritikai illúzió, aktivista megbecsülés, nyilvánosságbeli-aktivista kommunikáció, civil kurázi megbecsülése, pacifikált rendszer, közérdekű rendszer	reszponzív intézmény, inkluzív megbecsülés / következetes jog, posztkonvencionális kommunikáció / maximalista megbecsülés, kötött csatornás információ (érzéketlen)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
túlterheli magát, beleroppan a család abba, hogy munkát vállal és tanul, magát tartja azért felelősnek, hogy a tradicionális női szerepet nem képes vinni, és egyben tartani a családot, hagyományos szerepével konfrontálódik, férjével nem tudják kibeszélni a problémákat, családi segítséggel Pestre költöznek, ami ugyanakkor többletterhelés is, férj kettős szorításban: egyrészt neki kellene a hagyományok szerint a családot eltartania, másrészt erre nem képes, miközben a felesége igen, a feszültség eszkalálódik, a kontraszt egyre erősebb, gyerekekre is kevesebb figyelem jut, férj először próbál kompenzálni, majd lassan megcsúszik, inni kezd, és még kevésbé tudnak beszélni, amiért ő érez lelki furdalást, végül elválnak	időrezsimrendszer, hajsztolt megbecsülés, szigorú munkaetika, meritokratikus illúzió, kompetitív habitus, függőségi mezőhelyzet, függőségi intimitás, önpusztító esztétikai reflexivitás, önfeláldozáskitartás megbecsülése, tradicionális életvilág-kommunikáció, alkotói válsággal terhelt reflexió, tekintélyelvű-megalázó-számonkérő kommunikáció, családottrideg-ingadozó intimitás / felelősségvállalás megbecsülése, mobilitás-forradalmi-előítéletkritikai illúzió, identitáskereső reflexivitás, közérdekű-esélykiegyenlítő rendszer, mobilitás illúziója, nyitottság-kreativitás megbecsülése, morális reflexió	privát virtuális valóság, önző megbecsülés / információs buborék, felmentő reflexió / anomikus rutinok, dekonstruálódó életvilág (dezintegráló)

Összességében, ahogy a tanulás révén bejárt mobilitási pálya a család anyagi fenntartásának az eszközévé is válik, felbolygatja a hagyományos nemi szerepeket. Katinka férje nem talál új munkát, ahogy az erősödő előítéletekkel és diszkriminációval kell szembenéznie, így ő lesz kenyérkereső, aminek következtében viszont családi funkcióira kevesebb energiája marad. Minthogy a férje nem tud alkalmazkodni a helyzethez, ez végül a család egészét válságba sodorja, amit tovább súlyosbít, hogy a tradicionális keretek között szerveződő kapcsolatban a problémákat megbeszélni és feloldani sem tudják. A helyzetet tovább élezi az a fundamentális egyenlőtlenség, hogy Katinka számára a megtalált értelmiségi munka több mint anyagi mobilitás: ez valójában az identitásprojektjének a beteljesülése. Így a helyzet eszkalálódik: a kvázi-terápiás hálózatok stabil túlsúlyával jellemezhető korábbi helyzetet a torzult hálózatok egyre nagyobb súlya váltja fel. Noha kizárólagossá nem válnak, mégis egy fenntarthatatlan szituációt eredményeznek: mivel Katinka és férje számára nem hozzáférhetőek olyan szolidaritási hálózatok, melyek állandósuló problémáik megoldásához eszközöket kínálnának, így végső soron azok megoldhatatlannak bizonyulnak, és a család felbomlásához vezetnek. Katinka számára ugyanakkor ez a konstelláció korántsem olyan veszélyes, mint férjének: vele szemben ugyanis támaszkodhat azokra a klasszikus és késő modern szolidaritási formákra, melyek mobilitási és önmegvalósítási pályájához kapcsolódnak.

A történet folytatásában pontosan e különbségek realizálódnak, ahogy a fenntarthatatlan hálózati inkonzisztenciát a válással oldják fel. A korábbi kérdőjelek eldőlnek: asszimiláció helyett roma identitás, munkáseletmód helyett értelmiségi, hagyományos női szerep helyett pedig önállóság. Ugyanakkor ennek ára az, hogy a mobilitással és késő modern kihívásokkal összefüggő, újfajta szorongások jelennek meg.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
válás után kettesben marad a gyermekével, ami érzelmileg megviseli, gyermeke küzd az iskolával, igyekszik neki segíteni, gyermeke zenében tehetséges, válás törés a gyereknek, emiatt felelősnek érzi magát: úgy érzi, hagyományos szerepben kudarcot vall, volt férje is elkallódik a válás után, bár tehetséges zenész volt	ingadozó szeretet, ritualizált aggodalom, inkompatibilis intézmények, szakértői tudást fetisizáló reflexivitás, meritokratikus-munkaetika illúzió, csalódott-kiszámíthatatlan intimitás, indifferens kommunikáció, tabusító életvilág / egzisztencialista-morális reflexió, stratégiai-életmód reflexivitás, mobilitás illúziója	feladott rutinok, fragmentálódott életvilág / menedzséri illúzió, asszertív szeretet / bátorító kommunikáció (ineffektív)
újságíróként megbecsült munkaerő lesz, ami fontos önbecsülési tényező, a politikai befolyásoltság zavarja, munkahelyet vált, az új hely sokkal kiegyensúlyozottabb, úgy érzi, hogy beteljesültek fiatalkori vágyai, megérte küzdeni, a helyén van, identitása alapja lett, hogy nyilvánosságban élhet, értelmiségi szerepben magára talál	korruptálódott rendszer / utilitarista megbecsülés, nyilvános-jogvédő kommunikáció, morális reflexió, közérdekű rendszer, információs szabadságharc, nyitottság-kreativitás megbecsülése, messianisztikus esztétikai reflexivitás	demokratikus kommunikáció, evolutív jog / deliberatív intézmény / érdekvépviseleti alrendszer (stabilizáló)

Összességében, bár továbbra is vannak torzult hálózatok Katinka életében, de mégis a kvázi-terápiás hálók dominálnak. Ezek legfontosabb terepe a nyilvánosságbeli mutatkozás, ami lehetőséget teremt arra, hogy az egyéni problémákat kollektív keretbe helyezve, politikai síkon kezeljék. A kvázi-terápiás hálózatok jelenlétét a munka során kialakult kapcsolatok stabilizálják. Ennek annál is inkább nagyobb szerepe lesz, hogy a tradicionális szolidaritási formákra Katinka immár nem támaszkodhat, így a fiával kapcsolatban felmerülő nehézségeket is elsősorban ezek segítségével kezelheti. Mindent egybevetve hálózati dinamikája az asszimiláció-roma identitás, oktatási mobilitás-munkáslét, hagyományos-emancipált nemi szerepek dimenziói mentén lezajló mozgásként írható le. Katinka családjának életvilágában e különböző lehetőségek egyaránt adottak voltak, ő pedig be is járja az általuk kijelölt teret. A választóvonalak két oldala egyszerre torzulások és kvázi-terápiás hatások, valamint tradicionális és modern szolidaritási kötések forrása, melyek végül – egy rövidebb életszakaszt leszámítva – Katinka életében egymást folyamatosan kiegészítik, lehetőséget kínálva arra, hogy az egyik okán átélт szenvedéseket a másik segítségével kompenzálja. A történet nyugvópontjában a tradicionális szinten keletkező feszültségek elsősorban késő modern szolidaritási hálók segítségével való kezelését találjuk, ami végül egy relatíve biztonságos konstellációt fejez ki.

9. táblázat: Katinka szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás	nagyszülők tradicionális roma családja		gyermeke születik, és visszatér az iskolába, kiteljesedik a munkájában

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
érzékletlen hálózati szolidaritás		önmagát kizsákmányolja a tanulásban	
kizáró hálózati szolidaritás	megházasodik, tradicionális nemi szerepet vállal	óvodai és iskolai előítélet-tapasztalatok	
sporadikus hálózati szolidaritás		szülők gyármunkások lesznek, anyagi biztonságért cserébe figyelemhiány, fogyatékosotthonban kezd dolgozni	saját családjá beleroppan a tanulmányi önkiteljesedésbe
ineffektív hálózati szolidaritás		apa rendszerváltáskor vállalkozni kezd	válás után úgy érzi, kudarcot vallott családi szerepében
populista hálózati szolidaritás		alacsony státuszú munkák, miután az iskolából kimarad	szerelmes lesz, és fellázad a család és az iskola ellen
látszólagos hálózati szolidaritás		asszimiláció mint belekényerülés a rendszerbe, őt is megpróbálják betörni: nyári munka	
dezintegráló hálózati szolidaritás		családi vállalkozás csődbe megy a rendszerváltás után	első szerelem csalódása

A HIÁNYZÓ TRADICIONÁLIS SZOLIDARITÁST KEZELNI HIVATOTT, ÁM ELÉGTELEN INTÉZMÉNYI VÁLASZOKTÓL A KÉSŐ MODERN KONSZOLIDÁCIÓIG (IRÉN)

Irén gyerekkorának meghatározó tapasztalata, hogy nevelőszülőkkel nő fel, akikhez ambivalens viszony fűzi. E felemás státusával összefüggésben az iskolában és kortárs kapcsolataiban sem tudott problémamentes kötések létrehozni.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
paraszti származású, szülei elváltak, anyja elhagyja egyévesen, mert nem tudja nevelni, rokonoknál nevelkedik, akikkel ellentmondásos a viszonya: egyrészt gondját viselik, másrészt nem adnak kellő figyelmet és elismerést (nem hallgatják végig, szavát nem veszik komolyan), igazán mélyen nem tud velük kommunikálni, mostohatestvér féltékeny rá	alávetett mezőpozíció, csalódott szeretet, paternalista rendszer, tradicionális illúzió, megalázó kommunikáció, kiszámíthatatlan-ingadozó szeretet, indifferens kommunikáció / racionalizált intimitás, tartós szeretet	redistributív mező, kisközösségi életvilág / sértett szeretet, fenyegetett életvilág / kívülálló-habitus, hektikus megbecsülés (sporadikus)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
tanulásban nem talál otthonra, nem látja értelmét, és nincs külső aktor sem, aki motiválná, kisegítő osztályba jár, tanára emberszámba veszi, csúfolják állami gondozott mivolta miatt, máság tapasztalata	elidegenedett reflexív intézmény, mobilitást ellehetetlenítő mező, családott intimitás, exkluzív-kegyetlen megbecsülés / mentori kommunikáció	bemerevedett intézmény, páriareflexivitás / szelektív rendszer, diszkriminatív jog / kegyetlen habitus, tömegtársadalmi mező (deintegráló)

Összességében ebben az életszakaszban, bár nem kizárólagosak, mégis dominálnak a torzult kapcsolódások. Noha materiális szükségleteit kielégítik, Irén a nevelőszüleinél nem talál igazán otthonra, mostohatestvére és iskolatársai pedig kiközösítik. Bár az interjú alapján ezt nem tudni, mi indokolja, kisegítő iskolába irányítják, ahol ugyan foglalkoznak vele, azonban érdemben nem kínálnak fel számára motiváló célokat. Ilyen értelemben mind a tradicionális, mind pedig a klasszikus modernitás szolidaritási hálói csak esetlegesen vannak jelen az életében, kiszolgáltatottá téve őt az esetleges sérelmeknek.

Az általános iskolai és otthoni felemás élmények hatására Irén önálló életet igyekszik kezdeni, és a munka világában próbálja ki magát. Rövid keresési időszak után egy befogadó közegre talál, ahol biztonságban érzi magát. Ezzel párhuzamosan egy korántsem konfliktusmentes folyamat során nevelőszüleitől is megpróbál leválni.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
iskolát értelmetlennek látja, nem kíván továbbtanulni, több gyárban is kipróbálja magát, de nem bírja, ajánlásra egy varrodába kerül, patronálják, kitanulja a szakmát, materiális elismerés, közösségi élmények, 10 év után más állásokat is keres: tehenészet, parkgondozás	átláthatatlan rendszer, nyomasztó környezet, paternalista rendszer / új játszmát indító reflexió, utilitarista megbecsülés, konjunkturális mező, közösségi életvilág	redisztributív rendszer, inkluzív megbecsülés / klasszifikáló megbecsülés, pragmatikus életvilág / mechanikus rutinok (érzékletlen)
amikor jogilag nagykorú lesz, megszűnik a rendszerszerű-jogi függelem, nevelőszüleivel összevesznek, elmegy otthonról, és barátoknál száll meg, majd visszafogadják, ez a kitettség alaptapasztalattá válik (csak könyörület tárgyakként létezik, soha nem önállóan)	számonkérő kommunikáció, defetista habitus, alávetett-függőségi mezőpozíció, ingadozó szeretet / identitáskereső reflexió, bajtársias habitus, tartós szeretet	kiüresedett kommunikáció, bemerevedett intézmény / tükrözési habitus, asszertív szeretet / dekonstruálódó életvilág (látszólagos)

Összességében a fiatalkori éveket az jellemzi, hogy bár a torzult hálózatok részben továbbélnék, egyúttal ki is egészülnek más kvázi-terápiás hálózatokkal, melyek segítségével nem csupán az előbbiek hatása csökkenthető, de egyúttal a korábbi traumák is kezelhetők. Ebből a szempontból kiemelt jelentősége van a munka világának: itt nem csupán elismerésben részesül, amire támaszkodva megerősítheti önbizalmát, de egyúttal az anyagi függetlenség is lehetővé válik. Mindezt kiegészíti barátai támogatása és nevelőszülei

türelme, ami megengedi, hogy végzetes következmények nélkül tapasztalja ki mozgásterét. Ilyen értelemben azt lehet mondani, hogy nyilvánvaló korlátai ellenére (például megértő kommunikáció hiánya) Irént egy olyan modern és tradicionális elemekből egyaránt építkező szolidaritási háló veszi körül, amelynek köszönhetően biztonságban tudhatja magát. Az esetleges torzulások (például nevelőszülőkkel való konfliktusok) esetén kiszámíthatóan hozzáférhetőek a korrekció lehetőségét magában rejtő kapcsolódások.

Ennek a konstellációnak végül a nevelőszülők halála vet véget. Ekkor Irén elveszti szolidaritási hálózata kiemelt fontosságú részét, és kérdéses lesz, hogy más kapcsolódások képesek-e annak pótlására. Megismerkedik egy fiúval, hozzáköltözik, gyerekük születik. Azonban a férfi börtönbe kerül, és ezt követően az anyagi problémák megoldhatatlan feszültségeket szülnek, aminek eredményeként végül arra kényszerül, hogy gyermekét hátrahagyva elköltözzön.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
amikor nevelőszülei betegeskednek, besegít nekik, a kapcsolat azonban továbbra is ambivalens: mostohatestvére igyekszik eltávolítani, de nevelőanyja megvédi, amíg van ereje, a fiú végül elküldi, amikor az anya legyengül, meghalnak a nevelőszülők, megsiratja nevelőanyját: nagy törés, hogy nem búcsúzhatótt el tőle; elveszti az otthon lehetőségét: mostohatestvér és hivatal összjátéka miatt nem örököl	megalázó kommunikáció, amorális életvilág, előítéletes reflexív intézmény, elitista jog, defetista habitus, underclass mezőpozíció / tartós-gondoskodó szeretet	könyörtelen habitus, kontrollálatlan mező / fenyegetett életvilág, diszkriminatív jog / szívtelen kommunikáció (dezintegráló)
nevelőszülei halála után stabil otthon nélkül marad, egy vasútállomáson megismerkedik egy fiúval, aki meghívja magukhoz, odaköltözik hozzá és annak anyjához, összejönnek, materiális kiszolgáltatottságban van párja családjától, otthon az anya a főnök, instrumentalizálja fia számára	csalódott szeretet, alávetett mezőpozíció, kiszámíthatatlan-függőségi szeretet, érdekvezérelt szeretet, manipulatív kommunikáció, ingadozó szeretet / méltányosság illúziója, közösségi életvilág	kizáró életvilág, önző megbecsülés / gondoskodás illúziója, naiv kommunikáció / együttérző megbecsülés (populista)
teherbe esik, a hírt örömmel fogadják, a lány állapota nem érdekli az anyóst, csak az unoka, apa börtönbe kerül, kettesben maradnak az anyóssal, de kezdetben jól kijönnek, betegsøger odaköltözik hozzájuk, segélyekből és juttatásokból szerényen élnek, a szegénység miatt a feszültség nő, neki ugyanakkor nincs beleszólása az elosztásba	indifferens-ingadozó szeretet keveréke, amorális életvilág, alávetett mezőpozíció, tekintélyelvű kommunikáció / gondoskodó szeretet, közösségi életvilág	kisközösségi életvilág, tradicionalista rutinok / rendies mező, stratégiai kommunikáció / kegyetlen habitus (sporadikus)
gyereke érdekeit képviseli: próbál pénzt keresni, de ha nem elég, lop is a családi kasszából, próbálja eltitkolni a lopást, azonban lebukik, érvényesítik függőségét: elküldik a lakásból, lelkileg összetörik, de alternatíva híján hátrahagyja lányát, párja ezt nem akadályozza meg	rideg intimitás, kegyetlenség megbecsülése, közönyös intimitás, kizsákmányoló mező, függőségi mezőpozíció, számonkérő-megalázó kommunikáció, csalódott szeretet, megfélemlített- defetista habitus / gondoskodó szeretet	önző megbecsülés, elleplező mező / fenyegetett életvilág / szívtelen kommunikáció, kegyetlen habitus (dezintegráló)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
felmerül, hogy ismét felbukkant édesanyjához költözhetne a gyerekével, de végül ez nem bizonyul realitásnak, egy ideig még látogatja lányát, majd távolról figyeli (nem mer közeledni), hivatalosan nem mond le róla soha, hiába ösztökélik az intézmények, anyósra mint biztonságos helyre tekint (racionalizálja a hátrahagyást, magát reménytelen szülőnek tekinti)	csalódott-kiszámíthatatlan szeretet, ingadozó szeretet, alkotói válsággal terhelt esztétikai reflexivitás, represszív jog, előítéletes intézményrendszer, defetista habitus, válsággal terhelt reflexivitás / –	kontrollálatlan mező / diszkriminatív jog / formálhatatlan környezet (dezintegráló)

Összességében a nevelőszülők halálát követő időszak dinamikáját az jellemzi, hogy alapvetően a torzult hálózatok dominálnak, ugyanakkor kiegészülnek fontos kompenzatorikus hálózatokkal (gyerek) – ilyenformán az összkép is vegyes. Egyrészt a korábban megerősödött önbecsülésre támaszkodva további autonómiatörekvések jelennek meg: Irén próbál felelősséget vállalni gyermekéért, akár a környezettel szemben is, ezáltal meghaladni saját gyerekkori traumáját, az elhagyatást, és kiteljesedni anyaként. Azonban ez a kísérlet megtörik, mivel materiális előfeltételei nem állnak rendelkezésre. Ennek következtében ugyanakkor minden veszni látszik: megfosztják gyermekétől és új családjától, hirtelen kizárólagossá válnak a torzult kapcsolódások, minden korábbinál nagyobb veszéllyel fenyegetve. Ezek fenyegetését tovább növeli, hogy nevelőszülei elvesztését követően Irénnek nem sikerült stabil szolidaritási hálózatokhoz kapcsolódnia. A klasszikus modernitás segítő mechanizmusai nem bizonyultak kielégítőnek (lakhatását elveszti, gyerekgondozással magára marad), és új családja tradicionális kötése is esetlegesnek bizonyultak (élettárs börtönbe kerülését követően a hierarchia alján van, és utcára teszik). Megbízható támasz híján a torzulások kezelése is kilátástalannak tűnik, ami végül ahhoz a drasztikus következményhez vezet, hogy saját traumáját kénytelen gyermekével megismételni: miután az utcára kerül, magára hagyja.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
kezdetben sodródik: kiszámíthatatlan és uralhatatlan körülmények, majd megismerkedik egy férfival, aki 11 évig társa lesz, biztonságot teremt számára: albértetekbe költöznek, de nem tudnak ott maradni, Pestre jönnek „szerencsét próbálni”, nincstelenek, józan életet élnek, de az underclass pozícióból nem tudnak kitörni, eredetileg tart a hajléktalanszállótól, de végül bekerül, társa nem megy be soha: függetlenség mindennél fontosabb neki, alkalmi munkákat vállalnak szolidáris munkaadóknál	kiismerhetetlen rutinok, mobilitást gátló mező, fatalista illúzió, alávettett mezőpozíció / tartós szeretet, gondoskodó szeretet, flexibilitás illúziója, utilitarista megbecsülés, baloldali reflexió, identitáskereső reflexió, kreativitás megbecsülése	empatizáló szeretet, teodicea-illúzió / gondoskodás illúziója/ anomikus rutinok (érzéketlen)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
újra terhes lesz, de észre sem veszi, születik egy kislányuk, aki állami gondozásba kerül (szoptatja, amíg tudja, de nem merül fel reálisan, hogy anyja lehetne), érzelmileg már nem tud bevonódni, bízik abban, hogy nevelőszülők szeretik, gyámjogáról ezúttal sem mond le, identitása fontos alapja továbbra is, hogy életet adott gyerekeknek, számontartja őket, noha nincs tényleges kapcsolat velük	közönyös-kiegett reflexivitás, csatlódott szeretet, defetista habitus, alávetett mezőpozíció, kiegett reflexivitás, paternalista-diszkriminatív rendszer, válsággal terhelt-rémisztő esztétikai reflexivitás / felelősségvállalás megbecsülése, tartós szeretet	bemerevedett intézmény, páriareflexivitás / fenyegetett életvilág, szelektív rendszer / hegemón alrendszer (dezintegráló)
szállón jó tapasztalatokat szerez: ez lesz az otthona, bár az intézmények túlterheltek, naturalizálja a helyzetet, és barátokat szerez, segít másoknak is, hatósági vegzálások leginkább az utcán érik	alávetett mezőpozíció, túlterhelt intézmények, hatalmával visszaélő intézmény, dehumanizáló jog / szereptávolító reflexivitás, megbízható-közérdekű intézmény, közösségi élvilág, naturalizált közérdekű alrendszer, univerzalista-esélykiegyenlítő jog, mentori kommunikáció	reszponzív intézmény / komplex rendszer / tömegszociális mező (érzéketlen)
hirtelen betegség után élettársa meghal, nehezen dolgozza fel, megrendíti elvesztése, piacozásból él, kiismeri-belakja a hajléktalanvilágot, puritán fogyasztási mintázattal elboldogul, van új társa, akivel közösen tevékenykedik (lehetőség és kényszer), egyszerre él meg megvetéstapasztalatokat és egyfajta megtalált önbecsülést, hiába békül meg helyzetével, a hajléktalanlét kiszolgáltatottsága lassan felőrli erejét	alkotói válsággal terhelt reflexió, puritán habitus, terápiás-függőségi intimitás, exkluzív megbecsülés, megalázás rítusai, defetista habitus / emlékezetmunka reflexiója, stratégiai reflexivitás, improvizatív habitus, bajtársias habitus, utilitarista önbecsülés, életmód-reflexivitás, előítélet-kritikai illúzió, morális reflexió, kreativitás megbecsülése, egzisztencialista reflexió	kisközösségi életvilág, szubjektív reflexivitás / pragmatikus életvilág / érdekérvényesítő habitus, kreatív környezet (stabil)

Noha a hajléktalanlét új kihívásokat eredményez, Irén korántsem törli meg. Fokozatosan kiismeri a rendelkezésére álló lehetőségeket, új élettársat és végül sajátos nyugalmat is talál, amit partnere elvesztése után is fenn tud tartani. Összességében, annak ellenére, hogy a korábbi nehézségek nem múltak el nyomtalanul, illetve a hajléktalanlétből fakadó új kihívások is adódtak melléjük, a torzult és kompenzatorikus hálózatok egyensúlya figyelhető meg. Egyfelől a hajléktalanlét materiálisan (megélhetés, kiszámíthatatlanság, hatósági és egyéb vegzálások) és érzelmileg (megfosztják lányaitól) egyaránt megterhelő, másrészt vannak olyan kapcsolódások, melyek erőforrásként szolgálnak a nehézségek elviseléséhez (intézményi háló), sőt, bizonyos esetben stabil identitás kialakítására (tartós párkapcsolat, önellátásból fakadó önbecsülés) is lehetőséget kínálnak. Ezek szövetében Irén egy sajátos egyensúlyt alakít ki, amelyben korlátozottan bár, de önbecsüléssel rendelkező ágensként tud tevékenykedni, autonóm módon értelmezve sorsát és a világot is. Ilyenformán az életút során bejárt hullámvölgy pálya nyugvópontonra jut.

A gyerekkor tradicionális és klasszikus modernitásbeli kötéseket egyaránt érintő szolidaritási deficitjét (nevelőszülőkhöz kerülés, kiségitő iskola, másság tapasztalata) egy ellent-

mondásos, de mégis biztos otthon ellensúlyozza, anélkül ugyanakkor, hogy hosszú távon is megbízható támaszként szolgálna. Ebből a konstellációból a munka révén lép tovább, önbecsülést és ágenciát víva ki magának. Önmagában azonban ez a klasszikus modernitásbeli kiút ingatagnak bizonyul: ahogy a nevelőszülők halálával a biztos otthon tartópillére összedől, a strukturális kiszolgáltatottság lesz jellemző, rányomva bélyegét a további hálózati dinamikára is. Irén kiszolgáltatottá lesz partnerként (anyagilag függ partnere családjától) és anyaként, így végül ebbe az irányba nem tud kiteljesedni (hiába építkezne tovább a munka mellett a család hálózataiban is). Ráadásul miután kiteszik az utcára, ez az autonóm ágencia lehetőségét is jelentősen rombolja, kifejezésre juttatva a késő modern szolidaritási háló teljes csődjét. Ebben a helyzetben váratlanul talál magának az utcán olyan – intézményi, piaci és magánéleti – segítő hálózatokat, melyekre támaszkodva olyan stabil identitást tud kialakítani, amivel az underclass strukturális helyzetében is önállóvá tud válni. E kapcsolódások összességében egy késő modern szolidaritási hálózatra utalnak, amely nem csupán materiális szempontból biztosítja Irén létfeltételeit, de egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy az élete korábbi szakaszában torzult identitáskonstrukciós folyamatot korrigálja. Így – annak ellenére, hogy ezt számos hálózati jellemző valószínűsítene – egyfelől sikerül megelőzni a szenvedés valamely határállapotát, másfelől a környezeti és reflexiós erőforrásokra támaszkodva ezt a relatív védett pozíciót stabilizálni.

10. táblázat: Irén szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás			élettársa halála után kialakít egy kiszámítható, élhető rutint
érzékenlen hálózati szolidaritás		monoton munkába áll, hajléktalanként megismerkedik élettársával, akivel 11 évig együtt vannak, a szállón jól érzi magát	
kizáró hálózati szolidaritás			
sporadikus hálózati szolidaritás		nevelőszülők nevelik, terhessége hírére örömmel fogadja az őt befogadó párja családja	
ineffektív hálózati szolidaritás			
populista hálózati szolidaritás			odaköltözik egy vasútállomáson megismert fiúhoz
látszólagos hálózati szolidaritás		nagykorúvá válva esetlegessé lesz a nevelőszülők gondoskodása	
dezintegráló hálózati szolidaritás	anyja elhagyja	iskola nem tud neki perspektívát kínálni, nevelőszülők meghalnak, és magára marad	párja családjával összekülönbözik, és utcára teszik gyereke nélkül, tehetetlen, de nem mond le a szülőségről, újabb gyermekét automatikusan elveszik tőle

A KORRUMPÁLÓDOTT KLASSZIKUS MODERNITÁSBELI SZOLIDARITÁS SIKERTELEN KÉSŐ MODERN KORREKCIÓJA (ÁKOS)

Ákos gyermekkorát az határozta meg, hogy szüleit az államszocialista rendszerhez egyszerre lojális és függőségi viszony fűzte. Ez nem csupán a családi nevelési klímára hatott ki abban az értelemben, hogy a szocialista ideológiával korán kapcsolatba kerül, de iskolai pályájára is, amennyiben érdeklődése hamar a párt ifjúsági szervezeteihez vezet.

narratív információ	torzult/kvazi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előíté- let-/eldologiasodási hálózatok
szülők a rendszer kedvezményezettjei: alsó beosztású káderek, kapcsolati tőkére keresztül tudnak érvényesülni, hithű kommunisták, akik hisznek a szocialista haladásban, hasznosságra törekednek, kritikátlanul azonosulva a pártállam szempontjaival (technokrata legitimáció), apa munkásör: egyszerre militarista és autoriter, döntő oppozíció számukra a vallás: életük az ideológiák harcáról szól	populista-paternalista illúzió, korrumpált rendszer, amorális életvilág, hűbéri habitus, függőségi mező, hipokrita életvilág, merev rutinok, dogmatikus reflexivitás, szakértői tudás fetisizálása, tekintélyi kommunikáció, eldologiasító rendszer, merev rutinok / pacifikált-konjunkturális mező, propagandainformáció, érdekérvényesítő kommunikáció, mobilitás illúziója, utilitarista megbecsülés, naturalizált rendszer, baloldali illúzió	redisztributív mező, technokrata alrendszer / kommunisztikus mező, felmentő reflexió / tömeg-társadalmi mező, kommunitárius illúzió (sporadikus)
szüleivel nincs mély érzelmi kapcsolata, közönyösen utal rájuk, szocializációját nem a szülőkhez fűződő intimitás, hanem a pártállami konstelláció határozza meg: párt mint megkérdőjelezhetetlen autoritás, rendszerkritika mint morálisan rossz, otthoni nevelési klíma szocialista értékekhez igazodik: világos normákat jelölnek ki, melyek megszegése szégyent von magával, szülők döntenek a pályájáról	rideg intimitás, érdekevezérelt szeretet, felügyeleti reflexivitás, hatalmával visszaélő intézmény, túlbujánczó rendszer, fetisizált szakértői tudás, rideg-érdekevezérelt intimitás, tekintélyelvű kommunikáció esszencializáló illúzió, puritán habitus, szigorú munkaetika illúziója, tradicionális életvilág / modernizálódó mező, kommunisztikus habitus	izolált rítusok, illedelmes kommunikáció / tükrözési habitus, pragmatikus életvilág / klaszszifikáló reflexió, szívtelen kommunikáció (látszólagos)
praktikus rendszerkonform karrier-aspirációk, tudatosan készül a jövőre, gyerekként megszereti a militarista tradíciót, hivatásának alapja ez lesz, iskola pozitív közeg: tartós barátai lesznek, korrekt tanárok, bevonódik a közösségi munka világába (például nyári munkák), úttörőmozgalomba, közösségi élmény, ami egy életre legitimálja az államszocializmust	tradicionális életvilág, tekintélyelvű kommunikáció, hűbéri habitus, dogmatikus reflexivitás / mobilitás illúziója, szisztematikus reflexió, stratégiai reflexivitás, bajtársias habitus, nyilvánosságbeli kommunikáció, baloldali illúzió, reflexív nevelési intézmény, tartós szeretet, homofil szeretet kommunisztikus habitus	reszponzív intézmény, kisközösségi életvilág / önfeledt életvilág, kommunisztikus mező / bátorító kommunikáció (kizáró)

Összességében Ákos gyerekkorát az államszocializmushoz való reláció határozza meg: ez jelöli ki a torzulásokat (például családon belüli viszonyokat áthatja a szocialista ideológia kritikátlan elfogadása), és ebből fakadnak a komplementer hálózatok is (például létbiztonság, legitim valóságértelmezés). Ilyenformán megszabja a cselekvési tér korlátai mellett annak belakható irányait is (például iskolai élet, párt ifjúsági szervezetei). Ez a konstelláció sajátos egyensúlyi állapotnak tekinthető, melyet egy alku határoz meg: a rendszer torzulásaira vonatkozó kritikai perspektíváról való lemondásért cserébe ontológiai és materiális biztonságot jelentő kvázi-terápiás hálózatokhoz tud kapcsolódni családjával együtt. Ez az alku egyúttal kijelöli a későbbi mozgásterét is, amennyiben e köré szervezi iskolai karrierjét, erre fűzi fel jövőjét. A szolidaritási hálózatok szintjén ez a konstelláció stabilnak tekinthető: a tradicionális felelősségvállalás keretei ugyan háttérbe szorulnak, azonban helyüket az intézményi segítségnyújtás biztonsága átveszi. Ilyenformán ez az időszak nem csupán a torzult és kvázi-terápiás hálózatok egyensúlyával, de egy kiszámítható védőhálónak is jellemezhető.

Az önálló életet a szülői örökség folytatása és kiteljesítése határozza meg: nem egyszerűen lojális lesz a rendszerhez, hanem fokozatosan annak legbizalmasabb kiszolgálójává válik, ahogy előbb belép a pártba, majd az állambiztonság kötelékébe áll. Családi és baráti kapcsolatai emellett egy független tartományként léteznek, a gyakran morális szempontból aggályos munka világától elzárt, kiegyensúlyozott, kedélyes közegként.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
fiatalon belép a KISZ-be, majd a pártba, ez egyfajta mobilitási út volt, ami a lojalitás bizonyításán alapult, bár lát inkonzisztenciákat, nem csinál nagy ügyet belőlük, nem érzi a morális téteket, és nem is akad fenn rajtuk, a visszasságokra nem reflektál	hatékonytárgyat elutasító-amorális életvilág, paternalista illúzió, korrumpálódott rendszer, szegregáló mező, exkluzív megbecsülés, dogmatikus reflexivitás / mobilitás illúziója, atyáskodó reflexív intézmény, aktivista-érdekérvényesítő kommunikáció, baloldali illúzió	technokrata alrendszer / felmentő reflexió, korrumpálódott jog / hegemon alrendszer (sporadikus)
nyomozati érdeklődés vezeti el az államvédelmi irányba, ami iránt kezdetben kalandos jellege miatt érdeklődik, karrierjét tudatosan építi, sorkatonaság helyett BM-állományba kerül (ekkor már van protekciója), ezt követően a titkosszolgálatoknál folytatja, „ki kell érdemelni”, ugyanakkor ez egy kiszámítható, stabil állás	küldetéstudattal párosuló reflexivitás, szimbólumokkal tarkított környezet, túlmisztifikált információs hálózat, rémhírhálózat, tabusító életvilág, tabusító életvilág, hatalmával visszaélő intézmény / identitáskereső reflexió, forradalmi illúzió, utilitarista megbecsülés, konjunkturális mező, mobilitás illúziója	redisztributív rendszer, alternatív virtuális valóság / tükrözési habitus, komplex rendszer / mechanikus rutinok, kötött csatornás információ-áramlás (érzéketlen)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
a párt érdekeit kellett szolgálniuk, és természetesként fogja fel, hogy azt is tették, látja a rendszer visszasságait: „mindenki bűnös, ezért senki sem az”, érezték az elégedetlenséget, ugyanakkor ennek nyertes oldalán lévőként érdekük volt ezt eltitkolni, rálát a pártvezetők és az ellenzék életére is, naturalizálja az amoralitást	felügyeleti reflexivitás, hatalmával visszaélő-titkoló intézmény, tekintélyi kommunikáció, paternalista illúzió, kiégett esztétikai reflexivitás, túlbujánzó-korrumpált rendszer, homogén-rémhír hálózat, titkoló intézmény, egyirányú-unalmas információs hálózat, alkotói válságba került reflexivitás, hipokrita-tabusító életvilág, amorális életvilág, manipulatív kommunikáció / stratégiai reflexivitás	elleplező mező, reprezentatív jog, könnyörtelen habitus / szelektív rendszer, diszkriminatív jog, paranoid habitus / kívülálló-habitus, instrumentalizált jog (deintegráló)
a belügy egy családias, összetartó közösség: közös szabadidős programok, informális kapcsolatok, építkezésben kvázi kaláka viszonyok, határok a munka és magánélet között elmosódtak, ugyanakkor konspirációs tevékenység meghasonlottsága privát kapcsolatokra is kihat: bizalmatlanná, cinikussá teszi, lakókörnyezetében is mindenkire szemmel tart	rideg-érdekevezérelt intimitás, felügyeleti reflexivitás / közösségi életvilág, kommunisztikus-bajtársias habitus	kizáró életvilág, illedelmes kommunikáció / paranoid habitus, stratégiai kommunikáció / anomikus rutinok, fecsegő kommunikáció (deintegráló)
munkába állást követően gyorsan megházasodik, házaselet első éveire rányomja a bélyegét az együttélés az anyósékkal, ahol konfliktusokat nem lehetett kihordani, ugyanakkor ez lehetőség is, hisz befogadják őket, így hamarabb jutnak lakáshoz, feleség a mobilitás szempontjából a kezdeményező, ő hozza a stratégiai döntéseket, építkeznek, elsősorban materiális gyarapodás a központban egy számukra kedvező, stabil közegben	érdekevezérelt intimitás, indifferens kommunikáció önfeláldozáson alapuló megbecsülés, puritán-kommunisztikus habitus, korrumpálódott rendszer / konjunkturális mező, stratégiai reflexivitás, új játszmat indító reflexió	kizáró életvilág, eszkéipista intimitás / pragmatikus életvilág, asszertív szeretet / érdekérvényesítő habitus, egyénközpontú illúzió (ineffektív)

Összességében, ahogy Ákos szorosabbra fűzi a szálakat az államszocializmus korrumpálódott intézményeivel, egyszerre profitál belőlük, és közben válik patológikus vonásaik áldozatává. Belépve a titkosszolgálatok kötelékébe felerősödik mindazon torzult hálózatok hatása, melyek gyerekkorában perifériálisak maradtak. Ezek egy paranoid szorongásra okot adó szenvedést körvonalaznak, ami a formális kapcsolatok mellett a privát szférára is kiterjed. Az államszocializmus torzult hálózatainak ugyanakkor nem csupán lakójává, de egyúttal haszonélvezőjévé is válik, ami lehetővé teszi a komplementer hálózatokhoz

való kapcsolódást. Ezeknek köszönhető, hogy materiális szinten előnyökhöz jut, és hogy kvázi politikai kapcsolatait felhasználva kedvezményekhez. Az eredeti tőkefelhalmozás és mobilitás perspektívája ilyenformán legitimálja a rendszer – belső köreinek kiismerésével párhuzamosan – egyre nyilvánvalóbbá váló belső ellentmondásait.

Vagyis ezt az életszakaszt az jellemzi, hogy a szülők rendszerrel kötött „alkuját” radikalizálja: a torzult hálózatokba sokkal mélyebben beágyazódik (a szenvedés határállapotával fenyegetve), miközben nagyobb hozzáférése lesz a kompenzatorikus hálózatokhoz is (ami egyelőre megóvjá a határállapot stabilizálódásától). Ilyen értelemben hozzákapcsolja sorsát az államszocializmuséhoz: szolidaritást kizárólag annak klasszikus modernitásbeli kötéseitől vár és kap. Mindaddig, amíg ez az intézményrendszer fennáll, számításai anynyiban bejönnek, hogy materiális szempontból kiszámítható, tartós gyarapodást él meg. Ugyanakkor felsejlenek e stratégia korlátai is: e segítségi viszonyok kizárólag a materiális síkot érintik, így a – munkahelyi torzulások beszívargása által veszélyeztetett – identitás és intimitás szintjén jelentkező esetleges problémákkal jó eséllyel magára marad.

Az, hogy végül ennek kevésbé lett jelentősége, csupán annak köszönhető, hogy a rendszerváltással sokkal realisabb problémává válik a létbiztonságát szavatolni hivatott karrier vége. Ekkor fizeti meg az árát annak, hogy a szülőkhöz képest sokkal inkább függővé vált a rendszertől, ami sorsfordítónak bizonyul.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
a rendszerváltás pillanatában a belső elhárítási munka stigmává válik, munkáját hétköznapi szakmaként állítja be, amit sok máshoz hasonlóan a rendszerváltás ellehetetlenített, folyton bosszútól tart, sok kollégáját kirúgják, másoknak jelzik finoman, hogy távozzanak, ő kilép, hogy új életet kezdhesen, majd amikor az nem megy, régi kapcsolatait mozgósítva visszatér, végül valóra válnak a félelmei: megfigyelőből megfigyelt lesz, és kirúgják, amit igazságtalanságként él meg	tabusító-hipokrita életvilág, dogmatikus reflexió, bosszúállás illúziója, függőségi mezőpozíció, titkolózó intézmény, megfélemlített habitus, paternalista illúzió és rendszer, korrumpálódott rendszer, hűbéri habitus, kiszámíthatatlan-instabil rendszer, ritualizált aggodalom, rémhírálózat, sérelmi habitus / új játszmat kezdő reflexivitás, forradalmi illúzió, bajtársias habitus, érdekérvényesítő kommunikáció	le nem horgonyzott alrendszer / szelektív rendszer / hegemon alrendszer (dezintegráló)
a munkanélküli segély és felesége fizetése nem elég a létfenntartáshoz, rendszerváltás sok számukra: a stabilnak hitt karrierút egy csapásra összedőlt, tanácsatlanná válik, úgy érzi, hogy feláldozták a történelmi játszmaiban: őket nevezték ki főbűnösnek, ami egyrészt unfair, másrészt folyamatos szégyent implicál, szakértői tudás nevében látja károsnak a rendszerváltást, miközben a morális dimenzióról nem vesz tudomást	alávetett mezőpozíció, alkotói válságba került reflexivitás, sérelmi narratíva, viktimizáló életvilág, exkluzív-rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés, teljesítmény méltánytalan értékelése, szakértelem fetisizálása, amorális életvilág / –	kontrollálatlan rendszer, páriareflexivitás/rendies mező, összeesküvés-elméleti információ / tömeg-társadalmi mező (dezintegráló)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
ismerőseitől elszigetelődik, feleségével nem beszél meg, hogy miként tud tovább dolgozni, hanem kész tények elé állítja, felesége miatt aggódik, hogy nem lesz miből élniük, lecsúszás mint reális veszély, instrumentálisan próbálja megoldani a családi problémákat	atomizáló környezet, titkolózó-érdekvezérelt szeretet, indifferens-manipulatív kommunikáció, rideg intimitás, kiszámíthatatlan-instabil rendszer, ritualizált aggodalom, számonkérő kommunikáció / stratégiai reflexivitás	izolált rítusok, kizáró életvilág / fenyegetett életvilág, stratégiai kommunikáció / dekonstruálódó életvilág (deintegráló)

Összességében a rendszerváltás alapjaiban változtatja meg a korábbi konstellációt: ahogy az államszocializmus kedvezményezettjének és belső bizalmasának szerepe hirtelen stigmává válik, úgy nem egyszerűen eltűnnek a korábbi kvázi-terápiás hálózatokban rejlő előnyök (kizárólagossá téve a torzulásokat), hanem új torzulások is megjelennek. Ezek elsősorban abból fakadnak, hogy az államszocializmus elnyomásának működtetőit morális megvetés övezi, melynek materiális (munkanélküliség) és szimbolikus (előítéletek) hatása állandó, biztosan soha el nem hárítható fenyegetésként van jelen. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy munkahelyével együtt az a klasszikus modern szolidaritási háló is megszűnik, amelynél korábban kizárólagosan támaszkodott. Ennek hiányában magára marad az újonnan keletkező számos problémával, anélkül hogy kilátása lenne a torzulások kezelésére. Ilyenformán a rendszerváltás Ákos számára igazi traumává válik, melynek következtében a szenvedés egyfajta paranoid-szorongó határállapota – minthogy csekély komplementer hálózat marad – többé-kevésbé stabilizálódik. Tekintve, hogy a patológiák egyszerre érintik a materiális biztonság és az identitáskonstrukció szintjét, így megoldásuk is csak a szolidaritás klasszikus és késő modern elemeit ötvöző konstellációjától várható. A rendszerváltás utáni időszak kérdése Ákos számára ennek megfelelően az, hogy sikerül-e egy ilyenhez csatlakoznia, vagy sem.

Amellett, hogy a rendszerváltáskor megtört a korábbi hálózati egyensúly, a szenvedés határállapota nem bizonyult tartósnak. Ez mindenekeelőtt annak köszönhető, hogy materiális szinten sikerült – a korábbi kapcsolatai segítségével – konszolidálni a család anyagi helyzetét. Ugyanakkor a traumán nem sikerült igazán túljutnia: az identitásválság – és a szenvedés tőle elválaszthatatlan paranoid-szorongató határállapota – ismétlődően előtérbe kerül, elválaszthatatlan része lesz életének.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologia-sodási hálózatok
bajtársi segítséggel sikerül elhelyezkedni egy bankban biztonsági vezetőként, bár ezzel nem teljesen elégedett, meghúzza magát, és elfogadja a lehetőséget, helyzete stabilizálódik, ugyanakkor többé nem tudja magát biztonságban érezni (stigmatizált), egyrészt látja, hogy a többséghez képest jól élnek, másrészt folyton relativizál, kisebbsíti helyzetüket, ő maga már nem akar újítani, gyerekeitől várja a folytatást	tabusító életvilág, megfélemlített habitus, ritualizált aggodalom, rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés / konjunkturális-pacifikált mező, utilitarista megbecsülés, stratégiai reflexivitás, bajtársi habitus, szerénység megbecsülése, kényelmes épített környezet	technokrata alrendszer, kisközösségi életvilág / paranoid habitus, rendies mező / likvid alrendszer (sporadikus)
hiteles tanúnak tekinti magát, aki tényleg belelátott abba, hogyan mentek a dolgok, mentegeti magát pozíciója, szerepe miatt, büntudata van, eufemizál, szükségsszerűségi állítja be saját pályáját, nevelését, ugyanakkor igazolni próbálja magát egy el nem hangzott váddal szemben, relativizálja a diktatúrát, a múltat teljesen átírja: a titkoszolgálatot úgy mutatja be, mint ami maga is értékelte az ellenzékiek reformötleteit, közvetített a hatalom felé, és ennyiben közérdekű feladatot láttak el	megfélemlített habitus, tabusító életvilág, sérelmi habitus, intellektualizáló-manipulatív kommunikáció, alkotói válsággal terhelt reflexió, rémisztő esztétikai reflexivitás, túlmisztifikált információ, küldetésstudattal párosuló reflexivitás / historizáló illúzió, emlékezetmunkára irányuló reflexió, identitáskereső reflexió, morális reflexió, szereptávoltató kommunikáció, diskurzust megváltoztató reflexió, propagandisztikus információ	szolipszista reflexió, privát virtuális valóság / felmentő reflexió, mártírhabitus, információs buborék / önvizsgálati reflexió (populista)
általános paranoid perspektívája van a világra: veszélyesnek érzi az utcára való kilépést, úgy érzi, a demokratikus jogok részleges feladása indokolt a biztonságért cserébe, mai világ a kiszámíthatatlanságról szól, a rendszerváltás óta igazságtalanabb a rendszer, az új pártokat csak a bosszú vezérli (üldözöttként él), mindenkit maga körül köpönyegforgatónak lát, és ezt megveti, Medgyessy-ügy tanulsága: soha nem lehet biztonságban, bármikor elővehetik a múltja miatt	rémisztő információk, megfélemlített habitus, amorális életvilág, kiszámíthatatlan, instabil rendszer és kaotikus életvilág, totális háború-bosszúállás illúziója, ellenforradalmi meződinamika, korrupt rendszer, sérelmi habitus, viktimizáló életvilág, ritualizált aggodalom, megfélemlített habitus / új diskurzust indító reflexió	fragmentált életvilág, kontrollálatlan mező / fenyegetett életvilág, traumatizált reflexió / dekonstruálódó életvilág, likvid alrendszer (dezintegráló)

Összességében a rendszerváltás utáni konstellációban egyaránt találunk torzult és kvázi-terápiás kötések. A materiális létbizonytalanságból sikerült ugyan kilábalnia, azonban a múlt árnyéka tovább üldözi. Ez ellen úgy próbál küzdeni, hogy az őt körülvevő mikronyilvánosságban oly módon értelmezi át a múltat, hogy abban a szerepe rehabilitálódjon. Ez az eljárás sok szempontból épül az államszocializmusban gyakorolt konspiratív stratégiákra, ugyanakkor csupán korlátozott sikerrel kecsegtet. Bár abban az értelemben kvázi-terápiás hatást vált ki, hogy önigazolást szolgáltat, ugyanakkor ez a párhuzamos valóság összeegyeztethetetlen a nyilvánosságbeli narratívákkal, így óhatatlanul titkolózást és manipulációt implikál, továbbá privát valóságba zárja Ákost. Ilyenformán, bár egy

nagyon beszűkült, szorongásokkal terhelt térben van mozgástere, azonban ez óhatatlanul ingatag egyensúlyt eredményez. Hiába adottak ismét a klasszikus modernitás anyagi biztonságát szavatoló kapcsolódásai, azok iránt nem tud bizalommal lenni. Továbbá hiába próbálkozik a trauma reflexív feldolgozásával, amiatt hogy ebben a küzdelemben nem támaszkodhat adekvát segítségi relációkra, és magára marad, végső soron nem jár sikerrel. Ennek megfelelően a szolidaritás késő modernitásbeli hatásmechanizmusait nyújtani képes kötések hiányában a materiális biztonsága ellenére továbbra is ki van téve a torzulások dominanciájának, amiből a szenvedés határállapota alakulhat ki.

11. táblázat: Ákos szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás			
érzéketlen hálózati szolidaritás		titkosszolgálati karrier	
kizáró hálózati szolidaritás		gyerekként tudatosan orientálódik a pártkarrier felé	
sporadikus hálózati szolidaritás		szülők alsó beosztású káderek, ő is a KISZ-en keresztül próbál érvényesülni, rendszerváltás után bajtársi segítséggel helyezkedik el	
ineffektív hálózati szolidaritás	saját családjában instrumentális, tabusító relációk		
populista hálózati szolidaritás			rendszerváltás után próbálja átértelmezni a múltat, hogy felmentse magát
látzólagos hálózati szolidaritás	gyerekként elidegenedett családi klíma		
dezintegráló hálózati szolidaritás		a párt érdekeit feltétel nélkül kell szolgálnia, morálisan közönyössé válik a munkája során, a rendszerváltáskor elveszti munkáját	rendszerváltáskor összeomlik az identitása, paranoid perspektíva állandósul a valóságértelmezésben

A MODERNITÁS TRAUMÁINAK TRADICIONÁLIS SZOLIDARITÁS RÉVÉN TÖRTÉNŐ KORREKCIÓJA (ILONA)

Ilona gyermekkorát ellentmondásos kapcsolatok jellemzik. A családja helyben elismertségnek örvend, szigorú munkaetika jellemzi, széles kapcsolathálózattal. Ugyanakkor apja alkoholproblémája rányomja bélyegét a hétköznapiakra. Hagyománytisztelő, vallásos nevelésben részesül, ami az otthon mellett az iskolát is meghatározza. Ennek eredményeként azonban nem egy elidegenedett, hanem bensőleg megélt hite alakul ki.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
családja több generáció óta él szülőfalujában, büszke tót felmenőire, akik a közösség elismert tagjai, nagyszülők közül vállalkozószellemek is voltak (időszakos amerikai munkavállalás), halva született féltestvére, egyke marad, anyja tüdőbeteg, hamar fel kellett nőnie, mindenki keményen dolgozik, de megélnék belőle	tradicionális életvilág, puritán habitus, szigorú munkaetika illúziója, csalódott intimitás / historizáló illúzió, új játszmát kezdő reflexió, pragmatikus reflexivitás, konjunkturális mező	teodicea-illúzió, kisközösségi életvilág / rendies mező, szegregáló környezet / inkluzív mező, felhasználóbarát információ (kizáró)
apja alkoholista, emiatt gyakori otthoni konfliktusok (elissza a pénzt), anyja ennek ellenére kitart mellette, mindannyian elfogadják megváltoztathatatlan tényként	amorális életvilág, tabusító életvilág, tradicionális életvilág, csalódott-kiszámíthatatlan-ingadozó szeretet, defetista habitus, kiégett reflexivitás / szereptávolító kommunikáció	elleplező mező, illedelmes kommunikáció / mártírhabitus / privatizáló rutinok (populista)
nagy rokonság, közeli intim barátságok, akikkel csínytevések mellett közösségekben aktív karitatív munkát látnak el, leendő férjét is ekkor ismeri meg	tradicionális életvilág, önfeláldozás megbecsülése / közösségi életvilág, játék habitusa, kommunisztikus habitus, tartós szeretet	kisközösségi életvilág, demokratikus kommunikáció / asszertív szeretet / támogató szeretet, együttérző megbecsülés (stabil)
kötelező volt templomba járni, de hamar meg is szerette, gyakran imádkozik, vallásos lesz, életformája részévé válik, amire nehéz helyzetekben támaszkodni tud, egyházi iskolába jár, szigorúak (fizikai fenytetés), de jó közösségi élet van, apácák tanítják, egyenruhát kell hordani	paternalista illúzió, atyáskodó intézmény, tekintélyelvű kommunikáció, felügyeleti reflexió, tradicionális életvilág, merev rutinok / relaxáció rítusa, egzisztencialista reflexió, közösségi életvilág, bajtársi habitus	tradicionalista rutinok, teodicea-illúzió / melanholikus rutinok, arisztokratikus megbecsülés / maximalista megbecsülés, szívtelen kommunikáció (sporadikus)

Összességében, végigtekintve Ilona gyerekkori kapcsolatain, megállapítható, hogy a különböző helyszíneken egyszerre jellemzik torzult és kvázi-terápiás kötések. A családban egyrészt a szigorú munkaetika, másrészt az alkoholizmus, harmadrészt annak tabusítása okoznak komoly problémákat, amit ugyanakkor ellensúlyoznak a támogató közösségi kapcsolatok és a barátok. Az iskola világában a dogmatikus felügyelet korlátozza a mozgásteret, ennek hatását azonban a mély hit és a baráti kortárs csoportok kiegyenlítik. Ebben az értelemben gyerekkorában Ilona, noha nem volt híján a kihívásoknak, korántsem volt eszköztelen azok kezelésekor. Köszönhetően a tradicionális szolidaritási hálózatoknak, kiszámítható segítséget kapott az annak keretei között elhelyezhető problémák megoldásához (reciprok támogatói hálózatok), miközben az abból kilógókkal (apa alkoholizmusa) magára maradt. Bár ezen egyszerre stabil és korlátozó paradigma a két világháború közti vidéki Magyarországon kielégítőnek bizonyul, merevsége miatt kérdéses, hogy mennyire tette lehetővé az új kihívásokhoz való alkalmazkodást.

A második világháború kitörésekor Ilona gépiróként dolgozik, majd átéli a front átvonulásának traumáit. Ezt követően szovjet kényszermunkatáborba hurcolják. Az embertelen

körülmények ellenére részben talpraesettsége, részben hitének köszönhetően sikerül túlélnie, és szülőfalujába visszatérnie.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
kereskedelmi iskolába tervez menni, de a háború megghiúsítja, honvédség egy fővárosi egészségügyi intézetében kezd el dolgozni, amikor a front eléri Budapestet, menekül, fizikai fenyegetettség, barátnőjét megerőszakolják, őt határozott fellépése megmenti	mobilitást ellehetetlenítő rendszer, megalázás rítusai, konfúz életvilág, elemi jogok sérelme, instabil illúzió / érdekérvényesítő kommunikáció	kontrollálatlan mező, megrendült jogbiztonság / apokaliptikus illúzió / érdekérvényesítő habitus (populista)
falujából elhurcolják a fiatalokat, így őt is, az út embertelen körülmények között, leendő férjével együtt indulnak, de különválasztják őket, falubeliektől is elsodródik, bizonytalanság	megalázás rítusai, tekintélyelvű-megalázó kommunikáció, dehumanizáló-represszív jog, nyomasztó környezet, elemi jogok sérelme, atomizáló-izoláló környezet, átláthatatlan-kiszámíthatatlan rendszer / –	posztapokaliptikus környezet / szegregáló környezet / formálhatatlan környezet (dezintegráló)
a lágerben nevétől megfosztják, számmal jelölik meg, lakók többségéhez hasonlóan nem beszél oroszul, de tudatosan törekszik arra, hogy megtanuljon, ennek köszönhetően privilegiált munkapozícióba kerül (ő írja a hivatalos beszámolókat), relatíve jobb ellátást kap, jobb munkakörülmények, értelmesebb munka, próbál mások nevében is leveleket küldeni	megalázás rítusai, represszív-dehumanizáló jog, diszkriminatív-eldologiasító-átláthatatlan rendszer / kreativitás-alkalmazkodás megbecsülése, új játszmat kezdő reflexió, improvizatív habitus, stratégiai reflexivitás, utilitarista megbecsülés, identitáskereső reflexió, kommunisztikus habitus, felelősségvállalás megbecsülése	könyörtelen habitus, kiüresedett kommunikáció / fenyegetett életvilág, traumatizált reflexió / dekonstruálódó életvilág (dezintegráló)
a lágerélet naturalizálódik: körülötte a rossz körülmények miatt sokan meghalnak, kiszámíthatatlan végzások, igyekszik túlélni (lop, cseccsel), barátokat szerez kint, akikkel segítik egymást, helyiek között (akik szintén a túlélésért küzdenek) is lesznek jóakarói, akikkel szintén segítik egymást, gyengélkedő társainak testi-lelki segítséget nyújt, imádkozás sok segítséget nyújt neki magának is	gyötrő-atomizáló-nyomasztó környezet, megalázás rítusai, totális háború illúziója, érdekvezérelt szeretet, korrumpált rendszer / stratégiai reflexivitás, tartós-homofil-gondoskodó szeretet, felelősségvállaló reflexió, közösségi életvilág, bajtársi habitus, önfeláldozás megbecsülése, relaxáció rítusai, egzisztencialista reflexió	kisközösségi életvilág, empatizáló szeretet / gondoskodás illúziója / érdekérvényesítő habitus, együttérző megbecsülés, bátorító kommunikáció (kizáró)

Összességében a háború kitörése minden szinten kizökkentette Ilonát az elképzelt életútjáról. Tanulmányait megszakítva, egy egészségügyi intézménynél helyezkedik el, ami azonban nem bizonyul tartósnak, tekintve, hogy a front elsodorja a viszonylagos stabilitást. Ezzel veszi kezdetét az a törvényen kívüli állapot, amely a következő években keretezi életét: az elhurcolás és a lágerek egyaránt olyan traumatikus tapasztalatként szolgálnak, melyek

dehumanizáló jellegük miatt a torzult hálózatok dominanciájával jellemezhetők. Ilona ebben a helyzetben azonban nem esik kétségbe: mindvégig megmarad kezdeményező-készsége, amire támaszkodva kvázi-terápiás kötésekkel létesít. Így a legreménytelenebb pillanatokban is megőrzi ágenciáját, és a rendelkezésre álló eszközök segítségével igyekszik megoldásokat találni. Ennek eredményeként végül nem csupán saját pozícióját stabilizálja, de arra is lehetősége lesz, hogy másokon segítsen, végső soron a torzult kötések hatását tompítani képes kvázi-terápiás kapcsolódásokat működtetve. A szolidaritási hálózatok szempontjából ez az időszak kezdetben a tradicionális és klasszikus modernitásbeli segítségi viszonyok háború következtében történő lebomlásával jellemezhető, majd fokozatosan felváltja egy alternatív közösségi felelősségvállalás megjelenése. Ilyen értelemben Ilona – kezdeményezőképeségére és hitére támaszkodva – képes lesz arra, hogy egy darabjaira hullott életvilágban kísérletet tegyen egy új tradicionális szolidaritás fenntartására. Alighanem ennek is döntő szerepe volt abban, hogy a lágertapasztalatok nem vezettek a szenvedés határállapotának stabilizálódásához.

Ahogy az elhurcolás felett sem gyakorolt semmilyen kontrollt, úgy a hazatérése is váratlanul történik. Leromlott egészségügyi állapotban, de relatíve épségben tér haza, otthon beteg édesanyja fogadja, és a túlélő családtagok, barátok.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
hazatérés kontrollálhatatlan körülmények között zajlik, de kiáll magáért és másokért is, van, aki belehal abba, hogy a gyűjtőtáborban a rendes ételt befalja, ő uralkodik magán, legyengülve és betegen tér haza, az úton egy pap-orvos kezeli, amit jó ómennek vél, sokan várják és segítik őket hazafele úton	átláthatatlan rendszer, megalázás rítusai, inkompatibilis környezet, ezoterikus reflexió / érdekvédelmi kommunikáció, civil kurázsi megbecsülése, alkalmazkodás megbecsülése, inkompatibilis környezet, gondoskodó szeretet	empatizáló szeretet / információs buborék / okkupált mező, kívülálló-habitus (sporadikus)
anyja belebetegszik a távollétébe, ő segít neki a felépülésben, megszerzi a szükséges gyógyszereket, leendő férjét megviseli a láger, neki is segít meggyógyulni, túlélő barátai és a faluközösség örömmel fogadja vissza	ritualizált aggodalom / felelősség-etika megbecsülése, stratégiai reflexió, tartós-gondoskodó szeretet, homofil-tartós szeretet, közösségi életvilág, bajtársi habitus	empatizáló szeretet, tradicionális rutinok / gondoskodás illúziója / támogató szeretet (kizáró)
politikai tér ugyanakkor nem megnyugtató: sokakat kitelepítenek, irányított választásokon nem ismeri ki magát, és nem is mer ellenállni, a közösség azért próbál ez ellen összezární	átláthatatlan-kiszámíthatatlan rendszer, represszív-előítéletes jogrendszer, alávetett mezőpozíció, tekintélyi kommunikáció / közösségi életvilág	elleplező mező, reprezentatív jog / diszkriminatív jog / okkupált mező (dezintegráló)

Összességében hazatérte után, bár számos ponton sérült, nem vált menthetetlenné hátrahagyott élete. Ennek megfelelően Ilona beleveti magát a korrekció folyamatába: közben rajta is segítenek, ő is tevékenyen részt vesz a rászoruló szerettei gondozásában.

Az ennek következtében létrejövő kvázi-terápiás hálózatoknak köszönhetően helyzete lassan konszolidálódik. Ugyanakkor erre árnyékot vet az időközben kiépülő államszocialista diktatúra, amely represszív intézkedéseivel az életvilágot fenyegető, torzult kötések eredményez. Ezek azonban egyelőre nem tudnak dominánssá válni: a falusi közösség tradicionális szolidaritási hálója erősebbnek bizonyul, és lehetőséget teremt az újabb – első-sorban egészségügyi – kihívások kezelésére. Ilyenformán a fő kérdés az lesz Ilona számára, hogy a traumából való felépülést elősegítő közösségi segítségi hálózatot szabadon hagyja-e az annak potenciális ellenségeként kiépülő, önkényuralmi logika által torzított klasszikus modernitásbeli paradigma.

A háború és a kényszermunka tapasztalatai lassan háttérbe szorulnak, ahogy felépülő párjával megházasodik, dolgozni kezd, és gyerekei születnek. Vallásosságuk miatt kellemtelenségeket kell átélniük, azonban nem lehetetlenül el hagyományos értékek mentén szerveződő életvitelük.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
férjhez megy, kapcsolatuk tradicionális nemi szerepeken alapuló, kiegyensúlyozott, férje „rendes” (nem iszik), három fiuk születik, akiket tisztességesen felnevel, nevelés és együttélés alapja a vallási értékek	érdekvezérelt szeretet, indifferens kommunikáció, dogmatikus reflexivitás / tartós szeretet, racionalizált intimitás, morális reflexió, hagyományörző életvilág, lelkiismeret megbecsülése	tradicionalista rutinok, kisközösségi életvilág / uniformizáló megbecsülés, információs buborék / támogató szeretet (kizáró)
hivatalban kezd el dolgozni, első fia születéséig folytatja, visszamenőleg kap kárpótlásként fizetést a láger-évekért, szülőiket nem államosítják, mert „zárt kertek”, végül nagy részét eladni kényszerül, a megmaradt részen dolgoznak	hatalmával visszaélő mező / megbízható-közérdekű alrendszer, esélykiegyenlítő jogi elismerés, méltányosság-normakontroll illúziója	elleplező mező, reprezentatív jog / szelektív rendszer, diszkriminatív jog / rehabilitáló intézmény (populista)
vallásos életük miatt férjét munkahelyén megfigyelik, nem léptetik előrébb a művezetőségénél, ennek ellenére kitartanak: folyamatosan járnak templomba, egyházközösségnél még ma is aktív	amorális életvilág, represszív jogrendszer, függőségi mezőpozíció, mobilitást ellehetetlenítő mező, számonkérő-tekintélyelvű kommunikáció, szigorú munkaetika illúziója / morális reflexió, hagyományörző életvilág, lelkiismeret megbecsülése, közösségi életvilág	kisközösségi életvilág, teodicea-illúzió / mártírhabitus, korrumpált jog / kívülálló habitus, okkupált mező (sporadikus)
gyerekei családjával jó a viszonya, az évek során elveszíti férjét, barátnőit és anyját is, ez azonban nem okoz neki lelki törést: nehéz életükkel magyarázza, de elfogadja, külföldön élő tót rokonokkal is tartja a kapcsolatot, lágeremlékmű létrehozásában részt vesz	izoláló rítusok, kiégett reflexivitás, kollektív traumával terhelt életvilág / tartós-gondoskodó szeretet, egzisztencialista reflexió, emlékezetmunka-reflexió, hagyományörző életvilág, kommunikatív épített-tárgyi környezet	kisközösségi életvilág, empaticizáló szeretet / önfeledt életvilág, gondoskodás illúziója / támogató szeretet, önvizsgálati reflexió (kizáró)

Összességében az Ilona életének nagy részét kitevő háború utáni időszakot sajátos egyensúlyi állapot jellemzi, amelyben kisebb kompromisszumokkal lehetősége nyílik egy olyan életvitelre, ami vallásos-tradicionális paraszti normáinak megfelel. Elsősorban a közös célokért való küzdés és egymás instrumentális támogatásán alapuló házasságával elégedett, hiszen – szemben apjával – férje mentes volt a káros szenvedélyektől. Gyerekeinek megtudják adni azt a tisztességes nevelést, amit adekvátnak érznek. A hivatali munka világából hamar kiszakad, azonban a ház körüli teendők és a gyereknevelés kielégítőek számára. A materiális biztonság mellett a közösség megbecsült tagjai, így az sem okoz feloldhatatlan feszültséget, hogy férje szakmai előmenetelét vallásosságuk és nyílt antikommunizmusuk miatt megakadályozzák. Ebben a konstellációban tehát alapvetően túlsúlyban vannak a kvázi-terápiás kötések, lehetővé téve nem csupán az aktuális nehézségek kezelését, de egyúttal azt is, hogy a háború alatt és után átélt traumákat kezelje.

A tradicionális, közösségi szolidaritási hálózatok olyan stabil rendszere veszi ekkor körbe, melyekre bátran támaszkodhat baj esetén is. Így sem édesanyja, sem férje halálakor nem rendül meg, hanem elfogadva elvesztésüket, folytatja az életét. Nyugdíjas éveiben arra is marad energiája, hogy a traumatikus emlékein ne csupán a privát térben, hanem a helyi nyilvánosságban is dolgozzon. Ilyenformán a közösség kollektív emlékeinek részévé téve az átélt szenvedéseket, nem csupán saját traumáin enyhít, hanem annak a tradicionális szolidaritási paradigmának is részévé teszi azokat, melynek maga is tevékeny alakítója volt egész életében, és melyre ő is támaszkodhatott szükség esetén. Ebben az értelemben Ilona története azt mutatja be, hogy miként tehet szert emancipatorikus potenciálra a tradicionális szolidaritás a klasszikus modernitástól elválaszthatatlan patológiák kezelésekor.

12. táblázat: Ilona szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás			
érzéketlen hálózati szolidaritás			
kizáró hálózati szolidaritás	tradicionális családban nő fel, lágerben sikerül kisközösségi segítségi hálózathoz csatlakozni, hazatérés után segít családjának és párjának gyógyulni, férje rendes, gyerekeiket tisztességesen felnevelik, időskorában is tiszteletnek örvendő családjában és közösségében		
sporadikus hálózati szolidaritás	szigorú vallásos nevelés és megtalált hit	legyengülve, de épen hazatér a lágerből, férje munkahelyi előmenetelét korlátozzák, de nem lehetetlenítik el	
ineffektív hálózati szolidaritás			

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
populista hálózati szolidaritás	apa alkoholizmusát tabusítják	a front eléri Budapestet, ahol titkárnőként dolgozik, családi földeket nem államosítják, de „eladásukra kényszerül”	
látszólagos hálózati szolidaritás			
dezintegráló hálózati szolidaritás		elhurcolják a lágerbe, ott dehumanizáló bánásmód, hazatérés után diktatórikus politika	

AZ IDENTITÁSVÁLSÁG KÉSŐ MODERN SZOLIDARITÁS ÁLTALI KORREKCIÓJA (PÉTER)

Péter egy vidéki kisvárosban nő fel, értelmiségi családban. Az otthoni viszonyokat rejtett feszültségek jellemzik, melyek többször is ideiglenes elváláshoz vezetnek. Ezekről gyerekként legfeljebb sejtése van, ugyanakkor mégis kihatnak a hétköznapiakra. Egy évre bentlakásos iskolába küldik, ami megviseli, majd többször is költöznek a fővárosba és haza.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás- előítélet-/ eldologiasodási hálózatok
szülei középvezetők egy országos állami vállalatnál, egy húga születik, anyagi jólétben élnek, apa sokat utazik, ő is sokszor elkíséri, körbejárja az országot, szabadságra, önállóságra nevelik, család lutheránus gyökerű: a munkaetikát tartja, de nem dogmatikus, anyával szoros érzelmi viszony	szigorú munkaetika illúziója, kiismerhetetlen rutinok / utilitarista megbecsülés, konjunkturális mező, flexibilitás illúziója, nyitott életvilág, tolerancia rutinja, tartós-gondoskodó szeretet	privát virtuális valóság, idealizáló illúzió / pragmatikus életvilág, flexibilis reflexió / privatizáló rutinok, egyénközpontú illúzió (ineffektív)
szülei között feszültségek, egy alkalommal majdnem elválnak, egy időre különköltöznek, ezek okairól ugyanakkor nem beszélnek otthon	titkolózó-csalódott szeretet, defetista habitus, tabusító-hipokrita életvilág, válsággal terhelt esztétikai reflexivitás / –	kiüresedett kommunikáció / sértett szeretet, traumatizált reflexió/ dekonstruálódó életvilág, anomikus rutinok (dezintegráló)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás- előítélet-/ eldologiasodási hálózatok
szülők bentlakásos kétnyelvű általános iskolába íratják be, hogy megtanuljon még egy nyelvet, ez ugyanakkor érzelmileg megviseli, hiába próbálja racionalizálni, hogy fontos ismereteket szerez itt, egy év után belátják, hogy nem működik a bentlakás, és kiveszik, újabb költözés egy megyeszékhelyre	meritokratikus illúzió, csalódott-rideg szeretet, konfúz életvilág, kiismerhetetlen rutinok, átláthatatlan illúzió, elbizonytalanított habitus, kiszámíthatatlan szeretet / mobilitás-flexibilitás illúziója	feladott rutinok, páriareflexivitás / sértett szeretet, melankolikus rutinok / távkapcsolati szeretet (dezintegráló)
új iskolát megszereti: az oktatás színvonala alacsony ugyan, de jó közösségi élet alakul ki, úttörőként sokat tevékenykedik, felfedezi a környezetét, ugyanakkor autoritások ellen lázad, focizik: a csapat fontos lesz neki	mobilitást ellehetetlenítő mező, tekintélyi kommunikáció / közösségi életvilág, felelősségvállalás megbecsülése, tekintélyellenes-nyilvánosságbeli kommunikáció, civil kurázi megbecsülése, közösségi-kompetitív életvilág, játék bajtársi habitusa	kisközösségi életvilág, sportszerű habitus / hedonista rutinok, demokratikus kommunikáció (stabilizáló)

Összességében gyermekkorát a torzult és kvázi-terápiás kötések összetett mintázata jellemzi. A családi életben sokáig az utóbbiak tűnnek meghatározónak, amennyiben biztos anyagi háttér, kulturális tőke, izgalmas kalandok és érzelmi támogatás jellemzi az első éveket. Azonban később kiderül, hogy a mélyben feszültségek húzódnak: nem csupán szülei egymáshoz való viszonyát mérgezik kibeszéletlen konfliktusok, hanem a gyerekekhez való viszony is kihívásokkal terhelt. Ennek eredményeként bentlakásos iskolába kerül, ami érzelmileg sokkoló számára: nem érti pontosan, hogy miért kerül el otthonról, ami elemi bizonytalansággal és kiszámíthatatlansággal terheli meg életvilágát. A helyzet csak akkor konszolidálódik valamelyest, amikor ismét hazaköltözhet, és új iskolájában a sport és barátok révén kiszámítható közege talál, ami lehetővé teszi a korábbi torzulások korrekcióját. A korai gyerekéveket követően ez a közeg tekinthető az első olyan szolidaritási hálózatnak az életében, amelyben az esetlegesen felmerülő problémákkal kapcsolatban kiszámíthatóan segítségre számíthat. Míg a belső feszültségekkel terhelt, majd tőle megváló családja a szolidaritás lehetőségével kapcsolatban elbizonytalanította, addig az iskolai barátok és a csapattársak olyan referenciapontként szolgálnak, akikkel kollektív érdekvédelemre is lehetőség van. Ebben az értelemben velük való viszonyában tapasztalatokat szerez arról, hogy ő maga is aktív kezdeményezője lehet segítségi formák fenntartásának.

Ezek a tapasztalatok meghatározóak a kamaszévekben is, amit az identitáskeresés jellemez. Részben a családi elkötelezettség miatt, a vallási kérdések különösen fontosá válnak számára. Ez ugyanakkor nem konfliktusmentes folyamat: saját evangélikus gyökereivel szemben kétségei támadnak, aminek hatására más vallások irányába orientálódik.

A hitbeli eligazodási küzdelmekre azonban 18 éves korában egy családi tragédia, anyja öngyilkossága vet árnyékot. Ez testvérét és őt is megrázza, amire különbözőképpen reagálnak: húga drogfogyasztásba menekül, ő pedig támogatói szerepbe kényszerül, aminek felemás módon sikerül megfelelnie.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/el-dologiasodási hálózatok
a rendszerváltás sok szempontból fordulópont a család számára, apja szakmai lehetőségei beszűkülnek, nem talál hasonló pozícióban munkát, családott lesz, anyja számára egy lehetőség a valláshoz való visszatérésre	alávetett mezőpozíció, nem értékálló tőke, kiszámíthatatlan rendszer / identitáskereső reflexió, hagyományörző életvilág	kontrollálatlan mező, hitel-vesztett reflexivitás / önfeledt intézmények, nosztalgikus reflexió / likvid alrendszer, dekonstruálódó életvilág (dezintegráló)
felső tagozatban anyja kérésére megkeresztelkedik, és csatlakozik egy evangélikus hittanccsoportba, de nem tud azonosulni vele, mert nem tudja elfogadni az eszmei alapokat, ugyanakkor jó barátokat szerez itt, akikkel sokat beszélgetnek hitbeli kérdésekről, amikor egy dogmatikus hitoktató kerül a csoport élére, kilép	esszencializáló illúzió, dogmatikus reflexió, hipokrita életvilág, unalmas információ, tekintélyi kommunikáció / tekintélyellenes kommunikáció, morális-egzisztencialista reflexió, tartós szeretet, közösségi életvilág	konzervatív alrendszer, idealizáló illúzió / demokratikus kommunikáció / én-technikák reflexivitása (ineffektív)
sikerül bekerülnie egy alternatív középiskolába, ahol partnereként kezelik, minden szempontból hazatál: itt végre úgy érzi, hogy megértik és törődnek vele, tovább folytatja a focit, részt vesz a közösségi életben és alkotótevékenységben, díjakkal ismerik el, társai DÖK-képviselőnek választják	paternalista rendszer, túl kényelmes környezet / megbízható-gondoskodó-reflexív intézmény, nyitott életvilág, közösségi életvilág, bajtársias habitus, flexibilitás illúziója, kreativitás-demokrácia megbecsülése, utilitarista megbecsülés, nyilvánosságbeli kommunikáció, mentori kommunikáció	reszponzív intézmény / posztkonvencionális kommunikáció / rehabilitáló intézmény, toleráns életvilág (stabilizáló)
iskolai kirándulás egy Távol-Keletről szóló kiállításra, nagyon megtetszenek neki a nem keresztény vallások, odaköltözni a nagy kulturális távolság miatt nem akarna, de érdeklődése megmarad: itthon is elkezd keresni megfelelő vallási közösséget, végül egy Krisna-tudatú csoporthoz csatlakozik, szülei elől titkolja	tabusító életvilág, izoláló rítusok, intézményi inkompatibilitás, titkolózó szeretet / identitáskereső-egzisztencialista-holisztikus-új játszmat kezdő reflexió, közösségi életvilág	privát virtuális valóság, izolált rítusok / többszornás információ / én-technikák reflexivitása (ineffektív)
a családi életet továbbra is rejtett feszültségek jellemzik: bár expliciten nem határozzák meg identitását, mégis nyomást gyakorolnak rá, bár együtt maradnak szülei, mégsem oldják fel konfliktusaikat, 18 éves korában anyja váratlanul öngyilkos lesz, ami nagyon megviseli	tabusító-hipokrita életvilág, manipulatív kommunikáció, titkolózó szeretet, traumával terhelt életvilág / –	megterhelő szeretet, kiüresedett kommunikáció / sértett szeretet, pesszimista reflexió / dekonstruálódó életvilág (dezintegráló)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
családi élet felbolydul, húga drogozni kezd, próbál neki segíteni, továbbá próbálja racionalizálni az eseményeket (anyja halálát lelki válsaggal magyarázza), tanulási folyamatként próbál tekinteni az életére, nagyszülők támogatják lelkileg	csalódott szeretet, traumával terhelt életvilág, alkotói válsággal terhelt reflexió / racionalizált intimitás, életmód reflexivitás, mentori kommunikáció, tartós-gondoskodó szeretet, egzisztenciális reflexió	teodicea-illúzió, szubjektív reflexivitás / felmentő reflexió / kívülálló-habitus, anomikus rutinok (sporadikus)

Péter kamaszkorának kezdete egybeesett a rendszerváltással, így annak ambivalenciáit a családi viszonyok közvetítésével élte át. Az apa deklasszálódása a torzult kötések, az anya vallási identitáskeresése a kvázi-terápiás kapcsolódások számára nyit teret. Ez az ellentmondásos konstelláció keretezte saját útkeresését is: az anyja nyomására látogatott vallási csoporttal szemben elvi ellenérzéseket táplál, ugyanakkor a közösség fontos lesz számára. A maga által választott vallási gyülekezet esetében pedig a megtalált hit és társak kvázi-terápiás kötéseivel szemben az eltitkolásból fakadó torzulások állnak. Ez a tabukkal és elfojtott feszültségekkel terhelt, ám többé-kevésbé kiegyensúlyozott helyzet végül az anya öngyilkossága miatt borul fel. Ekkor túlsúlyba kerülnek a torzult kapcsolódások, amivel Péter és családtagjai különböző mértékben tudnak megbirkózni. Húga esetében a szerfüggés formájában a szenvedés határállapota stabilizálódik, ő azonban hirtelen támadt felelősségéhez próbálva felnőni, valamint a nagyszülőkre támaszkodva, elkerüli ezt. Ebből a szempontból kulcsfontosságúnak bizonyulnak azok a szolidaritási hálózatok, melyek részben az iskolában, részben az újonnan megtalált vallási közösségben szövődtek köré: ezek olyan stabil erőforrásnak bizonyulnak, melyekre a családi tragédia idején is számíthat. Ilyenformán anyja elvesztése egyúttal annak a késő modern szolidaritási hálónak a próbája is lesz, melyet útkeresése során maga körül felépít.

Alighanem részben e tapasztalatok hatására erősödik meg benne az elköteleződés irányukba: egyre mélyebben bevonódik a krisnás hétköznapiakba, míg maga is felelős pozícióban találja magát. A vallási és közösségi élményben való teljes feloldódásnak végül az lesz az akadálya, hogy megtalált „második családja” mellett érdeklődése fokozatosan szakmai ambíciók irányába viszi el. Ahogy a bölcsészkaron megkezdett egyetemi tanulmányok előtérbe kerülnek, úgy válik le lassan a közösségtől: tudatosan próbál háttérbe vonulni, anélkül hogy hátat fordítana neki. Családja fokozatosan fogadja el új vallását és ahhoz kötődő partnerét, így velük is megmarad némi távolságtartás.

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
elsőre nehezen szokik bele a krisnás közösség hétköznapijaiba, de kitartó, kicsit kilóg a sorból kora miatt, de lassan beilleszkedik: családias, hasonló elveket valló közösség, szeretet és összetartás az alapélmény, egyre jobban bevonják a szervezési munkába	kiismerhetetlen rutinok, exkluzív megbecsülés / közösségi életvilág, tartós-homofil szeretet, megbízható-gondoskodó intézmény, nyitottság megbecsülése	izolált rítusok / pragmatikus életvilág, flexibilis reflexió / bátorító kommunikáció (ineffektív)

narratív információ	torzult/kvázi-terápiás hálózat	szolidaritás-/előítélet-/eldologiasodási hálózatok
fokozatosan vezetői szerepbe kerül, a közösség ifjúsági programjaiért lesz felelős, munkájáért anyagi juttatást is kap, keményen dolgozik, megosztó személyiség: határozottan képviseli álláspontját, amivel sok vitát generál, ugyanakkor nem ragaszkodik álláspontjához, elfogadja, ha nincs igaza	szigorú munkaetika illúziója, kompetitív habitus / utilitarista megbecsülés, stratégiai reflexió, vitakultúra megbecsülése, nyilvánosságbeli-akadékoskodó kommunikáció	reszponzív intézmény, inkluzív megbecsülés, demokratikus kommunikáció / kommunisztikus mező, gondoskodás illúziója / érdekérvényesítő habitus (kizáró)
a Krisna-közösséget egyszerre tekinti iskolának és családnak, miután kivívta társai elismerését, és megtanulta, amit lehetett, egyre inkább háttérbe vonul, új célok kezdik foglalkoztatni, vallási identitása fontos marad számára, ugyanakkor szélesebb körei előtt titkolja (nem szeretné, ha beskatulyáznák)	unalmas információ, kiégett-túlkanonizált esztétikai reflexivitás, rejtett előítéletekkel terhelt megbecsülés / új játszmat indító-identitáskereső reflexivitás, pacifikált mező	idealizáló illúzió, illedelmes kommunikáció / információs buborék, nosztalgikus reflexió / önvizsgálati reflexió (populista)
beiratkozik az egyetemre, sok bölcsészszakot kipróbál, kizárólag szakmaként igyekszik csinálni, nem vállal közösségi szerepet (ezt már kipipálta), karriert épít: apjához hasonló menedzseri pozícióban helyezkedik el	kompetitív habitus, meritokratikus illúzió/ identitáskereső reflexió, mobilitást lehetővé tevő-konjunkturális mező, stratégiai reflexivitás, flexibilitás illúziója	szcientista reflexió / menedzseri illúzió, pragmatikus életvilág / szívtelen kommunikáció, maximalista megbecsülés (érzékeny)
családja fokozatosan fogadja el választott vallását (nagy szülők nehezebben), vegetáriánus lesz, amit furcsának tartanak, apával nem lesz már közeli viszonya, és a rokonság is egyre kevésbé otthonos, ezzel szemben szintén krisnás barátnőjével közeli viszony	tradicionális illúzió, izoláló rutinok, indifferens kommunikáció, csalódott szeretet / nyitott életvilág, tartós szeretet, hagyománykritikai-életmód reflexió, tartós-szenvedélyes szeretet	kizáró életvilág, eszkézipista intimitás / asszertív szeretet, flexibilis reflexió / érdekérvényesítő habitus, én-technikák reflexivitása (ineffektív)

Összességében Péter fiatal felnőttéinek alighanem leginkább szembetűnő sajátossága az autonómia, amivel önmagához és környezetéhez viszonyul. Miközben célokat tűz ki és valósít meg, egyúttal vállalja a velük járó esetleges konfliktusokat és kudarcokat is. Ennek tudható be, hogy bár a vallási közösségben, családjában és az egyetemen is felbukkannak torzult kapcsolódások, azok mégis minden esetben keretek között vannak tartva, így nem válhatnak dominánssá. A krisnás közösségben kezdetben a beilleszkedés okoz nehézséget, amit kitartó munkával kezel; később vezetővé válva a véleménykülönbségekből fakadó konfliktusok, amit uralommentes kommunikációval ellensúlyoz; végül az új érdeklődésből fakadó távolság, amit lekapcsolódási folyamat tudatos elkezdésével tart mederben. Hasonlóképpen a kialakított értékrendjével szemben távolságtartó családjával sem szakítja meg a kapcsolatot, hanem egy alapvetően toleráns egymás mellett élésre rendezkedik be. Ilyen értelemben végső soron a kvázi-terápiás hálózatok dominálják kapcsolódásait, lehetőséget kínálva az aktuális nehézségek mellett a korábbi családi feszültségek és traumák feldolgozására is.

Az, hogy mindegyikre a tudatos életvezetésre lehetősége van, korántsem független attól, hogy a választott identitása körül szerveződő közösség megbízható háttérként szolgál. Annak ellenére, hogy aktív szervezéséből kivonul, mégis része marad a csoportnak, partnerét is onnan választja. Így nem csupán a valóság közös konstrukciójára nyílik lehetőség, hanem olyan kötések fenntartására is, melyekre támaszkodva a materiális biztonságát megteremteni hivatott tudatos karrierépítésbe tud kezdeni. A Pétert körülvevő szolidaritási háló, bár abban az értelemben tradicionálisnak tűnhet, hogy vallási-kisközösségi alapon nyugszik, azonban fundamentális szinten sokkal inkább késő modernnek tekinthető. Egyrészt azért, mert hosszas keresés után megtalált, választott identitáson alapul, vagyis nem egy átörökölt hagyomány reflektálatlan követésén. Másrészt, maga a közösség nem adottság, hanem egy felismert funkcionális szükséglet kielégítésére tudatosan létrehozott és ebben az értelemben komplementer instrumentalizált viszonyok kontextusába beágyazódó eszköz. Ebben az értelemben a vallási gyülekezet és a munka világa élesen különválnak: mindkettőnek megvannak az elvárt specifikus teljesítményei és elkerülhetetlen hiányai. Ilyenformán Péter példája azt mutatja be, hogy miként lehetséges a késő modernitás keretei között felbukkanó kihívásokra (identitáskonstrukció) a hálózati szolidaritás formájában választ találni.

13. táblázat: Péter szolidaritási térképe

	tradicionális	klasszikus modernitás	késő modernitás
stabilizált hálózati szolidaritás		általános és középiskolájában támogató pedagógusok és közösség	
érzékeny hálózati szolidaritás		egyetemen és munkában karrieristává válik	
kizáró hálózati szolidaritás			megosztó vezetői szerephez kerül a krisnás közösségben
sporadikus hálózati szolidaritás			anyja halálát követően neki kell tartania a lelket magában és drogba menekülő hűgában
ineffektív hálózati szolidaritás		szülők a kádári technokrácia részei, kevés idejük marad a gyerekekre	anyja nyomására megkeresztelkedik, de nem tud azonosulni vele, elmélyül a távol-keleti vallásokban, de titkolja otthon, nehezen szokik bele a krisnás közösség mindennapjaiba, családjával megmarad a távolságtartó viszony
populista hálózati szolidaritás			amikor új célok kezdik érdekelni, fokozatosan kivonul a közösség életéből
látszólagos hálózati szolidaritás			
dezintegráló hálózati szolidaritás		a rendszerváltás deklasszálódása a szülőknek	elleplezett feszültségek a szülők között, bentlakásos iskolába íratják, családi rejtett belső feszültségek hatására anyja öngyilkos lesz

A HÁLÓZATI SZOLIDARITÁS MŰKÖDŐ ÉS AKADOZÓ FORMÁI

A fentiekben bemutatott esettanulmányok elsősorban azt hivatottak illusztrálni, hogy különböző életutakban milyen hatást gyakorolnak a szolidaritás, előítélet és eldologiasodás hálózatai a torzult és kvázi-terápiás kötések arányának alakulására. Noha az interjúalanyok kiválasztása esetlegesnek tekinthető, a bennük felbukkanó mintázatok alapján mégis lehetőség nyílik arra, hogy pontosítsuk az előző fejezet végén kidolgozott általános elméleti következtetéseket. Míg az előző fejezetben olyan tiszta ideáltípusok kerültek kidolgozásra, melyek referenciapontként szolgálhatnak az elemzés során, addig jelen fejezetben olyan kevert reáltípusok kerültek bemutatásra, melyek kifejezik, hogy az előbbiek milyen mintázatokba rendeződhetnek. Számos példát találunk arra, hogy tradicionális, klasszikus és késő modernitásbeli szolidaritási elemek, ha kompromisszumok árán is, de sikeresen vonnak segítségi és felelősségvállalási hálót a cselekvők köré. Valamint arra is, hogy akár a dogmatikus vagy idealizáló előítéletek, akár a közönyös vagy túlhajszolt eldologiasodás miatt a szolidaritás diszfunkcionálissá válik, vagy teljességgel kudarcot vall. A bemutatott példák alapján arra teszek kísérletet, hogy közelebbről megvizsgáljam azokat a helyzeteket, amikor valamilyen szolidaritási háló működésbe lépése következtében a felbukkanó torzulásokra adekvát reakció születik, illetve amikor ennek hiányában a szenvedés határállapota stabilizálódik. A különböző élethelyzetek párhuzamos elemzése révén a szolidaritás további lehetőségfeltételeit igyekszem azonosítani, előkészítve az emancipatorikus praxisok és technikák bemutatását.

A tradicionális szolidaritás sikerére a legjobb példát Ilona élettörténetében találjuk. Családja generációkra visszamenően megbecsült tagja a faluközösségnek, így számára magától értetődő a valláserkölcsei alapú reciprocitási, legitimációs és szubjektívációs hálózatok fenntartása. Mindezek a későbbiekben kiemelt fontosságúvá válnak. A lágerekben ugyan nem támaszkodhat közvetlenül a közösségére, azonban a hitgyakorlás olyan én-technikákat tesz lehetővé, melyekből erőt meríthet. Hasonlóképpen fontos lesz az is, hogy a tradicionális reciprocitási viszonyokat a tábori körülmények között is meg tudja szervezni: sorstársaival és a helyi parasztokkal egyaránt olyan kölcsönös segítségi relációkat alakít ki, melyek az alapvető fontosságú létfenntartási cikkek (élelmiszer, ruha) megosztását lehetővé teszik. A kényszmunkából való hazatérést követően a családi és falusi relációk egyrészt a traumák feldolgozásában játszanak nélkülözhetetlen szerepet: ezek teszik lehetővé a kizökkent világ helyreállítását, az ontológiai biztonság rutinok révén történő újbóli megteremtését. Másrészt a diktatorikus hatalmi berendezkedés hatásának tompításában tesznek szert jelentőségre: bár férje előmenetelét vallási meggyőződése miatt gátolják, az ellehetetlenítésével nem próbálkoznak, és hasonlóképpen földjeikről végül le kell mondaniuk, azonban nem ellentételezés nélkül.

A klasszikus modernitásbeli szolidaritás sikeres formájára a legjobb példa Lajos története. Miután saját családjában anyja önfeláldozó munkája ellenére is materiális nélkülözésnek van kitéve, az államszocialista munkaerőpiacon próbál boldogulni. Minthogy

kemény munkájáért cserébe kiszámítható módon tudja saját és családja létfeltételeit biztosítani, így nem is kell csalódnia. Azokban a pillanatokban is számíthat a társadalombiztosítási rendszer által felkínált segítségre, amikor családi élete felborul. A válást követően töretlenül tudja tovább folytatni életét: bár lakását elveszti, munkásszállásra tud költözni, ahol olcsó, elfogadható lakhatást talál. Ráadásul, amikor gyerekeinek szüksége lesz rá, a rendszerszerű segítségi viszonyokat rájuk is ki tudja terjeszteni: munkát szerez nekik, és hasonló szállást. Ugyan a rendszerváltással ez a szolidaritási háló nagymértékben beszűkül, különösen azt követően, hogy a munkaerőpiacról kiszorul, mégsem marad teljesen magára: leszállékoltként rendszeres jövedelme lesz, továbbá egy állandó szállón fedél a feje fölött.

A késő modernitás szolidaritásának sikeres formájára Katinka, Péter és Irén élettörténetében találunk példát. Szemben a tradicionálissal, ahol egy közösség, valamint a klaszszikus modernitásbelivel, ahol egy intézményrendszer formájában valamilyen előzetesen adott hálózat biztosította a segítségnyújtást, az ő esetükben nem álltak rendelkezésre ilyen konfigurációk. Éppen ezért arra kényszerülnek, hogy ezeket maguk találják vagy teremtsék meg. A szülők ambivalens asszimilációs stratégiája után tradicionális nemi szerepbe visszatérő Katinka esetében a férj munkanélküliségéből fakadó materiális szükséglet kényszeríti ki az új hálózatok kipróbálását. Ez vezeti vissza a félbehagyott tanulmányokhoz és az elfojtott identitáskeresés folytatásához, melynek eredményeként a nyilvánosságban involválódó értelmiségi munkához és szerephez jut el. Ezen materiális tőkeként és az identitás alapjaként egyaránt szolgáló hálózatok teszik lehetővé mindenekelőtt azt, hogy a férj alkoholizmusa miatt egyre nyomasztóbb házasságából ki tudjon lépni. Továbbá ezek szolgáltatnak eszközöket ahhoz is, hogy az egyedülálló anyaként rá nehezedő nevelési és munkaerőpiaci kihívásokkal autonóm, önmagában bízó, kompetens ágensként tudjon szembenézni.

Az ideálisnak nem mondható, rejtett kommunikációs és érzelmi feszültségekkel terhelt, őt ideiglenesen kitaszító családban felnövő Péter számára az ontológiai biztonság és identitás keresése alapélménnyé vált. Ennek megfelelően az iskolai és baráti közösségeit egyaránt arra használta, hogy ebben a folyamatban segítsék őt. Végül egy vallási gyülekezetben sikerült kimondottan erre a feladatra specializált kötéseket kialakítania. Ezek olyan stabil szolidaritási hálót alkottak, amelyre anyja öngyilkosságát követően is támaszkodhatott, így nem csupán saját traumáját tudta hatékonyan feldolgozni, de egyúttal húgának is képes volt segíteni. Szintén ez az általa is aktívan szervezett és fenntartott közösség tette lehetővé azt, hogy a tanulmányi és karriercéljait fókuszáltan tudja megvalósítani: olyan hátországgént számíthatott rá, amely az instrumentális cselekvések eldologiasító hatását ellensúlyozni képes.

Irén a tradicionális és klasszikus szolidaritási hálózatoknak kisgyerekkorától kezdve a peremén egyensúlyozott. Az ebben rejlő veszélypotenciál végül nevelőszülei elvesztésével és gyermeke mellől való elüzetéssel vált valóságossá. Ekkor, a hajléktalanélet keretei között kellett lépésről lépésre felépítenie egy olyan hálózatot, melyben mások segítségére számíthat. Ebben a feladatban élettársa és a szociális intézmények egyaránt segítségére voltak. A folyamat eredményeként egy olyan szolidaritási hálózathoz kapcsolódott, amely partnere elvesztését követően is sikerrel védte meg a szenvedés határállapotának kialakulásától.

Erre támaszkodva nem csupán materiális értelemben képes ellátni önmagát, de egyúttal valamiféle bölcsesség birtokába is jutva immár maga is támogatni tudja sorstársait.

Bár Katinka, Péter és Irén egyaránt maga teremtetten meg a torzulásokat kezelő hálózatokat, ez korántsem jelenti azt, hogy ez a folyamat független lett volna az élettörténetükben felbukkanó hálózati konfigurációktól. Katinka esetében a nagyszülők generációjáig visszamenően találhatók olyan nő szerepmodellek, melyekben bár a tradicionális kereteket elfogadják, mégis erős mobilitási stratégia figyelhető meg. Anyja esetében ez a munkásléthez való asszimiláció formáját öltötte, aminek ambivalenciáit látva azonban Katinka megpróbál továbblépni az értelmiségi lét irányába. Hasonló mintaként szolgált apja rendszerváltás utáni váltása, amivel a vállalkozás kötetlenebb életformájához tért vissza, felszabadítva önmagát a bér munkáslét eldologiasító hatása alól. Péter esetében alighanem kulcsfontosságú, hogy az érzelmi tabuk ellenére szülei felvilágosult, liberális nevelésben részesítették, és kiskorától fogva biztatták önmaga és a világ minél alaposabb megismerésére. Ebben az értelemben, az ön-felfedezés projektuma formájában, a torzult nevelési klímával egyidejűleg az annak keretei közötti kitörés kulcsát is kezébe adták, amivel kamaszkorától kezdve egyre hatékonyabban tudott élni. Irén esetében a fokozatos megpróbáltatások megerősítő hatása kínált lehetőséget az autonómia kialakulására. A nevelőszülők stabilitást, az első munkahelyek önbecsülést, a kései párkapcsolat pedig önbizalmat biztosított számára, melyek együttes következtében képessé vált – a körülmények által engedett mértékben – stabil szolidaritási hálót fenntartani. Mindezt azért különösen fontos hangsúlyozni, hogy lásuk: bár a hálózati szolidaritást maguknak az aktoroknak kell létrehozniuk, e folyamatban korántsem függetlenek – az adott esetben torzult és szolidaritáshiányos – hálózataiktól: ezek szolgálnak ugyanis olyan elemekként, melyekből építkezni tudnak.

Természetesen, ahogy a többi élettörténetből kiderül, korántsem minden konfiguráció kínál lehetőséget ilyesfajta építkezésre: az előítéletek és az eldologiasodás hálózatainak dominanciája egyaránt csökkentik ennek esélyét. Abigail esetében mindenekelőtt a tradicionális kötések dogmatikus jellege volt az, ami ellehetetlenítette, hogy maga hozzon létre a diszfunkcionálisak helyén alternatív segítő hálózatokat. A szokásjog alapján családja először egy házasságba kényszerítette bele, majd annak kudarcát követően gyermeke felügyeletétől fosztotta meg, végül új választottját utasította el. Minthogy a munka világában a tényleges helyett csupán látszólagos vagy dezintegráló szolidaritási hálózatokat talált, így kilátástalan helyzetbe került: a család által felkínált tradicionális keret elkerülhetetlenként mutatkozott meg, miközben problémái részben épp abból fakadtak. Ennek következtében végül ideiglenesen a torzult hálózatok kerültek túlsúlyba. A családdal való kibékülést követően ezt a helyzetet sikerült ugyan feloldani, azonban szülei és testvérei elvesztését követően arra kényszerült, hogy az alrendszer eldologiasító szolidaritási kötéseihez támaszkodjon. Ezek azonban a különböző krízisek felbukkanásakor elégtelennek bizonyulnak: amikor betegségét követően a munkaerőpiacról fokozatosan kiszorul, párja alkoholista lesz, majd a lakását kicsalják tőle, semelyik intézmény nem kínál számára adekvát segítséget. Minthogy ilyenformán sem a tradicionális, sem a klasszikus modernitásbeli hálózatok nem rejtik magukban a segítségnyújtás lehetőségét, továbbá egyikükben sem talált olyan hatásra, melyből kiindulva alternatív késő modern

szolidaritási hálózatokat hozhatna létre, így végső soron elveszti a társakba vetett hitét, dezintegrálódik és megadja magát sorsának.

Ákos esetében a klasszikus modernitásbeli hálózatok eldologiasító jellege volt az, ami megakadályozta, hogy az identitásproblémáit kezelni képes szolidaritási hálózathoz kapcsolódni tudjon. Minthogy életét arra tette fel, hogy a pártállam morálisan aggályos diktatórikus gépezetét működtesse, a rendszerváltás után nem csupán megélhetését veszítette el, de önképe is megkérdőjeleződött. Az előbbi problémán régi bajtársai segítségével hamar túl tudott lépni, azonban az utóbbi kezelhetetlennek bizonyult. Minthogy korábbi tapasztalatai – beleértve a szüleivel és barátaival kapcsolatosakat is – elválaszthatatlanok voltak az államszocializmus ideológiájától, intézményeitől és hatalmi technikáitól, ezért egyedüli lehetőségként egy egyszerre nosztalgikus és legitimációs szándékú, ugyanakkor gyanakvó és manipulatív önfelmentési stratégia maradt számára. Ez azonban éppen dogmatikus és alapvetően bizalmatlan jellegéből fakadóan ellehetetlenített minden olyan egyéni és interaktív reflexiót, ami az identitásválság kezelésére képes hálózati szolidaritást alapozhatott volna meg. Ilyen alternatíva hiányában a torzult hálózatok jelenléte állandósult, és ha nem is váltak kizárólagossá, mégis a szenvedés egy határállapotát rögzítették.

A fenti élettörténetek alapján lehetőség nyílik az előző fejezetben bemutatott elméleti modell kiegészítésére. Egyrészt fontos hangsúlyozni, hogy a késő modernításban továbbra is egyaránt előfordulhatnak hatékony tradicionális és klasszikus modernitásbeli konfigurációk. Ezek valamelyike nélkül a cselekvők magukra vannak utalva abban a feladatban, hogy a hiányzó segítségi és felelősségvállalási kötések helyén működőképes alternatívákat hozzanak létre és tartsanak fenn. Abból a szempontból, hogy ez végül sikerül-e, döntő fontosságú a kérdés, hogy az egyébként diszfunkcionális szolidaritási hálózatok rejtenek-e magukban erőforrásokat, kompetenciákat és motivációt e feladat elvégzéséhez. A fenti példák alapján mindezek hozzátétőlegesen jellemzésére sincs mód, azonban annyi látható, hogy szubsztantív hálózatszervezési minták vagy a torzult viszonyok tapasztalatai egyaránt fontos szerepet tölthetnek be. Amennyiben azonban ilyenek nem hozzáférhetők, úgy megnő az esélye a társak segítségnyújtásába vetett bizalom leépülésének, vagyis a dezintegrációnak. Ezzel szoros összefüggésben pedig annak is, hogy az esetlegesen felbukkanó torzult kötések kezeletlenül maradnak, és dominássá válva a szenvedés valamely határállapotát stabilizálják.

A szolidaritás professzionális technikái: szociális munka a késő modernitásban⁶⁴

Miután elméleti és empirikus szempontból egyaránt körbejártam azt a kérdést, hogy milyen válaszok születhetnek a késő modernitásban a társadalmi integráció zavaraiból fakadó szenvedésekre, az alábbiakban a kezelésükre szakosodott professzionális intézményi aktorok által alkalmazott technikákra fókuszálok. E szakértői praxisok legáltalánosabban a társadalmi okokra visszavezethető szenvedések csökkentésére hivatott szociális munkában jelennek meg.⁶⁵ A szociális munka kialakulása óta különböző diszciplínák és szektorok határvidékén találta magát: tudásbázisát tekintve egyaránt támaszkodik pszichológiai és társadalomtudományos megközelítésekre, fenntartási és működtetési szempontból pedig az állami, egyházi és civil szektorra. Ebben az értelemben egyaránt tisztázásra szorul, hogy a késő modernitás mely problémái jelennek meg horizontján, milyen válaszokat kínál azok feloldásához, és milyen nem szándékolt következményekkel jár azok alkalmazása.⁶⁶

E célból a szociális munka – tankönyvi státuszra szert tett – kikristályosodott diskurzusaiból indulok ki, úgy tekintve rájuk, mint e gyakorlatokat szervező cselekvőperspektíva évtizedek falszifikációs próbáját kiállt megfogalmazására. E diskurzusok elemzése során egyrészt azokat a vakfoltokat igyekszem azonosítani, melyek a szociális munka korlátait kijelölik, másrészt azokat a nem szándékolt következményeket, melyek esetleges paradox tendenciáit feltárják. Az első szakaszban arra teszek kísérletet, hogy a szociális munka egy olyan lehetőségterét vázoljam fel, amely a késő modernitás társadalmi patológiáinak átfogó modelljén alapul

64 Az alábbi fejezet korábbi változata *A szociális munka lehetősége a késő modernitásban 1–2.* címmel jelent meg (Sík 2017b).

65 Ahogy ez a szociális munka globális definíciójából kiderül (IFSW 2014), a szakma identitásának részét képezi a társadalom egészének a segítségi gyakorlatok révén történő formálása, ami a kritikai elméletekkel párhuzamba állítható célkitűzésként értelmezhető.

66 Természetesen e kérdésekhez több irányból is közelíthetünk: a gyakorlatot közről ismerő szakember, a történész vagy a társadalomfilozófus más-más problémákhoz fér hozzá, miközben óhatatlanul vakfoltban maradnak számára a komplementer tartományok. E lehatárolásból következik az is, hogy mit nem tekintek ezen elemzések céljának. Egyrészt – vonatkozó empirikus elemzések hiányában – nem vállalkozhatok a szociális munka gyakorlatának vizsgálatára. Másrészt, jelen fejezetben arra sincs lehetőségem, hogy a szociális munka hazai történeti specifikumait számba vegyem. Annak ellenére sem, hogy az ilyen irányba mutató elemzések értelemszerűen árnyalnák az alábbiakban bemutatott következtetéseket is.

(milyen lehetőségek rejlenek a szociális munkában?).⁶⁷ E feladathoz kortárs kritikai elméletek alapján kezdek hozzá, melyekre úgy tekintek, mint az integráció ideáltipikus zavarainak a szociális munka szakértői számára is potenciálisan hozzáférhető, legteljesebb leírására. Ezt követően azt vizsgálom meg, hogy a szociális munka történetileg kialakult gyakorlatait milyen irányelvek vezérlik (mi a szociális munka mint társadalmi cselekvés intencionális tartalma?). Ehhez a szociális munka praxisait vezérlő elméletekben kidolgozott irányelvek és technikák elemzésére van szükség. Harmadik lépésben azt a kérdést járom körbe, hogy milyen nem szándékolt következményei vannak e gyakorlatoknak (mit tesz a szociális munka azontúl, amire szándékoltan törekszik?). Ennek vizsgálatára a szociális munkára vonatkozó kritikai (ön)reflexiók áttekintése révén nyílik lehetőség. E három síkot érintő vizsgálódás után, az utolsó két szakaszban a szociális munka egy fundamentális paradoxonjának azonosítására teszek kísérletet, valamint arra, hogy felvillantsam lehetséges feloldásának irányait.

A SZOCIÁLIS MUNKA LEHETŐSÉGTERE A KÉSŐ MODERNITÁS KRITIKAI ELMÉLETEI TÜKRÉBEN

A szociális munka – hasonlóképpen a szociológiai reflexióhoz – a modernitás szülötte. Egyrészt létrejöttét a tradicionális helyére lépő, új integrációs mechanizmusokkal összefüggésbe hozható szenvedések enyhítésének imperatívusza motiválta. Másrészt, mint sajátos cselekvési forma is magán hordja a modernitás jegyeit: a segítséget nem esetleges keretek között végzendő feladatként képzelel el, hanem szakértői tudás és rendszerszerűen szerveződő intézményekre támaszkodva. Ebben az értelemben a szociális munkát nem csupán egy – weberi értelemben affektívnek tekinthető – empatikus problémaérzékenység jellemzi, hanem azon túlmenően egy sajátos racionalitásigény is. A szociális munka által problémaként érzékelt jelenségek tudományos diskurzusokban kerülnek kidolgozásra, hasonlóképpen az adekvátnak tekintett megoldásokhoz, melyek terápiás megismerésérdekű (HABERMAS 2005) gyakorlatok formáját öltik.

Ennek megfelelően a szociális munka több szálon is szorosan kötődik a szociológia egy sajátos hagyományához, a cselekvésméletileg megalapozott kritikai elméletekhez. A különféle kritikai elméletek egyaránt azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a társadalmi integráció modernitásban folyamatosan változó formáinak patológikus következményeit azonosítsák. Ráadásul oly módon, hogy nem csupán a patológiák makroösszefüggéseire fókuszálnak, hanem emellett a cselekvés mikroszintjére is. E két sajátosság teszi ezen elméleteket különösen alkalmassá arra, hogy olyan, a szociális munka számára releváns felismeréseket szolgáltatassa-

⁶⁷ E vállalkozás elméletstratégiáját tekintve leginkább a kommunikatív cselekvés Habermas általi elemzésével állítható párhuzamba. Habermas számára az uralommentes kommunikáció lehetőségfeltételeinek nyelvfilozófiai rekonstrukciója (milyen lehetőségek rejlenek a nyelvi kommunikációban?) egyúttal a szándékolt és öntudatlan torzulások (miként sérülnek ezek a lehetőségek tudatos és nem tudatos cselekvések következtében?) értelmezését is lehetővé tette (HABERMAS 2011).

nak, melyek egyrészt a problémák azonosításakor, másrészt a változás lehetőségét magában rejtő cselekvés programjának kidolgozásakor hasznosíthatók. E nyilvánvaló kapcsolódási pontok ellenére a kritikai elméletek szociális munka gyakorlatára kifejtett hatása viszonylag marginális maradt.⁶⁸ Így első lépésben azt kell felderíteni, hogy milyen következtetések vonhatók le napjaink legjelentősebb kritikai elméletei alapján a szociális munka potenciális céljaira és eszközeire. Az alábbiakban, ahogy korábban is, a klasszikus és a késő modernitás legfontosabb integrációs sajátosságainak cselekvésméletileg megalapozott, kritikai leírásaként Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash kritikai elméleteire támaszkodom.

Bourdieu társadalomelméletének kulcsfogalmai a mező (szimbolikus és materiális tőkék mentén szerveződő egyenlőtlenségi struktúrák), a habitus (inkorporált mezőpozíció) és az illúzió (egyenlőtlenségi struktúrákat legitimáló valóságértelmezések), így elmélete perspektívájából a társadalmi patológiák és azok lehetséges feloldása is ezeken a szinteken írható le. Társadalomkritikája középpontjában az egyenlőtlenségek rejtett újratermelődése áll, vagyis a tőkékhez való hozzáférés esélyének különbségei, melyet az uralkodó ideológiák érdek és teljesítmények különbségeként fogalmaznak meg, és ezáltal naturalizálnak. A társadalmi integráció ebben a megközelítésben megannyi rejtett hatalmi különbséggel terhelt, melyek csak azért nem váltanak ki folyamatos ellenállást, mert az alávetett cselekvők a társas viszonyok – látszólag szocializáció és nevelés formáját öltő, valójában szimbolikus erőszakként értelmezhető – kitapasztalásának és bevésésének folyamatában alkalmazkodnak a megváltoztathatatlanak tekintett, természetes keretekhez. Ahogy az illúzió legitimálja a megkülönböztetéseket, a habitus pedig a felhalmozott tőkékkel összefüggő osztályspecifikus társadalmi gyakorlatokat jelöl ki, mind az egyéni cselekvők, mind pedig az intézményi aktorok öntudatlanul hozzájárulnak a fennálló különbségek reprodukciójához és a tőkeviszonyok konzerválásához (BOURDIEU 1990, 2002; BOURDIEU – WACQUANT 1992).

A fentiekből több következtetés adódik a szociális munka számára. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését ellensúlyozandó egyszerre kell a mezők, az illúziók és a habitus szintjén célokat megfogalmazni. Az első szinten a tőkék redisztribúciója válik a kulcskérdéssé, ami a materiális segítségnyújtáson túl magában foglalja – a konvertálás és a mezőpozíció stabilizálása szempontjából kulcsfontosságú – olyan szimbolikus tőkéknek az átcsoportosítását, mint a kulturális vagy politikai tőke. Ebben az értelemben a szociális munka intézményei maguk is részévé válnak a különböző mezőharcoknak, mely stratégiai cselekvéshez nélkülözhetetlen a mezőviszonyokra és a saját pozícióra történő reflexió. Második szinten az illúziók leleplezése válik célkitűzéssé, vagyis a fennálló különbségek denaturalizálása. Ahhoz, hogy az egyéni és intézményi aktorok képesek legyenek megtörni az egyenlőtlenségek látens újratermelésének logikáját, mindenekelőtt arra van szükség, hogy tisztában legyenek annak mechanizmusaival, ne fogadják el magától értetődőnek

68 Természetesen adódnak kivételek: a szociális munka kritikai megközelítéseinek horizontján ugyan megjelennek a frankfurti iskola elméletei, ugyanakkor azokra csak mint a fennálló társadalmi viszonyok megkérdőjelezéséhez felhasználható szemléleti keretre tekintenek, lemondva arról a lehetőségről, hogy konkrét következtetéseiket beépítsék saját gyakorlatukba (ADAMS – DOMINELLI – PAYNE 2002: 9; GARRETT 2013; HOUSTON 2012).

és megváltoztathatatlanak saját alávetett helyzetüket, és ne tekintsék az érdembeli különbségek legitim következményének a tőkeviszonyokat. Ebben az értelemben az illúziók leleplezése a fennálló viszonyok igazságosságának megkérdőjelezését vonja magával, ami egyszerre motivál alternatív stratégiák keresésére és az autoritásokkal szembeni távolságtartásra. Harmadik szinten a habitus átformálásának kérdése merül fel. Tekintve, hogy a habitus ösztönös, testivé tett, diszpozicionális gyakorlatok összessége, ezért ezen a ponton a viselkedés és a gondolkodás tudatos trenírozására van szükség. Csakis ettől várható, hogy azok a beidegződések megváltozzanak, melyek a vágyak és stratégiák defetista formáját stabilizálva kötött pályán tartják a cselekvőt a tőkefelhalmozás küzdelmeiben.

Giddens társadalomelméletének kulcsfogalmai a rutinok (az ontológiai biztonság biztosítékai), a cselekvői (kockázatok és bizonytalanságok szakértői tudásra támaszkodó kezelése) és intézményi reflexivitás (automatikus eljárások helyett a cselekvő perspektívájára is érzékeny, nyitott szerveződés). Társadalomkritikájának középpontjában a szakértői tudás és az általa legitimált intézmények kérdésessé válásából, valamint a globalizációtól elválaszthatatlan kockázatokból fakadó újszerű kihívások állnak. Előbbiek hatására az egyéni hétköznapiak, életpályák, identitások és szerepek bizonytalansággal terhelődtek meg. Utóbbiak hatására olyan gazdasági (például prekaritás, válságok) és környezeti (például ipari szennyeződés) kockázatoknak lesz kitéve az egyén, melyek kezeléséhez nincsenek meg az eszközei. E jelenségek következményei egyaránt tetten érhetők a különböző pszichopatológiák (depresszió, szorongás, függőségek) formáját öltő egyéni megakadásokban, valamint a társadalmi regressziót kifejező vallási vagy nacionalista fundamentalizmusok formáját öltő politikai veszélyekben. A társadalmi integrációt ebben a megközelítésben bizonytalanságok és kockázatok bénítják meg, melynek következményeit a túlterhelt cselekvők hordják ki, miközben maladaptív válaszaik potenciálisan maguk is társadalmi patológiák forrásává válnak (GIDDENS 1984, 1991).

A fentiekből mindenekelőtt az a következtetés adódik a szociális munka számára, hogy a legfontosabb feladat a cselekvő felkészítése a késő modernitás kihívásaira. Ez egyrészt az ontológiai biztonság megteremtésének és fenntartásának segítségével, másrészt a cselekvői és intézményi reflexivitás növelésével valósítható meg. Az első feladat a rutinok terének biztosítása révén teljesíthető, ami a késő modernitás kaotikus viszonyai között korántsem problémamentes. Ehhez a kiszámítható és repetitív társadalmi gyakorlatok olyan terét kell létrehozni, amely a bizonytalanságok és kockázatok által meghatározott társas relációk alternatíváját nyújtja, pusztán azáltal, hogy független a folyamatos változáshoz igazodó, maximálisan flexibilis integrációs logikáktól. Az ilyen értelemben merev, kvázi tradicionális logika szerint szerveződő, rutinszerű cselekvéshelyzetek kínálhatnak lehetőséget az ontológiai biztonság megteremtésére. A második feladat a cselekvők reflexív kompetenciáinak és a hozzáférhető szakértői tudások terének bővítése révén hajtható végre. Egyszerre van szükség arra, hogy az önmagára és a körülötte lévő társas és környezeti világra vonatkozó információk önálló keresésében és kritikus feldolgozásában kompetenssé váljon az egyén, és arra, hogy képes legyen megkeresni a hasonló problémákkal küzdő potenciális partnereket és segítőköt a kollektív cselekvés céljából. Mindezek együttes megléte esetén van esély arra, hogy sikerrel nézzen szembe a késő modernitás kihívásaival. E feladatok elvégzése során a szociális munka intézményeivel szemben is sajátos követelményként fogalmazódik meg a reflexivitás: a szabályok

automatikus követése helyett nyitottá kell válni a kliensek perspektívájára, és szigorú hierarchiák helyett közös deliberáció során kell a segítés kereteit kialakítani.

Habermas társadalomelméletének kulcsfogalmai az életvilág (a valóság magától értőddőnek tekintett értelmezési horizontja), a kommunikatív cselekvés (a valóság beszédaktusok sorozatában történő interszubjektív értelmezése) és a rendszer (a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által szervezett cselekvések tere). Társadalomkritikájának középpontjában e három szint kölcsönhatásából fakadó patológiák állnak. A társadalmi integráció kulcsmechanizmusa a kommunikatív cselekvés abban az értelemben, hogy ez felelős annak az életvilágnak a megújításáért és fenntartásáért, melyben a médiumok által szervezett alrendszerek is le vannak horgonyozva. Ennek minősége döntő a további integrációs formák szempontjából is: amennyiben egyenlő felek közti, *uralommentes* kommunikáció helyett tudatos manipuláció vagy öntudatlan dogmák torzítják a kölcsönös megértést, úgy az életvilág racionalitáspotenciálja is lecsökken, és a valóság falszifikálható értelmezése helyett megkérdőjelezhetetlen interpretációk válnak dominánssá. Ebben az értelemben az interakciók uralommentessége a társadalmi viszonyok demokratikusságának is központi indikátora: ha konkrét személyek vagy szerepek betöltői fel vannak hatalmazva arra, hogy beszédaktusaikat anélkül erőltessék rá a többiekre, hogy azokat alá kellene támasztaniuk, az a társadalmi integráció autoriter formájára utal. A kommunikáció minőségét ugyanakkor nem csupán az integráció autoriter formája fenyegeti, hanem a mediatizált kommunikáció is. Minthogy ennek keretei között ugyanis nincs lehetőség a kölcsönös megértésre, csupán kötött pályán folyó információcserére, így a rendszerintegráció expanziója egyúttal az életvilág beszédaktusok keretében történő megújítását is veszélyezteti, melynek következményeként egyebek mellett értelemvesztés, anómia, identitásváltás, legitimációs válság alakulhat ki (HABERMAS 2001, 2011).

A szociális munka számára ebből a perspektívából a kommunikatív cselekvés feltételeinek biztosítása adódik elsődleges feladatként, ami mindhárom integrációs szintet érinti. Az életvilág szempontjából a dogmatikus jelentések és az autoriter társadalmi szerepek elleni fellépés a fő kihívás. Az ilyen értelemben vett általános tekintélykritika elválaszthatatlan egy olyan morális és állampolgári neveléstől, melynek célja egy olyan cselekvőperspektíva kialakítása, amely egyszerre implicálja a saját jelentések igazolására vonatkozó kötelmet és a partner jelentéseinek megkérdőjelezéséhez való jogot.⁶⁹ A beszédaktusok gyakorlatának szintjén a vitakultúra fejlesztése a legfontosabb cél, vagyis egy olyan kommunikatív kompetencia kialakítása, melynek egyaránt részét képezi a saját álláspont melletti érvelés képessége és a másik álláspontjának megértésére való nyitottság. Értelemszerűen egy ilyen kompetencia csakis egyéni és még inkább közösségi gyakorlás révén szerezhető meg. A rendszerek vonatkozásában az életvilág határainak védelme tekinthető kiemelt feladatnak. Ez azt jelenti: külön figyelmet kell fordítani arra, hogy létesüljenek és megmaradjanak olyan interakciós terek, melyeket nem a pénz, a jog, a tömegkommunikáció vagy a tudományos tudás szervez, hanem a személyközi interakciók. Emellett legalább ilyen fontos, hogy a szociális munka gyakorlata maga is olyan terepként működjön,

⁶⁹ Egy ilyen állampolgári nevelélmélet alapjaihoz lásd: SIK 2012.

amely egyszerre életvilág- és rendszerszerű, és ebben az értelemben nem csupán profitálni tud a kétféle integrációs logika teljesítményéből, de emellett közvetíteni is képes közöttük.

Honneth társadalomelméletének kulcsfogalmai a szeretet (az egyéni sajátosságok konkrét másik általi elismerése), a teljesítmény és életforma megbecsülése (az egyéni sajátosságok társadalom egésze általi elismerése) és a jogi elismerés (univerzális emberi mivolt társadalom egésze általi elismerése). Társadalomkritikájának fókuszában az elismerés e három formájától való megfosztottság áll, melynek következtében a szubjektum elemi igényei sérülnek. Minthogy a szeretet egyszerre a társak elfogadásának és az önfogadásnak az elemi tapasztalata, így annak hiányában sem a másikba vetett, sem pedig az önbizalom nem alakulhat ki. A teljesítmény vagy életforma megvetésének tapasztalata következtében az önbecsülés, a jogi diszkriminációnak való kitettség eredményeként pedig a morális kompetencia előfeltételeként is funkcionáló méltóság sérül. Azokban a társulásokban, ahol az elismerés megvonásának következtében nincs lehetőség a bizalom-önbizalom, önbecsülés és méltóság kialakulására, egyaránt megnő a társulás dezintegrációjának az esélye, az egyén szintjén pedig a bénultság-nak vagy a különböző pszichopatológiák kialakulásának valószínűsége (HONNETH 2013).

A szociális munka számára e gondolatmenet legfontosabb tanulsága az elismerés-megvonás különböző szintjeinek átfogó szemlélete: ezekhez nem külön-külön, hanem egyidejűleg kell viszonyulni. Az önbizalom, önbecsülés és méltóság ugyanis többé-kevésbé együttesen határozza meg az egyén cselekvési képességét. Amennyiben az egyén mindhárom vonatkozásban hiányt szenved, az tekinthető a legveszélyeztetettebb állapotnak; amennyiben mindhárom elismerési formában részesül, a legbiztonságosabbnak. A köztes állapotokban egyszerre kell a rendelkezésre álló elismerési tapasztalatokra erőforrásként támaszkodni, és eközben a hiányzókat pótolni. A szeretet hiányzó relációit ellensúlyozandó olyan feltétlen elfogadáson alapuló viszonyokat kell – akár személyközi, akár csoportszinten – létrehozni, melyekben a bizalom és önbizalom egyaránt megszülethet. Az egyéni teljesítmény és életforma megbecsüléséhez a megvetettek összefogására és kollektív ellenállására van szükség. A lokális nyilvánosságba belépve maguknak kell kiharcolniuk a társadalom viszonyulásának megváltoztatását – ebben az értelemben a szociális munka mozgalmatszervezésben való segítségként értelmezhető. A jogi diszkrimináció elleni fellépés explicit politikai cselekvés, ebben az értelemben túlmutat a szűken vett szociális munka keretein; a fennálló társadalmi intézmények megváltoztatását implicálja.

Lash társadalomelméletének kulcsfogalmai az információs hálózatok, az esztétikai reflexivitás és az épített-technikai környezet. A modernizációra olyan folyamatként tekint, melyet az eldologiasító, kategorizáló, instrumentális racionalitás és az annak ellenpontjaként felbukkanó, autenticitás igényét kifejező esztétikai reflexivitás feszültsége határoz meg. Míg az előbbi túlsúlya az egyéni életformák és az autonóm cselekvés terének beszűküléséhez vezet, addig az utóbbi dominanciája dezintegrációt eredményez. Ebben az értelemben a társadalomkritika elsősorban a két tendencia közti egyensúly felbomlására vonatkozik. A klasszikus modernitásban ennek keretében értelmezhetők egyfelől az olyan folyamatok, mint a tér- vagy munkaszervezésben totálissá váló funkcionalizmus vagy a valóságértelmezésben kizárólagossá váló tudományos diskurzusok, másfelől a nagyvárosi dekadens életforma nihilizmusa. A késő modernitásban az egyensúly felbomlásának egyik legfonto-

sabb terepe az információs hálózatok, amennyiben a folyamatosan áramló ingerek logikája beszűkíti a narratív értelemképződés és identitáskonstrukció terét (LASH 1999, 2002).

A szociális munka számára e megfontolásokból mindenekelőtt az következik, hogy a társadalmi integráció és az autonómia iránti igények egyaránt megkerülhetetlenek, így az egyik nevében nem lehet a másikat korlátlanul beszűkíteni. Ebből fakadóan a munka világában vagy a térhez való viszonyban a funkcionalitás és hatékonyság szempontjait nem lehet kizárólagosnak tekinteni: a célracionális cselekvések során lehetőséget kell teremteni az autentikus lét kifejezésének is. Másfelől az esztétikai reflexivitás igényei sem válhatnak abszolúttá: az identitáskonstrukció – óhatatlanul a társakról való részleges lekapcsolódással járó – folyamatában az autentikus valóságértelmezés és a közös kategóriák szemantikai tere között kapcsolatot kell létesíteni. Mindezen elvi megfontolások a gyakorlatok szintjén egyrészt az instrumentális racionalitás technikai világát érintik. A munkaeszközökhöz, információs társadalomhoz és az épített környezethez való viszony egyaránt reflexivitást igényel: ahelyett, hogy megváltoztathatatlan adottságként tekintene rájuk az egyén, olyan tudatos cselekvővé kell válnia, aki egyszerre tudja céljai érdekében használni e felületeket, miközben határt tud szabni azok életére gyakorolt hatásának. Ennek érdekében a szociális munka egyaránt törekedhet az egyén tudatosságának növelésére és a technikai-épített környezet formálására. A gyakorlatok másik fele az autenticitás igényének kielégítésével kapcsolatos: ehhez a szociális munka szempontokat és cselekvési mintákat kínálhat az egyén számára, valamint intézményi felületeket biztosíthat a kísérletezéshez.

A fenti áttekintés alapján a késő modernitás integrációs kihívásaira reagáló szociális munka számára tág lehetőségtér kínálkozik, amit az alábbi táblázat foglal össze.

14. táblázat: A szociális munka lehetőségtere

társadalmi integráció patológiája	szociális munka potenciális céljai	szociális munka potenciális eszközei
egyenlőtlenségek rejtett újratermelése (Bourdieu)	tőke-redistribúció, illúziók leleplezése, alávetett habitus átformálása	mezőharc, fennálló hierarchiák nyilván- osságbeli kritikája, alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok
intézmények válsága, kör- nyezeti és globalizációs kockázatok (Giddens)	ontológiai biztonság meg- teremtése, reflexív kompe- tencia növelése, intézményi reflexivitás	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése
kommunikatív racionalí- tás torzulása (Habermas)	nyitott életvilág, uralom- mentes kommunikáció, kor- látok közé szorított rendszer	autoritások kritikája, kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé
elismerésmegvonás (Honneth)	ágencia biztosítása az önbiza- lom, önbecsülés és méltóság kialakítása révén	feltétlen elfogadáson alapuló interakció, segítség az életforma és teljesítmény meg- becsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlősé- gért folytatott politikai harcban
instrumentális racionalitás és autenticitás egyensúlyá- nak felborulása (Lash)	technikai-épített környezet hatásának korlátozása, autentikus lét	technikához való viszony tudatosítása, technikai környezet formálása, autenticitásgyakorlatok és -intézmények

A SZOCIÁLIS MUNKA CSELEKVÉSI HORIZONTJA A SZOCIÁLIS MUNKA ELMÉLETEI TÜKRÉBEN

Noha a szociális munka értelemszerűen társadalmi problémákat próbál kezelni, ez korántsem jelenti azt, hogy a releváns kihívásokat a kritikai elméletekhez hasonlóan értelmezné. Ez utóbbiak csupán lehetséges értelmezési keretei a késő modernitás integrációs patológiáinak, így jogosan adódik a kérdés, hogy a történetileg számos más hatás által formált szociális munka irányelvei miként viszonyulnak az általuk felvázolt képhez. E kérdés megválaszolása céljából a szociális munka elismert, tankönyvi státuszra szert tett elméleteit vizsgálom meg (HOWE 2009; LeCROY – DALEY 2005; PAYNE 1991; TEATER 2010).⁷⁰ Ezekre úgy tekintek, mint a szociális munka gyakorlatát absztrakt szinten meghatározó diskurzusokra, melyek ebben az értelemben kijelölik a szociális munka ontológiai (mik a létező és lehetséges problémák és válaszok?) és normatív (mik a helyes gyakorlatok?) horizontját.⁷¹ A szociális munka gyakorlatai egyszerre kapcsolódnak a pszichológiai és szociológiai hagyományhoz. Az alábbiakban e két végpont közé kifeszülő panorámát tekintem át.

A szociális munka-elméletek spektrumának egyik oldalán a pszichodinamikus megközelítéseket találjuk. Miközben a kliens problémáinak értelmezésében, valamint a szociális munka gyakorlatának lehetőségeit tekintve ezek elsősorban a Freud utáni pszichoanalízis eredményeire építenek, az ott kidolgozott szempontokat korántsem egy az egyben veszik át. Ennek megfelelően a kliens megértésében központi szerepet szánnak az olyan fogalmaknak, mint a tudatalatti motivációk, az énvédő mechanizmusok (elfojtás, háritás, kivetítés, racionalizáció), a libidó, a tárgykapcsolat vagy az életkori kihívásokra épülő fejlődési szakaszok (fixáció és regresszió). A szociális munka gyakorlatát illetően ezen irányzatok a tudatalatti elfojtasokra és énvédő mechanizmusokra, valamint a kényelmetlen gondolatoknak való ellenállás, az indulatáttétel és viszontáttétel veszélyeire fektetnek kiemelt hangsúlyt. E premisszákra építve a pszichodinamikus szociális munka elsősorban a személyiségre fókuszál (szemben a viselkedésmintázatokkal), annak érzelmi és tudatalatti szintjén kíván hatást elérni (a racionális, kognitív valóságértelmezés helyett), és különös figyelmet szentel a gyermekkori családi kapcsolatoknak (szemben a társadalmi-gazdasági helyzettel).

70 Tekintve, hogy az alábbiakban a szociális munka általános elméleti diskurzusára fókuszálok, így külön nem térek ki a hazai specifikumokra. Ugyanakkor az itthon használt áttekintő igényű, bevezető tankönyvekből kiderül, hogy többnyire azok számára is az alább ismertetett elméletek szolgáltak orientációs pontként (HEGYESI – TALIYIGÁS 1994; SZABÓ 1999).

71 Természetesen mint minden humántudomány esetében, a szociális munka kapcsán sem beszélhetünk egységes, konszenzuális elméleti keretről. Ennek ellenére a különböző tankönyvek és kézikönyvek alapján kirajzolódik az elméleteknek az a köre, amelyet széles körű elfogadás övez. Az alábbiakban ezekre fókuszálok. Fontos hangsúlyozni, hogy ezen áttekintés során nem térek ki a különböző irányzatok keletkezési kontextusára és hatástörténetének dokumentálására. Noha egy ilyen társadalomtörténetileg keretezett elemzés kétségtelenül hozzásegítene az egyes irányzatok súlyának pontosabb megértéséhez, amellet hogy a fejezet kereteit meghaladja, szorosabb célkitűzéseim is túlmutat. Ezek ugyanis a jelenleg domináns diskurzusok elemzésére vonatkoznak, mely szempontból a keletkezéstörténet dokumentálása másodlagosnak tekinthető.

Továbbá hajlamos a mentális betegségek fogalmaival magyarázni a felmerülő problémákat, és ezzel összefüggésben a személyiség formálásától vár változást (PAYNE 1991: 75–81).

Ezen egyszerre medikalizáló és a társadalmi helyett individuális okokat feltételező megközelítéssel szemben számos bírálat merül fel, amennyiben könnyen olyan gyakorlatot eredményez, mely során az áldozat kerül hibáztatásra. Ennek hatására alakult ki a pszichodinamikus szemléletet a szociológiai rendszerelmélettel kiegészítő pszichoszociális megközelítés, melyben az egyéni esetmunkát kiegészíti a társas környezettel való foglalkozás (HOLLIS – WOODS 1981). Az előbbi magába foglalja az én-fenntartás (szorongáscsökkentés, önbizalom-erősítés), a direkt hatásgyakorlás (a szociális munkás által javasolt viselkedésminták), a problémafeltárás és ventiláció (a kliens lelkiállapotának megértése, érzelmek felszínre hozása), a személy és környezet kölcsönhatására vonatkozó reflexió (kliens önmegértésének segítése), valamint a fejlődési pályára vonatkozó reflexió (múltbeli események jelentőségének bemutatása) mozzanatait. Az utóbbi a környezetet alkotó mások kommunikatív fejlesztését (az ő szempontjaik és a kliens szempontjai közti közvetítés), a környezetben hozzáférhető erőforrások azonosítását (instrumentális és emocionális segítségi lehetőségek feltárása) és a kliens nevében való fellépést (mediátorként, érdekérvényesítőként) foglalja magába. Az ilyen értelemben vett pszichoszociális megközelítésű szociális munka a kliens és környezete felméréséből indul ki, melynek egyaránt részét képezi a pszichológiai problémák diagnózisa, a releváns rég- és közelmúltbeli események, valamint a társas kapcsolatok feltérképezése. Ezen átfogó diagnózis alapján nyílik lehetőség a kezelési célok meghatározására és a lehetőségeket figyelembe véve a problematikus egyéni és a környezeti paraméterek átdolgozására (PAYNE 1991: 86–89; TEATER 2010: 6–10).

A pszichoanalízis mellett a szociális munka szemléletét más pszichológiai megközelítések is formálták. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a Rogers által kidolgozott humanista modell, mely a feltétel nélküli elfogadást, empátikus megértést és őszinteséget jelöli meg a klienssel való interakció alapjaként. A szociális munka instrumentális céljai mellett a megközelítés szerint legalább olyan fontos, hogy a kliens segítséget kapjon az önmegvalósításban, vagyis a benne rejlő képességek kibontakoztatásában, egy egyszerre szabad és felelősségteljes életforma kialakításában. Ezek a kérdések különösen fontosak az alávetett, lenézett, stigmatizált társadalmi helyzetben lévők esetében, akik a rájuk aggatott címkék hatására elidegenednek önmaguktól. Az ő esetükben a szociális munkáshoz fűződő, korábban nem tapasztalt, elfogadáson alapuló kapcsolat lehet a kiindulópontja az önmagukhoz való viszony átalakításának, a kiszolgáltatott identitás helyett egy a saját vágyakhoz hozzáférő és azok megvalósításában tevékenyen részt vevő perspektíva létrehozásának (TEATER 2010: 104–109). A humanista megközelítést sok szempontból kiegészíti az egzisztencialista, melynek fókuszában a létezés értelmével kapcsolatos problémák állnak. Az egzisztencialista felfogás szerint az értelemadás univerzális szükséglet, melyet a materiális nehézségek legfeljebb háttérbe szorítanak, de semmiképp sem eliminálnak. Ennek megfelelően a szociális munka során az értelemadáshoz kötődő szorongások kezelésére is időt kell áldozni, kommunikatív és materiális segítséget nyújtva egy a kliens számára elfogadható, autentikus életforma kialakításához. Ez magában foglalja az empátikus, elfogadó

megértés mellett a kliens számára fontos célok tisztázását, valamint a megvalósításukat lehetővé tevő stratégiák kidolgozását is (PAYNE 1991: 170–183).⁷²

A tudatos és tudatalatti szintre koncentráló pszichodinamikus megközelítések alternatívájaként értelmezhető a közvetlenül a viselkedés átalakítását célul kitűző behaviorista szociális munka. Ennek alapjait a klasszikus és operáns kondicionálás, valamint a társas tanulás elméletei jelölik ki. A behaviorista szociális munka célja az, hogy a problematikus-ként azonosított viselkedésformák előfordulásának gyakoriságát a maladaptív beidegződések átkondicionálása (szisztematikus deszenzitizálás, asszertív tréning, pozitív és negatív megerősítés, kioltás) révén csökkentse. Ehhez a kívánatos viselkedésminták begyakorlása és bevésése mellett azok sikerességének monitorozására (napló, közeli ismerős bevonása, automatizált-technikai kontroll) is szükség van. Csakis egy ilyen értelemben vett visszacsatolástól várható nem csupán a sikeres és sikertelen módszerek közti differenciálás, de a viselkedés átalakításának kikényszerítése is. Abból fakadóan, hogy a behaviorista szociális munka ilyen értelemben elválaszthatatlan a felügyelettől, egyrészt hatékonyabban alkalmazható lehatárolt közösségekben (zárt intézmények). Másrészt ennek köszönhető az is, hogy az alternatív megközelítésekhez képest több etikai aggály fogalmazódik meg vele szemben (PAYNE 1991: 118–133).

A kognitív szemléletű szociális munka részben ezeket az aggályokat küszöböli ki, anélkül ugyanakkor, hogy visszatérne a behaviorizmushoz képest tudományos kísérletek által kevésbé alátámasztott pszichodinamikus szemléletekhez. A kognitív megközelítés szerint az egyéni élethelyzetek megakadásának hátterében sokszor a maladaptív automatikus gondolatok állnak. Azáltal, hogy kötött pályán tartják a valóság szubjektív percepcióját, ellehetetlenítik a problémák felismerését és megoldását. Ebből indul ki a kognitív szociális munka is, amikor az automatikus gondolatok átdolgozására tesz kísérletet, lépésekre bontva fel a valóság értelmezésének folyamatát (GOLDSTEIN 1981). Első lépésben a kliens valóságpercepcióját kell reflexívebbé tenni, kezdve az észlelés elemi megkülönböztetéseinek tudatosításával (figyelem irányítása és fókuszálása, figyelem működésének tanulmányozása napló és házi feladatok segítségével). Erre építve nyílik lehetőség a gondolkodás alapjául szolgáló fogalmak és kategóriák átdolgozására: a percepció elemzéséhez hasonlóan a fogalmak használatára történő reflexió is feltárja azok nem magától értetődő mivoltát és azt, ahogy beágyazódnak az élettörténet esetleges tapasztalási folyamataiba. E folyamatnak egyaránt részét képezhetik a jelentések kiterjesztésének (melynek következtében kiderül azok korántsem általános érvényessége), a jelentések kivetítésének (szerepjáték során kiderül a jelentések igazolhatósága és a különböző perspektívák jogossága) és a dialektikus párbeszéd (inkonzisztenciák kérdések formájában történő felszínre hozása) módszerei. Amennyiben az így születő felismerések eseti tapasztalatokból elvi tanulságokká válnak, úgy egyúttal az automatikus gondolatokhoz való reflexív viszony is stabilizálódik, lehetővé téve a jövőben az önálló problémamegoldást (PAYNE 1991: 185–199; TEATER 2010: 146–154).

⁷² A fentiek mellett ezen a ponton megemlíthető még az egopszichológiai megközelítés, ami a kliens megküzdési stratégiáit állítja középpontba, valamint a tranzakcióanalízis, ami a személyközi viszonyok játsszák formáját öltő torzulásaira koncentrál (PAYNE 1991: 92–99).

A pszichológiailag motivált szociális munka továbbgondolásának fentiekől eltérő irányként tekinthetünk azokra, melyek a pszichológiai elméletekre való támaszkodásról lemondanak, anélkül ugyanakkor, hogy a szociológiai elméletekre támaszkodnának. Ilyen az absztrakt elméletek helyett pragmatikus kiindulópontot elsajátító megközelítésként tekinthetünk a funkcionális elméletre, amely szubsztantív irányelvek helyett olyan formális célokat fogalmaz meg, melyek a kliens helyzetéhez igazíthatók. Ezek legfontosabb jellemzője, hogy a kliens „növekedését” hivatottak elősegíteni a vele folytatott interakciók sorozatában. Vagyis a szakértő által előre meghatározott célok helyett a változás irányát közösen határozzák meg, belátható pályát jelölve ki. E pragmatikus szemlélet további variációjaként tekinthetünk a problémamegoldó szociális munkára, mely a személyiség vagy a környezet diszfunkcióinak megértése helyett a problematikus cselekvéshelyzetekre fókuszál. Ezek megoldásához kínál praktikus szempontokat, a jövőre irányultság nevében feladva egy mélyebb helyzetelemzés és beavatkozás igényét (TEATER 2010: 162–177).

Sok szempontból a problémamegoldó szociális munka folytatásaként értelmezhető a feladatvezérelt irányzat, ami a pszichológiai és szociológiai elméletek által túlságosan megterhelt szociális munka alternatívjaként jött létre. A személyiségbeli vagy környezeti hatásokból kiinduló, nem ritkán elhúzódo, bizonytalan kimenetelű szociális munka helyett a feladatvezérelt megközelítés a belátható, rövid távon kezelhető problémákra igyekszik megoldást találni (REID – EPSTEIN 1972). Ennek megfelelően a diagnózis látens patológiák helyett a megakadt cselekvés végrehajtási feltételeinek azonosítására, valamint a megváltoztatható és megváltoztathatatlan akadályok elkülönítésére irányul. A feladatvezérelt szociális munka partnerként tekint a kliensre, akinek szisztematikus problémaelemzés formáját öltő segítségre van szüksége bizonyos feladatok elvégzésében. Első lépés a problémák konkretizálása, bevonva a klienst és környezetét egyaránt, továbbá körbejárva az alternatívák és elképzelhető célok körét. Miután sikerül közös problémahorizontot kialakítani, második lépésben a cselekvési terv szerződéses formában történő rögzítésére van szükség, differenciálva az elsődleges és másodlagos fontosságú feladatok között. Harmadik lépésben a közösen kialakított terv végrehajtására kerül sor, melyben a szociális munkás egyfajta kontroll- (pozitív és negatív ösztönzők) és tréneri (szükséges kompetenciák gyakorlása) szerepet tölt be (PAYNE 1991: 113–116; TEATER 2010: 178–186).

A krízisintervenciós szemlélet abból a szempontból párhuzamba állítható a feladatközpontúval, hogy mindkét esetben határozott idejű, szerződésben rögzített lépések szerint zajló beavatkozás történik. Ugyanakkor a tekintetben különbözik tőle, hogy a problémák egy speciális formájára fókuszál, a válságos élethelyzetekre. A válság megszokottól eltérő állapotra utal, rendkívüli megoldást igényel, melynek megtalálását tovább nehezíti, hogy felfokozott érzelmekkel jár. Másfelől a válság lehetőség is, sikeres kezelése egyúttal szemléletváltáshoz, új megküzdési módok elsajátításához vezethet. Mindebből fakadóan a krízisintervenció több szállal is kötődik a mentális egészséggondozáshoz és a pszichológiai diagnosztikához (CAPLAN 1965). A krízis abban az értelemben nem rendkívüli, hogy potenciálisan mindenki ki van téve azoknak az egyensúlyi állapotot felborító, előre látható (például életszakaszváltás) és megjósolhatatlan (például gyász) eseményeknek, melyekből kinő. Ezek bekövetkeztekor az egyén sérülékennyé válik: a megszokottól eltérő

problémákat a régi megoldási stratégiák nem képesek kezelni, az újak sikeressége pedig korántsem garantált. Az orientációvesztés következtében a cselekvő frusztrációja az újabb és újabb sikertelen megoldási kísérletekkel fokozatosan nő, tovább csökkentve a feloldás esélyét. Ezen érzelmileg megterhelő állapotban az egyének az átlagnál nyitottabbak a segítségre, ebben az értelemben a szociális munka kitüntetett alanyaivá válnak. A válság sokáig nem tartható fenn: akár tényleges megoldás, akár a kudarc interiorizálása révén hat-nyolc héten belül új egyensúlyi állapot alakul ki (PAYNE 1991: 103–105).

A krízisintervenció célja e folyamatban való segítség. Ehhez mindenképp a kliens érzelmi és társas környezetének feltérképezésére van szükség, sorrendbe állítva a fenyegető veszélyeket és számba véve a felhasználható erőforrásokat. Második lépésben egy segítő atmoszféra kialakítása a cél, melyet feltétel nélküli elfogadás és kölcsönös bizalom jellemez. Ez teszi lehetővé egyrészt azt, hogy az érzelmileg instabil állapotot kezeljék, másrészt azt, hogy a megoldáson közösen dolgozzanak. Míg az előbbi feladathoz a pszichodinamikus szemlélet kínál szempontokat (feltétel nélküli elfogadás, önértelmezés segítése), addig az utóbbihoz a probléma- és feladatközpontú megközelítések (alternatív megoldások felvázolása, végrehajtási terv és alkalmazás). Ebben az értelemben a krízisintervenció a válságos élethelyzetekre fókuszálva ötvözi a pragmatikus és a pszichoszociális megközelítést (TEATER 2010: 199–204).

A pszichodinamikus szociális munka fentiekől eltérő leágazásaként a szociálpszichológiai hagyomány a társas interakciók során fellépő zavarokra fókuszál. A társas konstruktivizmus, szerep- vagy kommunikációelmélet elsősorban a segítség szemléleti keretére gyakoroltak hatást, hangsúlyozva a személyiségfejlődés belső dinamikájának társas összefüggéseit. Ebben az értelemben egyfajta átmenetnek tekinthetők a szociális munka pszichológiai és szociológiai megközelítései között. A „valóság társas konstrukciójának” téziséből kiinduló szociális munka az objektív igazságok, kitüntetett szakértői pozíciók és rögzített normatív keretek helyett abból indul ki, hogy a kliensnek saját valóságértelmezése van, mellyel a közös munkához dialógusba kell lépnie, egy közös jelentéshorizontot próbálva létrehozni. Ehhez mindenképp a kliens valóságára vonatkozó kíváncsiságra és a kliens nyelvének elsajátítására van szükség. Ezekre építve nyílik lehetőség a problémák kölcsönösen érthető azonosítására és egy konszenzuális megoldási terv kidolgozására (TEATER 2010: 76–80). A szerepelmélet mindezt kiegészítve arra hívja fel a figyelmet, hogy nem csupán a valóság, de az identitás sem egy megváltoztathatatlan, állandó önértelmezés, hanem a különböző interakciós helyzetekben változó szerepösszefüggések függvénye. A szerepek egyaránt lehetnek önként választottak vagy kikényszerítettek (címkézés, stigmatizáció). Ennek megfelelően lehetnek kielégítőek, vagy okozhatnak belső feszültséget és ellenállást (szereprávolítás). A szociális munka gyakorlata számára mindebből a kliens szerepkészletének feltérképezése, valamint a negatív szerepekkel való megküzdés feladata következik. A szerepek fontos következménye, hogy kommunikációs mintázatokat jelölnek ki, melyek a közölhetőre és nem közölhetőre vonatkozó sajátos szabályokat foglalnak magukban. Ezek tudatosítása és a szükséges esetben alternatívájuk gyakorlása révén nyílik lehetőség a problematikus szerepek átalakítására (PAYNE 1991: 154–168).

Míg a fenti megközelítések többé-kevésbé a szociális munka elméleteinek pszichológiai ágához sorolhatók, addig a rendszer- és az ökológiai elméletek a szociológiai megközelí-

téshez. Az általános rendszerelmélet felfogása szerint az egyének és a társadalmi egységek egyaránt olyan entitásoknak tekinthetők, melyek határaik fenntartása révén különülnek el környezetüktől. A rendszereket a felhasznált és létrehozott erőforrások egyensúlyi állapota (homeosztázis) jellemzi, melynek biztosítása érdekében saját és környezeti paramétereikre vonatkozó visszacsatolásra vannak ráutalva. A szociális munka számára ennek megfelelően mindenekelőtt a releváns rendszerek azonosítása kínálkozik feladatként. Megkülönböztethetünk informális-természetes rendszereket (család, barátok), formális rendszereket (gazdasági, politikai szervezetek) és szocietális rendszereket (kórház, iskola). Ezek listája alapján nyílik lehetőség annak a vizsgálatára, hogy a problémákkal küzdő kliens milyen rendszerekbe ágyazódik be, és milyen módon viszonyul környezetéhez. Ily módon feltárhatók a kliens és a környezetét alkotó rendszerek diszfunkciói, melyek egyaránt adódhatnak a szükséges rendszerek hiányából vagy a klienssel való összeegyeztethetetlenségből. A szociális munkás ebben a megközelítésben segíti a rendszerekbe való integrációt: ha kell, közvetítve valamilyen rendszer felé, ha kell, feltárva és visszacsatolva valamilyen általános rendszerhibát, ha kell, konfrontálódva a diszfunkcionális rendszerekkel (PAYNE 1991: 138–138).

Ezt az általános megközelítést specifikálja az ökológiai rendszerelmélet, mely a szociális munka cselekvésszisztemének átfogó modelljét dolgozza ki (GERMAIN – GITTERMAN 1980). Ennek egyaránt részét képezi a beavatkozási rendszer (szociális munkás és szervezete), a kliens mint rendszer (egyének, csoportok, családok, közösségek), a célrendszer (azok az egyének, akiken a beavatkozási rendszer műveleteket végez) és a segítő rendszer (azok az egyének, akikkel a beavatkozási rendszer összefog célja elérése érdekében). A rendszerelméleti szociális munka ebben a térben értelmezhető. A probléma értelmezése szempontjából nem kitüntetett egyik rendszer perspektívája sem, ehelyett mindegyik szempontjait figyelembe kell venni az előzetes felmérés során. A klienssel való együttműködés lehetőségterét a különböző rendszerek közösen jelölik ki: a beavatkozási rendszert egyaránt alkothatják korlátok és erőforrások attól függően, hogy a kliens mint rendszer mit lát annak outputjaiból; a célrendszer és a segítő rendszer egyaránt lehet kooperatív vagy ellenséges, a beavatkozási rendszerhez való viszonyának megfelelően. A beavatkozási rendszer feladata ennek megfelelően nem csupán a klienssel való együttműködés, hanem a környezetét alkotó rendszerek egészen való munka: beleértve a különböző rendszerek közötti közvetítést és szerződéses szabályok kialakítását. Minthogy a probléma a rendszerek kölcsönhatásának eredményeként jön létre, így feloldása is csak egy ilyen értelemben holisztikusnak tekinthető művelettől várható. A rendszerszemléletű szociális munka ebben az értelemben tökéletes ellentéte a pszichodinamikus megközelítésnek: ahelyett, hogy az egyén személyiségének vagy problémáinak megoldását tűzné ki maga elé, egy összetett interakciós hálózat egészére kíván hatást gyakorolni, figyelembe véve annak szövevényes kapcsolatrendszerét (PAYNE 1991: 138–146; TEATER 2010: 24–32).

Ebből a szempontból a szociális munka egyik fontos elemévé válik a kapcsolatok építése, amit a relacionális megközelítés állít középpontba. Abból a felismerésből, hogy a társadalmi problémák sem értelmezhetők azon kapcsolatokról függetlenül, melyek körbeveszik a klienst, egyúttal az is következik, hogy a változás lehetősége is e hálózatokban

rejlik. A szociális munka célja ennek megfelelően nem lehet más, mint a kliens kapcsolat-hálózatának fejlesztése: felkutatása azoknak a potenciális, de nem aktualizált kötéseknek, melyek segíthetnek a problémák megoldásában. A facilitátorként eljáró szociális munkás együttműködési hálózatokat próbál kialakítani és fenntartani, aminek alapja egyaránt lehet a hasonló problémákkal küzdők összefogása vagy a rászoruló kliens segítő hálózatának megszervezése. A kliens viszonyrendszerének átrendezése közvetett intervenciónak tekinthető: ahelyett, hogy a személyiség vagy viselkedés szintjén direkt módon törekedne a változásra, a társas kapcsolatok átalakításától vár megoldást. Az új környezet ugyanis a cselekvés másfajta terét jelöli ki, melyben a korábbiaktól eltérő kényszerekhez kell alkalmazkodni, és alternatív erőforrásokra lehet támaszkodni. A relacionális szociális munka annak ellenére, hogy a rendszerelméleti megközelítéshez hasonló felismerésekből indul ki, e tekintetben szöges ellentéte: míg az előbbi közvetlenül igyekszik hatni a kliens körülvevő rendszerekre, addig az utóbbi azokat a kapcsolatokat igyekszik megtalálni és megteremteni, melyek erre képesek lehetnek. Ezáltal elkerülhető a szociális munka beavatkozása utáni visszarendeződés: ahogy a kliens tényleges kapcsolatai maguk válnak a segítség eszközeivé, úgy a hétköznapi élet magától értetődő részeként, naturalizálódva, az intervenciót követően is fennmaradnak (FOLGHERAITER 2004: 91–162).

A rendszer és hálózatelmélet megközelítésétől egyaránt eltér a szociális munka azon formája, amely nem egyszerűen lokális szociális diszfunkcióként tekint a kliens problémáira, hanem azt a tágabb társadalmi kontextust figyelembe véve igyekszik megérteni. Ezeket a fennálló viszonyok kritikáján alapuló irányzatokat összefoglalóan radikális szociális munkának nevezhetjük. A materiális egyenlőtlenségekre fókuszáló marxista megközelítés szerint a szociális munka célja nem lehet egyszerűen a kliens problémáinak kezelése, minthogy ezáltal csupán a kapitalista társadalmakat jellemző osztálykonfliktus pacifikálására kerül sor. A marxista megközelítés szerint, amennyiben nem reflektál saját szerepére, a szociális munka a fennálló viszonyok konzerválásáért lesz felelős: azáltal, hogy egyedi esetekként tekint a kliens problémáira, valójában – az áldozatot hibáztatva – az egyéni felelősség körébe tolja át a strukturális egyenlőtlenségeket; azáltal, hogy egyedi kezelési módokban gondolkodik kitakarja a tényleges változás lehetőségét magában rejtő kollektív cselekvés horizontját; azáltal, hogy szakértői rendszerre válik, és medikalizálja a kliens, maga is a *status quo* fenntartásában érdekelt, elnyomó ágenssé válik (PAYNE 1991: 201–205).

Amennyiben azonban belátja a társadalmi problémák és saját szerepének tágabb összefüggését, sajátos gyakorlattá válhat. Ennek alapvető formája az osztálytudat erősítése és az ezen alapuló kollektív cselekvés facilitálása. A marxista megközelítés szerint a kliensek problémái az esetek nagy részében korántsem individuális személyiség- vagy viselkedésbeli torzulások, hanem sokkal inkább az alávetett osztályhelyzet következményei. Ennek megfelelően a marxista szociális munka kiindulópontja egy tág értelemben vett felvilágosítás: az osztályhelyzet következményeinek és okainak felvillantásával, ahelyett hogy a kliens belső feszültségét pszichoterápia segítségével enyhítené, inkább a kollektív cselekvést motiváló energiává alakítja. Minthogy az olykor pszichopatológiai tünetek formáját öltő problémák forrása a materiális szükségletek hiánya, a megoldás is elsősorban ennek rövid

és hosszú távú kezelésétől várható. Ebből a perspektívából mindenekelőtt kitüntetett feladattá válik a piaci érdekképviseletben és érdekérvényesítésben való segítségnyújtás. Ennek egyaránt részét képezi az olyan direkt intervenció, mint a munkaviszonyok kontrollja (jogsegély) és az olyan indirekt segítség, mint a lakáspiaci egyenlőtlenségek ellensúlyozása. Az ilyen azonnali beavatkozások mellett hosszú távon az osztályszolidaritás erősítésének célja fogalmazódik meg. Fundamentális változások ugyanis végső soron csak attól várhatók, ha az érintettek kollektív cselekvés keretében gyakorolnak politikai nyomást az államra, mint a piacot szabályozó ágensre. Ezt elsősorban a valóság marxista interpretációjának elsajátítása teszi lehetővé, melynek segítségével az individuális, családi és közéleti problémák egyaránt átfogó keretben értelmezhetők (PAYNE 1991: 207–214).

Nem véletlen, hogy a mozgalmi jelleg és szociális munka keveredése miatt a marxista irányzatot számos bírálat érte, mondván, valójában ideologikus tartalmakat közvetít a segítség formájába csomagolva. Ennek megfelelően ez a megközelítés többnyire marginális maradt a szociális munka gyakorlatában. Kisebb mértékben, de hasonló kritika felmerül a fennálló viszonyokkal szemben kritikus alternatív elméleti bázison nyugvó megközelítésekkel szemben is. A feminista szociális munka kiindulópontja a materiális igazságtalanságok helyett a családban és a munkaerőpiacon egyaránt tetten érhető nemek közti egyenlőtlenség. A nemi elnyomás rejtett formáival kapcsolatos felvilágosítás, negatív hatásainak kezelése, valamint az alárendeltség és kiszolgáltatottság megelőzése egyaránt olyan feladatnak tekinthetők, melyek a feminista szociális munka fókuszában állnak. Ehhez egyaránt eszközöket kínálnak a társadalom által felkínált nemi szerepek elemzésének, az ezek által kijelölt pályák és hatalmi erőviszonyok megváltoztatásának, valamint egy a nemi elvárásoktól független, asszertív szerepkészlet elsajátításának technikái (TEATER 2010: 89–94).

A materiális és nemi egyenlőtlenségek mellett a társadalmi alávetettség tapasztalatának forrása lehet bármely lenézett, stigmatizált vagy diszkriminált társadalmi csoporthoz való tartozás, függetlenül attól, hogy annak valamilyen etnikai vagy származásbeli, esetleg betegség, testi vagy értelmi fogyatékl szolgál alapjául. Ezekben az esetekben a képessé tevés (enabling) és megerősítés (empowerment) különböző technikáin alapuló szociális munkára van szükség. Hasonlóképpen a radikális szemlélet egyéb formáihoz, ez esetben is valamilyen társadalmi igazságtalanságra történő reflexió és a negatív következmények csökkentése áll a szociális munka középpontjában. A képessé tevés és megerősítés egyaránt arra törekszik, hogy szimbolikus, nyelvi és materiális eszközöket, erőforrásokat és pozitív önképet adjon olyan társadalmi csoportok számára, melyek ezekkel kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkeznek (TEATER 2010: 55–60). Ebben a folyamatban a szociális munkás, hasonlóképpen a problémaközpontú megközelítésekhez, egyfajta tanácsadóként van jelen, azzal szemben azonban nem egyéni, hanem kollektív feladatokban és krízisekben gondolkodik. Ennek megfelelően a beavatkozás technikái is hasonlóak: magukba foglalják a lokális és globális problémák, a hozzáférhető erőforrások és a lehetséges cselekvési stratégiák közös azonosítását, az azokra megoldást jelentő képességek begyakorlását, valamint az átkeretezett privát interakcióknak és a nyilvános aktivizmusnak az értékelését, a következmények és az eredményesség szempontjából (PAYNE 1991: 224–228).

A fenti megközelítések, ha nem is teljesség igényével, de kirajzolják a szociális munka elméleti panorámáját, amit az alábbi táblázat foglal össze.

15. táblázat: A szociális munka elméleteinek problémahorizontja és eszköztára

szociálismunka-elmélet	a probléma azonosított forrása	a beavatkozás eszközei
pszichodinamikus	személyiség élettörténetben gyökerező patológiája (elfojtás, regresszió stb.), mentális betegség	érzelmi és tudatalatti feszültségek tudatosítása és feloldása
pszichoszociális	személyiség belső feszültsége és a társas környezet nyomása	érzelmi egyensúly fenntartása és a társadalmi rendszerekbe való integráció segítése
humanista	rosszul funkcionáló, ki nem teljesedett személyiség	feltétel nélküli elfogadás, empátikus megértés
egzisztencialista	inautentikus, értelemvesztett lét	értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása
behaviorista	maladaptív viselkedésmintázat	viselkedés átkondicionálása
kognitív	maladaptív automatikus gondolatok	gondolkodási sémák átdolgozása
feladatvezérelt	–	adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása
krízisintervenció	válságos élethelyzet	adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása, az érzelmi egyensúly fenntartása
szerepelméleti	elfogadhatatlan címke, stigma	szerepek átkezeztetése
rendszerelmélet	kliens dezintegráltsága, környezeti rendszerek diszfunkciója	integráció segítése (közvetítés, diszfunkció javítása)
relacionális	inadekvát kapcsolathálózat	adekvát, segítő kapcsolathálózat kiépítése
marxista	kapitalizmus strukturális ellentmondásai	osztálytudat erősítése, materiális kizsákmányolás következményeinek csökkentése, kollektív cselekvés facilitálása
feminista/empowerment	nemi, etnikai, fogyatékkal kapcsolatos elnyomás és diszkrimináció	igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása, pozitív önkép erősítése, mozgalmi tanácsadás

Összehasonlítva a szociális munka kritikai elméletek alapján feltáruuló lehetőségterét és a szociális munka elméletei által kirajzolódó cselekvési horizontot (14. és 15. táblázat), érintkezési pontokat és eltéréseket egyaránt találunk. Az egyenlőtlenségekből fakadó materiális nehézségekre, az egyenlőtlenségeket naturalizáló illúziókra és a habituális beszűkülésre leginkább a radikális megközelítésű szociális munka reagálhat: ezekben egyaránt megjelenik a mezőharc eleme (osztálytudat erősítése, kizsákmányolás következményeinek enyhítése, kollektív cselekvés facilitálása), a fennálló viszonyok nyilvánosságbeli kritikája

(igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása), valamint az alternatív habitus kialakítására tett kísérlet (pozitív önkép erősítése).

Az intézményi válságból és globalizációs kockázatokból fakadó ontológiai bizonytalanságra és fokozott reflexivitási szükségletre a pszichodinamikus, problémaközpontú és szociológiai gyökerű elméletek egyaránt reagálhatnak: a rutinok és tradicionális cselekvés terének kialakítására a relacionális (adekvát, segítő hálózat építése), feladatközpontú (problémakezelési terv kialakítása), behaviorista (viselkedés átkondicionálása) és rendszer megközelítés (integráció, diszfunkciók csökkentése) egyaránt törekedhet; a szakértői tudások közös értelmezéséhez az egzisztencialista (értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása) és kognitív (gondolkodási sémák átdolgozása) szemlélet kínálhat segítséget; a kommunikatív intézményi logikát pedig a társas konstruktivizmus talaján álló megközelítések (humanista, problémaközpontú, relacionális) érvényesíthetik működésükben.

A kommunikatív racionalitás torzulásai következtében kialakuló dogmatizmus, torzult kommunikációs viszonyok és rendszergyarmatosítás problémáihoz elsősorban a szociológiai és kisebbrészt a pszichológiai megközelítéseken alapuló szociális munka kapcsolódhat: az autoritások kritikájára elsősorban a radikális (igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása) és a kognitív (maladaptív gondolkodási sémák átdolgozása) szemlélet vállalkozhat; a kommunikatív kompetencia gyakorlására a szerepelmélet (szerepek áttervezése), a humanista (feltétel nélküli elfogadás) és a relacionális (kapcsolathálózat kiépítése) iskola; a rendszerhatárok fenntartására pedig a rendszerelmélet (közvetítés rendszerek között) és a feladatmegoldó (problémakezelési terv kialakítása).

Az önbizalom, önbecsülés és méltóság elismerés-megvonás okán kialakuló hiányának ellensúlyozására a pszichodinamikus, a feladatközpontú és a radikális szociális munkaelméletek eltérő megoldásokat kínálnak: a humanista megközelítés (feltétel nélküli elfogadás) és a krízisintervenció (problémakezelés és érzelmi egyensúly fenntartása) az önbizalom helyreállítását célozhatja meg, a radikális elméletek pedig az önbecsülés és a méltóság helyreállításához kínálhatnak szempontokat (kollektív cselekvés facilitálása, mozgalmi tanácsadás).

Az instrumentális racionalitás és autenticitás egyensúlyának megbomlásából fakadó eldologiasítással szemben a feladatközpontú és pszichodinamikus szemléletek kínálhatnak eszközöket: a technikához való viszony tudatosítása a behaviorista (maladaptív viselkedés átkondicionálása) és kognitív megközelítéstől (maladaptív gondolkodási sémák átdolgozása); a technikai környezet formálása a rendszer- (integráció segítése), feladatvezérelt és a válságkezelő beavatkozástól (adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása); az autentikus lét gyakorlása pedig a pszichodinamikus (érzelmi és tudatalatti feszültségek tudatosítása és feloldása), egzisztencialista (értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása) és humanista (empatikus megértés) megközelítésektől várható.

Természetesen abból, hogy a szociális munka elméletei és gyakorlatai utat találnak a késő modernitás integrációs patológiáiból fakadó problémákhoz, korántsem következik az, hogy egyúttal azokkal a megközelítésekkel is azonosulnának, melyek e problémákat modernizációelméleti perspektívából magyarázzák. Épp ellenkezőleg: sokkal inkább úgy tűnik, hogy a késő modernitás kritikai társadalomelméleteitől csaknem teljesen függetlenül foglalkoznak a tárgyat képező problémákkal. Ezekre vagy úgy tekintenek, mint

a személyiség és viselkedés történeteként felfogott egyéni életút következményére (pszichológiai megközelítések), vagy úgy, mint egy adott társadalmi konstelláció következményére (szociológiai megközelítések), vagy egyáltalán nem firtatják eredetüket (problémamegoldó megközelítések). Ennek pedig komoly következményei vannak a szociális munka gyakorlatára nézve: a késő modernitásra vonatkozó átfogó reflexió hiányában olyan nem szándékolt következmények számára nyílik tér, amelyek az eredeti célkitűzéseit is veszélyeztetik. Az alábbi szakaszban ennek eredek nyomába.

A SZOCIÁLIS MUNKA HATALOMKRITIKÁJA

A kritikai elméletek és a szociális munka elméleteinek összevetéséből kiderül, hogy bár számos kapcsolódási pont van közöttük, egy alapvető szinten mégsem érnek össze. A szociális munka elméletei ugyanis oly módon foglalkoznak a késő modernitás társadalmi patológiáinak tüneteivel, hogy azokat modernizációs oksági összefüggésüktől függetlenül értelmezik. A pszichológiai megközelítések az okoknak – a viselkedés vagy gondolkodás dekontextualizált fejlődéstörténeteként felfogott – individuális életúthoz köthető osztályához férnek hozzá. Ezt kiegészítve vagy ezzel párhuzamosan, a szociológiai megközelítések – a funkcionális egységet alkotó, egyensúlyban lévő rendszerként vagy egymással érdekellentétben álló társadalmi csoportok küzdelmeként vagy az életút során formálódó kapcsolathálózatként megragadott – társadalmi okokra támaszkodnak. Ahhoz a kérdéshez, hogy milyen átfogó történeti dinamikába ágyazódnak a magyarázat során felhasznált individuális és társadalmi okok, más szóval, miként függ össze a viselkedés vagy gondolkodás fejlődési pályája, illetve a rendszerek,⁷³ a csoportközi viszonyok és kapcsolathálózatok konstellációja a modernitás – patológikus és emancipatorikus tendenciákat egyaránt magába foglaló – dinamikájával, a szociális munka szinte semelyik irányzata sem fér hozzá.⁷⁴ Ennek megfelelően a szociális munka fent tárgyalt elméletei számára mind a problé-

73 Parsons és Luhmann munkássága nyomán felmerülhet, hogy a rendszerelméleteknek is van modernizáció-elméleti implikációja, az evolúcióelmélet formájában. Az evolúció azonban nem más, mint a modernizáció funkcionális értelemben naturalizált modellje. Minthogy a társadalmi változást a variáció-szelekció-stabilizáció mechanizmusaira redukálja, így nem fér hozzá a modernitás lényegét alkotó, patológikus és emancipatorikus tendenciák közti konstans feszültséghez. Ebben az értelemben pedig csupán látszólag tekinthető modernizációelméletnek.

74 Ebből a szempontból az egyedüli kivételnek a marxista megközelítés tekinthető, amennyiben annak magjában egy történelemfilozófiai elgondolás, a történelmi materializmus kapitalizmuskritikája áll. Ez a megközelítés ugyanakkor három szempontból mégsem tekinthető termékenynek a tanulmány céljai szempontjából. Egyrészt túlságosan redukcionista abban az értelemben, hogy végső soron a történetileg meghatározott osztályhelyzetet tekinti kizárólagos magyarázó tényezőnek (és figyelmen kívül hagyja az attól független egyéni életútból fakadó oksági viszonyokat). Másrészt egydimenziós, amennyiben kizárólag materiális eredetű társadalmi problémákhoz fér hozzá (és figyelmen kívül hagyja a modernizáció komplementer dimenzióit). Harmadrészt a szociális munkán belül marginális pozíciót tölt be, így annak tényleges gyakorlatára nem fejt ki meghatározó hatást.

mák értelmezése, mind pedig a lehetséges megoldások keresésekor vakfoltban maradnak azok a szempontok, melyek a modernitás egészére vonatkozó reflexióból fakadnak.

Ezen a ponton felmerülhet, hogy ez nem feltétlenül probléma, mondván, ha a késő modernitás integrációs patológiáinak legfontosabb tüneteire utat találnak a szociális munka gyakorlatai, akkor másodlagos, hogy ezt miként teszik. Eszerint egyformán adekvátnak tekinthető, ha a társadalomkritikai reflexió helyett a praxis során észlelt tünetekre vonatkozó pragmatikus reflexió szolgál a problémák értelmezésének és a kezelés elveinek alapjául. Ez az álláspont azonban több szempontból sem helytálló. Egyrészt abból fakadóan, hogy a kritikai elméletek a problémák magyarázatakor az okok egy tágabb készletére támaszkodnak, nagyobb magyarázóerővel bírnak. Ennél is fontosabb azonban, hogy a modernitás történeti kontextusának figyelmen kívül hagyása visszahat magára a szociális munka gyakorlatára is. Saját működésének nem szándékolt következményei ugyanis óhatatlanul csak egy átfogó történeti perspektívából tárulnak fel. Amennyiben ezekre nem reflektál, úgy az nem azt jelenti, hogy a szociális munkának ne lennének nem szándékolt következményei, csupán azt, hogy e következményekhez nem fér hozzá, és ezáltal lemond a kontrollálásukra tett kísérletről.

Így a modernitás következményeire történő reflexió téje bizonyos értelemben a szociális munka cselekvőképesége: a kérdés az, hogy milyen mértékben válik saját következményei aktív formálójává vagy csupán hatások öntudatlan közvetítőjévé. Amennyiben a modernizáció folyamatára és az abban betöltött szerepére való reflexiót a szociális munka elmulasztja, úgy a gyakorlatából fakadó patológikus, nem szándékolt következményeket is újratermeli, végső soron potenciálisan hozzájárulva azoknak a problémáknak az újratermeléséhez is, melyeket kezelni igyekeznek. A szociális munkával szemben megfogalmazódó társadalomtörténetileg motivált kritikák pontosan ilyen patológikus, nem szándékolt következményekre mutatnak rá. Az alábbiakban ezekre térek ki a foucault-i genealógia programja által ihletett elemzések alapján. Noha maga Foucault a szociális munka genealógiai elemzésére nem vállalkozott, nyomában többen is kísérletet tettek annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy egyrészt milyen diskurzusok és kontrolltechnikák eredményeként jöttek létre azok a gyakorlatok, melyek a szakma számára a jelen perspektívájából magától értetődőnek tűnő kereteket alkotnak; másrészt a modernitás egyik ágensévé vált szociális munka gyakorlatai milyen nem szándékolt hatást váltanak ki.

Nikolas Rose a modern szelf születésének és fenntartásának intézményi technikáit elemezve tér ki – elsősorban a család és gyermek „kormányzása” (governmentality) kapcsán – a szociális munka látens hatásaira. A szelf kormányzása a hatalom sajátosan modern formájára utal, melyben az egyén viselkedésének mikromenedzselésére nyílik lehetőség, anélkül hogy maga ez a hatásgyakorlás nyilvánvalóvá válna az érintettek számára. A kormányozható szelf egyszerre formálódik az olyan különböző helyszíneken, mint az iskolák, javítóintézetek, börtönök, kaszárnnyák, elmeógyógyintézetek, kórházak, gyárak, bíróságok vagy a nukleáris család. Ebben a folyamatban kulcsszerepet töltenek be azok a *pszi-tudások*, melyek a tudomány legitimációs erejére támaszkodva, az „igazság” nevében fellépve formálnak jogot a nyilvános és privát viselkedés normáinak megszabására. Miközben szándékuk szerint az egyén vagy a közösség érdekét tartják szem előtt, e diszkurzív hatalmi ágensek olyan hatások forrásává is válnak, melyeknek nincsenek

tudatában: magát a szubjektivitás terét jelölik ki, létrehozva egy újszerű lehetőségekkel és korlátokkal jellemezhető cselekvőt (ROSE 1999: vii–viii).

A pszi-tudások genealógiai elemzése során egyrészt arra kell rákérdezni, hogy e diskurzusok milyen jelenségeket azonosítanak *problémaként*: milyen morális, politikai, jogi, geopolitikai stb. kontextusba ágyazódik a problémák kijelölése; mely autoritások hivatottak erre; mik a problematikusság empirikus kritériumai; milyen ellentétpárokba (beteg-egészséges, normális-patologikus stb.) rendeződnek a problémák. Másrészt azt a kérdést kell körbejárni, hogy milyen magyarázati sémák merülnek fel velük kapcsolatban: ezek milyen fogalmi apparátusra támaszkodnak; nyelvileg miként szerveződnek (metaforák, analógiák, hasonlatok stb.); a bizonyításnak milyen gyakorlataira támaszkodnak (mik az evidencia kritériumai és empirikus jelei). Harmadrészt azt kell megvizsgálni, hogy milyen technikák alakulnak ki e problémákat kezelendő: milyen dologi eszközök segítik a problémák azonosítását (tesztek, protokollok stb.); milyen tárgyi környezetre támaszkodik a problémák kezelése (tér szerkezet, felszerelés, felügyeleti eszközök stb.). Negyedrészt e technológiákat működtető cselekvők autoritására kell rákérdezni: mi jogosít fel valakit a technikák alkalmazására; hogyan válik a szakértelem az autoritás kizárólagos forrásává; milyen gyakorlatok tartják fenn a személyközi viszonyokat szervező hierarchiát; milyen érdekszövetségek és ellentétek jellemzik az autoritások egymáshoz való viszonyát. Ötöd-
részt a technikákat meghatározó politikai akarat működését kell feltárni: milyen ideológiák nevében kerül alkalmazásra adott technika (egészségügy, mentálhigiéné, eugenika stb.); milyen a technikákat alkalmazók viszonya a kormányzási célt gyakorolókhoz. Végül ezen öt dimenzió alapján megválaszolhatóvá válik a kérdés, hogy milyen szubjektivitás születik e keretek között: milyen ontológia keretében tekint magára az egyén (lélek, személyiség, tudat stb.); milyen episztemológiát fogad el érvényesnek önmaga megismerése során (vallo-
más, tudományos megfigyelés, kontempláció, meditáció stb.); milyen etikai dimenziót ad létezésének (bölcsség, megfontoltság, civilizáltság stb. mint az értékes élet alapja); milyen én-technikákat alkalmaz etikai céljai megvalósítása érdekében (ROSE 1999: xi–xii).

E dimenziók aprólékos feltárása lehetővé teszi, hogy a jelent – létezése fakticitásából fakadó megkérdőjelezhetetlen mivolta helyett – abban a kontingens formában lássuk, ahogy egy soktényezős folyamat során kialakult. E történeti episztemológia feltárja, hogy a tudományos tudás, az azon alapuló technikák és a politikai akarat közti kölcsönhatás története korántsem redukálható az egyik dimenzió által dominált fejlődés- vagy éppen hanyatlástörténetre. Ehelyett célravezetőbb, ha ezek egymáshoz kapcsolódását a maga komplexitásában tekintjük, azokon a helyszíneken, ahol találkoznak egymással. Ekkor tárul fel, hogy milyen sokrétűen egymásra utalt a pszi-tudás és a kormányzásra törekvő politikai akarat: előbbi csak akkor tud fejlődni, ha nagyszámú ember megfigyelhető formában van elkülönítve, miközben utóbbi ezt épp a szisztematikus megismerés során kialakított technikák segítségével tudja biztosítani. E kényszerből fakadóan a pszi-tudás és a kormányzás diskurzusai folyamatosan idomulni kénytelenek egymáshoz: az előbbi formálják azok a hatalmi kontextusok, melyek lehetővé teszik létrejöttét, az utóbbi horizontját pedig határok közé szorítják azok a szakmai diskurzusok, melyek definiálják a cselekvők ontológiai, episztemológiai és etikai sajátosságait (ROSE 1999: xiii–xvi).

E diszkurzív-hatalmi komplexum nem csupán a problémásként elkönyvelt vagy éppen elzárt egyének formálódását határozza meg, hanem kijelölve az én kifejezésének nyelvjátékait, valamint az énnel való foglalatosskódás technikáit, általános szubjektívációs hatássá válik. E hatás koncentráltan jelenik meg azokban az intézményekben, melyek – akár igazgatás, akár segítség céljából – hivatásszerűen foglalkoznak az emberekkel. Minthogy ezen intézmények működését egyidejűleg határozza meg az alapjukul szolgáló tudományos tudás és politikai szabályozás, így elsősorban ezek felelősek a diskurzusok gyakorlatba való átültetéséért, vagyis a tényleges – nem ritkán a kényszerítés mozzanatát is magába foglaló – szubjektívációs hatások közvetítéséért. A delegált hatalom birtokosaiként az emberekkel foglalatosskódó intézmények ugyanakkor maguk is hatalmi tényezővé válnak: soha nem egyszerű közvetítői a hatásoknak, hanem hozzáadják saját szempontjaikat azok működéséhez, miközben visszahatnak azok eredeti tudományos-politikai forrására (ROSE 1999: xix–xxi).

Ebből a szempontból válnak érdekessé Rose számára – a hadsereg- és a munkaszervezés mellett – a pszichológiai tanácsadás és a szociális munka intézményei. Működésük eredményeként egyszerre születik egy az autonómia igényével fellépő szubjektum és azok a mechanizmusok, melyek az egyén számára korábban nem látott feladatokat jelölnek ki. Az individualizált cselekvő és a személyre szabott korlátok folyamatos küzdelemben feszülnek egymásnak: a fokozódó szubjektíváció mellett a felügyelet és kontroll egyre szorosabb hálóját hozva létre (ROSE 1999: xxiii–xxv). Ezen általános dinamikába illeszkedik be a szociális munka egyik első kitüntetett terepeként a gyermek- és ifjúságvédelem története, amit Rose az Egyesült Királyság példáján elemez. A gyerekekre és fiatalokra a modern nemzetállam – születése óta – a jövő zálogaként tekint. Ennek megfelelően minden más társadalmi csoportnál magától értetődőbben tart igényt a velük kapcsolatos felügyeleti jogra, melyből egyúttal a családi élet egészének kontrollálása is következik. Kidolgozásra kerülnek a gyerekevelés normatív standardjai, melyeket a különböző hatóságok ellenőriznek: a bűnelkövetővé váló fiatalok esetében a bíróság, az elhanyagolt gyermek esetében a gyámügy, a fizikai sérülések és betegségek esetében az orvosok hivatottak dönteni abban a kérdésben, hogy a gyermek ki van-e téve a fejlődését alapvető szinten veszélyeztető kockázatoknak, illetve milyen beavatkozást tesznek e kockázatok indokoltá (ROSE 1999: 123–124).⁷⁵

A gyermekkor feletti kontroll kiterjesztésében kulcsszerepet játszott az az elképzelés, hogy csakis ezáltal biztosíthatók a méltóságra, testi és szellemi fejlődésre, valamint jólétre vonatkozó alapvető állampolgári jogok, melyeket önálló politikai cselekvési lehetőséggel nem rendelkezvén, a gyerekek nem tudnak maguk számára érvényesíteni. Az állampolgároknak járó védelem kiterjesztése a gyermekekre ugyanakkor felemás folyamatnak bizonyult: a tényleges materiális és immateriális segítségnyújtás csupán minimális maradt, miközben a családokra kirótt köteleességek köre kibővült. Ilyenformán a gyerekek

75 Ezek a standardok az elfogadható és elfogadhatatlan viselkedésmintázatok közti átjárhatatlan határokat kijelölve maguk is problémák forrásává váltak. Ennek példája a fiatalkori homoszexualitás kezelése, amit a nyolcvanas évekig expliciten patológiaként kezel a szociális munka, ezt követően expliciten ignorálja a problémát, miközben sok esetben impliciten fenntartja heteronormatív perspektíváját (O'BRIAN 1999).

védelmében fellépő intézmények – miközben csupán részlegesen tudtak hozzájárulni a fiatalok életkörülményeinek javításához – az esetleges hiányosságokért és kudarcokért fokozódó mértékben a családokat vonták felelősségre. Ezt az ambivalenciát tovább erősítette, hogy a gyermekjóléti intézmények látóterébe elsősorban a „problémás” gyerekek kerültek be: a viselkedési zavarral küzdők, járványveszélyt magukban rejtők vagy bűnelkövetők. Minthogy az általuk képviselt veszélyek kihatottak a társadalom egészére, így ezek megelőzésének szándéka is fontos motivációs tényezője lett a gyermekjóléti intézkedéseknek. Ez nyitott utat a gyermekjogi megfontolások mellett a társadalmi egyenlőtlenségekre adott represszív válaszként értelmezhető, kizárási logika expanziójának (ROSE 1999: 124–125).

A kizárási logika felerősödése egyrészt elválaszthatatlan a morális pánik jelenségétől: a gyermekjóléti, pszichológus és orvos szakértők generációról generációra új válságjelenségeket azonosítottak, melyek a nyilvánosságban felháborodást és ijedséget kiváltva azonnali, a korábbinál intenzívebb beavatkozást legitimáltak. A szakértők ebből azáltal profitáltak, hogy nagyobb intézményi infrastruktúrához jutottak, melynek következtében nem csupán több materiális forráshoz, de egyúttal tágabb megfigyelési terephez is hozzáfértek. Másrészt a kizárási logikája összefügg a gyermekjóléti törekvések civil formájával, a filantróp mozgalmakkal is: ezek ugyan célul tűzték ki a veszélyeztetettnek és egyúttal veszélyesnek tűnő társadalmi csoportokon való materiális vagy oktatási segítségnyújtást, ám egyúttal feltételeket is szabtak. Míg az állam a jog univerzális jellegéből fakadóan nem szelektálhatott nyíltan az érdemes és érdemtelen rászorulóknak között, addig a filantróp mozgalmak ezt az *igyekevs és felelősségteljes életvitel* morális szempontjai alapján megtehették. A moralitás helyett az orvosi értelemben vett normalitás talaján állva hasonlóképp szerveződtek a *higiénikus életvitel* mellett kampányoló mozgalmak is. Minthogy a filantróp és higiéniai mozgalmak célkitűzései nem ritkán átfedésben vannak egymással – amit jól érzékeltet az egyszerre morális és egészségügyi problémaként értelmezett iszákosság problémája –, ezért természetes szövetségesekké váltak. Szempontjaikat a nyilvánosság elé tárva nyomást tudtak gyakorolni az államra is, aminek eredményeként a morális és higiéniai elvek egyre inkább megjelentek a törvényhozás és az adminisztratív rendszerek hétköznapijaiban is, végső soron szelektációs logikával egészítve ki a jog univerzális szemléletét (ROSE 1999: 129–130).

Az állami, egészségügyi és filantróp intézmények elképzelhetetlenek azoktól a formálisan rögzített morális és higiéniai elvárásoktól függetlenül, melyeken működésük alapult. Ebből a szempontból kulcskérdésnek tekinthető, hogy ezek milyen hatást váltottak ki az érintettekben, illetve miként formálódtak a politikai és tudományos diskurzusokban. A „helyes” testi és lelki nevelésre vonatkozó elvek propagálása, valamint intézményi ellenőrzése óhatatlanul olyan igazodási szempontokat szül, melyek felől a szülők saját viselkedésüket megítélik. Ahogy az intim családi kapcsolatok a szakértői tekintet tárgyává válnak, egyúttal bizonytalansággal terhelődnek meg: a nevelés potenciálisan a bűntudat, szorongás és csalódás terepévé válik, miközben a szülők horizontján megjelenik annak sikerességeért és az esetleges kudarcokért rájuk háruló felelősség. Ennek következtében a szakértői szempontok és technikák felértékelődnek: minthogy ezek szülik a lelkiismeret-furdalást, csakis a nevükben fellépő autoritás képes felmenteni a „rossz szülő” vádjától az érintetteket. Ebből a perspektívából a „helyes” nevelés modelljei, melyek a szülő-gyermek viszony

standard, naturalizált, normatív viszonyítási pontjaként szolgálnak, potenciálisan olyan nyomasztó mércévé válnak, amely megfosztja autonómiájától és kompetenciájától a cselekvőt, felerősítve a szakértői tekintélynek való alárendelődést (ROSE 1999: 131–133).⁷⁶

A helyes nevelésre vonatkozó diskurzus egyik kiemelt témája a 19. századtól kezdődően a szülők általi elhanyagoltság okán egyszerre veszélyeztetett és veszélyes gyerek figurája volt, akivel kezdetben a bűnüldöző hatóságok találták szembe magukat. A társadalomra ténylegesen veszélyt jelentő fiatalok bűnelkövetők és a potenciálisan veszélyes csellengők a hatóságok sajátos megítélése alá estek: ahogy a gyerekkor egyre inkább önálló életszakasszá vált, mind nagyobb hangsúly került a kihágások megtorlásának logikája helyett a hiányzó otthoni morális nevelés bepótlására. Ennek következtében a fiatalok bűnelkövetőkkel a felnőttektől elkülönítve foglalkoztak, miközben e csoporthoz hozzáadódtak a pusztán potenciális bűnelkövetőnek tekinthető csellengők is, akik esetében a szülői hatás szintén hiányzott. A bűnelkövető és az elhanyagolt gyerek kategóriája közti határ ilyenformán fokozatosan elmosódott: ezek egyaránt olyan családi diszfunkciókra utaltak, melyek társadalompolitikai válaszáért kiáltanak. E diszfunkciók gyökerét a pszichológiai diskurzus a családi kapcsolatok torzulásában találta meg: míg a túlságosan óvó környezetet teremtő szülő a gyerek elvesztésére vonatkozó saját félelmei által vezérelve nem hagyja felnőni gyermekét, addig a túlságosan közönyös szülő arra kárkoztatja a figyelmét bármi áron kivívni törekvő gyermekét, hogy normaszegő viselkedéssel kényszerítse ki a vele való foglalkozást. Akárhogy is, a gyerek viselkedési zavarait végső soron a szülővel való kapcsolat zavaraira vezették vissza, más szóval a szeretet inadekvát mivoltával magyarázták (ROSE 1999: 157–159).

Ezen eredetileg a „problémás” gyerekekre vonatkozó belátás a „normálisokat” sem hagyta érintetlenül: amennyiben a szeretet torzulása áll a végső soron bűnelkövetéshez is vezető viselkedési zavarok hátterében, úgy abból az is következik, hogy az adekvát szeretet sem adottság vagy romantikus ideál, hanem egy funkcionális kapcsolódási forma, amiért meg kell dolgozni. Ahogy a sikeres nevelés a szülői kompetencia és erőfeszítés függvényeként kerül elgondolásra, úgy válik – hasonlóan minden más teljesítményhez – az önbecsülés egy dimenziójává, melyben az identitás megalapozható. A társadalmi problémák szeretet torzulásaként való megragadásának további következménye, hogy a nevelés immár nem egyszerűen a gyerekek morális eligazításáról szól, hanem a gyerek-szülő relációval való szüntelen foglalatosságról. Minthogy a szülő a kapcsolat meghatározó eleme, így annak korrekciójához is nélkülözhetetlen a saját indulatok, bizonytalanságok és szorongások kezelése, vagyis az énen végzett mentálhigiénés munka. Ezáltal a nevelés kiegészül az önnevelés feladatával is: nem csupán téjtét, de technikáit illetően is az én tökéletesítésére irányul. A társadalompolitikai téttel felruházott szeretet ilyenformán megszűnik spontán érzelmi kapcsolat lenni:

76 A pszichológiai tekintet interiorizálásának folyamatában kitüntetett jelentősége volt annak, hogy a gyerek testi és lelki jólléte az egzisztenciális kihívások részévé vált. Ahogy az értelmes életre vonatkozó kép részévé vált az érzelmileg stabil gyermek nevelése, úgy egyúttal az identitáskonstrukció is ettől függött. A szülőség és azon belül is elsősorban az anyaság olyan megtanulandó szakértői tudássá vált, melynek elsajátításáért az egyén nem csupán a felügyeleti intézmények felé tartozik felelősséggel, de egyúttal önmaga számára is (ROSE 1999: 155–156).

fokozatosan átadja helyét egy szakértői értelmezési sémák alapján monitorozott és kontrollált viszonyulásnak, mely az identitást elemi szinten érinti (ROSE 1999: 160–161).

Ahogy a helyes nevelésre vonatkozó kérdés fókusza egyre inkább átkerül a „problémás” gyerekekről a „normálisokra”, úgy nő meg a jelentősége azoknak a kutatásoknak is, melyek ez utóbbiakkal foglalkoznak. Az egyik legkorábbi ilyen tapasztalatok a második világháború során elkerülhetetlenné vált evakuálásokból fakadtak: a normális körülmények között nevelkedő, ám a háborús veszélyek miatt a szüleiktől elszakított gyerekek megfigyelése olyan spontán kísérlet volt, ahol a szeparáció pszichológiai következményei megfigyelhetővé váltak. A regresszió, a kényszeres viselkedésformák, az indulatzavarok vagy az érzelmi közöny csupán néhány azok közül a tünetek közül, melyeket a szüleiktől elszakított gyerekek produkáltak. Ezekre a kényszer szülte megfigyelésekre támaszkodott a háború után kiépülő mentálhigiéniai mozgalom, amely a viselkedési zavarokra egyrészt egy orvosi szemléletű, tudományos megalapozottságú pszichológia formájában kínált megoldást, másrészt annak széles körű társadalmi kiterjesztése mellett foglalt állást. Ez a diskurzus sikerrel ötvözte az orvostudomány tekintélyét a pszichológiai szemlélettel, miközben a nyilvánossághoz fordult. Ezek a feltételek hozták létre annak az elsősorban pszichodinamikus, klinikai szemléletű szociális munkának a gyakorlatát, ami a gyermekek fejlődésének kiemelt felügyeleti szervévé vált napjainkig (ROSE 1999: 164–172).

A fenti tényezők mellett a psi-tudás és hatalom összekapcsolódásának folyamatában kulcsszerepet játszottak azok a tudományos diskurzusokban formálódó tesztek, melyek alapján a gyermekek fejlődése objektívnek látszó eszközökkel mérhetővé vált. Ennek egyaránt részét képezték a fejlődés orvosi tekintet számára hozzáférhető testi sajátosságai és a pszichológiai tekintet számára feltáruló lelki és tudati dimenziói.⁷⁷ Ez utóbbiak közül kulcsszerepet töltöttek be az intelligenciatesztek, melyek elsődleges célja a csökkent szellemi képességű egyének – egy széles körű populáció normáeloszlásához képesti – azonosítása volt. Kezdetben e szelekciót egyfajta eugenetikai aggodalom és funkcionális logika motiválta, amennyiben hozzákapcsolódott a gyenge képességűek kizárásának, illetve a szellemi képességnek megfelelő képzési és munkavégzési pályák kijelölésének szándéka. Ilyenformán az intelligenciateszt egyszerre szolgált a patológikus azonosításának és a normális osztályozásának instrumentumaként. Egy ilyen eszközzel szemben kulcsfontosságú adminisztratív kíváncsi, hogy egyszerűen és világosan jelenítsen meg komplex és nehezen feltárható különbségeket. Márpedig ennek a szellemi képességet egy ordinális számsorral kifejező intelligenciatesztek tökéletesen megfeleltek. Ezáltal olyan technikává váltak, amely nem csupán a pozitivistá tudományos eszménynek megfelelően a megkérdőjelezhetetlen igazság aurájával volt felruházva, de egyúttal kompatibilis volt a biopolitika bürokratikus igényeivel is (ROSE 1999: 139–142).

⁷⁷ Emellett legalább ilyen fontos következménye a tesztek megjelenésének az, hogy lehetővé tették a konkrét élethelyzetek kontextusától független, az objektivitás aurájával felruházott rizikófaktorok meghatározását. Ezek abban az értelemben automatizált pályára terelték a szociális munkát, hogy olyan általános szinten meghatározott kockázatmenedzselési technikák is kapcsolódtak hozzájuk, melyek érzéketlenek voltak az esetek egyedi sajátosságaira, ehelyett a kormányzás szempontjaihoz igazodtak (PARTON 1999).

Az intelligenciateszt sikerét követően lettek a pszichológiai tesztek általában is a testi szinten nem hozzáférhető lelki és szellemi tulajdonságok széles körben elterjedt, „objektív” mérőeszközeivé. Segítségükkel az egyén rejtett tulajdonságai, fejlődési rendellenességei, személyiségtorzulásai egyaránt feltárhatóvá váltak, és ezáltal lehetőség nyílt az egyének normális és patológikus csoportokba történő besorolására. A tesztek elterjedésével az egyének bürokratikus klasszifikációjának és a különböző karrierpályákra történő elosztásának korábban elképzelhetetlen távlatai nyíltak meg. A gyerekek fejlődésének felügyelete megkapta azt a természettudományos metodológia által legitimált eszközt, mely alapján látszólag értéksemleges ítéletet hozhat az egyénekről, értékelve egyúttal a nevelésért felelős cselekvők teljesítményét is. Ahogy a viselkedési, értelmi és személyiségtesztek segítségével minden életkornak megfelelő „normális” fejlődési standardok kidolgozásra kerültek, belőlük kiindulva fokozatosan kialakultak azok az eljárások is, melyek az ettől eltérő fejlődési pályába voltak hivatottak beavatkozni. Onnantól kezdve, hogy a tesztek magukhoz ragadták az egyénre vonatkozó igazság kimondásának hatalmi pozícióját, a korrekciós technikák automatikusan működésbe léptek a tesztek normáeloszlásának határértékeit mutató esetekben. Ebben az értelemben a tesztek által közvetített tudásnak nem csupán nagyon is valós, de egyúttal megkérdőjelezhetetlen, az érintettek által felül nem vizsgálható következményei lettek. A fenti szakmai érvek és politikai törekvések középpontjában álló szociális munka ebben az értelemben maga is egy összetett hatalmi konstelláció technikájává válik: egyszerre közvetíti a „normális” nevelés pszicho-tudások által kidolgozott standardjait, gyakorol felügyeletet a családok felett, és járul hozzá e tudások gyarapodásához (ROSE 1999: 143–154).⁷⁸

A Rose által bemutatott történetből kirajzolódik, ahogy társadalmi problémák, politikai szándékok és tudományos diskurzusok esetleges összekapcsolódásának eredményeként létrejött a szociális munkának az a szemlélete, mely mára oly magától értetődővé vált. A gyerekre erőforrásként tekintő nemzetállami logika, a gyerek emberjogi védelmének szempontjai, a társadalomra veszélyes *deviáns* és az egészségügyi kockázatot jelentő *beteg* gyerekek kizárása vagy korrekciója által motivált kormányzási akarat számára a lelki fejlődésre vonatkozó, a háborús körülmények spontán kísérleteiben általánosított, majd tesztek által standardizált psi-tudás teremtette meg azokat az eszközöket, melyek segítségével e különböző célok egyidejűleg lettek elérhetőek. Ebben a konstellációban a beavatkozások kitüntetett terepévé a családi kapcsolatok váltak, melyek külső felügyelete és belsővé tett ideálok általi kontrollálása egyaránt a szociális munkára hárult.⁷⁹ Ilyenformán a szociális munka nem kisebb feladatot vállalt magára, mint egyfelől a társadalmi zavarok veszélyét

78 Posztkoloniális kritika szempontjából a szociális munka normalizáló hatása nem csupán egy adott társadalmon belüli elnyomást fejez ki, hanem potenciálisan globális egyenlőtlenségeket is. Amennyiben a globális erőviszonyokra nem reflektál a szociális munka, úgy nem fér hozzá az általa képviselt értékek érvényesítéséből fakadó kulturális elnyomás veszélyéhez sem (ASKELAND – PAYNE 2009).

79 Ezt a konstellációt erősítette a háború után dominánssá váló funkcionalista szociológia is, ami átengedte az intervenció terepét a pszicho-tudások számára. Az önálló funkcionális egységnek tekintett család zavarait a személyközi viszonyokra szakosodott pszicho-tudás illetékességébe rendelte, és ezáltal hallgatólagosan lemondott az egyéb társadalmi rendszerekkel való kapcsolatuk feltárásának és egy szociológiai alapokon nyugvó szociális munkának a lehetőségéről (ROSE 1999: 174–175).

magában rejtő családok azonosítása (azt megelőzően, hogy az ott felnövő gyerekek deviáns viselkedés vagy bűnelkövetés formájában tényleges problémát okoznának), másfelől e családok belső viszonyainak elsősorban pszichodinamikus terápia keretében történő kezelése (anélkül, hogy a tágabb társadalmi kontextusra reflektált volna).

Belátható, hogy ez a szerep számos belső ellentmondással terhelt. Egyrészt a szociális munkás egyszerre tudományos tekintéllyel és hatósági jogosítványokkal felruházott ágens, miközben deklaráltan a nehéz élethelyzetben lévőknek hivatott segíteni. E három komponensből egymással kevésbé összeegyeztethető megismerésérdekek és személyközi viszonyulások fakadnak. Amennyiben a szociális munka e komponensek létét nem tudatosítja önmaga számára, úgy gyakorlata során azok könnyen összekeverednek. Ennek következtében egyik vagy másik elem túlsúlyba kerülhet a többi kárára, akár a tudományos igazság, akár a politikai autoritás, akár a segítség moralitásán alapuló hatalmi játszmáknak nyitva teret. Másrészt a szociális munka tágabb modernizációelméleti elemzése feltárja azt is, hogy miközben a problémahorizontja a politikai tekintet számára hozzáférhető társadalmi patológiákhoz köti, eszközként kizárólag a szubjektum fejlődésdinamikájából kiinduló, gyakran medikalizáló pszi-tudásokra támaszkodik. Ennek következtében a legalább részben társadalmi okokra visszavezethető patológiákkal kapcsolatos felelősséget áthárítja a családokra, az egyének önmagukon és egymáson végzett munkájától várva a megoldást. Azáltal tehát, hogy a szociális munka az eredettörténetétől elválaszthatatlan működési sajátosságokra nem reflektál, annak nem szándékolt következményeként maga is számos problémát szül: a „normális nevelés” standardjainak kritikátlan átvételével és közvetítésével nem csupán új, kikerülhetetlen és megkérdőjelezhetetlen igazodási mércéket érvényesít, de egyúttal a kizárás logikáját is potenciálisan átülteti a gyakorlatba. Összességében fennáll a veszélye annak, hogy a történeti önreflexió hiányában egy az egyén kormányzásának minden korábbinál szorosabb felügyeletét megvalósító, a hatalmi visszaélések kiküszöbölésére képtelen *társadalomtechnikává* válik.⁸⁰

A REFLEXÍV SZOCIÁLIS MUNKA VÁLASZKÍSÉRLETEI

Bár a lokális különbségek a szociális munka genezise és hatásai szempontjából értelem-szerűen nem hanyagolhatók el, Rose elemzéseinek tétje mégis általánosnak tekinthető. Abban az értelemben, hogy bemutatja, amennyiben a társadalmi eredetű szenvedések eny-

80 A fenti történet természetesen elsősorban Angliáról szól, ugyanakkor hasonló következtetéseket találunk más országok esetében is. Az Egyesült Államok vonatkozásában Epstein úgy fogalmaz, hogy a második világháború utáni aranykor hangulatában a „terápia társadalompolitikává” válik. Ahogy a munkanélküliség látszólag megszűnt probléma lenni, és a bérek növekedése biztosnak tűnt, úgy a viselkedészavarok egyetlen lehetséges forrása az egyén személyiségének és személyközi viszonyainak zavara maradt. Így vált – a gazdasági világválság alatt a szegénység problémájára még oly érzékeny – amerikai szociális munka is elsősorban klinikai gyakorlattá (EPSTEIN 1999). Hasonló elméleti apparátussal elemezte Berkovits Balázs a fogyatékoság hazai diskurzusait, melyek a közoktatás klasszifikációs logikájára gyakoroltak kiemelt hatást (BERKOVITS 2013; BERKOVITS – OBLÁTH 2008).

hítésére irányuló praxis nem fér hozzá saját nem szándékolt következményeihez, úgy maga is patológiák forrásává válhat. Természetesen a szociális munkára irányuló hasonló kritikák nem maradtak visszhang nélkül a szakmai diskurzusokban. A kortárs szociálismunka-elméletek abban az értelemben reflexívnek tekinthetők, hogy a rájuk irányuló kritikában felmerült szempontokat megpróbálják beépíteni gyakorlatukba. Ennek megfelelően számos olyan megközelítés született, melyek a szociális munka rejtett hatalmi aspektusát igyekezett kiküszöbölni.

Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a hatalom konstruktív és destruktív formáinak megkülönböztetéséből kiinduló *képessé tevés* (empowerment) irányzata. A hatalomra egyrészt – Weber nyomán – a mások feletti dominanciát lehetővé tevő, vertikális hierarchiáként tekinthetünk. Ugyanakkor – Arendt nyomán – a társakkal való együttműködés során keletkező potenciálként, a horizontális kapcsolatokban rejlő erőforrásként is felfogható. Mindkét esetben megkülönböztethető a hatalom produktív és korlátozó formája. A mások feletti hatalom produktív formája a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok védelmére irányuló paternalista hatalom, korlátozó formája pedig a hátrányokat a saját érdekében kihasználó, elnyomó hatalom. Az együtt cselekvésből fakadó hatalom produktív formája a kölcsönös támogatási rendszerként működő kooperatív hatalom, korlátozó formája pedig a kizárás logikáját érvényesítő konspiratív hatalom (Tew 2009: 143).

E négy típus megkülönböztetése révén értelmezhető a képessé tevést célul kitűző szociális munka olyan formája, amely egyaránt mentes attól, hogy a cselekvőre hárítsa a hátrányos társadalmi pozíciójára vonatkozó felelősséget, hogy változtatásra képes ágensként tekintsen rá, továbbá maga ne váljon korlátozó hatalommá. Egy ilyen szociális munka célja a problematikus jelenség hatalmi struktúrájának feltérképezése: a korlátozó és produktív hatalom megnyilvánulásai révén a megváltoztatandó relációk és társas erőforrások egyaránt hozzáférhetővé válnak. Ezek lehetőségterében nyílik esély arra, hogy a korlátozó hatalmi viszonyokat vagy felszámolják, vagy produktívvá alakítsák át. A hatalom különböző formáira történő reflexió továbbá a szociális munka saját szerepét is segít tisztázni, hozzáférhetővé téve egy az elnyomás nem szándékolt következményétől mentes eszköztárat is. Ennek részét képezi a védelmi hatalom (amennyiben a kliens olyannyira kiszolgáltatott, hogy önvédelemre képtelen), mely esetében attól óvakodni kell, hogy akaratlanul – egy alárendelt, cselekvésképtelen pozíciót fenntartó – elnyomássá ne alakuljon át (amennyiben a védelmi hatalmat nem egészíti ki képessé tevés, függő viszonyná válik). És részét képezi a klienssel és környezetével gyakorolt kooperatív hatalom is, mely esetében arra kell figyelmet fordítani, hogy – akár a klienssel, akár a környezettel szövetkezve – ne változzon konspiratív hatalommá (Tew 2009: 146–153).

A szociális munkában rejlő hatalmi mozzanattal más formában vet számot az elnyomás-ellenes megközelítés. A rejtett elnyomásra vonatkozó reflexió tétjét az adja meg, hogy ennek hiányában a szándéka szerint az egyenlőtlenségeket csökkenteni hivatott szociális munka potenciálisan maga is a *status quo* fenntartójává válik. A hétköznapi társas kapcsolatokban az elnyomás nem csupán nyílt alárendelődés, de legalább annyira természetesként megmutatkozó hierarchiákba ágyazódó, naturalizált formában is jelen van. A cselekvés feletti kontroll direkt átvétele mellett az elnyomás legfontosabb következménye az önazonosság

keretezése: akár explicit, akár implicit módon történjen is, óhatatlanul nyomot hagy a cselekvő önmagához való viszonyán, negatív identitást eredményezve. Ennek megfelelően a szociális munka számára is összetett feladat adódik: egyszerre kell segítséget nyújtani az elnyomás nyers formáival szemben, és reflexív eszközöket biztosítani a rejtett formák felderítéséhez, miközben figyelmet kell fordítani nem csupán annak materiális dimenziójára, de identitástorzító következményeire is. A szociális munka ez utóbbi aspektusa különböző stratégiákat igényel abban az esetben, ha az alávetett csoporthoz tartozó cselekvő azonosul a rá vonatkozó negatív társadalmi értékeléssel, és abban az esetben, ha aktívan küzd azok ellen. Míg az előbbi helyzetben a rejtett hierarchiák tudatosításának van központi szerepe, addig az utóbbiban az elnyomásellenesség óhatatlanul konfrontatív perspektívájának, egy kiegyenlített, demokratikus, elnyomásmentes szemléletté való átalakításának. Ez utóbbi feladatnak azért is van különös jelentősége, mert az elnyomó és elnyomott szerepek sokszor keverednek egymással, lehetőséget kínálva a relatív alárendeltségben elszenvedett sérelmek relatív felsőbbrendű helyzetből történő törlesztésére. A gyengébb pozícióban lévőkkel szembeni elnyomás e láncolatát csakis az elnyomásmentesség elvének következetes követése képes megtörni (DOMINELLI 2002: 8–14).

A fenti belátások egyaránt szolgálnak elemzési keretként a szociális munka számára a problémás helyzetek értelmezése során és a saját működésre vonatkozó önreflexió alapjaként. Az elnyomás rejtett és nyílt formáit egyaránt számba lehet venni a család, a formális és informális kapcsolatokból álló közösség, a társadalom egésze és a globális erőviszonyok perspektívájából. Ezeken a szinteken lezajló folyamatok egyaránt eredményezhetnek materiális kiszolgáltatottságot vagy negatív identitást, korlátozva a cselekvők lehetőségterét. A szociális munka célja, hogy e különböző szintű elnyomásokat azonosítsa, továbbá materiális és szimbolikus következményeik kezelése révén a korlátozott cselekvési képességet helyreállítsa. Ennek során különös tekintettel kell lennie arra a lehetőségre, hogy egy társadalompolitika végrehajtójaként potenciálisan maga is elnyomó ágenssé válhat. Amennyiben naturalizált, ugyanakkor sajátos társadalmi csoportok kultúrájához és érdekeihez köthető értékeket közvetít, az érdemes és érdemtelen rászorulóknak között különbséget tesz, valamint a segítségért cserébe felügyeleti igényeket jelent be, úgy a szociális munka nem szándékolta azokat a hatásokat erősíteni fel, melyek enyhítésén dolgozik. Ezt elkerülendő az intézményi gyakorlat alapjává kell tenni az elnyomásmentesség imperatívuszát, egalitárius viszonyokat teremtve a kliensekkel, a nyilvánossággal, a hatóságokkal és a szervezeten belül egyaránt (DOMINELLI 2002: 20–36).

A gondoskodás etikájából kiinduló szociális munka a hatalomgyakorlás egy áttételes formájával szemben fogalmazódik meg, az instrumentális racionalitás logikája szerint szerveződő rendszerszerű követelmények torzító hatása ellen fellépve. A professzionalizálódás elkerülhetetlen következményeként a szociális munka gyakorlata is egyre inkább formalizált, üzemszerű keretekbe ágyazódik, sajátos belső feszültséggel terhelve meg annak gyakorlatát és szakmai identitását. A szociális munka eredendően segítő hivatásként tekint önmagára, amiből sajátos, a rászoruló igényeihez igazodó és ennek megfelelően kevésbé tervezhető működési keretek fakadnak. A funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak kontextusában ugyanakkor a szociális munka egyúttal egy a hatékonyság és

a tervezhetőség szempontjainak megfelelni hivatott intézmény is. Ahogy ez utóbbi logika egyre hangsúlyosabbá válik, úgy szűkül be a tere az előbbi szempontok szerint eljáró gyakorlatoknak. A rentabilitás és bürokratikus kontroll kényszere egyre kisebb felületet hagy a segítség számára: ahogy saját képére formálja a szociális munka intézményeit, fokozatosan el is lehetetleníti működésüket. A menedzseri logika hierarchikus-formalizált viszonyulást ír elő a kliensek irányába is, és ezáltal olyan hatalmi ágenssé változtatja a segítőkét, akik a szakmai protokollok és standardok által előírt keretek közé szorulva, automatizált pályán folyó interakciókat képesek csupán lefolytatni. Ezek rugalmatlanságukból fakadóan aligha képesek a klienseket és problémákat egyediségükben megérteni, ehelyett megkérdőjelezhetetlen kényszereknek rendelik alá őket (MEAGHER – PARTON 2009: 12–19).

A menedzserizmus eldologiasító logikájával a gondoskodás etikája helyezhető szembe. Ez utóbbi olyan konkrét személyek közti kapcsolatra utal, amely se nem korlátozódik objektív és érzelmileg semleges szakmai és bürokratikus szakértői tudáson alapuló interakciókra, se nem szelektál az érdemesség vagy rentabilitás logikája szerint. Ehelyett az önértéknek tekintett másikhoz való odaforduláson alapul, problémáinak és érzelmi állapotának empatikus megértéséből indul ki. Míg az előbbi esetben a segítség formalizált pályán mozog, az utóbbi esetben egyedi igényekhez igazodó eszközökre támaszkodik. Noha a gondoskodás etikájára sokaig úgy tekintett a szociális munka, mint egy történetileg meghaladott, a szakértelem helyett a jó szándékon alapuló szemléletre, amit annak potenciálisan paternalista és amatőr vonásai miatt a professzionalizálódás során fokozatosan maga mögött hagy, a fentiek alapján úgy tűnik, hogy a menedzserizmus expanziójának pillanatában ismét relevánssá válik. Az instrumentális racionalitás eldologiasító, uniformizáló, hierarchikus szemléletével szemben a gondoskodás fogalmából bonthatók ki azok a kritikai elvek, melyek a menedzserizmusból fakadó hatalmi potenciál ellenpontjaként szolgálhatnak (MEAGHER – PARTON 2009: 20–34).

A szociális munka látens hatalmi dimenziójával szembeni küzdelem eszközeként kínálkozik végül egyfajta kritikai szemlélet kialakítása. Ennek lényege, hogy a rendelkezésre álló irányelvek és standardok vak követése helyett a szociális munka gyakorlatának magában kell foglalnia a hozzájuk való kritikai viszonyulást. Minthogy végső soron az egyén és a közösség segítése a célja, így saját mindenkori intézményi kereteit is ennek perspektívájából kell értékelnie. Ebben az értelemben a szociális munkának hallgatólagosan azonosítható egy normatív bázisa, amely felől folyamatosan reflektálnia kell a körülötte lévő világra, valamint saját gyakorlatára, kiszűrve azon mozzanatokat, melyek ellentmondanak morális célkitűzésének. E kritikai reflexiónak egyaránt monitoroznia kell a nyelvet (milyen terminusokban írja le önmagát, a klienst és problémáját?), a cselekvők problémahorizontját (mik a kiemelt társadalmi problémák?), az értékkitételeket (milyen rejtett preferenciák azonosíthatók?) és az ideológiai kontextust (milyen politikai diskurzusok határozzák meg a cselekvést?). A szociális munkás gyakorlata ezen a ponton párhuzamba állítható a nyilvánosságban felszólaló kritikussal: hozzá hasonlóan nem egyszerűen egy szakértői tudást alkalmaz, hanem tapasztalati bázisát is felhasználva értelmezi a világot és benne saját szerepét, ezáltal nyitva új távlatokat az érintettek számára (ADAMS – DOMINELLI – PAYNE 2002: 1–6).

Amennyiben egy ilyen értelemben vett kritikai szemléleti mód keretezi a gyakorlatot, úgy feltárul annak egyszerre szakértői és improvizatív jellege. Minthogy a szociális munka mindig általános szaktudást alkalmaz konkrét, egyedi esetekre, ezért óhatatlanul át kell hidalnia a teória és praxis közötti szakadékot. Ennek mikéntjéről azonban már nem lehet elméleti szinten tájékozódni, csakis tapasztalati úton készségként elsajátítani. Az, hogy a kritikai szociális munka gyakorlata során kapcsolatot létesít az absztrakt értékek és a konkrét problémák között, ugyanakkor korántsem egyirányú folyamat. A kritikai szempontok gyakorlatok szintjére történő lefordítása ugyanis lehetőséget teremt a konkrét problémák általános tétjének kijelölésére is. Ezáltal a kritikai szociális munka soha nem csupán az individuális esetekre irányul, hanem horizontján ott szerepel a társadalmi szintű változtatás igénye is: a fennálló nyelvi-ideológiai kereteit nem fogadja el magától értetődőnek, hanem emancipálására törekszik (ADAMS – DOMINELLI – PAYNE 2002: 7–10).

Miközben a fenti válaszokban közös, hogy bár a szociális munka rejtett hatalmi dimenziójára vonatkozó kritikából indulnak ki, valójában nem tesznek kísérletet arra, hogy azonosítsák felbukkanásának szisztematikus előfeltételeit. Úgy tekintenek a hatalom és az elnyomás látens formáira, mint a szociális munka esetleges veszélypotenciáljára, ami kellő éberség esetén a gyakorlatok során minimalizálható vagy adott esetben teljesen ki is küszöbölhető, azonban elméleti szinten nem kezelhető. Ebben az értelemben, bár ennek ellenkezőjére törekednek, végül maguk is naturalizálják a hatalmat: a személyközi viszonyok szükségszerű velejárójaként tekintenek rá, ahelyett hogy kísérletet tennének azon modernizációs sajátosságok azonosítására, melyek esetén felbukkan. Ilyenformán ezek a megújulási kísérletek óhatatlanul korlátozottak maradnak, és valójában elmulasztják a lehetőségét annak, hogy a társadalomelméleti reflexivitást a szociális munka alapjává tegyék.⁸¹ Az alábbiakban e korlátok feloldására töreksem, felvázolva egy a kritikai elméletek által informált szociális munka körvonalait.

EGY KRITIKAI ELMÉLETEK ÁLTAL INFORMÁLT SZOCIÁLIS MUNKA LEHETŐSÉGE

Elsőként azt a kérdést kell tisztázni, hogy a létező gyakorlatok milyen problémáit oldja meg egy olyan szociális munka, amely reflektál saját nem szándékolt következményeire. Ahogy a szociális munka elméleteinek áttekintéséből kiderült, miközben a létező gyakorlatok hozzáfernek a társadalomelméletek alapján azonosított problémák többségéhez, azok tágabb mo-

81 Ezen a ponton fontos hangsúlyozni jelen elemzések abból fakadó korlátját, hogy a fentiekben kizárólag a szociális munka gyakorlatának technikáira fókuszáltam. Ilyenformán az elemzések látókörén kívül maradt a szociális munka mindenkor szociálpolitikai kontextusa. Ezen a szociológiai, közgazdasági reflexióra nagyobb mértékben támaszkodó szinten természetesen nagyobb a lehetőség arra, hogy a hatalomkritikai szempontok a gondolkodás meghatározó elemeiként bukkanjanak fel. Ilyenformán pedig arra is, hogy a szociális munka gyakorlatára hallgatólagos háttértudásaként hatást gyakoroljanak, illetve fordítva, az annak során keletkező ismereteket becsatornázzák a szociálpolitikai reflexió szintjére.

dernizációs kontextusához már nem. Továbbá ahogy a szociális munka genealógiai átvilágításából kiderül, saját nem szándékolt következményire történő reflexió hiányából fakadóan, részben maga is társadalmi patológiák forrásává válik. Ennek elkerülése teszi szükségessé, hogy egy a kritikai elméletek által informált szociális munkát tágabb szemléleti horizonttal ruházzunk fel, a problémaként azonosított jelenségeket és a rájuk adható válaszokat egyaránt a modernitás emancipatorikus és patologikus tendenciáinak kontextusában helyezze el. E tágabb szemléleti horizontot ugyanakkor nem a létező gyakorlatok helyett, sokkal inkább azokat kiegészítve, a bennük felhalmozódott tapasztalatokra építve kell alkalmazni. Ebben az értelemben a kritikai elméletek által informált szociális munkát olyan integratív szemlélet kell hogy jellemezze, amely képes az olyan különböző diszciplínák között közvetíteni, mint a társadalom- és modernizációelméletek, valamint a fejlesztés és terápia pszichológiai elméletei. E nyitott keretre támaszkodva írhatók le szisztematikusan a szociális munka létező gyakorlataiban rejlő lehetőségek és a reflexió hiányából fakadó potenciális patologikus következmények (a tanulmány első részének 14. és 15. táblázata alapján). Ezek együttesen jelölik ki a különböző gyakorlatok mozgásterét a késő modernitás viszonyai között, feltárva paradoxonjait és azok meghaladásának irányát. Az alábbi táblázat ezt foglalja össze.

16. táblázat: A szociális munka lehetőségei és vakfoltjai

szociális munka típusa	modernitás kezelt problémái	modernitás vakfoltban maradó problémái
pszichodinamikus, humanista, egzisztencialista	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése kommunikatív kompetencia gyakorlása feltétlen elfogadáson alapuló interakció autenticitásgyakorlatok és -intézmények	egyenlőtlenségek rejtett újratermelése autoritások kritikája, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé segítség az életforma és teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban technikai környezet formálása
behaviorista	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok technikához való viszony tudatosítása	mezőharc, fennálló hierarchiák nyilvánosságbeli kritikája intézmények válsága, környezeti és globalizációs kockázatok kommunikatív racionalitás torzulása elismerés megvonása technikai környezet formálása, autenticitásgyakorlatok és -intézmények

szociális munka típusa	modernitás kezelt problémái	modernitás vakfoltban maradó problémái
kognitív	illúziók és szakértői tudások közös értelmezése autoritások kritikája technikához való viszony tudatosítása	egyenlőtlenségek rejtett újratermelése rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé elismerés megvonása autenticitásgyakorlatok és -intézmények
feladatvezérelt, krízis-intervenció	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé feltétlen elfogadáson alapuló interakció technikai környezet formálása	egyenlőtlenségek rejtett újratermelése szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése kommunikatív racionalitás torzulása segítség az életforma és teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban autenticitásgyakorlatok
rendszer-elmélet, szerepelméleti relacionális	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé technikai-épített környezet hatásának korlátozása	egyenlőtlenségek rejtett újratermelése autoritások kritikája elismerés megvonása autentikus lét
marxista, feminista/empowerment	mezőharc, fennálló hierarchiák nyilvánosságbeli kritikája, alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok autoritások kritikája segítség a teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé feltétlen elfogadáson alapuló interakció technikai-épített környezet hatásának korlátozása, autentikus lét

A szociális munka eltérő szemléleti kereten alapuló gyakorlatai a kezelni szándékozott és vakfoltban maradó modernizációs patológiák különböző mintázataival jellemezhetők. Ennek megfelelően minden esetben végig lehet gondolni, hogy az intencionális célkitűzések megvalósítását miként befolyásolják a reflexió tárgyává végül nem váló hatások. Azáltal, hogy a szociális munka gyakorlatai beavatkoznak az egyéni élethelyzetekbe és a társas viszonyokba, óhatatlanul egy csatornát hoznak létre, melyen keresztül részben olyan hatások áramolnak, melyeket kontrollálnak, részben olyanok, melyeket nem. Ebben az értelemben kulcskérdés, hogy a különböző gyakorlatok horizontját milyen dimenziók alkotják, mely társadalmi patológiákra fordítanak figyelmet, és melyekkel szemben közönyösek. A vakfoltban maradó patológikus tendenciák ugyanis korántsem tekinthetők egyúttal hatástalannak, sokkal inkább egy ellenőrizetlen – és ezáltal különösen veszélyes – hatásnak. Ahogy a késő modernitás reflektálatlan patológiái kihatnak a szociális munka gyakorlatára, úgy az egyes szemléleti keretek által azonosított patológiák kezelésére tett kísérletet is torzítják. Azáltal, hogy a patológikus tendenciák a szociális munka látens dimenziójává válnak, maga az – egyébként jóhiszemű – beavatkozás is hozzájárul felerősödésükhöz: miközben a reflektálatlan szociális munka egyfajta problémát kezel, másfajta problémák létrehozásában tevékenyen részt vesz. Ezen alapvető paradoxon a szociális munka különböző irányzatai esetében más és más következményekhez vezet.

A pszichodinamikus szemléletű szociális munka esetében a veszély abban rejlik, hogy a reflexivitás növelése, a kommunikatív kompetencia gyakorlása, továbbá az önbizalom és az autenticitás megteremtése közben figyelmen kívül maradnak a strukturális egyenlőtlenségekkel, az autoritással, a rendszergyarmatosítással, a megbecsüléssel és a technikai környezettel összefüggő problémák. Egy ilyen beavatkozás eredményeként a reflexivitás, a kommunikatív kompetencia, az önbizalom és az autenticitás olyan formái jönnek létre, melyek érzéketlenek az egyenlőtlenségekre, kritikátlanul elfogadják az autoritásokat, kontrollálatlanul alávetik magukat a rendszerek és a technikai környezet hatásának. Vagyis miközben a modernitás tág problémahorizontjára nem reflektáló pszichodinamikus szociális munka létrehoz bizonyos készségeket, azokhoz csupán egy a privát szférára korlátozódó, szűk alkalmazási horizontot kapcsol. Ennek következtében semmi sem akadályozza meg, hogy az annak során elsajátított reflexivitás, kommunikatív kompetencia, önbizalom és autentikusság a méltánytalan és eldologiasító társadalmi viszonyokat hallgatólagosan jóváhagyja, és legitimálva azokat, felerősítse.

A behaviorista szociális munka patológikus nem szándékolt következményei akkor jelentkeznek, ha oly módon igyekszik a habitust és a rutinokat átdolgozni vagy a technikához való viszonyt átformálni, hogy sem a strukturális egyenlőtlenségek, sem az intézmények válsága, sem a környezeti és globalizációs kockázatok, sem a kommunikatív racionalitás torzulása, sem az elismerésmegvonás, sem az autenticitás kérdései nincsenek ott a horizontján. Ilyenkor a habitus és a technikához való viszony olyan formája jön létre, ami az alávetett mezőpozíció, az ontológiai bizonytalanság, az elismerésmegvonás és az inautenticitás megváltoztathatatlanságába való beletörődéssel, valamint a reflexív és kommunikatív kompetenciák hiányával jellemezhető. Ebben az értelemben a viselkedésmintázatok modernitás patológiáira vonatkozó reflexiót nélkülöző átdolgozása maga is

óhatatlanul részévé válik az eldologiasítás folyamatának. Ahogy a cselekvőt fenntartások nélkül hozzáigazítja a fennálló kényszerstruktúrához, maga is aktívan hozzájárul a kiszolgáltatott, autonómiájában és ágenciájában korlátozott pozíció konzerválásához.

A kognitív szociális munka oly módon segíti elő a modernitás patológikus tendenciáinak felerősödését, hogy a szakértői tudásra történő közös reflexió, az autoritások kritikája és a technikához való viszony tudatosítása közben figyelmen kívül hagyja a társadalmi szintű egyenlőtlenségek, az ontológiai bizonytalanság, a rendszer- és technikai expanzió, az elismerésmegvonás és inautenticitás veszélyeit. Ennek következtében a társas szerepekre, technikai környezetre és önmagára vonatkozó gondolkodási sémák oly módon kerülnek átdolgozásra, hogy azok közönyösek az élethelyzeteket meghatározó strukturális egyenlőtlenségekkel, a rendszerek eldologiasító hatásával, az elismerésmegvonással és az autenticitás igényével szemben. A kognitív szociális munka ilyenformán, miközben a reflexivitást növeli, azáltal, hogy annak fókuszából kihagyja a társadalmi makrorendszerek és az emberi egzisztencia szempontjait, végső soron mégis korlátok közé szorítja azt: elterelve a figyelmet a modernitás patológiáinak történeti sajátosságairól, naturalizálja őket, és megnyitja az utat expanziójuk számára.

A problémaközpontú szociális munka abban az esetben lesz maga is patológiák forrásává, ha a rutinok biztosítása, a rendszer és technikai hatások kezelése közben nem foglalkozik az egyenlőtlenségek újratermeléséből, a szakértői tudáson alapuló korlátozott reflexivitásból, a kommunikáció torzulásából, valamint a megbecsülés, jogi elismerés és autenticitás hiányából fakadó veszélyekkel. Ilyenkor a rendszerek és a technikai kihívások kezelésének olyan receptjei jönnek létre, melyek maguk is kihasználják az egyenlőtlenségeket, regresszív identitás és kommunikációs mintázatokon alapulnak, és érzéketlenek a megbecsülés, jogi elismerés és autenticitás szempontjaival kapcsolatban. Miközben a problémamegoldó szociális munka praktikus szempontok alapján, a rendszer és technika világából származó kihívásokat kezelni hivatott rutinokat alakít ki, a moralitás és az egzisztencia szempontjairól eltereli a figyelmet. Ezáltal olyan cselekvési stratégiákat valószínűsít, melyek instrumentálisan beszűkített perspektívájuk okán maguk is könnyen a kizsákmányolás vagy eldologiasodás forrásává válnak.

A rendszerelméleti és relacionális alapokon nyugvó szociális munka annyiban erősíti fel a késő modernitás patológiáit, hogy miközben a rutinok terét biztosítja, a kommunikatív intézményi logikát terjeszti, a rendszer és technika eldologiasító hatását korlátozza, nincs tekintettel sem az egyenlőtlenségekkel, sem az autoritásokkal, sem az elismeréssel, sem pedig az autentikus léttel kapcsolatos kérdésekre. Ebből fakadóan egyfelől oly módon keretezi a cselekvők tágabb, intézményi, rendszerszintű és technikai környezetében felbukkanó patológiákat, hogy azok egyenlőtlenségi dimenzióját elfedi, és ezáltal hozzájárul naturalizálásukhoz. Másfelől a patológiákat társadalmi okokkal magyarázva ellehetetleníti az önbecsülés, önbizalom, méltóság és autenticitás szintjén történő beavatkozást. Ezáltal egyfelől olyan társadalmi viszonyokat termel újra, melyek továbbra is egyenlőtlenek, másfelől nincsenek tekintettel az egyén pszichológiai szükségleteire.

A radikális szociális munka különböző formái azáltal járulnak hozzá a modernitás patológiáinak fennmaradásához, hogy miközben az egyenlőtlenségek, az illegitim auto-

ritások és az elismerésmegvonás kérdésre keresnek választ, nem veszik figyelembe a rutinok, tradíciók, szakértői tudások és intézmények jelentőségét, a rendszer és életről közvetítés funkcionális szükségleteit, valamint a feltétlen elfogadással és az autentikus léttel kapcsolatos univerzális emberi igényeket. Ebből fakadóan, a társadalomkritikai perspektívát kizárólagossá téve, olyan társadalmi jelenségeket is elvetnek, melyek akár a társadalom funkcionális szükségletei, akár az egyén egzisztenciális igényei szempontjából nélkülözhetetlenek. Ennek hiányában pedig maguk is hozzájárulnak a diszfunkcionális rendszerek és intézmények, valamint az ontológiai biztonság, az identitás és az autentikus lét szintjén támadó patológiák fennmaradásához.

A modernitás kritikai elméleteire támaszkodó fenti áttekintés lehetőséget kínál egyrészt arra, hogy a szociális munka genealógiai átvilágítását pontosítsuk, másrészt arra, hogy az arra reagáló alternatív irányzatok korlátait feloldjuk. A saját nem szándékolt következményeire nem reflektáló szociális munka nem egyszerűen a pszi-tudásokra támaszkodó, normalizáló hatalmi ágensként működik, hanem a modernitás – számára vakfoltban maradó – patologikus tendenciáit közvetítő csatornaként. Minthogy a különböző típusú szociális munkák látókörén más és más jelenségek maradnak kívül, így az általuk felerősített problémák és a fenntartásukban való közreműködés módja is eltér: a pszichodinamikus megközelítések a társadalmi egyenlőtlenségeket és az eldologiasítást kitakarják a reflexió horizontjáról, azokat hallgatólagosan jóváhagyva; a behaviorizmus a korlátozott cselekvési térhez való alkalmazkodás technikáit tanítva maga is korlátoz; a kognitív szemlélet társadalmi makrorendszerek és az emberi egzisztencia szempontjait nélkülöző, korlátozott reflexivitáshoz vezet; a feladatközpontú megközelítés az instrumentális racionalitás fetiszizálásával utat nyit a kizsákmányoló és eldologiasító perspektíva számára; a rendszerelmélet a társadalom funkcionális felfogására támaszkodva egyszerre hagyja jóvá a fennálló egyenlőtlenségeket, és hagyja kezeletlenül az identitás zavarait; a radikális szociális munka a társadalom konfliktuselméleti felfogására támaszkodva egyszerre érzéketlen az intézmények funkcionalitására és a társadalmi küzdelmekről független egzisztenciális szükségletekre.

Mindezekből következően a saját nem szándékolt következményeire reflektálni igyekvő szociális munka sem elégedhet meg azzal, hogy pusztán a hatalom, az elnyomás vagy az eldologiasítás veszélyeire van tekintettel. Ehelyett – hasonlóképp ahhoz, ahogy a *kritikai szociális munka* elmélete is javasolja – a legelemibb szinten be kell építenie gyakorlatába a tágabb társadalmi kontextusra történő szisztematikus reflexiót.⁸² Csakis a modernitás patológiáira vonatkozó vakfoltjának minimalizálásától várható ugyanis, hogy a nem kívánt hatások kontrollálatlanul kihassanak a szociális munka gyakorlatára. A kritikai elméletek összevont modellje ehhez kínál fogódzókat (szemben a kritikai szociális munkával, ami e tekintetben nem kínál szisztematikus szempontokat): egy olyan lehetőséget vázol fel, melynek különböző dimenziói segítségével a szociális munka elméletei

82 Ezt a reflexiót önmagában az sem váltja ki, ha a szociális munka gyakorlatában több különböző technika integrált alkalmazására kerül sor. Bár ennek segítségével is csökkenthetők a nem szándékolt negatív következmények, ez mindaddig esetleges marad, amíg nem célzott formában történik.

kiegészíthetők.⁸³ Minden egyes irányzat esetében kritikailag átvilágíthatók a létező gyakorlatok a modernitás vakfoltjai alapján, és kiküszöbölhetők azok – patológikus tendenciák felerősítését eredményező – nem szándékolt elemei.

Egy ilyen értelemben a késő modernitás kritikai elméletei által informált szociális munka az egyénre vagy közösségekre fókuszáló megközelítésekkel szemben, a hálózatokat tekintheti tárgyának.⁸⁴ Minthogy a modernitás patológikus, illetve emancipatorikus integrációs formái torzult, illetve kvázi-terápiás hálózatokként írhatók le, így az ezeken való dolgozás rejti magában egy komplex szociális munka lehetőségét. Az esetek értelmezését e szemlélet keretei között az egyéni és közösségi kapcsolathálózatok minél teljesebb feltérképezése teszi lehetővé, magába foglalva a torzult és kvázi-terápiás kötések listájának, az egyéni és csoportszintű kapcsolódások morfológiai sajátosságainak, valamint a kapcsolódások dinamikájának leírását. Ez alapján válnak megragadhatóvá egyrészt azok a torzult kötések koncentrációjával jellemezhető hálózati konstellációk, melyek a szenvedés határállapotait valószínűsítik; másrészt azok a torzult és nem torzult kötések egyensúlyával jellemezhető hálózati konstellációk, melyek a szenvedés kockázatát jelzik; harmadrészt a hálózati transzformáció azon formái, melyek segítségével – a torzult kötések koncentrációjának lazítása vagy kvázi-terápiás kötések létesítése révén – a tényleges és potenciális szenvedések csökkenthetők. A fentiekben bemutatott gondolatmenet egy ilyen gyakorlat kialakításának csupán az előkészítéséhez járulhat hozzá – a hálózati szociális munka részletesebb bemutatására a következő fejezetben tesztek kísérletet.

83 Természetesen, ahogy a modernitás felhasznált elméletei által megragadott dimenziók korántsem fedik le a lehetőségek összességét, úgy a vakfoltok tökéletes kiküszöbölésére sem kínálnak lehetőséget. Ez értelemszerűen nem is lehet célkitűzés. Jelen vizsgálódásokat ehelyett az motiválja, hogy lehetővé tegyék a leginkább relevánsnak tekinthető patológiákra történő párhuzamos reflexió beépítését a szociális munka horizontjába, ezáltal minimalizálva a nem szándékolt negatív következményeket.

84 Ebből a szempontból fontos előzmény a korábban említett relacionális megközelítés (FOLGHERAITER 2004), mely szintén kapcsolatok létesítésében látja a szociális munka lényegét, anélkül ugyanakkor, hogy azok elméleti differenciálására kísérletet tenne.

Emancipatorikus hálózati praxisok a késő modernitásban

A szolidaritás, az előítéletek és az eldologiasodás elméleti és empirikus átvilágítása, valamint a szociális munka vakfoltjainak és nem szándékolt következményeinek rekonstrukcióját követően visszatérhetünk a könyv kiinduló kérdésfelvetéséhez: hogyan lehetséges a társadalmi eredetű szenvedések csökkentése a késő modernitásban? Más szóval, mik azok a hálózati konfigurációk, melyekben a torzulásokhoz adekvát kvázi-terápiás kötések kapcsolódnak, továbbá hogyan lehet ezek létrejöttét és fennmaradását mikro- és makroszinten elősegíteni? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolhassunk, a korábbi fejezetekben kidolgozott következtetések mindegyikére szükség van. A hálózati társadalomban jelentkező újszerű kihívásokat kezelni képes szolidaritás abban az esetben alakulhat ki, ha sem előítéletek, sem eldologiasodás nem szűkíti be a segítség és felelősségvállalás horizontját. Amennyiben az ilyen konfigurációk hiányoznak, úgy létrehozásukra olyan praxisok révén nyílik lehetőség, melyek nem csupán tüneteket kezelnek, hanem egy átfogó kritikai perspektívából saját nem szándékolt következményükre is reflektálnak. A záró fejezet első szakaszában egy ilyen praxis legfontosabb jellemzőit igyekszem összefoglalni. Ezt követően, a korábban bemutatott esettanulmányok példáján illusztrálom, hogy miként képzelhetők el a különböző élethelyzetekben a szenvedés csökkentésére törekvő gyakorlatok. Végül a társadalompolitikai következtetések felvázolására teszek kísérletet.

EGY HÁLÓZATI SZOCIÁLIS MUNKA VÁZLATA

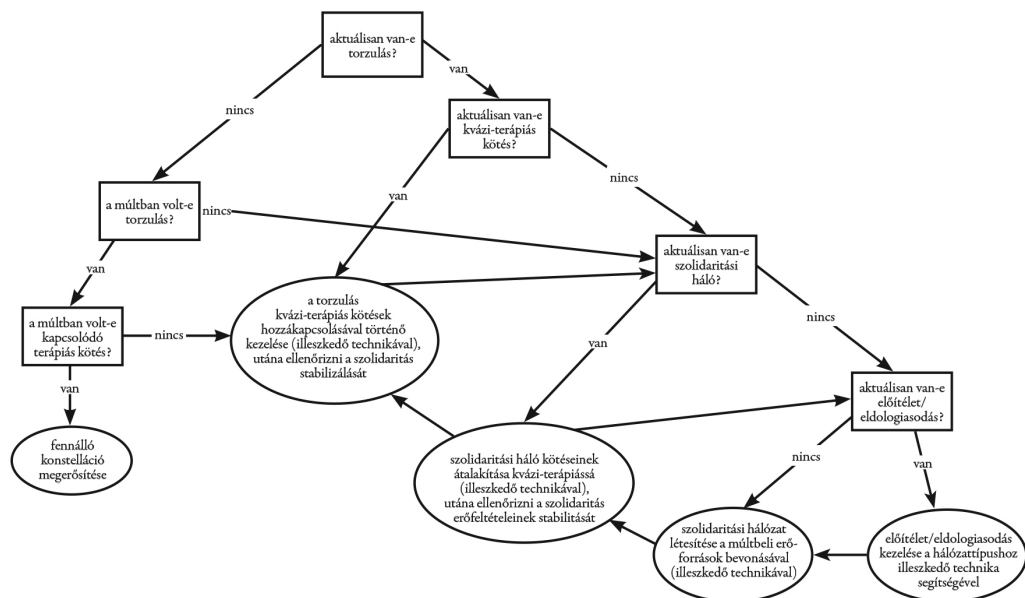
Amennyiben a szociális munkát egy olyan praxisnak tekintjük, melynek célja a társadalmi okokra visszavezethető szenvedések csökkentése, úgy kiindulópontjának a különböző integrációs logikák szerint szerveződő – részletesen *A szenvedés határállapotaiban* bemutatott – torzult kapcsolódások tekinthetők. Amennyiben a hálózati szociális munka elsődleges célkitűzése ezek hatásának semlegesítése, úgy legfontosabb eszköze a kvázi-terápiás kötésekhez való hozzákapcsolásuk. Ez önmagában azonban korántsem feltétlenül elégséges: ahhoz, hogy a torzult és kvázi-terápiás kötések kapcsolódása tartós legyen, olyan szolidaritási hálózatra van szükség, amire a felmerülő újabb és újabb problémák esetén is stabilan lehet számítani. A késő modernitásban – a rendszerszerű intézményi

segítési háló meggyengülésével – az ilyen hálózatok létesítése egyre inkább a cselekvők hatáskörébe kerül. Sikerük esélye szempontjából döntő kérdés, hogy előítéletek és eldologiasodás mennyire korlátozza mozgásterüket. Ezek az összefüggések jelölik ki a hálózati szociális munka másodlagos célkitűzéseit: nem csupán a segítségre szorulóknak torzult hálózatain kell dolgozni kvázi-terápiás hálózatok bekapcsolásával, hanem az rászorulókat körülvevő szolidaritási, előítélet és eldologiasodási hálózatokon is. A torzult és kvázi-terápiás kapcsolódások stabilitását csakis a hiányzó vagy diszfunkcionális szolidaritás, a dogmatikus vagy idealizáló előítéletek és a közönyös vagy túlhajszolt eldologiasodás hálózatainak minimalizálása képes biztosítani.

A hálózati szociális munka abban az értelemben korántsem független a bevett technikáktól, hogy azokra támaszkodhat a kapcsolathálózat formálása során.⁸⁵ Ugyanakkor nem köteleződik el egyik vagy másik megközelítés mellett: azokra egységesen olyan gyakorlatként tekint, melyek adott integrációs szinten jelentkező torzulást hivatottak célzottan kezelni. Továbbá figyelembe veszi azt is, hogy a technika által vakfoltban maradó integrációs szinteken potenciálisan újfajta torzulásokat okozó, nem szándékolt következmények fordulhatnak elő. Ahhoz, hogy erre az összetett feladatra képes legyen, a hálózati szociális munkának egyszerre kell tekintettel lennie a kezelt empirikus kötések történeti dinamikájára és a kapcsolódások lehetőségterére. Csakis e két horizont párhuzamos figyelembevételével nyílik lehetőség a torzult kapcsolódások súlyának tartós csökkentésére. Az előbbi nélkülözhetetlen azoknak a hozzáférhető hálózati mintázatoknak az azonosításához, melyek, ha aktuálisan nem is kvázi-terápiás hatásúak, mégis magukban rejtik a segítő relációk stabilizálásának lehetőségét. Az utóbbi pedig ahhoz szükséges, hogy elképzelhetővé váljanak a fennálló viszonyok emancipatorikus átalakításának lépései.

Mínthogy a hálózati szociális munka nem általános elvek szerint jár el, hanem adott probléma által kijelölt kontextushoz igazodik, központi eleme egyfajta „szociodiagnózis”, vagyis a múltbeli és fennálló kapcsolódásoknak a lehetséges kapcsolódások perspektívájából való feltérképezése. Ez teszi lehetővé, hogy azoknak a kötéseknek a szintjén történjen beavatkozás, ahol a torzulások jelentkeznek, a kvázi-terápiás kapcsolódásokat olyan szolidaritási háló stabilizálja, amelynek adottak az előfeltételei, továbbá a hálózati transzformációk olyan beavatkozási technikákon alapulnak, melyek a torzulás szempontjából adekvátak. E belátásokat az alábbi folyamatábra foglalja össze.

85 Ebben az értelemben a hálózati szociális munka vázlatára sokkal inkább a már létező, egyéni és közösségi gyakorlatoknak – a kritikai elméletek segítségével történő – szisztematikus újraértelmezéseként tekinthetünk, mintsem teljesen új gyakorlatok elméleti megalapozásaként.

1. ábra: A hálózati szociális munka folyamatábrája

Egy ilyen értelemben vett hálózati szociális munka nem egyénekre vagy csoportokra, hanem kötéseken dolgozik. A különböző integrációs logikák által szervezett kapcsolódásokat oly módon igyekszik átalakítani, hogy a torzulások aránya csökkenjen, a kvázi-terápiás kötések növekedjen; az előbbieket ne alkossanak zárványt, hanem legyenek összeköttetésben az utóbbiakkal; az ilyen összeköttetéseket stabilizálják a hálózaton belül elvárható szolidaritási mintázatok; ezek flexibilitását biztosítsa az előítéletek és eldologiasodás által kijelölt kényszerpályák felszámolása. Ebben az értelemben a hálózati szociális munka szétfeszíti a bevett gyakorlatok kereteit: olyan dinamikus társadalmi egységeken dolgozik, amelyeknek egyének, dolgok, intézmények és csoportok egyaránt részét képezhetik, miközben egyik sem tekinthető kizárólagosnak. Noha elemeit tekintve a bevett technikákra támaszkodik, a hálózati szociális munka alapjául azoktól eltérő szemlélet szolgál.

Az egyének és csoportok szintjén történő beavatkozás legnagyobb paradoxonja a megváltoztatni kívánt társadalmi egység esszencialista felfogása. Ez ugyanis azon az előfeltevésen nyugszik, hogy az időben óhatatlanul korlátozott beavatkozással, a beavatkozó kapcsolat megszűntén túlmutató és ebben az értelemben tartós változás érhető el. Ennek azonban ellentmond az a gyakori tapasztalat, miszerint a szakértői behatás megszűnte után újból megjelennek az eredetileg kezelni kívánt problémák – még abban az esetben is, ha az egyébként sikeresnek minősült.⁸⁶ Hálózati szempontból e jelenség mögött azon

⁸⁶ E gyakorlati probléma mellett az esszencializmussal szemben annak elnyomó jellegét szokták kiemelni (DOMINELLI 2002: 39). A kettő abban az értelemben kiegészíti egymást, hogy az inadekvát segítségi forma stabilizálása funkcionális legitimítás híján csakis hatalmi lehet.

egyszerű összefüggés található, hogy bár a beavatkozást kifejező új kötés megváltoztatja a korábbi kontrollviszonyokat és a kapcsolódó identitásokat, e kötés megszűntével azok jó eséllyel visszarendeződnek. Éppen ezért tényleges javulás csak abban az esetben várható, ha szemben azzal a megközelítéssel, miszerint az egyéneket vagy csoportokat olyan egységeknek tekintenénk, melyeket adekvát intervencióval – saját anticipált érdekeinek megfelelően – megváltoztathatunk, abból indulunk ki, hogy tartós változás csak a hálózati konstelláció egészének megreformálásától várható.

Ez gyakorlati szinten azt jelenti, hogy sohasem csupán az egyén vagy a közösség átalakítására kell kísérletet tenni, hanem a torzulások elszenvetőjének és környezetének közös formálására, vagyis az őket egymáshoz kapcsoló kötések megújítására. Ez a perspektíva-váltás abban az értelemben szétfeszíti a hagyományos szociális munka fogalomkészletét, hogy felszámolja az önálló entitásként felfogott, a beavatkozás során változásra ösztönzött „kliens” fogalmát. Minthogy hálózati perspektívából a kliens értelmezhetetlen a számára szenvedéseket okozó torzult kötések nélkül, így segítése sem korlátozódhat az ő átalakítására, csakis a hálózat egészének reformjára. E perspektíva-váltásnak további jelentőséget ad a felelősségtulajdonítás kérdése: a kliens fogalma abban az értelemben potenciálisan áldozathibáztatást implikál, hogy egy olyan szerződéses viszonyra utal, melyben a neki nyújtott segítségért cserébe a szenvedés átélmőjétől önmegváltoztatást várnak el. Ennek esetleges kudarcáért a segítségnyújtást követően a kliens viseli a felelősséget, annak ellenére is, hogy maga a változás nem pusztán önmaga, hanem környezetével való viszonyának átalakításától lenne várható, és ilyenformán közös felelősség.

A fentiekben bemutatott elemzések egy ilyen értelemben vett hálózati szociális munka szemléleti alapjaihoz kínálnak szempontokat, melynek az aktuális és múltbeli torzult és kvázi-terápiás kötések egyensúlya mellett a társadalmi segítségnyújtás és felelősségvállalás lehetőségterének feltérképezése is részét képezi. Ezen elméleti eszköz segítségével nem csupán a társadalmi problémák eredetének differenciált megragadására nyílik mód, hanem azoknak a pályáknak a felvillantására is, melyek tartós kiutat kínálhatnak belőlük. Az alábbi szakaszban ennek alkalmazhatóságát igyekszem megvilágítani, a korábban ismertett esettanulmányok példáján. Noha erre az egyes esetekben nem utalok vissza, a bemutatott stratégiák – a fenti folyamatára alapján – egyrészt a torzult és kvázi-terápiás kötések *A szenvedés határállapotaiban* bemutatott listájára, másrészt a szolidaritás, előítélet, eldologiasodás hálózati értelmezésére és a szociális munka technikáinak jelen kötetbeli átvilágítására támaszkodnak.

HÁLÓZATI SZOCIÁLIS MUNKA AZ ESETTANULMÁNYOK FÉNYÉBEN

Az Abigél élettörténetéből rekonstruált hálózati térkép alapján mindenekelőtt megállapítható, hogy az interjú készítésekor nem csupán a torzult hálózatok vannak túlsúlyban, de emellett az őt körülvevő szolidaritási háló is rendkívül beszűkült, aminek megváltozását

az előítéletek és az eldologiasodás egyaránt ellehetetlenítik. Ennek megfelelően egy hálózati szociális munka számára mindenképp ezek kezeléséhez kell megfelelő eszközöket találni. Abigél legsürgetőbb problémáját két hálózati szinten írhatjuk le: egyrészt a vele foglalkozó szakértői segítő intézmények – medikalizáló perspektívájukból fakadóan – inadekvát módon kezelik a torzulásokat, másrészt – az egyre kevesebbet látott lányára korlátozódó – rokoni kapcsolatai nagyon meggyengültek.

Az intézmények átalakításával kapcsolatban a szociális munka eszköztára a rendszerelméleti és a különböző kritikai (marxista, feminista) irányzatokat kínálja fel: egyrészt a szakértői irreflexivitásból fakadó dogmatikus előítéleteket kell tompítani, másrészt a tudományos tudás megkérdőjelezhetetlen tekintélyével összefüggő túlhajszolt eldologiasodást felszámolni. Az általuk felkínált olyan technikák, mint a mezőharc, az autoritások nyilvánosságbeli kritikája, az elismerési küzdelem, Abigél és az intézmények párhuzamos bevonásával vezethetnek eredményre. Amennyiben sikerül a szolidaritás ilyen értelemben vett előfeltételeit megteremteni, úgy következő lépésben a segítségnyújtás kereteinek stabilizálására kell törekedni: egy kommunikatív-reszponzív intézményi logika megteremtésében kell részt venni, egyszerre tudatosítva Abigél jogait és az intézményi aktorok kötelességeit, valamint kijelölve a párbeszéd felületeit. Az ily módon megújított szolidaritási hálózat kínál lehetőséget kvázi-terápiás kapcsolódások létesítésére: Abigél az intézményektől egyebek mellett mentori kommunikációra, életmód-reflexivitásra, esélykiegyenlítő jogi elismerésre, befogadható környezetre és a feltárulkozás lehetőségére számíthat.

Abigél meggyengült rokoni kapcsolataiban a sporadikussá vált szolidaritás dogmatikus tradicionális előítéleteit és a fizikai távolság miatt a spontán gondoskodási körön kívül kerülést kell felszámolni. Ehhez elsősorban a szerepelméleti, behaviorista és feladatvezérelt irányzatok kínálnak eszközöket: egyrészt a gyerekeihez és a rokonsághoz fűző szerepeket kell az érintettek bevonásával közösen újraértelmezni, másrészt annak a kölcsönösen elfogadható kereteit kell kialakítani, hogy miként válhatna Abigél újra részévé az életüknek. Az olyan technikák, mint a kommunikatív kompetencia gyakorlása, az alternatív habitus kialakítását szolgáló gyakorlatok, a feltétlen elfogadáson alapuló interakció vagy a tradicionális cselekvés terének biztosítása, egyaránt azt a célt szolgálják, hogy az Abigél és rokonai közti esetlegessé vált viszony új alapokra kerüljön. A korlátoktól közös munkával megtisztított családi relációk teremtenek lehetőséget olyan kvázi-terápiás kapcsolódások kialakítására, melyek egyebek mellett gondoskodó szeretetet, a transzparens kapcsolat megbecsülését és mediátori kommunikációt foglalnak magukban. Akár az intézményi, akár a családi, akár mindkét szálon indul el a hálózati szociális munka, e célzott beavatkozások révén olyan konstelláció létrehozásában vehet részt, melynek hatása jó eséllyel az intervenciót követően sem szűnik meg.

Lajos hálózati térképe alapján megállapítható, hogy a beszélgetés időpontjában annak ellenére, hogy a torzult kötések nagy súllyal figyelhetők meg, a kvázi-terápiás kötések meglete miatt mégsem vezetnek a szenvedés határállapotához. Ugyanakkor ez az egyensúly amiatt nem tekinthető igazán stabilnak, hogy hiányoznak azok a szolidaritási hálók, melyekre kiszámíthatóan támaszkodhatna. A munkaerőpiacról kiszorulva fokozatosan romlanak az életkörülményei, amit csupán azért nem él meg drámaian, mert

szükségeit a lehetőségeihez igazítja, miközben nincsenek olyan távlati célkitűzései, melyekre törekedne. Az életében központi szerepet játszó társadalombiztosítási szolidaritási háló az eldologiasodástól soha nem volt mentes, ami mellé munkája elvesztése óta a dologtalanokkal szembeni előítéletek is megjelentek, összességében egy olyan konstellációt eredményezve, amelyben a minimális létfenntartáson túl semmiféle segítségre nem számíthat. Ennek megfelelően egy hálózati szociális munka számára elsődleges feladatként a dogmatikus előítéletek és a közöny által egyaránt ellehetetlenített szolidaritási viszonyok átalakítása jelölhető meg.

A társadalompolitikai intézmények működésének átalakításához a rendszeralapú és kritikai megközelítések kínálnak elsősorban technikákat. Lajos és a vele kapcsolatban álló intézményi aktorok bevonásával egyrészt a rendszer és életvilág szempontjai közti közvetítésre van szükség, csökkentve előbbi előítéleteit, és növelve utóbbi cselekvési képességét. Emellett legalább olyan fontos lehet Lajos és sorstársai összefogását facilitálni, és ily módon segítséget nyújtani a teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban. E folyamatoktól várható a társadalombiztosítási aktorok irreflexivitásának és érzéketlenségének feloldódása. Az előítéletek és közöny csökkentését követően – akár Lajos múltbeli munkaerőpiaci teljesítményére hivatkozva – lehet megalapozni egy olyan, elsősorban jogi biztosítékokra támaszkodó szolidaritási hálót, melyben a létfenntartás minimális feltételein túlmenően a méltó életkörülmények biztosítása is elvárható. Tekintve, hogy Lajos puritán módon rendezi be életét, és legfontosabb céljait (szülei szegénységéből való kitörés) megvalósította, egy ilyen háló feladata korántsem valamiféle fényűző fogyasztás finanszírozása, hanem annak a biztonságnak a helyreállítása lenne, amely elsősorban a lakhatási és egészségügyi kockázatokat kezeli. A rendszerváltást követően – a munkaerőpiacról kiszorulva – ezt vesztette el méltánytalanul, és vált kiszolgáltatottá.

A klasszikus modernitás diszfunkcionális szolidaritási hálójának rekonstrukciója mellett a hálózati szociális munka arra is kísérletet tehet, hogy Lajos múltbeli kezeletlen torzulásaihoz a korrekció lehetőségét magában rejtő kapcsolódásokat kínáljon. Ebből a szempontból a gyerekeihez fűződő viszonyra érdemes fókuszálni, amely elsősorban materiális segítségnyújtásra korlátozódott, ebből fakadóan Lajos erőforrásainak megcsappanása után elhalt. Az intim kapcsolódások instrumentális beszűkülése egyfajta kezeletlen torzulásként végigkíséri életét. Ebből a szempontból a pszichodinamikus, humanisztikus irányzatok kínálnak technikákat: a rideg intimitás és a közönyös kommunikációs formák a kommunikatív kompetencia gyakorlása és a feltétlen elfogadáson alapuló interakciók segítségével formálhatók. Amennyiben Lajost gyerekeivel együtt sikerül ilyen helyzetekbe bevonni, úgy lehetőség kínálkozik a köztük lévő eldologiasított szolidaritási háló funkcionálissá tételére. Erre építve pedig arra is, hogy a gyerekkorban gyökerező intimitási torzulásokat a gondoskodó szeretet és a konszenzuson nyugvó intimitás illúziója formálja át. E privát kötések rehabilitációja amiatt is különösen fontos lenne, mert ezekre az akadozó társadalombiztosítási rendszer komplementereként támaszkodhatna.

Katinka hálózati dinamikájának rekonstrukciójából az interjú pillanatában egy kiegyensúlyozott kép rajzolódik ki: bár akadnak torzulások, azokhoz kvázi-terápiás kötések

kapcsolódnak, és egy megbízható, stabil szolidaritási háló is azonosítható. Ennek megfelelően a hálózati szociális munka számára elsősorban a múltban kezeletlenül maradt torzult kötések hatásának ellensúlyozása válik kulcsfeladattá. Ilyen kötésként leginkább – a külsődleges gazdasági és identitásfeszültségek okán fenntarthatatlan és végül a házasság felbomlását eredményező – tradicionális nemi szerepek azonosíthatók, melyek a saját gyerekekhez való viszonyt megterhelve a jelenre is kihatnak. Ezek feloldásához a feminista és szerepelméleti irányzatok kínálnak technikákat: a fennálló hierarchiák nyilvános kritikája, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harc egyaránt olyan gyakorlatok, melyek révén a korábbi torzulások utóhatása kezelhető. Egy ilyen értelemben vett nyilvános hagyománykritikai reflexiónak annál is inkább jó esélyei vannak, hogy Katinka munkájából fakadóan közvetlenül tud a nyilvánosságban megszólalni, így azok a szolidaritási hálók eleve rendelkezésére állnak, melyek keretei között e kvázi-terápiás tapasztalatok megszerezhetők.

Irén hálózati biográfiája egy torzulások által dominált életutat rajzol ki, amely a beszélgetés pillanatában egy többé-kevésbé stabil nyugvópontra jutott: bár alávett pozíciójából számos torzulás fakad, a megszerzett tapasztalatok, intézményi és közösségi relációk ezek ellensúlyozására is képes kvázi-terápiás kötéseket is tartalmaznak. Ezekről ráadásul az is elmondható, hogy bár alacsony szinten, de materiális létfeltételeit stabilan biztosítják, igaz, ezen túlmutató teljesítmény nem várható el tőlük. Ebben a kontextusban a hálózati szociális munka számára egyrészt a szolidaritási háló eldologiasító jellegének kiküszöbölése kínálkozik feladatként. Az intézményi aktorok esetében ez a rendszer- és kritikai megközelítések által felkínált érzékenyítési technikák révén kivitelezhető: ezeket alkalmazva a tömegtársadalmi viszonyulás helyett a civil kontroll illúziója érvényesíthető egy érdekvédő kommunikatív cselekvés keretében. Ez pedig magában rejtje annak a lehetőségét, hogy az Irén által igénybe vett szolgáltatások minősége javuljon, és köre kiterjedjen a materiális szükségleteken túli tartományra.

Részben az ily módon új alapokra helyezett intézményi kapcsolatok, részben a baráti relációk kínálnak lehetőséget arra, hogy a számos kezeletlenül maradt múltbeli torzulás hatását csökkentsék. Ebből a szempontból Irén már létező társas viszonyaiban rejlő emancipatorikus potenciált kell kiaknázni. Az olyan pszichodinamikus és humanisztikus irányzatok által felkínált technikáknak, mint a feltétel nélküli elfogadáson alapuló, megértésre törekvő interakciónak a környezet bevonásával történő, közös gyakorlása magában hordozza a lehetőséget annak, hogy a gyermekkor óta átél, cselekvési terét jelentősen korlátozó traumákat átkeretezze. A saját anyja általi magára hagyottság, saját gyerekei elvesztése, élettársa elvesztése mind olyan tapasztalatokat eredményezett, melyek eredményeként önmagára nem tud sorsa alakítására hivatott, autonóm ágensként tekinteni. E mélyen rögzült defetista beletörődést csakis olyan támogató, mentori relációk lennének képesek csökkenteni, melyekben egyszerre kap megerősítést és tanácsot saját identitása átkeretezéséhez.

Az Ákos élettörténetéből rekonstruált hálózati dinamika végpontjában egy olyan konstellációt találunk, melyben a torzult és kvázi-terápiás kötések látszólagos egyensúlya jellemző. Hiába azonosíthatók azonban az előbbieket mellett az utóbbiak is, ha ezek egymástól

független tartományt alkotnak: az előbbieket elsősorban a világ- és önértelmezés, utóbbiak pedig a materiális körülmények szintjén jelennek meg. Ennek következtében a kvázi-terápiás hatások nem tudnak érvényesülni, és a torzulások végső soron kezeletlenül maradnak. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy nem látszódnak olyan szolidaritási hálózatok sem, melyek e problémákban segítséget nyújthatnának: azok, melyek hozzáférhetők – előítéletes vagy eldologiasító jellegük miatt – csupán a materiális szükségletek szintjén nyújtanak segítséget, ilyenformán Ákos az őt nyomasztó identitásválsággal teljességgel magára marad.

Egy hálózati szociális munka számára ebben a helyzetben a legfontosabb feladat egy adekvát szolidaritási háló előfeltételeinek megteremtése, amihez Ákos és közeli ismerőseinek viszonyán kell dolgozni. Ehhez a pszichodinamikus, humanisztikus és kognitív szemléletek kínálnak technikákat: a kommunikatív kompetencia gyakorlása, az illúziók és szakértői tudások közös átértelmezése egyaránt magában rejtí a lehetőséget annak, hogy az identitás alapelemeit átdolgozzák. Amennyiben Ákos és közeli ismerősei közösen vesznek részt az ilyen gyakorlatokban, úgy lehetőség nyílik azoknak a félelmeknek és előítéleteknek a feloldására, melyek gátolják az aggodalmak megbeszélését. Az előítéletektől és eldologiasodástól megtisztított relációk olyan szolidaritási hálót alkothatnak, amelyben megjelenhetnek azok a kvázi-terápiás kötések, melyek az identitásválságot fenntartó torzulásokat ellensúlyozhatják: egyebek mellett ilyennek tekinthető a tabusító életvilágot kezelő emlékezetmunkára irányuló reflexivitás, nyilvánosságbeli kommunikáció és vitakultúra megbecsülése; valamint a rémisztő-alkotói válságba került reflexiót csökkentő feltárulkozó kommunikáció és egzisztenciális reflexió. E megújított szolidaritási hálóban kiszámíthatóan felbukkanó kötésekre támaszkodva nyílhat lehetősége Ákosnak arra, hogy az elhúzódó kezeletlen identitásválság szenvedés határállapotával fenyegető hatását tompítsa.

Ilona hálózatainak történetéből egy súlyos traumának a stabil szolidaritási hálóbá ágyazódó kvázi-terápiás kötések révén történő kezelése rajzolódik ki. Ebben az értelemben életútja azt mutatja be, hogy spontán módon miként képzelhető el egy olyan – ez esetben tradicionális – konstelláció, melyben akár meghatározó torzulások konszolidációjára is mód van. Ennek megfelelően egy szociális munka számára elsősorban a rendelkezésre álló keretek megerősítése kínálkozik feladatként. Ilona esetében ez elsősorban a családi és közösségi szolidaritás újratermelődését veszélyeztető tényezők kiküszöbölését jelenti. Ilyennek tekinthetők azok a tradicionális életvilággal szorosan összefüggő, idealizáló és dogmatikus előítéletek, melyek egyszerre korlátozzák a közösségi felelősségvállalás kedvezményezettjeinek körét, valamint a segítségnyújtás adekvátnak tekintett formáit. E célból a hálózati szociális munka a kognitív és kritikai szemléletek által kínált technikákra támaszkodhat: az illúziók rokonokkal és ismerősökkel közös értelmezése, valamint az autoritások nyilvános kritikája egyaránt azt segítik elő, hogy a szolidaritás keretei szabadon megvitathatóvá váljanak. Ez teszi lehetővé, hogy a tradicionális életvilághoz egyebek mellett a vitakultúra megbecsülése és hagyománykritikai reflexió kapcsolódjon, a tekintélyelvű kommunikációt pedig előítélet-kritikai illúzió árnyalja. Ezeknek a változásoknak annál is inkább nagy szerepe lehetne Ilona és az őt körülvevő közösség számára,

hogy a késő modernitásban egyre nagyobb eséllyel előforduló identitással kapcsolatos torzulások kezelése elsősorban ilyen kötésektől várható.

Péter hálózati térképét az interjú pillanatában múltban gyökerező torzulások, valamint azokra adekvát választ kínáló kvázi-terápiás kapcsolódások jellemzik. Ugyanakkor ez a konstelláció mégsem tekinthető teljesen stabilnak abból fakadóan, hogy az őt körülvevő szolidaritási hálók fenntartását részben eldologiasító, részben idealizáló előítéletekkel jellemezhető körések teszik kérdésessé. Ahogy Péter funkcionális szempontok szerint szigorú határokat von különböző közösségei közé, arra utal, hogy instrumentalizálja azokat. Minthogy a vallási közösséget kizárólag identitása stabilizálására használja, a tanulás és munka világát pedig karrierépítésre, így az előbbi kapcsolódásait idealizálja, utóbbiakat pedig eltárgyasítja. Előbbi esetében a hálózati szociális munka a kognitív és kritikai megközelítésekre támaszkodhat: az illúziók közös értelmezése és a rejtett egyenlőtlenségek a gyülekezet tagjaival közös leleplezése egyaránt elősegítheti a szolidaritás kereteinek kitérítését. Csakis a reflexivitás ilyen értelemben vett fokozódásától várható, hogy a közösség által felkínált segítségi formák a jövőben nem válnak inadekváttá és diszfunkcionálissá: saját kompetitív habitusa ezáltal tompítható az esélykiegyenlítő szemlélettel, valamint a túlkanonizált-kiégett esztétikai reflexivitás értelmi kiüresedése ekkor csökkenthető egy feltárulkozó kommunikáció révén.

Az utóbbi probléma kezeléséhez a humanisztikus és egzisztencialista szemlélet kínál technikákat: a kollégáival közös feltétlen elfogadáson alapuló interakciók és az autenticitásgyakorlatok segíthetnek abban, hogy ne csupán eszközként tekintsenek egymásra, hanem potenciálisan új horizontokat megnyitó partnerként. A szigorúan instrumentális viszonyulás fellazításával előzhető meg az eldologiasodás végső soron szolidaritást is veszélyeztető kiterjedése. Ez esetben az öngyarmatosítás kockázatával járó szigorú munkaetika illúziója a morális és pragmatikus reflexiók segítségével keretek közé szorítható. Ahhoz, hogy az interjú időpontjában megfigyelhető kiegyensúlyozottság megmaradjon, az adekvát szolidaritás előfeltételeinek biztosítására annál is inkább szükség van, mert Péter nemrég élt át olyan súlyú traumákat, melyek potenciálisan nem maradnak utóhatás nélkül. Márpedig ezek kezeléséhez jó eséllyel az aktuálisan kialakítottnál is stabilabb és rugalmasabb segítségi viszonyokra lesz szüksége.

A HÁLÓZATI SZOLIDARITÁS TÁRSADALOMPOLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A fentiekben felvázolt hálózati szociális munka a szenvedésre adott késő modernitásbeli válaszok egy szakértői formájára utal. Ennek felvázolása mellett ugyanakkor legalább olyan fontos annak a vázlatos tisztázása is, hogy mik azok a társadalompolitikai célkitűzések és eszközök, melyek képesek lehetnek a késő modernitás összetett kihívásaira adekvát módon reagálni. A klasszikus és a késő modernitás kritikai elméletei alapján a társadalompolitikai célokra és eszközökre vonatkozó kérdésekre a különböző antropológiai vagy

filozófiai alapokon nyugvó normatív bázisokból kiindulva párhuzamos válaszok adhatók, kijelölve a praxis első, legáltalánosabb szintjét. Bourdieu a rejtett egyenlőtlenségek leleplezését és csökkentését, Giddens az egyéni és intézményi reflexivitás fokozását, Habermas az uralommentes kommunikáció privát és nyilvános tereinek biztosítását, Honneth az elismerés különböző dimenzióinak megadását, Lash pedig az autentikus lét technikai veszélyektől való védelmét javasolják. Ehhez eszközül rendre a mezőharcot, a szakértői tudások hozzáférhetővé tételét és az intézmények merevségének feloldását, a politikai legitimitás demokratikus kommunikációban való megalapozását, az elismerési harcokat, valamint a technikai hálózatok hatásainak megvonását kínálják. Noha ezek a különböző mértékben explicitté tett társadalompolitikai szempontok egyaránt logikusan következnek az egyes megközelítésekben kirajzolódó diagnózisokból, az is belátható, hogy kizárólagosan egyik sem kínál megoldást a különböző integrációs zavarokra.

Ez sokkal inkább egy olyan megközelítéstől várható, amely képes azokat egy közös értelmezési keretben elhelyezni. A torzult és kvázi-terápiás kötések *A szenvedés határállapota*iban kidolgozott, valamint a hálózati szolidaritás, előítéletek és eldologiasodás jelen könyvben kidolgozott tipológiai ezt a szerepet hivatottak betölteni. Ezek alapján társadalompolitikai célként fogalmazható meg a különböző határállapotokat valószínűsítő torzult kötéseknek, valamint a hiányzó és diszfunkcionális szolidaritásnak, a dogmatikus és idealizáló előítéleteknek, illetve a közönyös és túlhajszolt eldologiasodási kapcsolódásoknak az abszolút értelemben vett, valamint adott konstelláción belüli csökkentése. Továbbá ennek ellenpontjaként a kvázi-terápiás kötések, valamint a hálózati szolidaritás, az adekvát előítéletek és a humanizáló kapcsolódások abszolút és arányos növelése. Ezek együttesen alkotják a társadalompolitikai célkitűzések második szintjét. Noha egy ilyen beavatkozás kétségtelenül növeli a zavarok sikeres kezelésének esélyét, önmagában mégsem tekinthető kielégítőnek amiatt, hogy nem elég célzott. Minthogy nem minden kvázi-terápiás kapcsolódás képes adott torzulást kezelni, és nem minden szolidaritási hálózat alkalmas ezek kialakulását biztosítani, így pusztán az emancipatorikus hálózatok számának és arányának diffúz növelése esetleges marad.

Erre a problémára csak a szükséges reflexiós képességgel rendelkező hálózati szociális munka kínál megoldást. A torzulások, valamint a szolidaritáshiány, az előítéletesség és az eldologiasodás kihívásai e szinteket egyidejűleg monitorozó szemléleti keretek között kezelhetők: az adott kontextusba beágyazott, célzott átalakítások révén (vö. 1. ábra). Ennek a korlátait ugyanakkor az jelöli ki, hogy egy ilyen értelemben vett professzionális hálózati szociális munkára a társadalombiztosítási rendszer meggyengülése okán egyre kevesebb esély kínálkozik. Ebben az értelemben a társadalompolitikai célok között nem egyszerűen szociális munka szemléleti kereteinek és technikáinak reformjára kell törekedni, hanem a segítségnyújtás új társadalmi helyét és aktorait is meg kell találni. Olyan felületekre kell utalni, melyek képesek spontán módon a hálózati szociális munka működéséhez hasonló konstellációkat fenntartani. Ez jelöli ki a praxis harmadik, a késő modernitás kihívásaira célzott technikákkal válaszoló szintjét.

Ahogy az esettanulmányokból is kiderül, nem ritkán a cselekvők maguk hozzák létre azokat a szolidaritási és kvázi-terápiás hálózatokat, melyek keretei között a felbukkanó

torzulások kezelhetővé válnak. Ugyanakkor az is világos, hogy ezek létrejötte esetlegesen tekinthető: egyszerre kell hozzá többféle integrációs logika hozzáférhetősége, valamint a – korántsem magától értetődő – egymáshoz kapcsolódásukhoz szükséges motiváció és kompetencia. Amennyiben a szakértői szociális munka mellett a spontán hálózatépítés facilitálását is kiemelt célnak tekintjük, úgy társadalompolitikai célok között ezen esetlegesség csökkentésének is szerepelnie kell. Arra van szükség, hogy különböző integrációs logikához igazodó hálózatokba beágyazott vagy azonos típusú hálózaton belül eltérő pozícióban lévő, ugyanakkor hasonló típusú szenvedéstapasztalatokat átélő cselekvők kapcsolatba kerüljenek egymással. Előbbi kritériumok megléte biztosítja a különböző materiális és szimbolikus erőforrások és cselekvőperspektívák találkozását, utóbbi pedig ezek – alapértelmezésben valószínűtlen – egymáshoz kapcsolódásához szükséges motivációt.

A különböző integrációs logikák egymáshoz kapcsolása magában rejtja a lehetőséget, hogy a cselekvő olyan komplementer kötésekkel létesítsen, melyek – átstrukturálva hálózati konfigurációját – új cselekvési tereket nyitnak meg, vagy alternatív identitás konstrukcióját teszik lehetővé. A különböző erőforrással jellemezhető pozíciók a kiváltságos és alávetett számára szintén új távlatokat teremtenek: az előbbieket az adományozó pozíciójába kerülve új cselekvőperspektívához férnek hozzá, míg az utóbbiak a korábban elérhetetlen javakból részesülnek. Ahhoz ugyanakkor, hogy ezek a kötések létrejöhessenek, olyan erős azonosulási pontra van szükség, amely képessé tesz az eltérő integrációs logikákhoz való igazodás vagy éppen az eltérő pozícióból fakadó távolság áthidalására. Ezt az átélte szenvedés hasonló mintázatai képesek biztosítani. A szenvedés határállapotai olyan „sors-eseményeknek” tekinthetők (TENGYELI 1998), melyek az identitást elemi szinten határozzák meg. Így az ezekre vonatkozó tapasztalatközösség olyan azonosulási pontot teremt, amely a premodern „közösséghez” vagy „rendhez” és a klasszikus modern „hivatáshoz” vagy „osztályhoz” hasonló szerepet tölthet be a késő modernitásban.

Az ilyen értelemben integrációs és erőforrás szempontjából heterogén, ugyanakkor a szenvedéstapasztalat szempontjából homogén hálózatok létesítése tekinthető a késő modernitás specifikus célkitűzésének. Ez egészíti ki mindazokat a társadalompolitikai célkitűzéseket, melyekre a záró szakaszban már utaltam. A késő modernitásban ugyanis korántsem válnak teljességgel inadekváttá a korábban felbukkant szempontok. Az egyenlőtlenségek csökkentése, a reflexivitás növelése, az uralommentes kommunikáció, az elismerés biztosítása és az autenticitás védelme olyan általános célkitűzéseknek tekinthetők, melyek annak ellenére, hogy önmagukban nem képesek a problémák precíz kezelésére, és ennyiben nem tekinthetők optimális megoldásnak, összességében mégis emancipatorikusnak tekinthetők. Előnyük, hogy bejáratott technikák és intézmények segítik működésüket, melyek továbbfejlesztése rejtje magában a célzottabb és ezáltal hatékonyabb válaszok lehetőségét. Ezek szemléleti kereteit a hálózati torzulások, a szolidaritáshiány, az előítéletek és az eldologiasodás arányának csökkentése, valamint egy hálózati szociális munka elterjesztésének szempontjai jelölik ki.

A késő modernitás társadalompolitikájának harmadik szintjeként, ezekre épül rá a közös szenvedéstapasztalat által integrált, heterogén hálózatok létrehozásának célkitűzése. Szemben az első kettővel, ennek jelen pillanatban nem állnak rendelkezésre sem az

intézményei, sem pedig eszközei – így ezek kidolgozásra várnak. Ebből a szempontból ugyanakkor kulcsfontosságú annak a klasszikus modernitásban gyökerező megkülönböztetésnek a meghaladása, ami a társadalmi okokra visszavezethető szenvedéseket vagy individuális (pszicho-tudományok), vagy kollektív (szociális munka, szociálpolitika) értelmezési rendszerbe elhelyezve próbálja kezelni. Az előbbi kizárólag az egyénen dolgozva próbálja azokat enyhíteni, az utóbbi pedig – miközben általános társadalmi problémákat kezel – hajlamos megfelekedni a partikuláris vonásokról. A késő modernitás hálózati társadalompolitikájának ehelyett abból kell kiindulnia, hogy a szenvedés határállapotainak megértése és kezelése csakis egy olyan szemléleti kerettől várható, amelyben az egyének és környezetük egyformán hangsúlyos szerepet töltenek be: ezeknek minden esetben megvannak ugyan az egyedi specifikumai, azonban kialakulásuk és meghaladásuk egyaránt elválaszthatatlan a kapcsolódások tágabb terétől.

A további vizsgálódások egyik irányát ezeknek a szempontoknak az alkalmazása jelöli ki: a cél az emancipatorikus praxisok már rendelkezésre álló készletének hálózati szolidaritás segítségével történő továbbfejlesztése. A társadalomkritika és a potenciális válaszok fentiekben felvázolt elméletének gyakorlati kidolgozása mellett ugyanakkor további teoretikus feladatok is kínálkoznak. Tisztázásra vár egyrészt a késő modern hálózati társadalom kihívásaival – különböző sikerességgel – szembenéző cselekvők egzisztenciájának, vagyis a *késő modern állapot*nak az elemzése: milyen identitásmintázatok, várakozási horizontok épülnek ki keretei között? Másrészt elemzésre szorulnak a késő modern hálózati társadalom morális dilemmái: mit jelent az igazságosság e keretek között, milyen személyes köteleességek és felelősségek fakadnak belőle? A további elméleti kutatásokat e kérdések vezérlik.

Irodalomjegyzék

- ADAMS, Robert – DOMINELLI, Lena – PAYNE, Malcolm (eds) (2002): *Critical Practice in Social Work*. Palgrave, New York.
- ADORNO, Theodor W. – FRENKEL-BRUNSWIK, Else – LEVINSON, Daniel – SANFORD, Nevitt (1950): *The Authoritarian Personality*. Harper and Row, New York.
- ALLPORT, Gordon W. (1999): *Az előítélet*. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- ARATO, Andrew (1972): Lukacs' Theory of Reification. *Telos* 11(1). 25–66.
- ASKELAND, Gurid Aga – PAYNE, Malcolm (2009): Kulturális egyeduralom a szociális munka képzésben. In: BÁNYAI Emőke (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest. 85–103.
- APA (2013): *American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – 5th edition (DSM 5)*. American Psychiatric Publishing, Washington DC.
- AXELROD, Robert (1990): *The Evolution of Cooperation*. Penguin Books, London.
- BALASSA Szilvia – KOVÁCS András (2010): Kontextus és kontaktus. A kontaktus-hipotézis vizsgálata magyarországi vegyes lakosságú településeken. *Alkalmazott Pszichológia* 12(1–2). 99–112.
- BATES, Jessica A. (2004): Use of narrative interviewing in everyday information behavior research. *Library & Information Science Research* 26(1). 15–28.
- BAUMAN, Zygmunt (2000): *Liquid modernity*. Blackwell, Oxford.
- BECK, Ulrich (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég, Budapest.
- BERKOVITS Balázs (2013): *Critique et Méthode chez Foucault*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktor Iskolája. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/156343/Berkovics_Balazs_Ertekezés-t.pdf?sequence=5&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- BERKOVITS Balázs – OBLÁTH Márton (2008): Ki nevel a végén? Rendszerváltás és az „értelmi fogyatékoság” diskurzusai. *AnBlok* 1–2. 29–41.
- BOLTANSKI, Luc (1993): *La souffrance à distance. Morale humanitaire, médias et politique*. Métailé, Paris.
- BOLTANSKI, Luc – CHIAPELLO, Ève (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard, Paris.
- BOURDIEU, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge.

- BOURDIEU, Pierre et al. (1999): *Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*. Polity, London.
- BOURDIEU, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről* (Berkovits Balázs ford.). Napvilág, Budapest.
- BOURDIEU, Pierre – WACQUANT, Loïc J. D. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge, Polity Press.
- BUGARSZKI Zsolt (2014): A magyarországi szociális munka válsága – Vitaindító gondolatok. *Esély* 26(3). 64–73.
- CAPLAN, Gerald (1965): *Principles of Preventive Psychiatry*. Tavistock, London.
- CASTEL, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai – A bér munka krónikája*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó, Budapest.
- CASTEL, Robert (2009): *La montée des incertitudes: Travail, protections, statut de l'individu*. Ed. du Seuil, Paris.
- CASTEL, Robert (2016): The Rise of Uncertainties. *Critical Horizons* 17(2). 160–167.
- CASTELLS, Manuel (2010a): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers, Oxford.
- CASTELLS, Manuel (2010b): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume II, The Power of Identity*. Blackwell Publishers, Oxford.
- CASTELLS, Manuel (2010c): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume III, End of Millennium*. Blackwell Publishers, Oxford.
- CASTELLS, Manuel (2015): *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Polity, Cambridge.
- CASTELLS, Manuel – HIMANEN, Pekka (2003): *The Information Society and the Welfare State. The Finnish Model*. Oxford University Press, Oxford.
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Balassi Kiadó, Budapest.
- DARVAS Ágnes – SZIKRA Dorottya (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In: FERGE Zsuzsa (szerk.): *Magyar társadalom- és szociálpolitika (1990–2015)*. Osiris, Budapest. 215–254.
- DIDRY, Claude (2001): Symposium sur Les métamorphoses de la question sociale Une chronique du salariat. *Sociologie du travail* 43(2). 235–263.
- DOMINELLI, Lena (2002): *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*. Palgrave, New York.
- DOREIAN, Patrick – FARARO, Thomas (ed.): *The problem of Solidarity. Theories and Models*. Gordon and Breach Publishers, University of Pittsburgh, Pennsylvania.
- DURKHEIM, Émile (2000): *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Osiris, Budapest.
- DURKHEIM, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest.
- DURKHEIM, Émile – MAUSS, Marcel (2005): Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához (Ádám Péter ford.). In: FEHÉR Márta – BÉKÉS Vera (szerk.): *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest. 113–132.
- DUPREZ, Dominique (1996): Castel Robert, Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat. *Revue française de sociologie* 37(4). 639–642.

- ENYEDI Zsolt – ERŐS Ferenc (eds) (1999): *Authoritarianism and prejudice: Central European Perspectives*. Osiris, Budapest.
- EPSTEIN, Laura (1999): The culture of social work. In: CHAMBON, S. A. – IRVING, A. – EPSTEIN, L. (eds): *Reading Focualt for social work*. Columbia University Press, New York. 3–27.
- FÁBIÁN Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest.
- FERGE Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet, Szociálpolitikai Tanszék, Budapest.
- FERGUSON, Iain – LAVALETTE, Michael (2013): Crisis, austerity and the future(s) of social work in the UK. *Critical and Radical Social Work* 1(1). 95–110.
- FOLGHERAITER, Fabio (2004): *Relational Social Work: Toward Networking and Societal Practices*. Jessica Kingsley Publishers, London.
- FOUCAULT, Michel (2004): *A bolondság története*. Atlantisz, Budapest.
- FRIEDMANN, John (2000): Reading Castells: Zeitdiagnose and social theory. *Environment and Planning D: Society and Space* 18(1). 111–120.
- FRIOT, Bernard (2001): Symposium sur Les métamorphoses de la question sociale Une chronique du salariat. *Sociologie du travail* 43(2). 235–263.
- GADAMER, Hans-Georg (1984): *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlat* (Bonyhai Gábor ford.). Gondolat, Budapest.
- GARNHAM, Nicholas (2000): „Information Society” as Theory or: Education and Employment in the Information Age. *Information, Communication & Society* 3(2). 139–152.
- GARRETT, Michael (2013): *Social Work and Social Theory: Making Connections*. The Policy Press, Bristol.
- GERMAIN, Carel – GITTERMAN, Alex (1980): *The Life Model of Social Work Practice*. Columbia University Press, New York.
- GEUSS, Raymond (2008): Philosophical anrophology and social criticism. In: JAY, Martin (ed.): *Reification – A New Look at an Old Idea*. Oxford University Press, Oxford. 120–131.
- GIDDENS, Anthony (1986): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Polity, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- GIDDENS, Anthony (1996): Out of Place: Anthony Giddens reviews Manuel Castells’ The Rise of the Network Society. *Times Higher Education Supplement* (December 13).
- GOLDSTEIN, Howard (1981): *Social Learning and Change: A Cognitive Approach to Human Services*. University of South Carolina Press, Columbia.
- GOSEWINKEL, Dieter – RUCHT, Dieter (eds) (2017): *Transnational Struggles for Recognition: New Perspectives on Civil Society since the 20th Century*. Berghahn, New York.
- HABERMAS, Jürgen (1973): *Theory and Practice*. Beacon Press, Boston.

- HABERMAS, Jürgen (1986): *The Theory of Communicative Action vol.2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* (trans. McCarthy, Thomas). Beacon Press, Boston.
- HABERMAS, Jürgen (2001): Morális tudat és kommunikatív cselekvés (Felkai Gábor ford.). In: FELKAI GÁBOR (szerk.): *A kommunikatív etika*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 169–2018.
- HABERMAS, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. Jelenkor, Pécs.
- HABERMAS, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.
- HEGYESI GÁBOR – TALYIGÁS KATALIN (szerk.) (1994): *A szociális munka elmélete és gyakorlata 1*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- HOBBS, Thomas (1999): *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma)*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- HOLLIS, Florence – WOODS, Mary E. (1981): *Casework: a psychosocial therapy*. Random House, New York.
- HONNETH, Axel (2006): *Reification: a recognition-theoretical view*. The Tanner Lectures on Human Values. http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/h/Honneth_2006.pdf (Letöltés ideje: 2017. 07. 06.)
- HONNETH, Axel (2008): Reification and recognition: a new look at an old idea. In: JAY, Martin (ed.): *Reification – A New Look at an Old Idea*. Oxford University Press, Oxford. 17–97.
- HONNETH, Axel (2013): *Harc az elismerésért*. L'Harmattan, Budapest.
- HORKHEIMER, Max – FROMM, Erich – MARCUSE, Herbert (1936): *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Dietrich zu Klampen Verlag, Paris.
- HORKHEIMER, Max (1976): Hagymányos és kritikai elmélet. In: PAPP Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmusvita a nyugatnémet szociológiában*. Gondolat, Budapest. 43–116.
- HOWE, Dave (2009): *A Brief Introduction to Social Work Theory*. Palgrave, New York.
- HOUSTON, Stan (2012): Response: Reviewing the Coming Crisis in Social Work: A Response to Longhofer and Floersch. *Research on Social Work Practice*. 22(5). 520–522.
- IFSW (2014): *A szociális munka globális definíciója*. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_6/2014-6_3-1_szocialis-munka_globalis_definicioja.pdf (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- JANKY Béla (2011): Solidarity and Preferences on Welfare Institutions. In: ELLISON, Marion (ed.): *Reinventing Social Solidarity Across Europe*. Policy Press, Bristol. 209–225.
- JOLLIVET, Marcel (1994): Robert Castel, Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat. *Études rurales* 135–136. 185–187.
- JOVCHELOVITCH, Sandra – BAUER, Martin W. (2000): Narrative interviewing. In: BAUER, Martin W. – GASKELL, George (eds): *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*. Sage, London. 57–74.

- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (2012): *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- KERTESI Gábor – KÉZDI Gábor (2014): *Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban*. Munkagazdaságtani Füzetek. MTA-KRK-KI BWP – 2014/6. <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf> (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- KRÉMER Balázs (2016): Az „új közgazdaságtanról” – Polányi Károly kölcsönbe vett szemüvegén keresztül... (Heurisztika és program). *Szociológiai Szemle* 26(1). 49–95.
- KOVÁCH Imre (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Belvedere, Szeged.
- KOVÁCS András (2011): *The Stranger at Hand. Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary*. Brill, Leiden – Boston.
- KOVÁCS Éva (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA – SZKI – 1956-os Intézet, Budapest.
- LASH, Scott (1999): *Another Modernity: A Different Rationality*. Blackwell, Oxford.
- LASH, Scott (2002): *Critique of Information*. Sage, London.
- LATOUR, Bruno (2005): *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- LEAR, Jonathan (2008): The slippery middle. In: JAY, Martin (ed.): *Reification – A New Look at an Old Idea*. Oxford University Press, Oxford. 131–147.
- LECROY, Craig W. – ANTHONY, Elizabeth K. (eds) (2015): *Case Studies in Child, Adolescent, and Family Treatment*. Wiley, New Jersey.
- LLOYD, Liz (2009): A gondoskodás mint szakma? Az idősekkel végzett szociális munka és szociális gondoskodás etikája. In: BÁNYAI Emőke (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TÁTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest. 41–63.
- LONGHOFFER, Jeffrey – FLOERSCH, Jerry (2012): The Coming Crisis in Social Work: Some Thoughts on Social Work and Science. *Research on Social Work Practice* 22(5). 499–519.
- LUHMANN, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat, Budapest.
- LUKÁCS György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest.
- MÁRKUS György (1982): Alienation and Reification in Marx and Lukacs. *Thesis Eleven* 5–6(1). 139–161.
- MARX, Karl (1955): *A tőke*. Első kötet. Szikra, Budapest.
- MARX, Karl (1977): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MEAD, George Herbert (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat, Budapest.
- MEAGHER, Gabrielle – PARTON, Nigel (2009): A szociális munka modernizálása és a gondoskodás etikája. In: BÁNYAI Emőke (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TÁTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest. 11–41.
- MURÁNYI István (2006): *Identitás és előítélet*. Új Mandátum, Budapest.
- NYÍRI Kristóf (1999): Castells – The Information Age. *Replika* 36. 157–181.

- O'BRIAN, Carol-Ann (1999): Contested territory: sexualities and social work. In: CHAMBON, S. Adrienne – IRVING, Allan – EPSTEIN, Laura (eds): *Reading Foucault for Social Work*. Columbia University Press, New York. 131–157.
- PARTON, Nigel (1999): Reconfiguring child welfare practices: risk, advanced liberalism and the government of freedom. In: CHAMBON, S. Adrienne – IRVING, Allan – EPSTEIN, Laura (eds): *Reading Foucault for Social Work*. University Press, New York. 101–131.
- PAYNE, Malcolm (1991): *Modern social work theory: a critical introduction*. Macmillan, London.
- PINTÉR Róbert (2004): A magyar információs társadalom fejlődése és fejlettsége a fejlesztők szempontjából. ELTE-TÁTK Doktori értekezés. http://doktori.tatk.elte.hu/2005_Pinter_Robert.pdf (Letöltés ideje: 2017. 05. 05.)
- RÁCZ Andrea (2012): Gyermekszerepben tartott felnőttek. In: RÁCZ Andrea (szerk.): *Gyermekekvédelemben nevelkedettek társadalmi integrációs esélyei*. Rubeus Egyesület, Budapest. http://rubeus.hu/wp-content/uploads/2013/09/24428_gyermekek_es_ifjusagvedelmi_tanulmanyok_elso_kotet.pdf (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- REID, William J. – EPSTEIN, Laura (szerk.) (1972): *Task-Centred Practice*. Columbia University Press, New York.
- ROGERS, Anne – PILGRIM, David (2014): *A Sociology of Mental Health and Illness*. McGraw-Hill Open University Press, Maidenhead.
- ROSA, Hartmut (2010): *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. (Jonathan Trejo-Mathys trans.) Columbia University Press, New York.
- ROSE, Nikolas S. (1999): *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. Free Association Books, London.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques [1762] (2001): *A társadalmi szerződés*. Kriterion, Kolozsvár.
- SCHÜTZ, Alfred – LUCKMANN, Thomas (1974): *The Structures of the Life-World*. Heinemann, London.
- SCHÜTZ, Alfred (1984): „Az idegen”. In: HERNÁDI Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest. 405–413.
- SIK Domonkos (2012): *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SIK Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SIK Domonkos (2017a): Előítélet a késő modernitásban. *Magyar Filozófia Szemle* 61(1). 78–101.
- SIK Domonkos (2017b): A szociális munka lehetősége a késő modernitásban 1–2. *Esély* 28(4). 71–96; 28(5). 106–128.
- SIK Domonkos (2018a): *A szenvedés határállapotai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SIK Domonkos (2018b): Szolidaritás a késő modernitásban. *Szociológiai Szemle* [megjelenés alatt].
- SIK Domonkos (2018c) Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához. *Replika* [megjelenés alatt].

- SIK Endre – SIMONOVITS Bori (2012): *Migráns esélyek és tapasztalatok*. Tárki, Budapest.
http://www.tarki.hu/hu/research/migrans/tarki_eia_tanulmanyok_2011.pdf (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- STANDING, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Academic, Bloomsbury.
- STERN, Mark J. (2000): Back to the future? Manuel Castells' The Information Age and the respects for social welfare. *Cultural Studies* 14(1). 99–116.
- STEVENSON, Nick (1998): Contraflows in critical theory. *New Political Economy* 3(3). 468–473.
- SZABÓ Lajos (1999): *A szociális munka kialakulása és elméleti hátterei*. SZMA, Budapest.
- SZALAI Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris, Budapest.
- TAKÁCS Erzsébet (2009): *Közös kaland? A szociológia és a történelem(tudomány) viszonya a XX. századi Franciaországban. A durkheimi paradigma problematikája*. Equinter Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS Erzsébet (2015): Szingularitás és szolidaritás: Az egyenlőség és az együttműködés lehetőségei az individualizálódott társadalmakban. *Esély* 26(6). 3–28.
- TAKÁCS Erzsébet (2016): A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon. In: ANTAL Attila – FÖLDES György (szerk.): *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág Kiadó, Budapest. 219–246.
- TEATER, Barbara (2010): *An Introduction to Applying Social Work Theories and Methods*. Open University Press, Berkshire.
- TENGELYI László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.
- TEW, Jerry (2009): A hatalom és a hatalomnélküliség értelmezése. In: BÁNYAI Emőke (szerk.): *Kortárs szociálismunka-elméletek, tereptanítás, szupervízió*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE-TáTK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék, Budapest.
- TÖNNIES, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- UTASI Ágnes (2002): *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok és szolidaritás*. Új Mandátum, Budapest.
- UTASI Ágnes (2013): *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. MTA, Szeged – Meridionale, Belvedere.
- VAN DIJK, Jan A.G.M. (1999): The one-dimensional network society of Manuel Castells. *New media and society* 1(1). 127–138.
- WATERMAN, Peter (1999): The Brave New World of Manuel Castells: What on Earth (or in the Ether) is Going On? *Development and Change* 30(2). 357–380.
- WEBER, Max (1995): *A tudomány és a politika mint hivatás*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- WEBSTER, Frank (1997): Is this the information age? *City* 2(8). 71–88.
- WEBSTER, Frank (2006): *Theories of the Information Society*. Routledge, London.
- WEISS János (2008): Az eldologiasodás elismeréseméleti értelmezése. *Fordulat* 1. 145–150.

- WHITE, Harrison C. (2008): *Identity and Control: How Social Formations Emerge*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest.
- WILKINSON, Ian (2005): *Suffering: A sociological introduction*. Polity Press, London.
- ZAKARIÁS Ildikó (2016a): *Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarokra irányuló jótékony-ságban*. PhD-értekezés. BCE Szociológiai Doktori Iskola. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/917/1/Zakarias_Ildiko.pdf (Letöltés ideje: 2017. 05. 12.)
- ZAKARIÁS Ildikó (2016b): A menekültek civil segítése: attitűdök és morális érvek. *Régió* 24(4). 61–87.

Szolidaritás nélkül semmilyen emberi társulás sem képzelhető el, hiszen a szenvedés pillanataiban sokan szorulnak rá társaik materiális vagy szimbolikus segítségnyújtására. Egy társadalomban a másokért hozott erőfeszítések és áldozatok elvárásrendszere pontosan kijelöli a segítség normatív kereteit. A modernizáció következtében a szenvedésre adott közösségi válaszokat fokozatosan felváltották a társadalombiztosítás logikáján alapuló szakértői intézmények. A globális információs társadalom kialakulásával párhuzamosan azonban ezek is válságba kerültek. Az így előállt helyzetben az az egyik legfontosabb kérdés, hogy a felbomló rendszer helyét képes-e átvenni a hálózati szolidaritás flexibilis formája, vagy a diszfunkcionalitás és dezintegráció tapasztalata válik meghatározóvá.

A kérdés megválaszolásához azokat a helyzeteket kell elemeznünk, amelyekben előáll, hogy a szenvedés különböző formáihoz adekvát segítő gyakorlatok kapcsolódnak-e. E vizsgálódás során egyrészt annak a megértése kulcsfontosságú, hogy a szenvedés maga látható-e a társadalom tagjai számára, vagy azt prekoncepciók takarják el előlük. Másfelől azt is meg kell tudnunk, hogy a szenvedés visszahat-e társadalmi folyamatokra, vagy pedig észlelői közönyök maradnak irányában.

E könyv arra tesz kísérletet, hogy az előítéletektől és eldologiasodástól egyaránt mentes szolidaritás feltételeit rekonstruálja, és felvázolja egy a késő modernitás társadalmi szenvedéseit kezelni képes szociális munka körvonalait.

ISBN 978-963-284-958-4

9 789632 849584